

Alfa BK Univerzitet

Fakultet za finansije, bankarstvo i reviziju Beograd

**ZNAČAJ RURALNOG TURIZMA I POLJOPRIVREDE SA
ASPEKTA ODRŽIVOG RAZVOJA CRNE GORE**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Kandidat:

Sanja Đ. Smolović

Mentor:

Prof. dr Boris Kuzman

Beograd, 2022.

FAKULTET ZA FINANSIJE, BANKARSTVO I REVIZIJU

Komisija za ocenu i javnu odbranu doktorske disertacije pod naslovom
**„Značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja
Crne Gore”,**

doktoranda SANJE (ĐORĐIJE) SMOLOVIĆ:

dr Larisa Jovanović, profesor emeritus
Alfa BK Univerziteta – predsednik

dr Suzana Balban, docent
Alfa BK Univerziteta - član

dr Boris Kuzman, viši naučni saradnik
Instituta ekonomskih nauka u Beogradu – mentor

Dana _____

Student je odbranio doktorsku disertaciju s ocenom _____ (_____)

Akademski naziv: DOKTOR NAUKA – EKONOMSKE NAUKE

Mojoj djeci Simoni i Bogdanu

Mojoj Ivani koja je uvijek tu, a nikada više biti neće...

Zahvalnica

Veliku zahvalnost dugujem onima koji su mi na ovom putu bili vjetar u ledja i koji su vjerovali u mene i kada sam posustajala..

Mome Danku, roditeljima Ljiljani i Djordjiju, setrama Milici i Gagi, braci Stevanu i Nikoli.

Hvala vam sto ste moji i sto nikada i ni u cemu nisam sama!

Zahvaljujem se članovima komisije za ocjenu i javnu odbranu doktorske disertacije, Stanki Vratnici koja mi je pomogla da ovaj kilometarski jaz ne bude prepreka u toku mojih doktorskih studija, Milici Simic na nesebicnoj podrsci i svakoj sugestiji,

Posebno se zahvaljujem mentoru Prof. dr Boris Kuzmanu na besprekornoj saradnji i strpljenu.

APSTRAKT

Doktorska disertacija posvećena je analizi značaja ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja Crne Gore. Turizam predstavlja osnovnu stratešku privrednu granu u Crnoj Gori, dok se poljoprivreda razvija u vidu komplementarne grane uz turizam. Neophodno je da se odvijanje organizacije i razvoja ruralnog turizma i poljoprivrede budu na principima održivog razvoja. Prisutan je jedan pozitivan i zanimljiv uticaj turističkih aktivnosti vezanih za održivi razvoj u osetljivim, uglavnom ruralnim područjima: indukovana motivacija prema stanovnicima da sačuvaju lokalno nasleđe, bilo prirodno ili kulturno, i da povećaju kvalitet iskustava posetilaca. Osim pozitivnih efekata na destinaciju, ruralni turizam dovodi do podsticanja održivog ekonomskog rasta u susednim ruralnim lokalitetima posredstvom dobro poznatog „efekta zaraze”, što daje doprinos održivom regionalnom razvoju. Turističke aktivnosti dovode do povećanja prihoda, otvaranja novih radnih mesta, modernizacije objekata, zapošljavanja žena na selu, višeg životnog standarda za stanovnike i boljeg kvaliteta života. Istovremeno, turističke aktivnosti dovode do podržavanja rasta lokalnih zanata, odgovorne su za ukazivanje ponosa na lokalnu i nacionalnu kulturu. Iz tog razloga nije iznenađujuća činjenica da se od strane nacionalnih i lokalnih aktera širom sveta promovišu turističke ponude i strategije sa ciljem revitalizovanja ruralnih područja. Istovremeno, ruralni turizam doživljava se u vidu održivog rešenja za sve probleme koji su prisutni u ruralnoj ekonomiji. Cilj istraživanja je dokazivanje postojanja pozitivnog uticaja turizma na crnogorska ruralna područja i potvrđivanje prisutnosti značajne veze između turističkih aktivnosti i nivoa održivog razvoja. Istraživanje imalo je za cilj analiziranje kvalitativne strane turističke ponude u crnogorskom regionu na osnovu mišljenja ispitanika i prepoznavanje potencijala za poboljšanje. Još jedan od ciljeva je identifikovanje svih aktera i analiziranje njihove percepcije i stepena učešća u razvoju ruralnog turizma u Crnoj Gori, uz apostrofiranje preporuka za razvoj održivog ruralnog turizma i poljoprivrede u Crnoj Gori. U skladu sa definisanim predmetom i ciljem istraživanja, kvantifikovani su sledeći zadaci istraživanja: (1) Dokazivanje da li ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore; (2) Dokazivanje da li poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore; (3) Dokazivanje koje su asocijacije ljudi na pojam održivog razvoja; (4) Dokazivanje značaja prirodnih resursa u pogledu razvoja održivog turizma; (5) Dokazivanje postojanja mogućnosti za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori; (6) Dokazivanje pozitivnih efekata razvoja

održivog turizma kada je u pitanju stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije; (7) Dokazivanje nivoa stepena povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja; (8) Dokazivanje da li ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima. Svrha istraživanja ogleda se u razumevanju teorijskih osnova koncepta održivog razvoja i ruralnog turizma i poljoprivrede, kao i koristi koje ruralni turizam i poljoprivreda donose kada je u pitanju održivi razvoj Crne Gore. Istovremeno, istraživanjem je obuhvaćen opseg održivog razvoja Crne Gore i sve zainteresovane strane uključene u održivi razvoj. Radom su obuhvaćena dva dela: teorijski i eksperimentalni. U teorijskom delu rada je, između ostalog, izvršena analiza pokazatelja održivog turizma Crne Gore, prema sistemu uporednih pokazatelja održivog turizma razvijenom od strane Evropske komisije, koji u obzir uzima ekonomske pokazatelje, pokazatelje zadovoljstva posetilaca, kulturne indikatore, socijalne indikatore i indikatore životne sredine. Praćenje održivosti turizma u Crnoj Gori pokazuje određeni nivo pokazatelja erozije održivosti. Naime, ekonomski pokazatelji koji su duboko u crvenoj zoni predstavljeni su sledećim parametrima: sezonska koncentracija tokom perioda od jula do septembra, broj noćenja turista po krevetu, koeficijent lokalnog turističkog uvećanja. Sa druge strane, kriterijum turističko zadovoljstvo je većinom u žutoj zoni. Kriterijum kulturne održivosti je u crvenoj zoni, o čemu svedoče pokazatelji: kapacitet smeštaja/broj lokalnih stanovnika i intenzitet turizma. Istovremeno, prema socijalnim kriterijumima Crna Gora je većinom u žutoj zoni, ukoliko se posmatraju doprinos turizma BDP-u i zaposlenosti i stepen nezavisnosti od turoperatora. Kada je o indikatorima životne sredine, Crna Gora se prema procentu nezavršenih turističkih lokacija nalazi u crvenoj zoni, dok se prema učešću turista koji ne dolaze vlastitim automobilom nalazi u zelenoj zoni. Pored pomenutih pokazatelja održivosti, u radu su istaknuti i trenutni problemi sa kanalizacionim sistemima, sistemom otpada, malim udelom obnovljivih izvora energije, ekološkim pretnjama i incidentima. Na ovaj način ukazano je na ono što je potrebno unaprediti u turizmu kako bi se obezbedila njegova održivost. Drugi deo rada odnosi se na istraživanje. Kao osnovna tehnika za prikupljanje podataka je uspostavljan konceptualnog okvira za istraživanje, kojim su ispitani stavovi ispitanika i koji je kreiran za potrebe ovog rada. Anketa se sastoji od (1) opštih pitanja o održivom razvoju, održivom razvoju na području Crne Gore, i povezanosti resursa i održivog turizma i (2) pitanja koja se odnose na značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja. Uzorak je činilo 150 ispitanika koji žive u ruralnim područjima Crne Gore, među kojima su domaćinstva koja se već bave ruralnim turizmom (rekreativni turizam, sportski turizam – rafting, planinarenje), kao i ona koja planiraju da se bave i učestvuju u direktnom razvoju ruralnog turizma. Sa ciljem da se vidi

kakvi su njihovi stavovi vezano za problem ruralnog razvoja i značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja Crne Gore. Dobijeni podaci prikazani su tabelarno, grafički i tekstualno. U prikazivanju je korišćena deskriptivna naučno-istraživačka metoda. Rezultatima istraživanje ukazuje na izazove i probleme sa kojima se zainteresovane strane u ruralnom turizmu susreću, identifikujući i niz pitanja koja se protive uspehu razvoja ruralnog turizma. Konkretno, u obzir je uzeto postojećastanje: visokih troškova razvoja, ali niskih prinosa, niske potražnje, nedostatka osnovnih veština i dominacije operatora masovnog turizma kao glavnih izazova sa aspekta održivog razvoja Crne Gore. Zaključuje se, da je dugoročna finansijska i tehnička podrška od suštinskog značaja da bi turizam imao efektivnu ulogu ruralnog razvoja.

Ključne reči: značaj, ruralni turizam, poljoprivreda, održivi razvoj, Crna Gora

ABSTRACT

The doctoral dissertation is dedicated to the analysis of the importance of rural tourism and agriculture from the aspect of sustainable development of Montenegro. Tourism is the main strategic economic branch in Montenegro, while agriculture is developing as a complementary branch to tourism. It is necessary that the organization and development of rural tourism and agriculture be based on the principles of sustainable development. There is a positive and interesting impact of tourism activities related to sustainable development in sensitive, mostly rural areas: induced motivation towards residents to preserve local heritage, whether natural or cultural, and to increase the quality of visitors' experiences. In addition to the positive effects on the destination, rural tourism leads to the promotion of sustainable economic growth in neighboring rural localities through the well-known "contagion effect", which contributes to sustainable regional development. Tourism activities are leading to increased incomes, job creation, modernization of facilities, employment of rural women, higher living standards for residents and better quality of life. At the same time, tourism activities support the growth of local crafts, are responsible for showing pride in local and national culture. For this reason, it is not surprising that national and local actors around the world are promoting tourism offerings and strategies aimed at revitalizing rural areas. At the same time, rural tourism is perceived as a sustainable solution to all problems present in the rural economy. The aim of the research is to prove the existence of a positive impact of tourism on Montenegrin rural areas and to confirm the presence of a significant link between tourism activities and the level of sustainable development. The research aimed to analyze the qualitative side of the tourist offer in the Montenegrin region based on the opinions of respondents and identify potential for improvement. Another goal is to identify all actors and analyze their perception and degree of participation in the development of rural tourism in Montenegro, with emphasis on recommendations for the development of sustainable rural tourism and agriculture in Montenegro. In accordance with the defined subject and goal of the research, the following research tasks have been quantified: (1) Demonstrating whether rural tourism contributes to the sustainable development of Montenegro; (2) Demonstrating whether agriculture contributes to the sustainable development of Montenegro; (3) Proving what people's associations are on the concept of sustainable development; (4) Demonstrating the importance of natural resources in terms of sustainable tourism development; (5) Demonstrating the existence of opportunities for better results of sustainable development in

Montenegro; (6) Demonstrating the positive effects of sustainable tourism development when it comes to the population of the destination in terms of destination recognition; (7) Demonstrating the level of degree of connection between natural resources and sustainable development; (8) Demonstrating whether rural tourism contributes to the development of agriculture in rural areas. The purpose of the research is to understand the theoretical foundations of the concept of sustainable development and rural tourism and agriculture, as well as the benefits that rural tourism and agriculture bring when it comes to the sustainable development of Montenegro. At the same time, the research covered the scope of the sustainable development of Montenegro and all stakeholders involved in sustainable development. The paper includes two parts: theoretical and experimental. In the theoretical part of the paper, among other things, the analysis of sustainable tourism indicators of Montenegro was performed, according to the system of comparative indicators of sustainable tourism developed by the European Commission, which takes into account economic indicators, visitor satisfaction indicators, cultural indicators, social indicators and environmental indicators. Monitoring the sustainability of tourism in Montenegro shows a certain level of indicators of sustainability erosion. Namely, economic indicators that are deep in the red zone are represented by the following parameters: seasonal concentration during the period from July to September, the number of tourist nights per bed, the coefficient of local tourist increase. On the other hand, the criterion of tourist satisfaction is mostly in the yellow zone. The criterion of cultural sustainability is in the red zone, as evidenced by the indicators: accommodation capacity/number of local residents and the intensity of tourism. At the same time, according to social criteria, Montenegro is mostly in the yellow zone, if we look at the contribution of tourism to GDP and employment and the degree of independence from tour operators. When it comes to environmental indicators, Montenegro is in the red zone according to the percentage of unfinished tourist locations, while according to the participation of tourists who do not come by their own car, it is in the green zone. In addition to the mentioned sustainability indicators, the paper also highlights current problems with sewage systems, waste systems, low share of renewable energy sources, environmental threats and incidents. In this way, it is pointed out what needs to be improved in tourism in order to ensure its sustainability. The other part of the paper deals with research. As a basic technique for data collection, a conceptual framework for research was established, which examined the attitudes of respondents and which was created for the purposes of this paper. The survey consists of (1) general questions on sustainable development, sustainable development in Montenegro, and the relationship between

resources and sustainable tourism and (2) questions related to the importance of rural tourism and agriculture in terms of sustainable development. The sample consisted of 150 respondents living in rural areas of Montenegro, including households already engaged in rural tourism (recreational tourism, sports tourism - rafting, hiking), as well as those who plan to engage in and participate in the direct development of rural tourism. In order to see what their attitudes are regarding the problem of rural development and the importance of rural tourism and agriculture from the aspect of sustainable development of Montenegro. The obtained data are presented in tables, graphs, and text. A descriptive scientific research method was used in the presentation. The results of the research indicate the challenges and problems faced by stakeholders in rural tourism, identifying issues that oppose the success of rural tourism development. In particular, the current situation was taken into account: high development costs, but low yields, low demand, lack of basic skills, and dominance of mass tourism operators as the main challenges in terms of sustainable development of Montenegro. It is concluded that long-term financial and technical support is essential for tourism to play an effective role in rural development.

***Keywords:** importance, rural tourism, agriculture, sustainable development, Montenegro*

SADRŽAJ

APSTRAKT	I
ABSTRACT	IV
1. UVOD	1
2. PRIRODNI RESURSI I TURIZAM	5
2.1. Vrednovanje i korišćenje prirodnih resursa	5
2.1.1. Definisane prirodne resurse	5
2.1.2. Podela prirodnih resursa	7
2.1.3. Karakteristike prirodnih resursa	8
2.1.4. Vrednovanje prirodnih resursa	9
2.1.5. Korišćenje prirodnih resursa	12
2.2. Upravljanje prirodnim resursima za turističko korišćenje	13
2.2.1. Osnovne karakteristike prirodnih resursa za turizam	16
2.2.1.1. Geomorfološki resursi	16
2.2.1.2. Klimatski resursi	20
2.2.1.3. Hidrografski resursi	24
2.2.1.4. Biogeografski resursi	28
2.2.1.5. Zaštićena prirodna baština	31
2.2.2. Konflikti prirodnih resursa	33
2.2.3. Aktivnosti na destinacijama zasnovanim na prirodnim resursima i turistički profili,	34
2.2.3.1. Uticaj turizma zasnovanog na prirodi	35
2.2.4. Procena resursa zasnovanih na prirodi	36
3. RURALNI TURIZAM I POLJOPRIVREDA U CRNOJ GORI	39
3.1. Koncept održivog razvoja turizma uz očuvanje ograničenih prirodnih resursa	39
3.1.1. Turistička okruženja	39
3.1.2. Koncept održivog turizma	42
3.1.3. Održivi turizam i upravljanje životnom sredinom	44

3.1.4. Uticaj turizma na životnu sredinu i njegova održivost	46
3.2. Razvoj ruralnog turizma	49
3.2.1. Opseg ruralnog turizma.....	50
3.2.1.1. Ruralni koncept.....	51
3.2.1.2. Definisiranje ruralnog turizma	52
3.2.2. Istorija ruralnog turizma	54
3.2.3. Uticaji razvoja ruralnog turizma	55
3.2.3.1. Prednosti	55
3.2.3.2. Nedostaci.....	57
3.2.4. Pristupi razvoja ruralnog turizma.....	58
3.2.4.1. Pristup Vlade.....	61
3.2.4.2. Pristup zajednice	64
3.2.4.3. Integrisani pristup	67
3.2.5. Izazovi razvoju ruralnog turizma	70
3.2.6. Agroturizam kao planirani element	72
3.2.6.1. Razvoj agroturizma.....	73
3.2.6.2. Definicije i pristupi agroturizmu.....	73
3.2.6.3. Agroturizam i planiranje	78
3.2.6.4. Agrokulturna dimenzija agroturizma.....	83
3.2.6.5. Agroturizam kao instrument ekonomskog razvoja.....	84
3.2.6.6. Socio-kulturna dimenzija agroturizma.....	84
3.2.6.7. Obrazovna dimenzija agroturizma.....	85
3.2.6.8. Agroturizam kao rodni pristup.....	86
3.2.7. Turizam i održivi razvoj ruralnih destinacija.....	86
3.3. Lokaliteti i oblici ruralnog turizma u Crnoj Gori.....	88
3.3.1. Lokaliteti ruralnog turizma u Crnoj Gori.....	89
3.3.2. Oblici ruralnog turizma u Crnoj Gori	104

3.4. Analiza stanja u oblasti ruralnog turizma iz perspektive postojeće ponude i tražnje .	116
3.4.1. Proizvodi vezani za aktivnosti u prirodi	129
3.4.2. Agroturizam	131
3.4.3. Ponuda organizatora putovanja.....	132
3.4.4. Lanac vrednosti.....	134
3.4.5. Infrastruktura.....	135
3.4.6. Smeštaj.....	137
3.4.7. Znanja i veštine	138
3.4.8. Koordinacija.....	139
3.5. Zainteresovane strane za razvoj ruralnog turizma i poljoprivrede u Crnoj Gori	140
3.5.1. Razvoj teorije interesovnih grupa	140
3.5.2. Okviri zainteresovanih strana	143
3.5.2.1. Freemanov pristup zainteresovanim stranama.....	143
3.5.2.2. Mitchelov koncept zainteresovanih strana.....	146
3.5.2.3. Perspektiva zainteresovanih strana - strategija i korporativni strateški	148
3.5.3. Analiza zainteresovanih strana u praksi.....	150
3.5.3.1. Poljoprivredni proizvođači.....	151
3.5.3.2. Turističke organizacije u Crnoj Gori	156
3.5.3.3. Država	157
3.5.3.4. Lokalne samouprave	159
3.6. Finansiranje poljoprivrede i ruralnog turizma u Crnoj Gori i mogućnosti unapređenja	161
3.6.1. Finansiranje poljoprivrede i ruralnog turizma	162
3.6.2. Mogućnost unapređenja finansiranja	170
3.7. Komparativna analiza ruralnog turizma u okviru odabranih (mediteranskih) država Evropske Unije.....	173
3.7.1. Hrvatska	174
3.7.2. Grčka.....	179

3.7.3. Italija	181
3.7.4. Španija.....	185
3.7.5. Portugal.....	188
4. ODRŽIVI RAZVOJ I ODRŽIVI TURIZAM U CRNOJ GORI	193
4.1. Uloga i važnost održivog razvoja u Crnoj Gori.....	193
4.1.1. Definicija koncepta održivog razvoja	198
4.1.2. Različita tumačenja koncepta održivosti	201
4.1.3. Komponente koncepta održivog razvoja	202
4.1.4. Principi održivog razvoja.....	206
4.1.5. Odlučivanje o održivom razvoju u Crnoj Gori	207
4.1.5.1. Strategija Evropske Unije i Mediteranska strategija kao okviri Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore	208
4.1.5.2. Strategija održivog razvoja Crne Gore	209
4.1.5.2.1. Metodologija i proces izrade Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore.....	210
4.1.5.2.2. Vizije i opšti ciljevi.....	211
4.1.5.2.3. Ekonomski razvoj – identifikacija problema i izazova, prioritetni zadaci i mere.....	212
4.1.5.2.4. Proces implementacije Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore	215
4.1.5.2.5. Komunikaciona strategija održivog razvoja Crne Gore.....	215
4.1.6. Indikatori praćenja održivog razvoja u Crnoj Gori.....	216
4.2. Primena održivog turizma na osnovu prirodnih resursa Crne Gore	219
4.2.1. Održivi turizam uslovljen prirodnim resursima Crne Gore	219
4.2.1.1. Održivi kupališni turizam	219
4.2.1.2. Održivi planinski turizam	221
4.2.1.3. Održivi ruralni turizam	224
4.2.2. Indikatori održivog korišćenja prirodnih resursa za razvoj turizma Crne Gore ..	228

4.2.2.1. Uvođenje indikatora održivog turizma	232
5. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....	238
5.1. Problem istraživanja.....	238
5.2. Predmet istraživanja.....	240
5.3. Cilj i značaj istraživanja.....	240
5.4. Zadaci istraživanja	241
5.5. Hipoteze istraživanja.....	242
5.6. Metode, tehnike i instrumenti	242
5.7. Populacija i uzorak.....	243
5.8. Način obrade podataka.....	243
5.9. Organizacija i tok istraživanja	243
6. REZULTATI I DISKUSIJA ISTRAŽIVANJA.....	244
6.1. Rezultati istraživanja.....	244
6.2. Diskusija	260
7. ZAKLJUČAK.....	296
LITERATURA	304
PRILOG	339
Anketa.....	339
SPISAK SLIKA	343
SPISAK TABELA	344
SPISAK GRAFIKONA	347
IZJAVA O AUTORSTVU	350
IZJAVA O ISTOVETNOSTI ŠTAMPANE I ELEKTRONSKE VERZIJE DOKTORSKOG RADA	351
IZJAVA O KORIŠĆENJU	352
IZJAVA MENTORA O PROCENI ORIGINALNOSTI I SAGLASNOSTI ZA PREDAJU URAĐENE DOKTORSKE DISERTACIJE.....	Error! Bookmark not defined.

1. UVOD

Doktorska disertacija Značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja Crne Gore sastojće se od pet poglavlja. U radu biće razmotreni osnovni ekološki, ekonomski i socijalniaspekti u kontekstu održivog ruralnog razvoja turizma i poljoprivrede uz sagledavanje uslova i mogućnosti za ostvarivanje održivog razvoja.

U prvom poglavlju pod nazivom Uvod biće istaknuta aktuelnost globalnih i lokalnih ekoloških, ekonomskih i socijalnih problema sa kojima se suočava savremeno čovečanstvo i u kome je projektovana buduća vizija mogućih posledica neblagovremenog i neefektivnog rešavanja tih problema na globalnom i nacionalnom nivou. U uvodnom delu biće istaknut i značaj kreiranja efektivne ekološke politike, posebno politike održivog razvoja, za rešavanje aktuelnih ekoloških problema u ostvarivanju održivog turizma i poljoprivrede.

Naredna tri poglavlja predstavljaju teorijski okvir. U okviru njih će biti predstavljeni naslovi značajni za predmet istraživanja. Drugo poglavlje odnosi se na prirodne resurse turizam. Prvi podnaslov u ovom poglavlju biće Vrednovanje i korišćenje prirodnih resursa. U okviru podnaslova biće definisani prirodni resursi, data njihova podela na ograničene i neograničene, obnovljive i neobnovljive, biotičke i abiotičke, i prikazane karakteristike prirodnih resursa. Nakon toga biće dat prikaz vrednovanja i korišćenja prirodnih resursa. Naime, usvajanje nove paradigme za prirodne resurse i politiku zaštite životne sredine koja naglašava kontinuiranu promenu, prilagođavanje i učenje zahteva novi pristup vrednovanju kako bi se omogućilo poboljšanje načina na koji ove inicijative doprinose održivom korišćenju resursa. Vrednovanje je od suštinske važnosti za identifikovanje promena, podržavajući adaptivni pristup koji je dovoljno fleksibilan da se nosi sa izazovom promene i omogućava učenje na individualnom, društvenom, institucionalnom i političkom nivou. Drugi podnaslov poglavlja biće Upravljanje prirodnim resursima za turističko korišćenje. U okviru podnaslova biće predstavljene osnovne karakteristike prirodnih resursa za turizam, konflikti prirodnih resursa, aktivnosti na destinacijama zasnovanim na prirodnim resursima i turistički profili, uticaj turizma zasnovanog na prirodi i procena resursa zasnovanih na prirodi. Poslednjih godina sve veća svest među istraživačima turizma o odnosima između turizma i upravljanja prirodnim resursima rezultirala je značajnim brojem akademske literature koja razmatra turistička pitanja u okviru relativno novog seta turističkih koncepata. Naizgled novi oblici turizma, kao što su turizam zasnovan na prirodi, ekoturizam i održivi

turizam, sada se zagovaraju kao ekološki sigurna osnova za ekonomski razvoj u mnogim ruralnim lokacijama širom sveta. Turizam zasnovan na prirodi može stvoriti neugodne veze između poslovnih modela turističke industrije i „poslovnih modela“ menadžera prirodnih resursa.

Treće poglavlje nosi naziv ruralni turizam i poljoprivreda u Crnoj Gori. Prvi podnaslov poglavlja biće Koncept održivog turizma uz održanje ograničenih prirodnih resursa. U okviru podnaslova biće prikazano definisanje turističkih okruženja, pojma održivog turizma, održivog turizma i upravljanje životnom sredinom i uticaja turizma na životnu sredinu i njegove održivosti. Mora se priznati da se turizam odvija u različitim okruženjima; i da se pod njim podrazumeva pejzaž koji treba posmatrati i uživati, aktivnosti za učestvovanje i iskustva koja treba predvideti ili zapamtiti. Lew (1987, 359) je identifikovao tri široka pristupa razvoju tipologija koje obuhvataju ideografske, organizacione i kognitivne perspektive. Prvi i najvažniji od ovih okvira je ideografski pristup, koji se fokusira na konkretnu jedinstvenost „okruženja“ i kao takav naglašava razlike između prirodnih i humanističkih atrakcija. Drugi podnaslov poglavlja biće Razvoj ruralnog turizma. U okviru ovog podnaslova biće razmatran opseg ruralnog turizma kroz koncept sela i definisanja ruralnog turizma, biće prikazana istorija ruralnog turizma, dat prikaz ruralnog turizma i planiranja, uticaja razvoja ruralnog turizma u vidu prednosti i nedostataka, pristupa razvoju ruralnog turizma kroz pristup Vlade, pristup zajednice i integrisani pristup, i izazova za razvoj ruralnog turizma. Ruralni turizam se može definisati kao „iskustvo zemlje“ koje obuhvata širok spektar atrakcija i aktivnosti koje se odvijaju u poljoprivrednim ili neurbanim područjima. Njegove bitne karakteristike uključuju široko otvorene prostore, nizak nivo razvoja turizma i mogućnosti za posetioce da direktno iskuse poljoprivredne i/ili prirodne sredine. Ruralni turizam nije samo turizam zasnovan na farmi. To uključuje odmor na farmi, ali i poseban interes za odmor u prirodi i ekoturizam, pešačenje, penjanje i jahanje, avanture, sportski i zdravstveni turizam, lov i ribolov, obrazovni turizam, turizam i kulturno nasleđe, a u nekim područjima i etnički turizam. Glavni oblik turizma je agroturizam, koji se odnosi na čin posete radnoj farmi ili bilo koje poljoprivrednoj, hortikulturnoj ili agrobiznis operaciji u svrhu uživanja, obrazovanja ili aktivnog učešća u aktivnostima farme ili operacije. Treći podnaslov biće Lokaliteti i oblici ruralnog turizma u Crnoj Gori. Na relativno malom prostoru Crne Gore od 13.812 km² postoji veliki kontrast u fizičko-geografskom pogledu. Crna Gora je baš usled ovakve specifičnosti i raznolikosti prerasla u jedan od najatraktivnijih turističkih regiona na teritoriji Evrope i Mediterana (Bošković,2003). Ovim delom rada biće

najznačajniji lokaliteti ruralnog turizma na prostoru Crne Gore sa osvrtom na oblike ruralnog turizma koji su u Crnoj Gori zastupljeni. Četvrti podnaslov poglavlja biće Analiza stanja u oblasti ruralnog turizma iz perspektive postojeće ponude i tražnje. Ministarstvo ekonomije Crne Gore je tokom 2011. godine izradilo Mapu resursa, u sklopu koje je, pored ostalog, pružen prikaz resursa koji su od velikog značaja kada je turizma u pitanju. Prikaz je dat prema regionima (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018). U okviru ovog dela rada biće prikazana analiza stanja u pogledu proizvoda vezanih za aktivnosti u prirodi, agroturizma, ponude organizatora putovanja, lanca vrednosti, infrastrukture, smeštaja, znanja i veština i koordinacije. Peti podnaslov poglavlja biće Zainteresovane strane za razvoj ruralnog turizma i poljoprivrede u Crnoj Gori. U okviru ovog podnaslova biće prikaz razvoja teorije interesovnih grupa, okviri zainteresovanih strana kroz Frimanov pristup zainteresovanim stranama, Mitčelov koncept zainteresovanih strana, perspektive zainteresovanih strana – strategije i korporativna strateška odgovornost. Na kraju biće data analiza zainteresovanih strana u praksi. Šesti podnaslov biće Finansiranje poljoprivrede i ruralnog turizma u Crnoj Gori i mogućnosti unapređenja. Ovaj podnaslov analiziraće finansiranje poljoprivrede sa jedne strane i ruralnog turizma sa druge strane, što je značajno, s obzirom da je poznato da je između finansiranja poljoprivrede i ruralnog turizma prisutna uzročno-posledična veza. Generalno posmatrano, do razvoja ruralnog turizma se pretežno dolazi u vidu dodatne delatnosti koju poljoprivredna domaćinstva imaju, usled čega iz poljoprivredne proizvodnje poreklo vodi prvobitna inicijativa za finansiranje. Nakon što dođe do razvoja turizma na nekom višem nivou, turizam omogućava da se finansira poljoprivredna proizvodnja. Sedmi podnaslov biće Komparativna analiza ruralnog turizma u okviru odabranih (mediteranskih) država Evropske Unije. U okviru ovog dela rada biće prikazan ruralni turizam u Hrvatskoj, Grčkoj, Italiji, Španiji i Portugalu. Reč je o državama koje su članice Evropske Unije, dok istovremeno pripadaju mediteranskim državama, kao što je slučaj sa Crnom Gorom. Crna Gora se razlikuje od ovih država po činjenici da još uvek nije članica Evropske Unije.

Četvrto poglavlje nosi naziv Održivi razvoj i održivi turizam u Crnoj Gori. Prvi podnaslov biće Uloga i važnost održivog razvoja u Crnoj Gori. U okviru ovog podnaslova biće prikazana različita tumačenja koncepta održivosti, komponente koncepta održivog razvoja, načela ekonomske održivosti, načela ekološke održivosti, načela socijalne održivosti. U nastavku će biti prikazane strategija Evropske Unije i Mediteranska strategija kao okviri Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore, dok će na kraju biti prikazana sama

Strategija održivog razvoja Crne Gore. Drugi podnaslov biće Primena održivog turizma na osnovu prirodnih resursa Crne Gore. U okviru ovog podnaslova biće dat prikaz održivog turizma uslovljenog prirodnim resursima Crne Gore: održivog kupališnog turizma, održivog planinskog turizma i održivog ruralnog turizma. Nakon toga biće prikazani indikatori održivog korišćenja prirodnih resursa za razvoj turizma Crne Gore. Naime merenje održivosti je važno za sve donosiocice odluka, tj. za zainteresovane strane koje su uključene u planiranje i upravljanje razvojem turizma (na lokalnom, regionalnom ili nacionalnom nivou) ili su direktno odgovorne za upravljanje određenim destinacijama. Indikatori održivog turizma omogućavaju donosiocima odluka da donose sistematske odluke zasnovane na činjenicama i znanju, preduzimaju intervencije u ranoj fazi (prevencija ili ublažavanje), identifikuju uticaje na životnu sredinu, identifikuju granice i izbegavaju neodrživu praksu (prenatranost, zagađenje vazduha, vode i tla, prekomerna upotreba prirodnih i kulturnih resursa, itd.) U ovom podnaslovu koristiće se metode generalizacije i specijalizacije kao i komparacije i klasifikacije sa ciljem da se identifikuju ključne varijable i faktori za identifikovanje modela teoretskih međuzavisnosti održivog razvoja ruralnog turizmadestinacijekoji će se kasnije uz pomoć naučnih saznanja (re)interpretirati, kako bi se došlo do odgovarajućih polazišta za sprovođenje empirijskog istraživanja.

Peti naslov rada nosiće naziv Metodološki okvir istraživanja. U ovom delu rada biće dat prikaz problema i predmeta istraživanja, cilja i značaja istraživanja, zadataka istraživanja; hipoteza istraživanja; metoda, tehnika i instrumenta istraživanja; populacije i uzorka istraživanja; načina obrade podataka i organizacije i toka istraživanja.

Šestti naslov rada nosiće naziv Rezultatii diskusija istraživanja. U okviru ovog dela rada biće dat prikaz dobijenih rezultata, a potom će oni biti diskutovani.

Sedmi naslov rada biće Zaključak, u kome će biti dato detaljno obrazlaganje zaključaka do kojih se došlo realizacijom primarnog i sekundarnog cilja istraživanja i verifikovanja hipoteza koje su postavljene na početku rada. Na osnovu rezultata dobijenih istraživanjem biće dat predlog neophodnih institucionalnih promena u cilju unapređenja ruralnog turizma i poljoprivrede na području Crne Gore.

2. PRIRODNI RESURSI I TURIZAM

2.1. Vrednovanje i korišćenje prirodnih resursa

Vrednovanje, odnosno evaluacija je širok pojam koji se odnosi na sistematsku procenu situacije u datom trenutku, prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti. U potonjem slučaju evaluacija se oslanja na projekcije i pretpostavke, a ne na stvarno merenje ili zapažanja. U istraživanju poljoprivrede i ruralnog turizma evaluacije se smatraju sastavnim delom dobrog upravljanja, koje spoljni evaluatori često sprovode. Njihov glavni cilj je izvlačenje pouka iz prethodnog iskustva i njihovo sistematično uključivanje u planiranje i sprovođenje budućih aktivnosti. Na institucionalnom i sistemskom nivou, rezultati evaluacije omogućavaju projektantima da odaberu ili dizajniraju prikladnije programe i dodele oskudne resurse među konkurentnim programima istraživanja. Na nivou projekta i na nivou pojedinaca, evaluacija omogućava istraživačkim timovima da nauče i izvrše prilagođavanja projekata tokom primene, i revidiraju ciljeve i metode tako da projekat stvarno doprinese razvoju. U praksi, mnogi ljudi koji su uključeni u sprovođenje evaluacije sumnjičavi su da li takve evaluacije zaista promovišu individualno, projektno ili institucionalno učenje. Činjenica je da kako se menja naš pristup rešavanju poljoprivrednih i ekoloških problema, tako se menja i naš pristup ocenjivanju.

2.1.1. Definisanje prirodnih resursa

Za početak je korisno istaći da se u oksfordskom rečniku termin „prirodni resursi“ odnosi u velikoj meri na prirodna dobra kao što su materijali, minerali, šume, voda i plodna zemlja koja se javljaju u prirodi i koja se mogu koristiti u ekonomsku korist (Rees, 2018). Neka prirodna dobra kao što su nafta, gas i minerali mogu se iscrpiti ili potrošiti. Ova neobnovljiva sredstva nemaju alternativnu upotrebu koja bi mogla da dovede do sličnog marginalnog prihoda. Suprotno tome, plodna zemlja se može koristiti za uzgoj alternativnih useva (Bulte, Damania & Deacon, 2005).

Prirodni resursi su prirodni, vredni, korisni materijali iz zemlje. Ljudi koriste prirodne resurse da bi proizveli ili stvorili niz savremenih pogodnosti. Mnogi od istih prirodnih resursa koje koriste ljudi važni su i opstanak biljki i životinja. Jedan od razloga zašto se ovi materijali

nazivaju „resursima“ je taj što se često koriste kao sirovine u proizvodnim procesima za veštačku proizvodnju. Neke od dobara proizvedenih od prirodnih resursa uključuju: drveće – papir, nameštaj, gorivo; nafta, ugalj, prirodni gas – plastika; ruda gvožđa, ugalj, krečnjak – proizvodi od čelika; ruda boksita – proizvodi od aluminijuma; biljka pamuka – odeća, ambalaža; gas, ugalj, nafta – gorivo; zlato – nakit, zubni materijal; bakar – žica, kovanice, električna oprema; mangan – čelik, liveno gvožđe; dijamant – nakit, mehanička oprema; platina – za kontrolu zagađenja vazduha, telekomunikaciona oprema, nakit; hrom – lečenje kože, herđajući čelik, zeleno staklo; itd.

Prirodni resursi koji zadovoljavaju materijalne i duhovne potrebe ljudi su slobodni pokreti prirode. Drugim rečima, svaki materijal koji je vredan i koristan za ljude naziva se resursom. Ovi resursi uključuju fizičke poput zemlje, vode, tla i minerala; biološki život poput vegetacije, divljih životinja i ribarstva (Rees, 2018). U stvari, svaki materijal ima neku korisnost za ljudska bića, ali je njegova upotreba moguća primenom odgovarajuće tehnologije. Na primer, vekovima su ugalj i nafta bili prisutni ispod zemljine površine, ali dugo trebalo da bude razvijena tehnologija za njihovo korišćenje. Ovi materijali pretvorili su se u resurse samo onda kada su ih ljudi mogli koristiti. Upravo zato ljudi imaju sposobnost i potrebu stvaraju vrednosti resursa. Sa ljudske perspektive, prirodni resurs je sve što se dobije iz okruženja kako bi se zadovoljile ljudske potrebe i želje (Miller & Spoolman, 2011). Iz šire biološke ili ekološke perspektive, resurs zadovoljava potrebe živog organizma (Upkong, 2005),

Prirodni resursi obavljaju dve kritične funkcije. Prvo je da deluju kao sirovina za ljudske proizvodne procese. Veliki deo robe koju koristimo svaki dan potiče iz prirodnih resursa, uključujući gorivo neophodno za struju i transport, što ih čini ključnim delom našeg ekonomskog i socijalnog sistema. Istovremeno, prirodni resursi održavaju ono što se naziva uslugama ekosistema koje su od vitalnog značaja za čitav život na zemlji. O ovim besplatnim prednostima često ne razmišljamo, ali uključuju obezbeđivanje slatke vode, kiseonika u vazduhu i niz drugih neophodnih funkcija.

2.1.2. Podela prirodnih resursa

Resursi kopna i mora mogu se podeliti u nekoliko kategorija. Mogu se razlikovati dve glavne vrste prirodnih resursa: neobnovljivi prirodni resursi i obnovljivi prirodni resursi (Novoselov et al. 2016).

Neobnovljivi resursi su oni koji se iscrpljuju brže nego što se prirodno obnavljaju (Novoselov et al. 2016). Neobnovljivi prirodni resursi su izvori stalnog snabdevanja poput nafte, uglja, zlata ili gvožđa – tj. resursi čija će stalna upotreba neizbežno dovesti do iscrpljenosti (Gyorgyi & Tamas, 2017). Jedan primer neobnovljivog izvora je mineralna ruda, na primer, gvožđe. Jednom kada se potpuno iskopa i potpuno iskoristi, zauvek je nema za sve praktične svrhe, jer će biti potrebno milion godina da se nova ruda gvožđa regeneriše nakon što je iskorišćena.

Obnovljivi resursi mogu se obnoviti, odnosno nadoknaditi, približno istom brzinom kojom se koriste, na primer: sunce i vetar koji se mogu koristiti za obezbeđivanje energije (Gyorgyi & Tamas, 2017). Obnovljivi prirodni resursi su oni koji imaju sposobnost da se sami obnavljaju, usled čega su potencijalno neiscrpnii kada se upotrebljavaju na odgovarajući način, npr. riba, šume, solarna energija, voda i atmosfera (Rees, 2018).

Neki resursi se mogu smatrati i obnovljivim i neobnovljivim (Rees, 2018). Drveće se smatra obnovljivim resursom, jer se njegovo korišćenje može nadoknaditi (Novoselov et al., 2016). Međutim, ukoliko se poseče cela šuma od na primer 600 starih stabala, doćiće do narušavanja ravnoteže, obzirom da i da seposadi novo drveće biće neophodno mnogo vremena da ona dostignu starost posečenih stabala. Potrebno je mnogo generacija da stara šuma sazri, usled čega se stara stabla smatraju neobnovljivim.

Resursi se takođe mogu klasifikovati na osnovu njihovog porekla, tj. kao biotički i abiotički. Biotički resursi potiču od životinja i biljaka (tj. živog sveta) (Crenna, Sozzo & Salaa, 2018). Biotik je živa komponenta zajednice, na primer organizmi, kao što su biljke i životinje (Emanuelsson et al., 2014). Abiotički resursi potiču iz neživog sveta, npr. zemlja, voda i vazduh. Mineralni i energetski resursi su takođe abiotički resursi, a neki potiču iz prirode (Crenna, Sozzo & Salaa, 2018). U biologiji i ekologiji abiotičke komponente su neživi hemijski i fizički faktori u okolini koji utiču na ekosisteme (Emanuelsson et al., 2014).

Još jedna od podela jeste podela prema kojoj se razlikuju vodeni i šumski resursi. Vodeni resursi su obično obnovljivi izvori koji se prirodno pune. Do prekomerne eksploatacije dolazi ako se vodni resurs izvlači brzinom većom od stope punjenja, odnosno brzinom koja prelazi praktično održivi prinos (Rees, 2018). Šumski resurs se prekomerno koristi kada se šuma seče brže nego što se vrši pošumljavanje. Šumarstvo se nadmeće sa drugim namenama zemlje kao što su proizvodnja hrane, ispaša stoke i životni prostor za dalji ekonomski rast.

Prirodni resursi se takođe kategorišu na osnovu faze razvoja na potencijalne i stvarne prirodne resurse. Poznato je da potencijalni resursi postoje i da se mogu koristiti u budućnosti. Na primer, nafta može postojati u mnogim delovima Indije i Kuvajta koji imaju sedimentne stene, ali do trenutka kada se stvarno izbuše bušotine i stave u upotrebu, ostaje potencijalni resurs. Stvarni resursi su oni koji su ispitani, čiji su količina i kvalitet utvrđeni i koji se koriste u današnje vreme. Na primer, nafta i prirodni gas se aktivno dobijaju iz Mumbajskih visokih polja. Taj deo stvarnog resursa koji se profitabilno može razviti raspoloživom tehnologijom naziva se rezervnim resursom, dok se onaj deo koji se zbog nedostatka tehnologije ne može profitabilno naziva se osnovni resurs (Rees, 2018).

2.1.3. Karakteristike prirodnih resursa

Prirodni resursi obično imaju niz ključnih karakteristika, uključujući iscrpljenost, neravnomernu distribuciju po zemljama, negativne spoljne posledice u drugim oblastima, dominaciju u okviru nacionalnih ekonomija i nestabilnost cena.

O iscrpljivosti je već bilo reči u okviru prethodnog poglavlja gde je predstavljena razlika između obnovljivih i neobnovljivih izbora. Obnovljivi resurs je resurs koji se ili povećava u količini ili se na neki drugi način obnavlja u kratkom (tj. ekonomski relevantnom) periodu. Dakle, ako brzina ekstrakcije uzme u obzir ograničenja reproduktivne sposobnosti resursa, obnovljivi izvori energije mogu da daju prinose tokom beskonačnog vremenskog perioda. Naravno, vremenski okvir mora biti ekonomski relevantan, jer se neki resursi u principu mogu obnoviti, ali ne i u praksi (Rees, 2018). Na primer, potrebno je stotine miliona godina da se mrtvo drveće transformiše u uglj i naftu, a stotine godina da pojedine vrste drveća dospeju do zrelosti, tako da se šume starog drveća ne smatraju obnovljivim izvorima uprkos činjenici da se vremenom obnavljaju.

Kada je reč o neravnomernoj distribuciji po zemljama, mnogi prirodni resursi koncentrisani su u malom broju zemalja, dok su druge zemlje imaju ograničene domaće zalihe (Kennedy, 2015). Na primer, međunarodna trgovina može pomoći u ublažavanju ovih razlika u prirodnim zaduženjima tako što će omogućiti kretanje resursa iz područja prekomerne ponude u oblastima prekomerne potražnje, što takođe može poslužiti za promociju najefikasnije upotrebe ovih proizvoda. Međutim, budući da su prirodni resursi neophodni inputi za proizvodnju i da su kao takvi neophodni za održavanje visokog kvaliteta ljudskog života, nejednaka raspodela resursa može da izazove konflikte među narodima (Rees, 2018).

Eksternost se javlja kada akcije jednog ekonomskog agenta utiču na druge agente indirektno, bilo na pozitivan ili negativan način (Kennedy, 2015). Drugi način da se to izrazi jeste da ishodi određenih aktivnosti mogu da nametnu spoljne troškove ili pruže spoljne koristi za potrošače ili kompanije koje nisu uključene u relevantnu odluku o proizvodnji ili potrošnji. Ove „eksternosti“ mogu biti negativne ili pozitivne (Rees, 2018). Primer negativne eksternosti bio bi kada proizvodni proces rezultira zagađenjem koje negativno utiče na zdravlje ljudi koji žive u blizini ili štete prirodnom okruženju na način što posredno smanjuje dobrobit pojedinaca. Pozitivna eksternost može se pojaviti kada vlasnici kuća izvrše poboljšanje svojstava svojih kuća podrižući njihovu i tržišnu vrednost susednih kuća.

Sledeća važna karakteristika prirodnih resursa je dominantan položaj ovog sektora u mnogim nacionalnim ekonomijama. Mnoge zemlje imaju tendenciju da se oslanjaju na uski raspon izvoznih proizvoda (Kennedy, 2015).

Krajnja karakteristika prirodnih resursa je njihova povremena ekstremna nestabilnost cena (Rees, 2018). Ovo se posebno odnosi na goriva koja je od 1970-ih povremeno doživela oštar rast cena, da bi kasnije došlo do pada. Cene minerala i metala takođe dramatično osciliraju tokom poslednjih godina, mada je njihov značaj za svetsku ekonomiju možda umanjen njihovim manjim udelom u svetskoj trgovini. Nestabilnost cena za šumske proizvode i ribu je mnogo manja nego za druge vrste prirodnih resursa.

2.1.4. Vrednovanje prirodnih resursa

Ekonomsko vrednovanje usluga ekosistema je merilo količine i kvaliteta vrednosti upotrebe prirodnih resursa i identifikacija njihove ekonomske vrednosti. Cilj ekonomskog

vrednovanja prirodnih resursa je stvaranje ekonomskih podsticaja podsticanjem održivosti i očuvanja prirodnih resursa radi povećanja efikasnosti i poboljšanja kvaliteta života ljudi.

Ekonomsko vrednovanje može se definisati kao proces dodeljivanja kvantitativnih vrednosti koristima koje pružaju životna sredina i prirodni resursi (Dosi, 2000). Ekonomska vrednost bilo koje koristi meri se u smislu minimalnog iznosa kog je pojedinac spreman da se odrekne u potrošnji dobara i usluga da bi stekao neku drugu robu i usluge. Procena životne sredine i prirodnih resursa omogućava da se koristi koje društvo dobija uporede sa novčanim troškovima i oportunitetnim troškovima drugih unapred uloženi investicija (Loomis, 2005). Uključivanje novčanih procena ekonomske vrednosti netržišnih ekoloških i prirodnih resursa omogućava formalnije razmatranje ovih vrednosti u odlučivanju o upravljanju prirodnim resursima.

Kao navedeno, očitu osnovu ekonomske vrednosti daje spremnost za plaćanje i primanje uplata za artikle razmenjene u tržišnim transakcijama. Za robu i usluge koje se mogu prodati na tržištu, vrednost robe ili usluga koja se konzumira lako se navodi iz njene cene na tržištu. Ekološki i prirodni resursi poput hrane, drveta, energije i materijala za koje postoje ekonomska tržišta mogu se proceniti najlakše i najočitije (Tegenie, 2015).

Međutim, većina robnih proizvoda i usluga povezanih sa ekološkim i prirodnim resursima je netržišna (Hanley & Spash, 1993). Na primer, obezbeđivanje vode slivovima, oprašivanje useva od strane ptica i pčela, filtriranje zagađivača močvarnim površinama, obalska zaštita močvarnim i morskim rastinjem, i estetske vrednosti ne postoje ni na jednom ekonomskom tržištu (Robinson, 2001). Ali ekonomisti razvijaju tehnike koje su nekada vrednovala netržišne ekološke i prirodne resurse.

Kada je reč o pristupima ekonomskom vrednovanju razvijene su i primenjene različite tehnike za merenje vrednosti životne sredine i prirodnih dobara u cilju procene ekonomskih uticaja koji su posledica izmena uslova koji utiču na protok robe i usluga koje ova imovina pruža (Robinson, 2001). Ove se tehnike mogu grupisati u tri glavna pristupa vrednovanju: postojanje tržišne cene prirodnih i životnih vrednosti, surogat tržišna procena i izraženi preferencijalni pristup (Tegenie, 2015).

U pogledu tehnika vredovanja životne sredine i prirodnih resursa, ekonomisti su razvili tehnike korišćenja implicitnih ili simuliranih tržišta za procenu monetarnih vrednosti netržišnih ekoloških i prirodnih resursa. Navrud (2000) je tvrdio da se ove tehnike

vrednovanja rigorozno zasnivaju ili na opaženom ponašanju (otkrivena preferencija) prema nekim tržišnim dobrima ili na navedenim preferencijama u anketama u vezi sa netržišnim dobrima. Kolstad (2005) navodi da otkriveni metod preferencije znači da se zaključuju preferencije prema ekološkim dobrima i uslugama. Uključuje troškove putovanja, simulirana tržišta, tržišne cene i hedonističke cene. Dok navedeni preferirani metod procene uključuje pronalaženje spremnosti pojedinca da plati robu postavljajući niz pitanja koja se odnose na preferencije direktno pojedinca. To uključuje metode vrednovanja nepredviđenih stanja, rangiranje kontigenta i eksperiment izbora (Tegenie, 2015).

Metode vrednovanja prirodnih resursa:

- korišćenje vrednosti – kada prirodni resurs ima dobro definisanu krajnju upotrebu, recimo, drvo za građu, voda za piće i šuma za turizam, a svaka ima funkcionisano tržište, procena resursa može se pripisati preovlađujućim tržišnim cenama ovih krajnjih upotreba;
 - metoda proizvodne funkcije identifikuje marginalni doprinos prirodnog resursa proizvodnji tržišne robe, npr. voda za ratarski usev (Freeman, 2003);
 - odbrambeni metod potrošnje određuje cenu prirodnog resursa jednaku trošku održavanja njegove produktivnosti lečenjem štete od emisije zagađivača i degradacije resursa (Tiezzi, 2002);
- surogat tržišta – u nedostatku funkcionalnog tržišta za krajnju upotrebu, surogatska tržišta mogu se odnositi na:
 - metodu hedonske cene koja vrednuje prisustvo prirodnih resursa, npr. upoređujući cene kuća sa inače sličnim karakteristikama pod različitim uslovima okruženja (Taylor & Smith, 2000);
 - metodu troškova putovanja koja meri vrednost mesta za rekreaciju anketirajući putnike o ekonomskim troškovima koji nastaju kada posećuju lokaciju sa neke udaljenosti (Pendleton & Mendelsohn, 2000);
- izraženi preferencijalni pristup – alternativno, komunikacija sa zainteresovanim stranama može pružiti dodatne informacije:
 - metodom procenjivanja nepredviđenih informacija anketnim upitnicima i intervjuima dobijaju se informacije o spremnosti za plaćanje (Kolstad, 2005);
 - povezane utvrđene preferencijalne metode preduzimaju eksperimente koji uključuju rangiranje u nepredviđenim situacijama ili slučajni izbor, među

alternativama koje obezbeđuju različite nivoe netržišne robe (Roe, Boyle & Teisl, 1996).

2.1.5. Korišćenje prirodnih resursa

Širok spektar aktivnosti svetske populacije: vađenje resursa, industrijska proizvodnja, potrošnja dobara i usluga, mobilnost, slobodno vreme, rezultira masovnim protokom materijala. Sirovine se vade, pretvaraju u proizvode i robe, prevoze u druge delove sveta i pre ili kasnije se vraćaju u prirodno okruženje kao otpad ili emisije. Zemlja je zatvoreni materijalni sistem i to postavlja određena ograničenja ekonomskom rastu. Ona su jasno povezana sa dostupnošću prirodnih resursa, gde okolina igra ulogu „izvora“.

Za neke neobnovljive resurse, uključujući mnoge metale i građevinske minerale, sigurnost obezbeđivanja trenutno ne izaziva zabrinutost; za druge, kao što su fosilna goriva i zemljište, raspoloživost već postaje problem koji se skoro sigurno povećava. Za mnoge obnovljive resurse, poput ribljeg fonda, šuma i vode, ključni izazov je osigurati njihovu održivu obnovu zaštitom reproduktivnih kapaciteta ekosistema (poznatih i kao „održavanje prirodnog kapitala“) (Bohn & Deacon, 2000).

Ostala ograničenja rezultat su ograničene sposobnosti okolime da deluje kao „katalizator“ koji apsorbuje ispuštanje i emisije zagađujućih materija i otpada bez ozbiljnih oštećenja (Sverdrup & Ragnarsdóttir, 2014). Na primer, emisije ugljen-dioksida izazvane čovekom već uzrokuju klimatske promene, dok je ozonski omotač dalje oštećen emisijama hlorofluorouglenika. Kontaminacija podzemnih voda i tla velikim količinama otpadnih voda još je jedan primer kako ljudske aktivnosti mogu uticati na životnu sredinu.

Čitav životni ciklus materijalnih resursa, od vađenja, upotrebe u proizvodnji i potrošnji dobara i usluga, do kraja njihovog korisnog veka kao otpada, može dovesti do uticaja na životnu sredinu (Rees, 2018).

Smanjivanje neodržive i nejednake upotrebe resursa i kontrola rasta našeg stanovništva neophodni su za opstanak ljudske vrste svuda. Naše okruženje pruža nam razne robe i usluge neophodne za naš svakodnevni život, ali zemlja, voda, klima i solarna energija

koji čine abiotsku podršku koju dobijamo iz prirode, sami po sebi nisu raspoređeni ravnomerno. širom sveta ili u zemljama (Brown, Bergstrom & Loomis, 2007).

Novi ekonomski poredak na globalnom i na nacionalnom nivou mora da se zasniva na sposobnosti da se distribuiraju prednosti prirodnih resursa tako što će se oni ravnomerno deliti među zemljama kao i među zajednicama unutar zemalja (Rees, 2018). Upravo na lokalnom nivou, gde ljudi preživljavaju prodajom lokalno prikupljenih resursa, razlika je najveća. „Razvoj“ ih nije dostigao i često su nepravedno optuženi za „eksploataciju“ prirodnih resursa (Manfredo et al., 2014). Ovi regioni biti adekvatno nadoknađeni za uklanjanje izvora u udaljene regione i na taj način razviti veći ulog u zaštiti prirodnih resursa.

Postoji nekoliko principa koje svako od nas može usvojiti za postizanje održivog načina života. Ovo pre svega dolazi iz brige za Zemlju u svim pogledima. Ljubav i poštovanje prema prirodi najveće je osećanje koje pomaže u stvaranju osećaja gledanja na to kako prirodne resurse koristimo na nov i osetljiv način. Ukoliko se pomisli na lepotu pustinje, prirodne šume u svojoj veličanstvenosti, prostranstvo zelenog travnjaka, čistu vodu jezera koja podržava toliko života, kristalno čistu vodu brdovitog potoka ili veličanstvenu moć okeana, ne može da se ne podrži očuvanje prirodnih bogatstava. Ako to poštujemo ne možemo činiti dela koja će iscrpiti naše sisteme za podršku životu.

2.2. Upravljanje prirodnim resursima za turističko korišćenje

Razvoj turizma obično se zagovara kao alternativa tradicionalnom ekonomskom razvoju zasnovanom na prirodnim resursima, kao što su proizvodnja drveta, poljoprivreda i rudarstvo. Mnogi zagovornici turizma promovisali su naizgled nove turističke koncepte, poput turizma u prirodi, ekoturizma i održivog turizma, između ostalih (Boley & Green, 2016). Ovi oblici turizma promovišu se kao ekološki siguran način da ruralne zajednice ostvaruju prihod od prirodnih resursa. Oni se posebno promovišu u zemljama u razvoju, jer mnoge zemlje u razvoju imaju komparativnu prednost u odnosu na razvijene zemlje u svojoj sposobnosti da pruže relativno netaknute prirodne okolnosti. Bogatstvo, obrazovanje i ekologija svi doprinose povećanju poseta divljim krajevima i stvaraju prihoda lokalnim zajednicama kroz troškove turista kao što su smeštaj, prevoz, hrana, vodiči i suveniri (Tangeland, 2011). Potražnja za ovim novim oblicima turizma, tvrdi se, proizlazi iz povećane zabrinutosti ili interesovanja za jedinstvene i krhke ekosisteme i sve veće želje za putovanjem

u nova i egzotična mesta i sve većim brojem ljudi koji za to imaju finansijska sredstva (Fredman, Wall-Reinius & Grunden, 2012).

Turizam zahteva potragu za onim izvanrednim u poređenju sa svakodnevnim životom i okruženjem pojedinca (Urry, 2002). Stoga, za razliku od masovnog turizma, gde sunce, pesak i more predstavljaju jedini turistički resurs, ekoturizam ili turističke aktivnosti zasnovane na prirodi odgovaraju na želju ljudi da učestvuju u putovanjima sa različitim ciljevima kao što su opuštanje, otkrivanje, učenje i izlazak u prirodu, i odlazak od rutine svakodnevnog života. Ove aktivnosti takođe predstavljaju glavnu osu održivog turizma. Kao podgrupa održivog turizma, ekoturizam je definisan kao vrsta turizma zasnovanog na prirodi koji pruža mogućnosti za učenje i vrednovanje prirodnog okruženja i njegovih elemenata, a takođe teži da bude ekološki, sociokulturni i ekonomičan (Ivanov & Ivanova, 2013).

Ekoturizam uključuje putovanje radi istraživanja i upoznavanja prirode i divljih životinja (Ivanov & Ivanova, 2013). Izraz ekoturizam nastao je krajem 1980-ih kao reakcija na globalnu ekonomsku praksu i u potrazi za održivim praksama (Fredman, Wall-Reinius & Grunden, 2012). Kao produžetak alternativnog turizma, ekoturizam je izrastao iz nezadovoljstva tradicionalnim turizmom koji generalno preferira stroži pristup orijentisan prema profitu nad onim koji ljude postavlja u središte svemira i zanemaruje socijalne i ekološke aspekte posećenih oblasti (Coria & Calfucura, 2012). Danas je turizam u prirodi glavni prihod u mnogim zemljama u kojima je turizam važna izvozna industrija.

Turizam i njegova direktna upotreba igraju važnu ulogu u podsticanju očuvanja, jer doprinose turističkoj industriji i nacionalnoj turističkoj ekonomiji (Mehmetoglu, 2007). Ekoturizam je podsticaj za očuvanje uopšte (Stronza & Gordillo, 2008) i zaštitu prirode i ugroženih vrsta, posebno u zemljama u razvoju (Bookbinder et al., 2008). U isto vreme, to je efikasno sredstvo sa svojim doprinosom ekonomiji i razvoju regiona/zemlje, mogućnostima zapošljavanja koje stvara i njegovom ulogom u ruralnom razvoju (Gurung & Seeland, 2008). Tajler i Dejndžerfild takođe ističu ulogu ekoturizma u sociokulturnom razvoju (Tyler & Dangerfield, 1999). Predstavljajući priliku da turizam dosegne geografski netaknuta područja, ekoturizam stvara svest između putnika i domaćina na odredištu, i naglašava potrebu uvažavanja vrednosti ekosistema i očuvanja (Page & Dowling, 2002).

Turizam zasnovan na prirodi definisan je u odnosu na mesta koja su daleko od naselja, na relativno prirodnim mestima (Prisklin, 2001). Međutim, kao što spominje Gan, fizičke karakteristike zemljišta postaju resurs samo ako ih društvo opiše. Stoga percepcija

putnika može pokazati regionalne karakteristike koje predstavljaju turistički resurs (Gunn, 1988). To je direktno povezano sa činjenicom da komad zemlje treba da služi potrebama ljudi da bi bio poznat kao turistički resurs. Kako navodi Ajo, ako lokalna zajednica koristi neprestane prirodne resurse, razvija snažan instinkt o njihovoj zaštiti i održivoj upotrebi (Ayoo, 2007).

Održiva upotreba prirodnih resursa glavna je strategija očuvanja prirode. Kako prirodni resursi stvaraju direktne ekonomske koristi, očuvanje prirode je ključni element koji doprinosi kvaliteti života svih zajednica. Turizam zasnovan na prirodi važan je sastavni deo ovog opšteg pristupa (Boley & Green, 2016). Upravljanje i razvoj objekata za posetioce u blizini zaštićenih područja direktno doprinosi budžetu zaštite prirode i obezbeđuje učešće i korist susednim zajednicama (Tangeland, 2011). Ako turistička industrija načelno ne može da koristi prirodne resurse za dobro lokalnih kultura, mala je mogućnost održivih praksi u destinacijama ili primorskim letovalištima, gde su to sekundarni resursi (Tyler & Dangerfield, 1999).

Važni prirodni resursi, visok tržišni profil i kvalitetne usluge tri su preduslova za uspešno korišćenje međunarodnog turističkog tržišta. Uspeh turizma zasnovanog na prirodi leži u odgovarajućim nivoima potrošačkih usluga, visokom kvalitetu životne sredine, očuvanju prirodnih resursa i kulturnih kvaliteta kao turističkog proizvoda (Fredman, Wall-Reinius & Grunden, 2012). Pored ovih, transport (Buckley, Pickering & Weaver, 2003), smeštaj, objekti za posetioce (Priskin, 2001), efikasna interakcija, moć/autoritet i vodena infrastruktura često se trebaju uspostaviti u zaštićenim oblastima u kojima se razvija turizam kako bi se povećala privlačnost turizma koji se zasniva na prirodi (Aguilo, Alegre & Sard, 2005). Loše planirana infrastruktura sprečava buduće generacije da imaju koristi od resursa, a šteta na tim resursima ima ekonomske troškove za društvo (Weiler & Walker, 2014). Ovo takođe dovodi do neuspeha u ispunjavanju turističkih zahteva i do gubitka mogućnosti za budućnost turizma na ovom području (Boley & Green, 2016). Zaista, nalazi Hearnea i Salinasa o posetiocima vulkana Poas pokazuju da turisti više vole razvijenu infrastrukturu (Hearne & Salinas, 2002).

Diamantis je naveo da su studije ekoturizma su krajem XX veka bile još u razvoju (Diamantis, 1999), dok turizam koji se zasniva na prirodi poslednjih godina privlači interesovanje akademika i istraživača.

2.2.1.Osnovne karakteristike prirodnih resursa za turizam

Prirodni turistički resursi sastoje se od svih prirodnih elemenata i faktora koji poseduju visok stepen privlačnosti i koji odražavaju njihovo geografsko okruženje i mogu se valorizovati u turističke svrhe. Prema njihovim relevantnim karakteristikama, ti se resursi mogu klasifikovati kao geomorfološki, klimatski, hidrografski i biogeografski i kao zaštićena prirodna baština. Ova klasifikacija prihvaćena je u planiranju i upravljanju resursima te u turizmu. Redosled analiziranja različitih resursa određuje se redosledom uslova njihovog stvaranja.

2.2.1.1. Geomorfološki resursi

Poseta prirodnim lokalitetima koji su važni sa geološkog ili geomorfološkog stanovišta već duže vreme se praktikuje (Dowling 2013). Već u XIX veku, neki geomorfološki oblici bili su često posećeni i postali su tradicionalna turistička odredišta. Danas raste broj ljudi koji traže dublje iskustvo na posećenom lokalitetu ili području, a ti posetioци nisu zadovoljni samo iskustvom „dođi i poseti“, već žele znati više o geomorfologiji lokacije i srodnim pitanjima. Pritom ove informacije treba da pokrivaju ne samo opšta znanja, već i istorijske, arheološke, ekološke ili ekološke aspekte lokacije, a u slučaju da je područje ili resurs zaštićen žele da razumeju zašto. Naravno, posetioци očekuju i dobar kvalitet usluga podrške kao što su sigurne i dobro obeležene staze, informativne usluge (letovi, informativne table, vođeni obilasci itd.), smeštaj, prevozni objekti i ugostiteljstvo i računaju na mogućnosti da isprobaju ili kupite proizvode koji su tipični za to područje, bilo da se radi o lokalnoj hrani, pićima ili proizvodima zanatskih proizvoda. Ovi faktori doprinose razvoju održivih oblika turizma, posebno ekoturizma i geoturizma (Kubalikova, 2016).

Geomorfološki resursi se sastoje od svih pojava i procesa povezanih sa genezom, rasprostranjenošću i savremenom dinamikom reljefa. Kao nezavisni prirodni faktor reljef ima složenu ulogu, jer preduslovljava oblike u kojima se dešavaju svi drugi prirodni dani uslovi u nekom području i način njihovog uticaja. Utice na kvalitativne karakteristike površinskog i prizemnog dela stenskog kompleksa, kao i na karakteristike klime, tla, vegetacije, koeficijenta drenaže, itd.

Nadmorska visina i različiti oblici reljefa smatraju se složenom turističkom atrakcijom. Pod visinama se podrazumeva prirodna komponenta prostora koju je samo u izuzetnim slučajevima moguće promeniti ili stvoriti i to po ceni koja je ogromna. To je ono što je razlikuje u odnosu na neke druge prirodne resurse koji mogu biti zamenjeni veštačkim resursima. I pored činjenice da se retko događa da valorizacija bude zasnovana na jednom prirodnom elementu potrebno je imati na umu da ravnice predstavljaju prostornu karakteristiku monotonog turizma, nasuprot planinama koje predstavljaju karakteristiku promenljivog turizma (Blažević & Knežević, 2006).

Obale se smatraju najvažnijim prostornim elementima u pomorskim regionima, obzirom da čine glavni deo turističkih aktivnosti. Prednost imaju obale koje se odlikuju umerenom reljefnom energijom omogućavajući vertikalno razlikovanje korisnika i pružajući bolji vidik. Obale sa plažama imaju poseban značaj kada je turizam u pitanju. Plaže mogu biti svrstane u nekoliko kategorija. Reč je o peščanim plažama, šljunkovitim plažama, plažama od kamenih ploča i plažama prekrivenim travom. Posebno se cene peščane plaže koje su smeštene u lagunama. Međutim, u okviru nekih plaža vrednost obale u vidu resursa opada obzirom da nestaje pesak, kao direktna posledica betoniranja obalnih područja u turističke svrhe, urbanog razvoja obale, izgradnje luka i druge primene koja rezultira devastacijom. Usled antropogenih aktivnosti došlo je i do promena u prirodnom izgledu nekih obala, koje su prekrivene šljunkom i betonom ili na kojima je izvršeno postavljanje raznih čvrstih objekata koji nisu usklađeni sa pejzažom. Zagađenje, pretežno usled odlaganja otpada, prisutno je univerzalno. Tokom novijeg perioda, zapažena je promena u obrascu korisnika koji devastiraju obale. Prisutan je porast učešća turističke trgovine i morskih plovima u vidu zagađivača, dok je u padu udeo proizvodne industrije. Do ove promene je došlo usled uvođenja računarskih tehnologija i robotika u proizvodnu industriju i činjenice da one stvaraju manje otpada, i porasta i industrijalizacije turističke trgovine (Knezevic, 2008).

Ostrva se smatraju osnovnim resursom za pomorski turizam. Kada je reč o snazi privlačenja ostrva, ona se uglavnom određuje kroz broj arhipelaga i broj ostrva koja sama po sebi predstavljaju geomorfološke resurse. U pogledu morfostrukture postoji mogućnost razlikovanja ostrva, otoka, pukotina i grebena (Duplančić, Ujević & Čala, 2004).

I pored slabosti, ostrva su u najvećem broju slučajeva ekološki veoma cenjena i izuzetno očuvana područja, a usled atraktivnosti ostrvskih turističkih resursa ona se smatraju strateškim potencijalom za turističku trgovinu (Koutoulas, 2015),

Postepeno dolazi do porasta uloge morskog dna u vidu resursa u turističkoj ponudi. Morsko dno je povezano sa podvodnim, odnosno ronilačkim, aktivnostima turista. Ronioci preferiraju plitka dna koja pružaju veći broj atrakcija na dnu mora. Glavnim faktorom ta kretanje duž morskog dna i pregledavanje njegovog prirodnog ili antropogenog inventara (u vidu potonulih brodova i olupina) smatra se transparentnost morske vode. Kada je reč o turizmu, upotrebljivost podvodnih padina i dna ima raspon od veoma povoljnih – kada su stenske mase ili kameno dno vidljivi, do veoma neopovoljnih – kada su padine prekrivene sa visoko pokretnim sedimentima ili kada se morsko dno nalazi ispod slojeva tečnog blata (Knezevic, 2008).

Planine predstavljaju reljefna uzvišenja koja se smatraju prostorno dominantnim resursom. Tokom novijeg perioda došlo je do brzog razvoja zimskog planinskog turizma i drugih grana turizma u manjoj meri, poput planinarstva, alpinizma, paraglajdinga, ekoturizma i speleologije. Pri vrednovanju planina u turističke svrhe neophodno je da se u obzir uzmu nadmorska visina i konfiguracija terena. Kada se vrši vrednovanje kvaliteta područja koje je namenjeno za zimski sportski turizam, to se obavlja metodom reljefne energije. Reč je o metodi kojim je obuhvaćeno određivanje razlika u visini između najviše upotrebljive tačke sa jedne strane i najniže upotrebljive tačke sa druge strane. Na ovaj način se obezbeđuju informacije o potencijalnom broju istovremenih skijaša duž ukupne dužine ski staze. Kada je reč o prirodnim faktorima koji u velikoj meri vrše određivanje kvaliteta planine za skijaške potrebe, govori se o položaju, obliku i izloženosti (Knezevic, 2008).

Nizije kao resursi za pejzažnu osnovu imaju ravne linije. Prema pravilu turisti nizije doživljavaju u vidu reljefa koji ne poseduje iznenađujuće dejstvo. Rasprostranjena monofunkcionalna poljoprivredna i ekonomska orijentacija imali su uticaja kada je u pitanju fizionomija nizija, šireći se i na značajan deo močvara uz pomoć savremenih tehnologije melioracije. Močvare se smatraju vitalnim delom ekosistema močvarnih područja, dok se njihov status odlikuje starteškim značajem za razvijanje turizma. Geomorfološke pojave smatraju se značajnim prirodnim potencijalom u nizijskim regionima. Reč je o pojavama koje su nastale usled relativno jakih tektonskih aktivnosti i linija raskola duž kojih je došlo do formiranja brojnih termo-mineralnih izvora koji se obično odlikuju vodama sa lekovitim dejstvom koje se primenjuju za svrhe terapija ili flaširanja i prodaje (Knezevic, 2008).

Krasom je predstavljen skup oblika reljefa koji se pojavljuju u stenama koje su podložne hemijskoj eroziji. U vidu geomorfološkog resursa krš je zastupljen na području

južne Evrope, Latinske Amerike, Karpata i Kine. Kraški oblici se dele na površinske i na podzemne oblike. Škrape predstavljaju široko rasprostranjene površinske kraške oblike koji mogu imati brazdasti ili mrežasti izgled. Tamo gde je prisutna velika koncentracija škrapa dolazi do formiranja oštrog krša koji čini nepristupačan reljef veoma interesantan za aktivnosti avanturističkog turizma. Do nastanka vrtača i dolca dolazi usled erozivnog dejstva vode koja tone u zemlju. Smeštene su u okviru planinskih predela i predstavljaju stanište karakteristične biocenoze. Podzemnim kraškim oblicima pripadaju i jame i pećine. U okviru valorizovanih pećina obično su prisutni stalaktiti, stalagmiti i stalagmatii. Travertin je takđe značajan resurs kraškog oblika. Do formiranja travertina dolazi usled taloženja rastvorenog kalcijuma u vegetaciji reka pod uslovima koji su specifični. Ovo često može dovesti do stvaranja rečnih jezera (Knezevic, 2008).

Primorjem Crne Gore obuhvaćen je primorski pojas koji je dug otprilike 100 km, i koji se prostire između ušća reke Bojane i Sutorine, obuhvatajući sva ostrva, hrde i grebene. Reč je o oblasti koja je dobro izdvojena i ograničena planinama: Orjenom, Lovćenom, Sutormanom i Rumijom. Reč je o planinama sa strmim, krševitim i golim padinama. Kada je reč o obali, uz izuzetak Bokakotorskog zaliva, u pitanju je obala koja se odlikuje manjom razuđenošću u poređenju sa ostalim delovima Jadranskog primorja. Na obalama je prisutan veliki broj zaliva i uvala u okviru mekših naslaga, dok je u okviru tvrdih krečnjačkih naslaga prisutan veći broj klifova, potkapina i pećina. Među najvećim zalivima izdvajaju se: Bokakotorski, zaliv Trašte i uvala Valdanos, dok su Luštica i Volujica najveća poluostrva (Đokić i sar., 2011).

Sledeća oblast je zaravan dubokog krša koja je smeštena između granice sa Hercegovinom i Rijeke Crnojevića. Južno i severno ograničena je sa planinama koje imaju srednju visinu. U pravcu Hercegovine dolazi do nastavljanja gotovo istom visinom kao Hercegovački krš, dok u pravcu Skadarskog jezera dolazi do spuštanja (Đokić i sar., 2011).

Središnja udolina ima pravac pružanja od severozapada prema jugoistoku i reč je o jedinstvenoj prirodnoj celini. U pravcu severozapada udolina se izdiže u tri nivoa: nivo basena Skadarskog jezera, Zetske i Bjelopavličke ravnice; nivo Nikšićkog polja i nivo udoline Golija i Duga (Đokić i sar., 2011).

U okviru reljefa Crne Gore dominantnim izgledom se odlikuje oblast visokih planina i površi. Reč je o oblasti sačinjenoj od većeg broja planinskih lanaca sa dinarskim pravcem pružanja, između kojih su smešteni duboki kanjoni i planinske površi. U okviru ove reljefne

oblasti planine su smeštene u tri lanca koji su paralelni i razdvojeni sa dubokim rečnim dolinama:

- „prvi lanac čine planine koje se uzdižu sjeverno od udoline središnje Crne Gore: Golija, Vojnik, Maganik, Prekornica i Žijovo, kao i površi između njih, od kojih se ističu Lukavice i Krnovo;
- drugi lanac planina čine: Volujak, Maglić, Pivska planina, Durmitor, Sinjajevina, Bjelasica, Komovi, Visitor i Prokletije. Između ova dva planinska lanca duboko su usječene doline Pive, Komarnice i Morače.
- Treći lanac čine: Ljubišnja, Lisac, Crni vrh, dolinom Tare odvojen od drugog lanca” (Đokić i sar., 2011, 28).

Poslednja oblast je oblast severostočne Crne Gore koja se odlikuje brdskim predelima koji su rasčlanjeni rečnim dolinama. Reč je ostarijim vododrživim stenama, koje se brže raspadaju dovodeći do formiranja debljeg sloja zemljišta. Usled toga, reč je o oblasti koja ima bogatstvo u šumama, livadama i pašnjacima koji su složenog karaktera i doline koje se sastoje od naizmeničnih kotlina i klisura. Najvećim proširenjem smatra se Pljevaljska kotlina u kojoj su prisutne velike naslage lignita. U oblasti Plavskog jezera smeštena je Plavskogusinjska kotlina. U dolini lima prisutne su tri kotline, reč je o Andrijevičkoj, Beranskoj i Bjelopoljskoj. Lim je sa svojim pritokama u tvrđim stenama formirao klisuraste doline: Sućvasku, Tifransku i Đalovičku. Sa istočne strane doline Lima smeštene su oblasti Bihor i Korit (Đokić i sar., 2011).

2.2.1.2. Klimatski resursi

Klima se može smatrati važnim, ali i ograničavajućim faktorom u razvoju turizma u okviru određenih regiona. Bio-klima ima uticaj na boravak turista u datom području, dok elementi koji su karakteristički za pojedine vrste klime imaju uticaj na razvijanje selektivnih oblika turizma. Primećuje se da neki oblici turizma imaju manju zavisnost od klime, obzirom da se odvijaju u okviru zatvorenog prostora sa klimatizacijom. Klima je povezana sa uticajem vremenskih parametara na osećaj ugodnosti čoveka i sa promenama u telu čoveka koje su povezane sa vremenskim situacijama koje su zapažene. Na osećaj lagodnosti kod čoveka uticaj imaju temperatura, vetar, vlaga i sunčevi zraci. Bio-klima ima poseban značaj obzirom da je u direktnoj vezi sa razvijanjem zdravstvenog turizma utičući na izbor destinacija,

obzirom da turisti imaju tendenciju odabira regija koje im u pogledu bioklime u najvećoj meri odgovaraju (Knezevic, 2008).

Vrste klime uslovljene su meteorološkim elementima. Za turističku industriju Evrope posebno su značajne mediteranska i planinska klima. Na prostoru mediteranske regije klima se odnosi uglavnom na primorski turizam. Temperature su podložne velikom toplotnom uticaju mora, usled čega su zime blage, a leta nisu preterano vruća. Vreme koje će turisti provesti napolju uslovljeno je insolacijom i padavinama, i u određenim okolnostima vetrom (Knezevic, 2008).

Insolacija predstavlja direktan rezultat velikog broja vedrih dana. Insolacija je nešto niža na području destinacija koje su smeštene u zasenjenim predelima koje prouzrokuju planinski grebeni. Primetne su razlike i tokom zime, kada je sunce nisko na horizontu, stvarajući duge senke koje počinju rano (Knezevic, 2008).

U skladu sa tim da preovlađuju orografske padavine (konvektivne i frontalne padavine manje od 7%), nešto veće količine padavina mogu da se pronađu na području zalivskih mora, kao što je Jadransko. Prevelik broj dana sa padavinama koje su veće od 1 mm, i velike količine padavina u godinu, samo naizgled predstavljaju faktor koji je ograničavajući za razvoj turizma. Razlog za to leži u činjenici da su dani i količine padavina na području evropskih turističkih regiona koncentrisane tokom novembra i juna – mesecima sa malim turističkim prometom i činjenici da se tokom dana otprilike 40% padavina pojavljuje u periodu između noći i jutra, kada su gosti smešteni u zatvorenom prostoru (Knezevic, 2008).

Dolazi do menjanja razumevanja turističke valorizacije tokom vremena. Ranije je turistička ponuda težila prema izbegavanju vetrovitih lokacija, kao što su vodena područja okrenuta prema planinskim prelazima. U postojećoj turističkoj ponudi traga se za takvim lokacijama, obzirom da vetrovi pružaju mogućnost turistima da učestvuju u različitim vodenim sportovima. Kada nije hladno, bura se takođe odlikuje produktivnom ulogom, obzirom da je reč o suvom vetru koji pomaže smanjenju umora toniziranjem životnih funkcija. Veoma je korisna za goste čije stanje je nalazi u ravnoteži između umora i bolesti.

Olujni vetrovi, koji imaju brzine veće od 61.8 km/h odlikuju se negativnom ulogom, obzirom da dovode do ograničavanja prometa i mogućnosti prouzrokovanja štete. Teškoće u saobraćaju javljaju se prvenstveno na mostovima koji imaju visoke lukove (Knezevic, 2008).

Posebna specifičnost Crne Gore primećuje se u velikim razlikama vremena i klime pojedinih mesta i krajeva na relativno malom prostoru. U Crnoj Gori klimatske prilike su pod uticajem položaja u okviru umerenog pojasa severne geografske širine, „blizine toplog Jadranskog mora, visoke planinske barijere u blizini morske obale, kotlinsko-nizijskog prostora i viših krajeva u neposrednom primorskom zaleđu, izrazito planinskog reljefa ispresecanog kanjonima, kotlinama i dolinama na teritoriji severa i severoistoka, nadmorske visine, jezera, biljnog pokrivača i rada čoveka” (Đokić i sar., 2011, 32). Položaj Crne Gore definiše uglove pod kojima padaju zraci sunca, i deluje na dužinu obdanice. U skladu sa prethodno navedenim zaključuje se da bi celokupna teritorija Crne Gore imala umerenu klimu. U skladu sa položajem države između subtropskih i subpolarnih područja dolazi do toga da iznad nje dolazi do odvijanja značajne cirkulacije vazdušnih masa. Atlantik donosi vlažne i relativno tople vazdušne mase, dok severoistočna Evropa donosi hladnije vazdušne mase. Klima se u velikoj meri nalazi i pod uticajem kopna severne Afrike obzirom da iz ovog većinski pustinjskog regiona, stižu vrela vazdušna talasa, ali i prljave kiše (Đokić i sar., 2011).

Kada je reč o Sredozemnom moru i njegovom delu, Jadranskom moru, oni poseduju bitan uticaj kada je u pitanju klima Crne Gore. Tokom hladnijeg dela godine sa ovih prostora prodire veliki broj ciklona. Tokom leta, kad je polje visokog vazdušnog pritiska iznad Sredozemnog mora, dolazi do nastajanja perioda sa dugim sunčanim i mirnim vremenom. Duž primorja je veoma intenzivan uticaj temperature toplog Jadranskog mora, ali i na području Zetske i Belopavlovičke ravnice. Dinarske planine predstavljaju značajnu prepreku da temperaturni uticaj nema dublju unutrašnjost Crne Gore. Reljefom je uslovljeno i vreme sunčevog zračenja, dok istovremeno reljef ima uticaj kada su u pitanju raspored padavina i količina padavina, dok rasčlanjenost reljega dovodi do različitosti planinske klime. Istovremeno, Skadarsko jezero utiče na klimu, prvenstveno tokom zimskog perioda u godini (Đokić i sar., 2011).

Na teritoriji Crne Gore šume zahvataju gotovo polovinu njene teritorije, usled čega poseduju značajan uticaj na klimu pojedinih krajeva. Površine pod biljnim pokrivačem obezbeđuju snižavanje temperature, povećavanje isparavanja i smanjenje brzine vetra. Istovremeno, procesi industrijalizacije i urbanizacije koji su doveli do promena životne sredine, imaju određene uticaje na klimu (Đokić i sar., 2011).

Kada je reč o srednjoj godišnjoj temperaturi vazduha, ona se kreće u rasponu između 4.6°C u oblasti Žabljaka, do 15.8°C na području primorja (Ministarstvo održivog razvoja i

turizma, 2014). Na području polja, kotlina i dubokih dolina tokom zimskog perioda dolazi do pojave temperature inverzije, tj. povećanja temperature sa visinom. Ova pojava je veoma česta na području Pljevaljske kotline (Đokić i sar., 2011).

Kada je reč o srednjoj godišnjoj relativnoj vlažnosti, vrednosti su sledeće: Bar 67,0%, Podgorica 64,2%, Nikšić 68,6%, Cetinje 78,3%, Žabljak 76,7%, Pljevlja 76,6%. U primorju je prilično ravnomeran raspored relativne vlažnosti po godišnjim dobima. Mesta u unutrašnjosti imaju izrazitije razlike relativne vlažnosti u pojedinim godišnjim dobima. Leti je najniža relativna vlažnost u Podgorici, a Cetinje i leti ima dosta visoku vlažnost, zbog blizine mora (svega 13 km vazdušne linije). Mesta na većim nadmorskim visinama i dalje od mora imaju veću relativnu vlažnost. Čak i ona koja imaju male količine padavina (Pljevlja) imaju prosečno dosta visoku relativnu vlažnost. Ipak, prostor Crne Gore se odlikuje umerenom vlažnošću vazduha (55-85%) koja najviše odgovara ljudskom organizmu” (Đokić i sar., 2011, 34).

Kada je oblačnost u pitanju, najveća prosečna oblačnost beleži se na teritoriji Berana, Kolašina i Pljevalja. U Crkvicama, ispod Orjena u Krivošijama, izmerena je najveća prosečna godišnja količina padavina, od 4742 mm. Reč je o najkišnijem kraju Evrope. Među gradskim naseljima najvećom količinom padavina odlikuje se Cetinje sa 3391 mm, a najmanjom Pljevlja sa 796 mm. Najveća količina padavina beleži se tokom novembra, u svim mestima, sem Pljevalja, što ukazuje na prisutnost mediteranskog uticaja. Kada je reč o udelu snega u ukupnoj količini padavina, on je veoma mali na području primorja – svega 2%, dok se povećava prema unutrašnjosti – na 20% (Đokić i sar., 2011).

Na području Crne Gore dominantni su jugo i bura. Bura se smatra pretežno slapovitim, jakim vetrom, koji obično dovodi do snižavanja temperature, smanjenja oblačnosti i vlažnosti vazduha. Duva pretežno iz severostičnog i severnog pravca, pretežno ili tri ili sedam dana. Kada je reč o jugu, reč je o južnom ili jugostočnom vetru koji duva sa mora prema kopnu; toplom i vlažnom vetru koji nosi oblačnost i padavine. Događa se da duva tokom većeg broja dana u vidu jakog vetra. Kada je reč o masetaru, reč je o vetru koji duva na području primorja tokom tople polovine godine, laganom vetru vedrog vremena koji dovodi do osvežavanja i formira se u vidu posledica razlika između vazdušnog pritiska mora i kopna (Đokić i sar., 2011).

Svi navedeni elementi definišu klimatsku regionalizaciju Crne Gore, usled čega se izdvajaju naredni tipovi klime:

- jadransko-sredozemni klimatski tip koji je zastupljen na području primorja i u manjoj meri se razlikuje u odnosu na tipičnu submediteransku klimu. Ovaj tip klime odlikuje se svim osobinama ugodne klime: dugim toplim i suvim letima i kratkim blagim i kišovitim zimama, i relativno malim razlikama u temperaturama između zimskih i letnjih meseci;
- izmenjeno sredozemna klima je klimatski tip koji je zastupljen na području koje je otvoreno ka Jadranskom moru. Reč je o Skadarsko-podgoričkoj i Bjelopavlovićoj ravnici. U poređenju sa jadransko-sredozemnim klimatskim tipom, ima toplija leta i hladnije zime. Klima u Nikšićkom polju predstavlja prelaz između ova dva klimatska tipa;
- umereno-kontinentalna klima je zastupljena na veoma malom prostoru u dolini Lima i nekih pritoka, dolini Čehotine i manjih prostora u dolinama Tare i Pive. Odlikuje se umereno toplim letima i umereno hladnim snežnim zimama. U okviru ovog klimatskog tipa jasno je prisutna izraženost prelaznih godišnjih doba;
- planinska klima je zastupljena na više od polovine teritorije. Reč je o nadmorskim visinama preko 1000 m na prostoru južnih, i iznad 800 m na području srednjih i severnih krajeva. Odlikuje se kratkim i svežim letima, hladnim i snegovitim zimama. Tokom tri do četiri meseca zimske temperature odlikuju se negativnom vrednošću (Đokić i sar., 2011).

2.2.1.3. Hidrografski resursi

Kako bi se obezbedili uslovi za razvoj turizma primarno je osiguravanje vodosnabdevanja vodom i uzimanja u obzir taktilnih, senzornih i kupališnih, svojstava morske vode i vizuelnog kontakta turista sa različitim oblicima u kojima se odvija voda.

Turistička industrija se smatra velikim potrošačem slatke vode koja se primenjuje za različite potrebe. Dnevno se potroši između 101 i 158 l pitke vode po turisti u mediteranskom delu Evrope. Kada su u pitanju obrasci potrošnje oni pokazuju da se najveće količine primenjuju za tuširanje ili kupanje, dok se manje količine primenjuju za pranje i čišćenje, negu tela i ostale svrhe (Knezevic, 2008).

U okviru prirodne regije Sredozemlja, razlike između pluvijalnog oporavka vode – perioda kada su prisutne padavine i ima dovoljno vode, i sezonske potrošnje bivaju rešavane

gradnjom rezervoara za vodu ili alohtonih vodovoda koji imaju pumpne stanice na području drugih regiona. Istovremeno, povećana je potrošnja slatke vode u okviru zimskog planinskog turizma, obzirom da se slatka voda primenjuje pri pravljenu veštačkog snega. Slatka voda prerasla je u ograničavajući faktor za razvoj zimskog planinskog turizma, ukoliko je nema dovoljno ili ukoliko postojeći komunalni sistemi nisu adekvatni za primenu. Istovremeno, u okviru svih destinacijama prisutan je porast potrošnje flaširane vode koja postepeno preuzima ulogu vodećeg pića potajući vitalna roba u okviru turističkog tržišta.

Morska voda predstavlja resurs koji se odlikuje velikom atrakcijom kada je turizam u pitanju. Vrednost morske vode kao turističkog resursa određena je temperaturom, salinitetom i prozirnošću. Istovremeno, značajno je kretanje morske vode, u vidu talasa i lima koje imaju uticaj na ponašanje gostiju. Navedena svojstva mogu biti valorizovana ukoliko je morska voda čista. Salinitet se smatra osnovnim lekovitim svojstvom morske vode. Vodena površina Sredozemnog mora smeštena je unutar letnjeg izohalina od 3,8% i predstavlja primer najslanijeg mora na svetu (sa izuzetkom Crnog mora, kao perifernog Sredozemnog mora). Voda se odlikuje karakterističnim slanim ukusom koji dobija od natrijum-hlorida, koji predstavlja 85%. Nije prisutno značajno variranje srednjeg godišnjeg saliniteta. Vrednost saliniteta je najveća kada je isparavanje veće od dotoka sveže vode iz padavine, i plivači to mog primetiti obzirom da na njihovim telima ostale tanka obloga soli nakon izlaska iz vode. Kretanje morske vode u vidu plime, struja i talasa, smatra se manje atraktivnim svojstvom morske vode. Prilikom plime i oseke dolazi do smanjenja odnosno povećavanja kapaciteta plaže i ova pojava je posebno uočljiva u okviru malih obala koje se odlikuju velikom razlikom između plime i oseke. U poređenju sa plimom, talasi imaju veći uticaj na ponašanje gostiju. Talasi su najniži u okviru ovala sa kratkim prodorom. Ukoliko je dužina dohvata veoma dugačka može doći do stvaranja talasa razorne moći. Za nautičare su znatno opasniji kratki talasi sa visinom do 80 cm koji bivaju izazvani naletima vetra, obzirom da se odlikuju strmim profilom i da se njihovi vrhovi često lome dovodeći do stvaranja morskog spreja. Morski sprej dovodi do stvaranja utiska nedostatka kiseonika, što dalje dovodi do širenja panike, i u ekstremnim slučajevima otežavanja spašavanja na moru. Morske struje su pretežno jake i nemaju opasnost za plivače. Struje koje kruže uvalama su korisne u pogledu ekologije, jer pomažu u prirodnoj filtraciji morske vode (Knezevic, 2008).

Mediteran primarno ima čistu morsku vodu, međutim od 1990. godine prisutno je sekundarno zagađenje, obično pred kraj juna ili početak jula. Reke Po i Rona smatarju se glavnim izvorima zagađenja, obzirom da u more ispuštaju velike količine anorganskih

hranljivih soli. Reč je o solima koje su pogodne jer obezbeđuju hranjive sastojke za alge i podstiču cvetanje algi. Cvetanje algi je veoma produktivno u okviru uvala u kojima dolazi do sporijeg odvijanja izmene vode u zalivima i u koje bivaju ispuštene velike količine otpadnih voda. Cvetanje algi smatra se opštim pitanjem turizma, obzirom da tokom perioda cvetanja algi može doći do velikih gubitaka u turističkoj trgovini (Knezevic, 2008).

Reke u evropskim ravnicama su veoma zagađene usled čega nisu pogodne za kupanje, prvenstveno tokom njihovog niskog protoka, usled malog odnosa kontaminirane i čiste vode. U ekološkom pogledu, bolje je očuvana planinska hidrografija. Očuvan kvalitet hidrografije planine prvenstveno predstavlja rezultat društveno-ekonomskih okolnosti koje su obeležene niskom gustinom naseljenosti, minimalnom upotrebom hemikalija u poljoprivredi i strukturom industrije. Prilikom poseta atrakcije uglavnom predstavljaju krški tokovi koji dovode do stvaranja travertina. Ukoliko se vode primenjuju za aktivnosti koje zahtevaju dodatno primenjivanje tehničke opreme, poput veslanja, raftinga, ribolova, jakakaštva i kanua, dodatnim kriterijumima obuhvaćeni su vertikalni profil korita reke, usklađenost između režima toka reke i turističke sezone, zavoja korita i privlačan profil poprečnog preseka (Knezevic, 2008). Postepeno, kod nautičara je primetno sve veće interesovanje za mrežu plovnih reka Evrope, obzirom da su povezane sa morskim lukama,

Crna Gora poseduje raznovrsne hidrološke oblike i pojave. Najvećim značajem odlikuje se Jadransko more, nakon čega sledi veliko bogastvo u kopnenim vodama, koje je posledica specifičnog geografskog položaja, klime i geomorfoloških posebnosti. Crna Gora ima izlaz na Jadransko more, usled čega pripada redu primorskih, mediteranskih država. Crnoj Gori pripada dvanaest milja Jadranskog mora, odnosno 4800 km². Crnoj Gori pripada 316 km, tj. 4%, ukupne dužine kontinentalne i ostrvske obale Jadranskog mora (Đokić i sar., 2011).

U Crnoj Gori prosečno svaki kvadratni metar primi 1798 mm vodnog taloga. Reč je o proseku kojim se odlikuje mali broj država u Zapadnoj Evropi, koje iz Atlantskog okeana dobijaju padavine. I pored toga što se smatra jednom od najbogatijih zemalja kada je voda u pitanju na području Evrope, prirodni uslovi u okviru nekih krajeva odlikuju se manjom povoljnošću, usled čega u njima ne postoje dovoljne količine vode potrebne stanovništvu i privredi (Đokić i sar., 2011).

Više od 75% teritorije Crne Gore sagrađeno je od krečnjaka. U okviru krečnjačkih stena dolazi do kretanja vode kroz kanale i pukotine, pod pritiskom. U Crnoj Gori, kraški

tereni i pored velike količine padavina, predstavljaju bezvodna područja. Na području ovih oblasti moguć je život ljudi isključivo ukoliko se vrši skupljanje kišnice u cisterne. Severni i severoistočni delovi države odlikuju se potpuno drugačijim hidrografskim osobinama terena. Obzirom da su tamo rasprostarnjene vodoizdržive stene dolazi do pojave izdanske vode koja hrani veliki broj izvora i vodenih tokova (Đokić i sar., 2011).

Crna Gora ima snažne kraške izvore, odnosno vrela. U skladu sa mestom izbijanja, prisutne su tri vrste vrela. Reč je o pećinskim vrelima, pukotinskim vrelima, sakrivenim vrelima, podmorskim vrelima i drugim vrelima. Neka pećinska vrela izdvajaju se po lepoti, poput Obodskog vrela, izvorišta Crnojevića reke, vrela Sopota i Spila na području Risna, vrela bjelopoljske Bistrice. Primeri sakrivenih vrela, koja se uobičajeno pojavljuju ispod strmih krečnjačkih litica, su Manastirsko vrelo na području Beranske kotline, Perućica na području Donje Zete i Ljuta na primorju. U kršu su veoma česta pukotinska vrela i ovoj grupi pripadaju Vukovo vrelo i Vidrovana vrelo na području Nikšićkog polja. Na primorju prisutan je veliki broj slanastih vrela, od kojih je najveći broj skoncentrisan na području Boke Kotorske. Istovremeno, linija primorja odlikuje se velikim brojem slatkovodnih pomorskih vrela – vrulja. Najveći broj ovakvih vrela skoncentrisan je u području Volujice, između Ulcinja i Srebrene obale i na području Bokakotorskog zaliva. Skadarsko jezero odlikuje se velikim brojem vrela koja se nazivaju jezerskim očima, od kojih najveću dubinu ima Raduško oko. Veoma retkom hidrološkom pojavom u kršu smatraju se mukavice, tj. potajnice. Reč je o posebnoj vrsti vrela iz kojih voda u prekidima ističe (Đokić i sar., 2011).

Na području Crne Gore dolazi do pojave mineralnih izvora u okviru četiri područja. Reč je o sumporovitim termomineralnim vodama u okolini Ulcinja, slanastim mineralnim vodama u Igalu, termomineralnim vodama na području korita Komarnice i ugljeno-kiselastim mineralnim vodama na području sliva Lima i Ibra (Đokić i sar., 2011). Na području Ulcinja tek treba da se izvrši iskorišćavanje termonineralnih izvora u vidu dela zdravstveno-turističke ponude. Nasuprot tome, u Igalu je razvijen banjski turizam i njega veliki broj turista posećuje kako zbog mineralne vode tako i zbog mineralnog blata koje je prisutno u okviru izvorske zone.

Reke Crne Gore otiču u dva mora: Crno more i Jadransko more. Rele Jadranskog sliva obuhvataju kratke tokove u primorju, Moraču sa Zetom, Rijeku Crnojevića i Bjanu. U primorju najduži tok čini Sutorina u Boki Kotorskoj. U budvanskoj rivijeri najznačajnije su Grđevica i Bečićka reka, dok je Reževića reka najznačajnija na teritoriji Reževića. Botun,

Željeznica i Rikavac pripadaju važnim tokovima na području barskog primorja. Kada je reč o Ulcinjskom primorju, ono ima veće bogatstvo vodom u poređenju sa ostalim delom primorja Crne Gore. Hidrografska mreža sačinjena je od Bratičke reke, Male i Velike Brdele, Midanske reke i Rastičke reke. Kada je reč o Pivi, Tari, Limu i Čehotini, one pripadaju slivu Crnog Mora (Đokić i sar., 2011).

Crnogorska jezera čine veliki deo voda. Kada je reč o Skadarskom jezeru, ono je najveća slatkovodna površina. Na području ulcinjskog kraja ističu se Zogajsko i Šaško jezero. U planinskom području, uz trideset tri planinska jezera – koja nazivaju gorskim očima, prisutne su brojne planinske lokve i bare. Uz prirodna, prisutno je i sedam veštačkih jezera. Ona se primenjuju kako bi se proizvela električna energija, izvršilo navodnavanje, vodosnabdevanje i snabdela industrija (Đokić i sar., 2011).

2.2.1.4. Biogeografski resursi

Turistička priprema je strateški usmerena prema prirodnim ciklusima proizvodnje zdrave hrane kroz obnavljanje specifičnih vrsta proizvodnje – maslinarstvo, vinogradarstvo, stočarstvo prilagođeno posebnim osobinama područja i pružanju zaštite zonama i zajednicama koje su biološki ugrožene – prvenstveno zajednicama šuma i livada koje poseduju preventivnu funkciju, morskim obalama i visoravnima (Knezevic, 2008).

Osnovu razvoja biogeografskog okruženja u okviru turističke regije predstavlja višenamenski odnos ljudi prema prirodi. Ovom odnosu su ponekad dodavani atributi koji su uz biljke i životinje prerasli u deo identiteta regiona (Knezevic, 2008).

Prilikom valorizacije područja za turističke namene zapaženo je da je vrednost flore u značajnoj meri veća nego što se obično smatralo. U prvom redu, flora se odlikuje fiziološkom funkcijom, obzirom da vrši transformisanje ugljen dioksida u kiseonika prilikom procesa fotosinteze. Osim toga, odlikuje se estetskom vrednošću obzirom da obuhvata raznolikost cvetnih oblika i vrsta, dok je sa druge strane prisutna i zdravstvena vrednost do koje dolazi pri isparavanju aromatičnih ulja i drugih komponenti. Turističke regije teže obogaćivanju vegetacije na mestima gde je ona osiromašena (Knezevic, 2008).

Slično kao flora, fauna takođe može biti klasifikovana u vidu pripitomljenih životinja i svih ostalih životinja koje u prirodi slobodno žive. U ponudi su prisutne domaće životinje,

stoka, kokoši i kućni ljubimci, uz poseban naglasak na ribarstvo i kobilarstvo i autohtone pasmine (Kusen, 2002).

Kada je reč o klasifikaciji u skladu sa zoološkim pincipima, ona se primenjuje na životinje koje žive slobodno u prirodi, i prema njoj razlikujemo sisare, price, ribe i druge stanovnike mora, reka, jezera, vodozemce i insekte. Kada je reč o domaćim životinjama, one se smatraju vitalnim delom osnovne turističke atrakcije kada je u pitanju razvoj ruralnog turizma, dok divlje životinje, lov i ribolov, ali i foto lov dobijaju sve veću popularnost. Usled činjenice da je došlo do potpunog brisanja brojnih životinjskih vrsta, ili toga da one mogu biti viđene isključivo u zaštićenim parkovima ili parkovima prirode dolazi do smanjenja prostora za određene turističke aktivnosti (Knezevic, 2008).

Crna Gora se smatra jednom od najbogatijih prirodnih riznica na području jugoistočne Evrope. Zemlje koje se odlikuju ovako raznovrsnim i složenim bogatstvom biljnog i životinjskog sveta. Kada je reč o biljnom svetu, područje Crne Gore smatra se jednim od najzanimljivijih područja u jugoistočnoj Evropi u florističkom pogledu. Od velikog značaja je prisutnost velikog broja endemičnih, reliktnih i retnih biljnih vrsta u flori. Istraživanja su utvrdila da postoji dvadeset endemita. Usled raznolikosti prirodnih elemenata i uticaja čoveka došlo je do velikih razlika u sklopu vegetacionog pokrivača pojedinih delova države. U vidu najadekvatnije može se izdvojiti visinska podela vegetacije prema kojoj je moguće razlikovanje četiri tipa: tri tipa pripadaju kontinentalnom području, dok jedan pripada sredozemnom području (Đokić i sar., 2011).

Nisko primorje odlikuje se pojasom zimzelene vegetacije. Retke šume sačinjene su od zimzelenog drveća, najviše sredozemnih četinara i zimzelenog hrasta, uz prisustvo kaktusa, agava i čempresa. Na mestima gde su posečene šume došlo je do razvijanja makije, kojom je obuhvaćeno zimzeleno, često bodljikavo šiblje, razne biljke, najviše zelenika, lovor, pelim, ruzmarin, itd. Među biljnim kulturama u primorskoj oblasti najviše se uzgajaju masline, agrumi i smokve. „Niske šume i šikare bijelog graba nastavljaju se na zimzeleni pojas. U dolini Zete, Nikšićkom polju i na cijelom prostoru dubokog krša, šume i šikare bijelog graba počinju od ravnih polja, a na njih se nastavlja pojas crnog graba. U planinskoj oblasti jasno se uočava pojasna smjena različitih tipova šuma od podnožja ka vrhovima planina. U nižim djelovima planinske oblasti rastu listopadne hrastove šume. Iznad hrasta je pojas bukve, a potom pojas četinarskih šuma (jela, bor, smrča, a na nekim planinama na još većim visinama, bor krivulj, kleka, molika, munika). Planinski pašnjaci ili suvati su iznad pojasa četinara”

(Đokić i sar., 2011, 50-51). U ukupnoj površini Crne Gore šume su zastupljene sa 49%, od ove površine polovinu čine šume koje su očuvane (Đokić i sar., 2011).

Interesantan je biljni svet u slatkim vodama, rekama i jezerima. Istovremeno, Jadransko more poseduje zaseban biljni svet u kome su zastupljene raznolike morske trave, alge, morske salate, i dr. Na prostoru Crne Gore nalazi se veliki broj biljnih vrsta koje su ljudi doneli. Među njima se ističu krompir i kukuruz koji su u upotrebi u poljoprivredi, bagrem, i različite vrste agava koje su prisutne na primorju (Đokić i sar., 2011).

Istovremeno, fauna Crne Gore odlikuje se bogatstvom i raznovrsnošću. Uticaj na bogatstvo faune imale su raznovrsnost prirodnih predela, različite vrste šuma, biljni svet i različita klima. Međutim, fauna Crne Gore ne razlikuje se značajno u poređenju sa susednim biogeografskim područjima u južnoj i srednjoj Evropi (Đokić i sar., 2011).

Na području Crne Gore živi 65 vrsta sisara. Među papkarima, prema brojnosti prvenstveno se ističu divlje svinje koje su stanovnici listopadnih šuma. Kada je reč o divokozama i srndaćima, oni su uglavnom sačuvani u okviru nacionalnih parkova. Istovremeno u značajnoj meri je prisutna proređenost mesoždera: divljih mačaka, lisica, vukova i šakala. U nešto većoj meri zastupljeni su krznaši, poput vidre, jazavca, zeca. U većem broju planinskih predela susreće se mrki medved. Svi krajevi naseljeni su ježevima i krticama, dok su pećine nastanjene slepim miševima (Đokić i sar., 2011).

Na području Crne Gore registrovano je više od 300 ptica. Na području visokih planina najprisutnija vrsta je soko, dok su ređe vrste beloglavi sup i suri orao. U okviru šuma nalaze se staništa velikog tetreba, detlića, senice, slavuja i dr., dok je na pašnjacima i livadama prisutan veliki broj vrsta ptica pevačica. Skadarsko jezero se odlikuje bogatstvom u pogled faune ptica. Ono je stanište raznih vrsta čaplji, kudravog pelikana, ćubastog gnjurca, kormorana i mnogih drugih vrsta. Područje Skadarskog jezera predstavlja značajno zimovalište za ptice selice naseljene u severnim krajevima Evrope (Đokić i sar., 2011).

Veliki broj endemskih vrsta zastupljen je u fauni slatkovodnih riba. Skadarsko jezero se prvenstveno ističe, obzirom da u njemu živi više od 45 vrsta riba. U vidu ekonomski najznačajnijih ističu se ukljevi i skobalji (Krivokapić i sar., 2013). U planinskim rekama i jezerima prisutne su protočna pastrmka i mladica, dok se u sve većoj meri sreće i kalifornijska pastrmka usled poribljavanja. Istovremeno, veoma je raznovrsna fauna Jadranskog mora. U okviru priobalnog područja žive račići, školjke, puževi, dok se u dubljim

delovima mogu pronaći jastozi. Među ribama najveća je zastupljenost sardele, tunja, skuše, šnjura, nekih vrsta morskih pasa i dr. Lignja se ističe kao najzastupljeniji glavonožac, dok delfin predstavlja najzastupljenijeg sisara. Na peskovitoj obali nalazi se stanište dugorepog raka, gambora i mnoštva školjki (Đokić i sar., 2011).

U okviru faune Crne Gore zastupljene su i domaće životinje, Reč je o govedama, kozama, ovcama, svinjama, konjima i živini. Usled različitog narušavanja staništa, lova, širenja poljoprivrednih površina, seče i degradacije šuma i ostalih eko-sistema (Đokić i sar., 2011).

2.2.1.5. Zaštićena prirodna baština

Velika pažnja se širom sveta posvećuje prirodnoj raznolikosti sa ciljem osiguravanja da ovi kompleksi žive i nežive prirode budu zaštićeni od zasićenja. Suština zaštite ogleda se u osiguravanju održavanja izvornog izgleda prirode. Tokom početka vršila se zaštita dobara koji imaju izuzetnu i retku vrednost, dok se u današnje vreme zaštita prirodne baštine smatra opštom kampanjom. U ovakvim okolnostima turizam je prerastao u aktivnog korisnika zaštićenih područja i zauzvrat se smatra značajnim faktorom održivosti zaštićenog ekosistema. U svetu nije ujednačena upotreba zaštićenih područja u turističke svrhe, obzirom da svaka država vrši donošenje zakona kojima se regulišu pitanja na koji način se vrši zaštita i korišćenje zaštićenih područja države. Izuzetak od ove opšte situacije podrazumevaju zaštićena područja koja su proglašena za svetsku prirodnu baštinu (Knezevic, 2008).

U skladu sa službenim statistikama Crne Gore, pod prirodnim znamenitostima podrazumevaju se: nacionalni parkovi, spomenici prirode, posebni predeli, ostala područja koja su zaštićena po opštinskim odlukama i rezervati prirode. Na teritoriji Crne Gore ukupno se pod zaštitom nalazi 106.655 km², odnosno 7.72% ukupne teritorije.

"Skupština Crne Gore, 1952. godine, proglasila je nacionalnim parkovima: Lovćen, Durmitor i Biogradsku goru. Skadarsko jezero je nacionalnim parkom proglašeno 1983. godine, a odlukom Skupštine Crne Gore 2009. godine proglašen je i nacionalni park "Prokletije" (Đokić i sar., 2011, 59). Reč je o nacionalnim parkovima koji su otvorenog tipa. Specifičnost nacionalnih parkova Crne Gore ogleda se u činjenici da je reč o relativno malom

prostoru sa očuvanom, raznovrsnom i složenom prirodom, kao malo gde u svetu (Đokić i sar., 2011). Nacionalni parkovi imaju II stepen zaštite prema IUCN kategoriji zaštićenih područja.

Spomenicima prirode obuhvaćene prirodne atrakcije sa stepenom zaštite između III i V IUCN kategorije zaštićenih područja. Reč je o: Đalovičkoj klisuri, Lipskoj pećini, pećini Magara, pećini Globočici, pećini Spila kod Trnova, pećini Babatuši, Novakovića pećini kod Tomaševa, Jami Duboki do u Njegušima, kanjonu reke Pive, kanjonu reke Komarice, zajednici bora krivulje na Ljubišnji, Durmitoru i Bjelašnici, zajednici bora munika na Rumiji, Orjenu i Lovćenu, plaži na obali Skadarskog jezera, Velikoj Ulcinjskoj plaži, Maloj Ulcinjskoj plaži, plaži Valdanos, plaži Velji pesak, plaži Toplici, plaži Sutomore, plaži Lučica u Petrovcu, plaži Pećin, plaži Buljaria, Petrovačkoj plaži, plaži Drobni pesak, plaži Sveti Stefan, plaži Miločer, Bečićkoj plaži, Slovenskoj plaži u Budvi, plaži Mogren, plaži Jaz, plaži Pržno, Savinskoj Dubravi u Herceg Novom, botaničkom rezervatu lovora i oleandera iznad vrela Sopot kod Risna, botaničkoj bašti planiske flore u Kolašinu, botaničkoj bašti generala Kovačevića u Grahovu, parkovima "13 jul" i "Njegoševom parku" na Cetinju. parku kod hotela Boka u Herceg Novom, gradskom parku u Titvtu i parku Dvorca na Toplici (Katnić, 2014).

Posebni prirodnim predelima obuhvaćene prirodne atrakcije sa III stepenom zaštite IUCN kategorije zaštićenih područja. Reč je o: brdu Spas iznad Budve, poluostrvu Ratac sa Žukotrljicom, ostrvu Stari Ulcinj i brdu Trebjesa kod Nikšića (Katnić, 2014).

Ostalim područjima prema opštinskoj odluci obuhvaćene su prirodne atrakcije sa III stepenom zaštite IUCN kategorije zaštićenih područja. Reč je o Kotorsko-Risanskom zalivu u opštini Kotor (Katnić, 2014).

Rezervatima prirode obuhvaćena su prirodna područja sa I stepenom zaštite IUCN kategorije zaštićenih područja. U okviru NP Skadarsko jezero reč je o Manastriskoj tapiji, Pančevom oku, Crnom žaru, Grmožuru i Omerovoj Gorici, dok je u NP Durmitor reč o Crnoj Podi (Katnić, 2014).

Sa druge strane, međunarodno zaštićenim područjima prirode smatraju se basn reke Tare koji se nalazi pod zaštitom UNESCO-a kao svetski rezervat biosfere, Durmitor sa kanjonom Tare koji se nalazi pod zaštitom UNESCO-a kao svetsko prirodno nasleđe, Kotorsko-risanski zaliv koji se nalazi pod zaštitom UNESCO-a kao svetsko prirodno i kulturno nasleđe i Skadarsko jezero (Tehnoekonomski inženjering, 2014).

2.2.2. Konflikti prirodnih resursa

Konflikti prirodnih resursa su nesuglasice i sporovi oko pristupa prirodnim resursima, kontroli i njihovoj upotrebi. Ovi sukobi često nastaju zato što ljudi imaju različitu upotrebu resursa kao što su šume, vode, pašnjaci i zemljišta ili žele da njima upravljaju na različite načine (Kennedy, 2015). Neslaganja nastaju i kada su ti interesi i potrebe nespojive ili kada prioriteta nekih korisničkih grupa nisu uzeti u obzir u politikama, programima i projektima. Ovakav sukob interesa neizbežna je karakteristika svih društava (Redpath, 2013).

Poslednjih godina, opseg i veličina sukoba prirodnih resursa povećavali su se i intenzivirali. Ovi sukobi, ako se ne reše, mogu eskalirati u nasilje, prouzrokovati degradaciju životne sredine, poremetiti projekte i potkopati sredstva za život (Kennedy, 2015). Priznavanje da je sukob uobičajena karakteristika bilo kog sistema korišćenja resursa preduslov je za održivo upravljanje koje je participativno i pravično.

Konflikti prirodnih resursa oduvek su bili sa nama, delom i zbog višestrukih i konkurentskih zahteva za resursima. Sukobi mogu nastati ako su grupe korisnika isključene iz učestvovanja u upravljanju prirodnim resursima (Redpath, 2013). Oni se takođe javljaju ako postoje: kontradikcije između lokalnih i uvedenih sistema upravljanja; nesporazumi i nedostatak informacija o ciljevima politike i programa; kontradikcije ili nedostatak jasnoće u zakonima i politikama; nejednakost u raspodeli resursa; ili loša implementacija politike i programa. Sukob će u određenoj meri uvek postojati u svakoj zajednici, ali često se može upravljati i rešavati (Chandrasekharan, 1997).

Oblik i intenzitet sukoba variraju u zavisnosti od mesta i tokom vremena u bilo kojoj zajednici. Sukobi se manifestuju na više načina, krećući se od kršenja pravila do sabotaza i nasilja. Ponekad sukobi ostaju skriveni ili prikriveni. Ljudi mogu dozvoliti da prigovori tinjaju zbog straha, nepoverenja, pritiska okoline, finansijskih ograničenja, isključenja iz određenih postupaka za rešavanje sukoba ili iz strateških razloga (Kennedy, 2015). Pošto neka društva podstiču svoje članove da izbegavaju konfrontacije u javnosti, nedostatak javnih sporova ne znači da nema sukoba (Pendzich, Thomas & Wohigenant, 1994).

2.2.3. Aktivnosti na destinacijama zasnovanim na prirodnim resursima i turistički profili,

Turistička odredišta zasnovana na prirodi znatno se razlikuju, međutim prirodna područja poput nacionalnih parkova i rezervata čine najveće komponente. Turističke aktivnosti zasnovane na prirodi u Crnoj Gori uključuju kupanje, razgledanje ptica i divljih životinja, kampovanje i ribolov. Više avanturističke upotrebe prirodnih područja uključuju vožnju van puteva, penjanje, ronjenje i rafting. Priobalno područje ima otvorene prostore sa raznim prirodnim resursima u morskom i kopnenom okruženju. Međutim, ni lokacija, kvalitet i količina prirodnih resursa, niti njihova infrastruktura nisu detaljno proučavani. Uz to, ne postoje statistike anketiranja posetilaca po regionima.

Turisti koji se bave prirodom ne mogu se svrstati u jednu grupu jer su njihove aktivnosti različite prema tome profili se mogu preklapati sa drugim oblicima turizma (Tangeland, 2011). Lindberg je identifikovao širok spektar turista u prirodi i kategorisao turiste iz prirode na osnovu vremena provedenog u prirodi, vrste prirode, iskutva i sredstava za putovanje do odredišta. Jedna grupa turista uključuju naučne istraživače ili članove obilazaka posebno osmišljenih za obrazovanje, uklanjanje legla ili slične svrhe, dok postoji i druga grupa turista koja uključuje ljude koji posebno putuju kako bi videli zaštićena područja i koji žele da razumeju lokalnu prirodnu ili kulturnu istoriju. Turisti u ovim kategorijama imaju veću verovatnoću da putuju na većim udaljenostima do svog odredišta u odnosu na glavne turističke i povremene turiste (Lindber, 1991).

Na mekšem kraju spektra, matični turisti koji vole prirodnu sredinu uključuju ljude koji posećuju destinacije pre svega radi neobičnog putovanja poput putovanja u predele koji se odlikuju izuzetnom prirodom, dok neformalni turisti koji vole prirodu dožive prirodu slučajno ili kao deo šireg putovanja (Lindberg, 1991).

Bez obzira na turističke aktivnosti zasnovane na prirodi ili vrsti turista, potrebna je neka infrastruktura koja će dopuniti ili poboljšati prirodnu privlačnost za turizam baziran na prirodi, poput prevoza, smeštaja i specifičnih posetilačkih objekata. Smeštaj za turiste koji se bave prirodom varira između tvrdih i mekih dimenzija (Tangeland, 2011). Na „mekom“ kraju spektra, turisti koji se bave prirodom preferiraju udobnost i oni preferiraju hotele i motele. Oni na „tvrdom“ kraju spektra odlučuju se za aktivnosti kampovanja u prirodi. U Crnoj Gori je

otvaranje seoskih domaćinstava namenjenih turistima još uvek u povoju, ali su u okviru ovakvog tipa domaćinstava često smešteni turisti koji kao primaran motiv dolaska imaju aktivnosti u prirodi. Istovremeno, prisutna je i ponuda domaćinstava koja imaju namenu da turistima omoguće uživanje u aktivnostima u okviru domaćinstva, domaćoj hrani i miru (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018). „Pozitivno je to što turističke agencije nude mogućnost smještaja i u seoskim domaćinstvima, katunima, etno selima, kao i planinskim kolibama i kućama što daje aranžmanima obilježje ruralnog turizma. Treba napomenuti i da je još uvijek mali broj lokalnih turističkih agenata koji nude aranžmane ili aktivnosti koji su u vezi sa ruralnim turizmom” (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018, 20). Stvaranje inventara smještaja i druge prateće infrastrukture bitna je komponenta procene resursa i ima uticaja na ona područja pogodna za marketing različitim vrstama turista koji posećuju prirodu.

2.2.3.1. Uticaj turizma zasnovanog na prirodi

Turizam bilo koje vrste ima potencijal da negativno ili pozitivno utiče na društveno, ekonomsko i fizičko okruženje destinacije. Ruralna područja su podložnija negativnim fizičkim uticajima. U ruralnim područjima uticaji mogu uključivati degradaciju zemljišta, gubitak biodiverziteta, eroziju, eutrofikaciju, itd. (Tangeland, 2011). Neki od ovih uticaja su lako uočljivi u Crnoj Gori: degradacija zemljišta, erozija, zagađenje životne sredine, seča šuma radiigradnje smještajnih kapaciteta, itd. Nepovoljni uticaji turizma koji se bave prirodom na životnu sredinu ozbiljno su pitanje. Ako se baza resursa smanji, potencijal za privlačenje posetilaca takođe se smanjuje. Dakle, određivanje nivoa degradacije resursa iz životne sredine je od suštinske važnosti i trebalo bi da bude deo okvira za procenu turističkih resursa koji se zasnivaju na prirodi.

Nepovoljni fizički uticaji mogu se smanjiti ako je odnos između turizma zasnovanog na prirodi i očuvanja simbiotski, odnosno ako se turizam razvija na ekološki održiv način. Ekološki održivi razvoj turizma znači da trenutne aktivnosti održavaju bazu resursa i ne ugrožavaju sposobnost buduće generacije da iskoristi resurse (Walker, 1988). U mnogim slučajevima turizam koji se zasniva na prirodi zavisi od očuvanja i ne može opstati bez zaštite prirodnih resursa. Kroz adekvatno upravljanje, turizam može kompatibilno i komplementarno koristiti zemljište. Budućnost turizma zasnovanog na prirodi u velikoj meri zavisi od resursa i

zahteva pristup kvalitetnom prirodnom okruženju (Tangeland, 2011). Turizam takođe može imati koristi od očuvanja, jer ovaj niz nudi mnoštvo resursa i atrakcija koje čine osnovu bilo koje vrste turizma zasnovanog na prirodi. Očuvanje takođe može imati koristi od turizma. Važnost prihoda ostvarenog od posete zaštićenim područjima može stvoriti opravdanje za očuvanje područja koja u suprotnom mogu imati pritisak od konkurentskih namena zemljišta kao što su poljoprivreda, rudarstvo ili urbani razvoj (Walker, 1988).

2.2.4. Procena resursa zasnovanih na prirodi

Ponuda i potražnja utiču na turizam zasnovan na prirodi, kao i bilo koji drugi sektor. Mitčel ističe da su resursi izraz procene i predstavljaju subjektivni koncept. Na pitanje šta predstavlja turistički resurs koji se zasniva na prirodi i koji faktori doprinose ili oduzimaju kvalitet resursa može se najbolje odgovoriti sistematskom procenom resursa. Ovo započinje identifikacijom, klasifikacijom i procenom resursa (Mitchell, 1989).

Uobičajena metoda procene turističkih resursa je kroz pristup potražnji sprovođenjem anketa o posetiocima. Na primer, studija koju je sproveo Ferrario koristi stručna znanja u kombinaciji sa turističkim mišljenjima za procenu turističkih atrakcija u Južnoj Africi (Ferrario, 1979). Slično tome, Dowling je koristio turistička mišljenja, stručna saznanja i mišljenja stanovnika da bi ocenio atrakcije za eko-turiste u zapadnoj Australiji. Uporedno, ekonomisti mogu intervjuisati turiste tehnikom procene stanja kontingenta da bi utvrdili spremnost turista da plate resurs. Iako su pristupi potražnje korisni u određivanju resursa, oni nisu adekvatni u pružanju detaljnog popisa kvaliteta i količine resursa za turizam zasnovan na prirodi (Dowling, 1993).

Postoje različite metode turizma sa aspekta ponude za klasifikaciju rekreativnih resursa i nekoliko njih će biti predstavljeno kako bi se fokusirali na turizam koji se zasniva na prirodi. Jednu od prvih klasifikacija resursa dovršili su Klavson i Knetč koji su razlikovali rekreaciju i mogućnosti na osnovu lokacije, veličine područja, velike upotrebe i stepena veštačkog razvoja. Prema ovom sistemu, rekreaciona područja su postavljena u kontinuitet između parkova koji su orijentisani prema korisnicima (npr. gradski parkovi) i područja zasnovana na resursima (npr. nacionalni parkovi). Međusobne oblasti spadaju se u dve gore navedene kategorije. Sličan model, koji koristi američki Biro za rekreaciju na otvorenom, klasifikovao je resurse na osnovu karakteristika fizičke rekreacije, stepena razvoja,

upravljanja, intenziteta korišćenja i očekivanih klasa ponašanja. Sistem je klasifikovao resurse u šest širokih klasa rekreacionih područja, uključujući rekreativna područja visoke gustine, opšte napolje, prirodno okruženje, jedinstveno prirodno okruženje, primitivna područja i istorijska i kulturna mesta (Clawson & Knetsch, 1963).

Turistički resursi zasnovani na prirodi mogu se proceniti na osnovu atrakcija ili scenskog kvaliteta korišćenjem tehnika procene pejzaža i postoje tri opšta pristupa (Mitchell, 1989). Prvi, pejzažni konsenzus, uključuje tim stručnjaka koji na osnovu terenskog rada, analize vazдушnih fotografija i drugih materijala određuju područja visoke scenske vrednosti. Ova metoda je korišćena u Engleskoj za određivanje područja izvanrednih prirodnih lepota i u Sjedinjenim Državama za Nacionalni program divljih i scenskih reka.

Drugi pristup uključuje opisne studije pejzaža, gde su stručnjaci inventarizovali i opisali nekoliko ili čitav entitet pejzaža. Obično se izrađuje karta koja locira prisustvo i prirodu živopisnih resursa u regionu. Jedan od prvih modela zasnovanog na ovom pristupu bio je model koji je razvio Litton. Opisao je pejzaž kao fizičku celinu, a zatim je koristio stručno mišljenje da utvrdi vizuelne sklonosti scenskom kvalitetu. On je razvio sistem ocenjivanja na osnovu oblika zemljišta i korišćenja zemljišta i primenio ga u Škotskoj. Uspostavio je šest kategorija zasnovanih na reljefu i sedam na stepenu korišćenja zemljišta u rasponu između divljih i urbanizovanih. Istovremeno, svakoj kategoriji dodelio je i numeričke vrednosti i proizveo mape (Litton, 1968). Drugi dobro citiran primer bila je Leopoldova studija, koja je pejzaže opisala kvantitativnim pristupom kako bi pomogla odlukama u vezi sa alternativnom upotrebom životne sredine. On je fizičke, biološke i ljudske osobine smatrao relevantnim za estetiku pejzaža i razvio četrdeset šest kriterijuma za opisivanje karaktera pejzaža i primenio ih na doline reka u državi Idaho (Leopold, 1969).

Treći pristup u evaluaciji pejzaža su preferencije pejzaža, a ovaj pristup ima za cilj da utvrdi koji aspekti okoline se smatraju privlačnim. Ovaj pristup može biti direktan, gde se održavaju intervjui sa pojedincima i često se koriste fotografije. Na primer, u jednoj od najranijih studija istraživači su koristili sto fotografija kako bi odredili preferencije prema pejzažu u Sjedinjenim Američkim Državama. Svakoj fotografiji su dodeljene vrednosti i one su zatim rangirane (Shafer, Hamilton & Schmidt, 1969). Upotreba fotografija za procenu pejzaža široko se koristi od tada za procenu scenske lepote. Pristup pejzažnoj preferenciji takođe može biti indirektan, gde se preferencije zaključuju iz literature, umetnosti i drugih izvora (Mitchell, 1989).

Procene pejzaža često uključuju tehnike koje su detaljne i usredsređene su na male kopnene površine a ne na čitave regione i one su kritikovane zbog subjektivnosti. Procene pejzaža su takođe korisne tehnike za prepoznavanje i opisivanje područja koja mogu imati potrebu za zaštitom. Procene pejzaža mogu pružiti korisne zalihe i formirati važnu komponentu planiranja korišćenja zemljišta i procene uticaja na životnu sredinu (Mitchell, 1989). Uopšteno, takvi modeli nisu dovoljni za procenu resursa za njihov turistički potencijal koji se zasniva na prirodi, jer privlačnost smatraju samo glavnim indeksom. Atrakcija je ključna za turizam koji se zasniva na prirodi, ali treba uzeti u obzir više karakteristika.

Koklin, Harte i Haj su odredili tehniku evaluacije resursa za rekreaciju i turizam na Novom Zelandu, kombinujući scenske procene sa procenama zasnovanim na aktivnostima. Metoda je koristila crtanje granica resursa zasnovano na vegetaciji pomoću vazdušnih fotografija i kontrola na terenu. U određivanju scenskog kvaliteta, istraživači su koristili subjektivni indeks za procenu resursa kao visokog, umerenog ili niskog scenskog kvaliteta. Ova studija je prepoznala da potencijal rekreacije i turizma treba proceniti u odnosu na sposobnost podrške aktivnostima na osnovu atributa prirodnog resursa. Studija je koristila skalu od pet tačaka koja je odražavala ukupnu pogodnost resursne jedinice za rekreaciju i turizam na osnovu aktivnosti, kao i njen značaj na nacionalnom nivou u pogledu rekreacije i turističkog potencijala. Vrednosti očuvanja su takođe uključene u studiju upotrebom zahteva za očuvanje šuma, divljih životinja i tla (Cocklin, Harte & Hay, 1990).

Jedna od najopsežnijih tehnika za procenu resursa je Kanadska sposobnost za rekreaciju koja pruža procenu količine, kvaliteta i lokacije otvorenih rekreativnih zemljišta u Kanadi. Inventarne klase rekreacijske mogućnosti korišćenja zemljišta na mapama klase jedan sa vrlo visokom sposobnošću, do klase sedam sa vrlo niskom sposobnošću, zasnovane na interpretaciji fotografija iz vazduha, terenskih provera i dostupnih zapisa. Zemaljske jedinice rangiraju se prema prirodnim mogućnostima u postojećim uslovima, bilo da su modifikovane ili ne, i takođe se pretpostavljaju zdravo upravljanje i razvijene prakse. U okviru sedam klasa mogu postojati potklase koje naglašavaju mogućnost rekreacije u toj zemljišnoj jedinici. Na primer, klasa tri, imala bi umerenu do visoku sposobnost za rekreaciju sa podrazredom „A“, navodeći da zemljište pruža pristup vodi pružajući mogućnost za ribolov ili gledanje sportskog ribolova (Natural Resources Canada, 2000).

3. RURALNI TURIZAM I POLJOPRIVREDA U CRNOJ GORI

3.1. Koncept održivog razvoja turizma uz očuvanje ograničenih prirodnih resursa

Bilo koji oblik industrijskog razvoja utiče na fizičko okruženje u kojem se odvija. S' obzirom na činjenicu da turisti moraju da posete mesto proizvodnje da bi potrošili učinak, neizbežno je da je turistička aktivnost povezana sa uticajem na životnu sredinu (Fredman, Wall-Reinius & Grunden, 2012). Zbog toga tradicionalno neki autori ističu da turizam može dovesti do negativnih posledica po životnu sredinu. Visoko polarizovana priroda razvoja takođe stvara intenzivne ekološke probleme. To smanjuje kvalitet života, kako lokalnog stanovništva, tako i turista, i na kraju može ugroziti održivost same turističke industrije (Boley & Green, 2015).

Iscrpljivanje prirodnih resursa može rezultirati nedostatkom vode, stvoriti veliki pritisak na druge lokalne resurse poput energije, hrane, itd., usled čega može doći do nedostatka ili uništavanja prelepih scenskih pejzaža. Zagađenje koje vrše turisti ima uticaja na globalnom nivou koji uznemirava lokalno stanovništvo u zajednici u kojoj se prouzrokuje. Čvrsti otpad i smeće u prirodi uništavaju prirodno okruženje. Veći fizički uticaji su degradacija i gubitak staništa divljih životinja i pejzaža, uznemiravanje i erozija lokalnog ekosistema uzrokovana čišćenjem šumskog zemljišta i izgradnjom turističkih objekata i infrastrukture (UNEP, 2001). Međutim, turizam može biti pozitivan za očuvanje prirodnih područja. U mnogim turističkim projektima očuvanje prirodnog, kulturnog i izgrađenog okruženja je važna motivacija za pokretanje projekta.

3.1.1. Turistička okruženja

Neophodno je naglasiti da se turizam odvija u različitim okruženjima: pejzaži za promatranje i uživanje, aktivnosti za učestvovanje i iskustva za predviđanje ili pamćenje (Sutherland & Stacey, 2017). Lev je identifikovao tri široka pristupa razvoju tipologija koji obuhvata ideografsku, organizacijsku i kognitivnu perspektivu. Prvi i najvažniji od ovih okvira je ideografski pristup koji se fokusira na konkretnu jedinstvenost „životne sredine“ i kao takav ističe razlike između prirodno orijentisanih i humanistički usmerenih atrakcija.

Organizacijski pristup se fokusira na prostorne karakteristike veličine i razmera, nosivosti i vremenske prirode atrakcija. Konačno, kognitivni pristup naglašava klasifikacije koje se odnose na percepciju i iskustva turista. Svaka od ove tri glavne osnove klasifikacije otkriva važne karakteristike turističkih okruženja koje zauzvrat mogu doprineti razumevanju razvoja i njihovih uticaja na destinaciju (Lew, 1987).

Masovni turizam uključuje kretanje velikog broja turista sa relativno malim viškom prihoda. Visoki bruto prihodi ostvaruju se relativno niskim izdacima po glavi stanovnika. Masovni turisti traže sve egzotičnije destinacije za odmor. S' obzirom na ograničenja prihoda, one se mogu pružiti samo na relativno minimalnim nivoima usluga i pogodnosti (Williams & Shaw, 1997). Na primer, trend masovnog turizma pružio je idealnu situaciju za Južnu Afriku kao pristupačnu destinaciju za mnoge zemlje u razvoju, privlačeći milione ljudi koji traže pristupačne usluge i pogodnosti. Pored toga, Južna Afrika ima potencijal da privuče jednak broj ljudi iz razvijenih zemalja iz više razloga, od čega su najznačajniji njena politička stabilnost, plaže, bogatstvo kulture i prirodna nalazišta.

Neto (2003) navodi da turisti i posetioci prilaze gradovima sa definisanim očekivanjima od njihovih znamenitosti i atrakcija. Takva očekivanja se, osim što ih formiraju razna društvena iskustva i izvori informacija koji stvaraju različite slike urbanih područja, razlikuju zavisno od vrste posetioca. Urbani turizam može biti i idealan izvor privlačnosti za strane turiste da iskuse njegovu kulturnu i društvenu baštinu. Takav trend će omogućiti zemlji da stvori više radnih mesta za lokalno stanovništvo i poveća učešće lokalnih zajednica u postizanju turističkog rasta. Proces kreiranja politike koji se odnosi na projekte urbanog turizma vođen je zahtevima privatnih investicija. Jasno je da to nije uvek slučaj, jer postoji niz mogućih ishoda iz mešanih javnih i privatnih turističkih poduhvata. Međutim, čini se da se pomeranje ka urbanom turizmu i programima za slobodno vreme sve više institucionalizuje kako postaje snažno povezano sa ekonomskom politikom (Williams & Shaw, 1997).

U kasnom XX veku rast prihoda, slobodnog vremena i mobilnosti među svima, osim podklase, doveo je do intenzivnijih zahteva na ruralnim područjima kao mestima za rekreaciju i turizam. Istovremeno, društvena konstrukcija ruralnih područja prošla je dalje, često suptilne promene. Kao rezultat toga, sukobi oko upotrebe divljine i nacionalnih parkova šire se u većoj meri na celim turističkim destinacijama (Sachs, 2013).

Izgradnja ruralnog područja kao zone potrošnje nužno rezultira nizom oštih kontradikcija. Prva od njih je realnost da je u većini turističkih destinacija velika većina ruralnih zemljišta u privatnom vlasništvu, što ozbiljno ograničava pristupačnost. Drugo, postoje mnoge društvene konstrukcije ruralnih područja. Takvi faktori pružaju potencijal za sukobe sa domaćinima. Ruralni turizam može pružiti više radnih mesta ruralnim zajednicama kao sekundarni izvor prihoda, što će zauzvrat može smanjiti stopu nezaposlenosti (Cordente-Rodríguez et al., 2014).

Ekoturizam je jedan od najbrže rastućih trendova u svetskoj turističkoj industriji (Sutherland & Stacey, 2017). Izraz ekoturizam odnosi se, na trend turizma kojim upravlja zemlja ili regija domaćina koja se obvezuje na uspostavljanje i održavanje lokaliteta uz sudelovanje lokalnih stanovnika, stavljajući ih na tržište, primjenjujući propise i koristeći sredstva preduzeća za finansiranje upravljanja zemljištem na ovom području kao i za razvoj zajednice (Boley & Green, 2015).

Donosioci politika i planeri moraju raditi sa znanjem da turizam može imati negativne posledice na ličnu sigurnost, transport, urbanizaciju i kulturni integritet. Dobro upravljanje turizmom podrazumeva procenu fizičkih i socijalnih troškova razvoja turizma.

Politika koja promovise održivi razvoj turizma stvoriće se kada se naponi i aktivno sudelovanje tri grupe usklade u jednom zajedničkom preduzeću. Nova politička paradigma zemalja u razvoju zahteva da svaki sektor igra dobro definisanu ulogu u procesu planiranja i razvoja politike i da se u politiku integiraju zajednički naponi svih sektora. Ako turistički lideri iz svih sektora rade zajedno, na kraju će mobilizirati ljudske resurse potrebne za osmišljavanje i sprovođenje niza politika i planova za razvoj turizma koji se uistinu bave ogromnim turističkim potencijalom zemalja u razvoju.

Vilijams i Šav predložili su četiri strateška pristupa, koji uključuju:

- osvešćenost potrošača i obrazovanje – iako je prosječni potrošač osetljiv na pitanja zaštite životne sredine, kao što su globalno zagrevanje, istanjivanje ozonskog omotača, potrebno je učiniti više na razvijanju svesti o odgovornosti turista za očuvanje i poboljšanje kvaliteta životne sredine destinacije. Važno je promovisati etičke standarde koji se odnose na upotrebu prirodnih i kulturnih resursa i pomoći potrošačima u odabiru turoperatora koji slede smernice za očuvanje;

- akcija turističke industrije – privatni sektor je odgovoran za isporuku proizvoda i usluga turistima, pa bi oni trebali preuzeti odgovornost za zaštitu biosfere minimiziranjem zagađenja, što uzrokuje štetu životne sredine. Industrija bi također trebala zajedno raditi na izradi smernica za razvoj naselja i operacija koncesije koje koriste kriterijume dizajna sa malim učinkom i najnovije tehnologije za recikliranje i očuvanje resursa;
- planiranje i razvoj odredišta – vladine i nevladine organizacije trebaju podeliti odgovornosti za razvoj ekoturizma. U nastavku su navedene neke od odgovornosti koje bi trebale biti dodeljene vladi i nevladinim organizacijama. Vladi bi trebale biti dodeljene odgovornosti: istraživanja ekoloških, ekonomskih i kulturnih oblasti turizma; podržavanje razvoja turističkih ekonomskih modela kako bi se pomoglo definisanje odgovarajućih nivoa ekonomskih aktivnosti; pomaganje i podržavanje nižih nivoa vlasti u razvoju vlastitih strategija razvoja turizma; primene sektorskog i/ili regionalnog sistema računovodstva životne sredine za turističku industriju; edukovanja javnosti o pitanjima održivog razvoja turizma; i regulisanja i kontrolisanja turizma u ekološki i kulturno osetljivim područjima. Nevladinim organizacijama trebale bi biti dodeljene sledeće odgovornosti: da budu deosavetodavnih odbora za održivi turizam na svim nivoima; da potraže lokalnu podršku za odgovarajući održivi razvoj; da podstiču edukaciju javnosti o ekonomskom značaju održivog razvoja turizma i zaštite životne sredine i trebaju biti ohrabrene da identifikuju probleme i obaveste odgovarajuće agencije koje se bave tim problemima;
- prošireni koncept marketinškog ekoturizma – tradicionalni marketing je opisan kao četiri P (*price, promotion, place, product*): cena – dodeljena proizvodu ili usluzi koja se nudi turistima; promocija – potreban je niz komunikacijskih i prodajnih aktivnosti kako bi se stimulisali stvarni potencijalni kupci da postanu svesni ekoturizma i pristupe mu; mesto – sistem distribucije u kojem kupci kupuju ekoturizam, ovo uključuje neprofitne i neprofitne organizacije; proizvod – mešavina je koristi, proizvoda i usluga(Williams & Shaw, 1997).

3.1.2. Koncept održivog turizma

Održivi turizam predstavlja derivat opšteg koncepta održivog razvoja koji pokušava da ima nizak uticaj na životnu sredinu i lokalnu kulturu, istovremeno pomažući u

ostvarivanju prihoda, zaposlenosti i očuvanju lokalnih ekosistema (Cordente-Rodríguez et al., 2014). I ekološki je i kulturološki osetljiv. Koncept održivog razvoja pruža organizacioni koncept za razvoj ekoturizma (Fadeeva, 2005).

Težnja ka održivom razvoju turizma uključuje uravnoteženje socijalnih, ekonomskih i ekoloških ciljeva. Njegova svrha je suzbijanje pretnji koje proizilaze iz neupravljanog turizma. Održivi turizam vidi turizam unutar određinih područja kao trougao odnosa između područja domaćina i njihovih staništa i naroda, turista i turističke industrije (Ioro & Consale, 2010).

Turistička industrija je dominirala u trouglu i, u tom kontekstu, održivi turizam ima za cilj da izmiri napetosti između tri partnera u trouglu i održi ravnotežu na duži rok. Nadalje, njegov cilj je minimiziranje štete u životnoj sredini i kulturi, optimizovanje zadovoljstva posetilaca i maksimizovanje dugoročnog ekonomskog rasta regije. To je način postizanja ravnoteže između potencijala rasta turizma i potrebe zaštite životne sredine.

Turizam se posmatra kao sredstvo za obnovu ruralne ekonomije i način valorizacije (Sutherland & Stacey, 2017). Ali ruralno okruženje je veoma krhko, jer se brzo menja ili doživljava štetu zbog brzih promena bilo koje vrste; a turizam je moćan agent za promene (Fadeeva, 2005).

Ovo je važno pitanje zbog uloge koju ruralna područja igraju u mnogim zemljama kao skladišta prirodne i istorijske baštine, dok su istovremeno značajna i u komercijalnom smislu. Stoga je „ruralnost“ jedinstveno prodajno mesto za odmor (Sachs, 2013). Turisti traže kvalitetan i netaknut krajolik, mir, tišinu i samoću (Holden, Linnerud & Banister, 2014). Rast turizma u toku vremena uništio bi ruralnost i izazvao početak negativnih uticaja na životnu sredinu, kulture i ekonomiju.

Međutim, ako se sledi, koncept održivog turizma poslužiće kao snažno sredstvo za suzbijanje negativnih uticaja koji proizilaze iz turizma. Održivost ruralnog turizma uključuje različite aspekte kao što su održavanje kulture i karaktera zajednica domaćina, održavanje pejzaža i staništa, održavanje ruralne ekonomije i održavanje turističke industrije (Hall, Gossling & Scott, 2015).

Istraživači su krajem XX veka istakli četiri osnovna principa održivog razvoja ekoturizma u skladu sa konceptom održivog razvoja:

- holističko planiranje i izrada strategije;
- očuvanje suštinskih ekoloških procesa;
- zaštita i ljudskog nasleđa i biološke raznolikosti;
- razvoj kako bi se obezbedilo da produktivnost može da se održi dugoročno za buduće generacije (Bramwell & Lane, 1993).

Koncern za turizam razvio je deset održivih principa za održivi ekoturizam u saradnji sa Svetskim fondom za divljinu i prirodu:

- održivo korišćenje resursa;
- smanjenje prekomerne potrošnje i otpada;
- održavanje biološke raznolikosti;
- integrisanje turizma u planiranje;
- podrška lokalnim ekonomijama;
- uključivanje lokalnih zajednica;
- konsultovanje zainteresovanih strana i javnosti;
- obuka osoblja;
- odgovoran marketing u turizmu;
- obaveza istraživanja (Hall, Gossling & Scott, 2015).

Ovi principi sugerišu pravilnu negu, planiranje i praćenje destinacija ekoturizma. Neke od ovih mera uključuju sprečavanje oštećenja resursa životne sredine, delujući kao sila očuvanja, razvoja i primene zdravih politika zaštite životne sredine u svim oblastima turizma, postavljanje odgovarajućih sistema za minimiziranje zagađenja od turističkog razvoja, razvoj i primenu održivih transportnih politika, pridržavanje principa predostrožnosti, istraživanje, uspostavljanje i poštovanje nosivosti odredišta, poštovanje prava i potreba lokalnog stanovništva, zaštitu i podršku kulturnom i istorijskom nasleđu naroda širom sveta i sprovođenje prakse na odgovoran i etički način.

3.1.3. Održivi turizam i upravljanje životnom sredinom

Svetska turistička organizacija definiše održivi turizam kao „turizam koji vodi upravljanju svim resursima na način da se mogu ispuniti ekonomske, socijalne i estetske potrebe uz održavanje kulturnog integriteta, bitnih ekoloških procesa, biološke raznolikosti i sistema za održavanje života” (WTO, 2002, 7).

Tokom 80-ih godina XX veka, postalo je očito da se velike globalne promene u životnoj sredini događaju iznenada i tiho i da ove promene naučnici nisu predvideli. Svet je takođe postao svesniji da postoji element nesigurnosti i rizika u vezi sa učinkom niza ljudskih aktivnosti na globalno okruženje. Da bi se otklonili ovi problemi, bile su potrebne temeljne promene u stilu života ljudi.

Turizam je najprikladniji za usvajanje održivosti kao vodeće filozofije. Postoji mnogo razloga za to:

- osim prevoza, turizam ne troši dodatne resurse koji se ne obnavljaju;
- resursi zajednice, njena kultura, tradicija, trgovine, objekti za slobodno vreme, itd., predstavljaju osnovnu bazu resursa za turizam;
- turizam predstavlja jednu od retkih ekonomskih prilika koja je dostupna udaljenim zajednicama;
- turizam pruža stvarne mogućnosti za smanjenje siromaštva, stvaranje zaposlenosti za ugrožene i podsticanje regionalnog razvoja;
- turizam dokazano oživljava kulture i tradiciju;
- turizam može dati ekonomski poticaj očuvanju prirodnih i kulturnih dobara; i
- pokazalo se da turizam potiče veće razumevanje između ljudi i veću globalnu svest (Bansal & Guatam, 2007).

Stoga je održivi turizam zaista pitanje kako najbolje podstaći rast turizma uz minimaliziranje troškova (Aquino, Luck & Schanzel, 2018). Održivi turizam podrazumeva adekvatno korišćenje i upravljanje resursima za ostvarivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih potreba uz istovremeno održavanje društvenog, kulturnog integriteta, ekoloških procesa kao i biološke raznolikosti kako za sadašnjju, tako i za buduće generacije (Hall, Gossling & Scott, 2015). Stoga se savremeni turizam sa njegovim trendovima i karakteristikama ne može promovisati bez razmatranja upravljanja životnom sredinom kao glavne komponente ekonomskih aspekata turizma.

Principi održivog turizma su različiti od kojih je ekološka održivost najznačajnija, što podrazumeva sprovođenje razvoja kompatibilnog sa održavanjem bitnih ekoloških procesa, biološke raznolikosti i resursa.

Kao rezultat značajne zavisnosti turizma od životne sredine, održavanje atrakcija turističke destinacije i njenih prirodnih bogatstava doprinosi rastu turizma i povećava

popularnost destinacije. Turizam svojom sposobnošću stvaranja prihoda može poboljšati životnu sredinu, osigurati sredstva i sačuvati kulturno nasleđe destinacije.

Sa druge strane, loše planiranje turizma može uništiti vegetaciju, stvoriti prenatrpanost, zagađivati plaže, eliminisati otvoreni prostor i zanemariti interes meštana. Uvedeni su različiti pristupi kako bi se maksimaliziralo turističko razmatranje prirode i kako bi se zadržala popularnost kao atraktivne turističke destinacije, a ti pristupi uključuju: ekoturizam, prirodni turizam, održivi razvoj i nosivost.

Turizam kao najveća svetska industrija u stanju je da stvori zdravo i sigurno okruženje za turističko tržište kao i za ostale industrije. Saradnja između pitanja zaštite životne sredine i turizma istaknuta je Deklaracijom iz Manile (Aquino, Luck & Schanzel, 2018) kao i istraživanjem Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj.

3.1.4. Uticaj turizma na životnu sredinu i njegova održivost

Kako je turizam prešao u XXI vek, preduzeća moraju životnu sredinu da postave za prioritet. Budući da je turizam sada najveća svetska industrija, okruženje zauzima središnju fazu u razvoju turizma. Turizam nije samo snažna ekonomska sila, već je i faktor u fizičkom okruženju.

Bilo koji oblik industrijskog razvoja utiče na fizičko okruženje u kojem se odvija. S' obzirom na činjenicu da turisti moraju posetiti mesto proizvodnje, neminovno je da se turistička aktivnost povezuje sa uticajima na životnu sredinu (Dedeke, 2017). Iz tog razloga tradicionalno neki autori ističu da turizam može dovesti do negativnih posledica po životnu sredinu.

Izuzetno polarizirana priroda razvoja takođe stvara intenzivne ekološke probleme. To smanjuje kvalitet života kako lokalnog stanovništva, tako i turista, i u krajnoj situaciji može ugroziti održivost same turističke industrije (Aquino, Luck & Schanzel, 2018). Iscrpljivanje prirodnih resursa može rezultirati nedostatkom vode; stvoriti veliki pritisak na druge lokalne resurse poput energije, hrane itd., koji će biti nedostatak ili uništiti prelepe slikovite krajolike. Zagađenje koje proizvode turisti ima uticaj na globalnom novou, koji uznemirava lokalno stanovništvo u zajednici u kojoj dolazi do zagađenja.

Čvrsti otpad i smeće u prirodi uništavaju prirodno okruženje. Veći fizički uticaji su degradacija i gubitak staništa divljih životinja i krajolika, poremećaji i erozije lokalnog ekosistema uzrokovani čišćenjem šumskog zemljišta i izgradnjom turističkih objekata i infrastrukture (UNEP, 2001). Međutim, turizam bi mogao biti pozitivan za očuvanje prirodnih područja.

Tabela 1. Uticaji na životnu sredinu: poređenje benefita i cene

Benefiti	Cena
<ul style="list-style-type: none"> • Očuvanje prirodnih područja i divljine. • Preispitivanje ekoloških vrednosti od strane lokalnog stanovništva i vlasti kao rezultat turističkog interesovanja. • Povećanje svesti o turistima i okolini uopšte. • Sanacija, a često i pretvaranje starih zgrada i lokacija u nove objekte. • Uvođenje planiranja i upravljanja. • Turizam može biti manje štetan za prirodu u poređenju sa alternativnim privrednim sektorima kao što su poljoprivreda i šumarstvo. 	<ul style="list-style-type: none"> • Gubitak estetske vrednosti. • Buka. • Stvaranje otpada. • Krčenje šuma za izgradnju smeštaja ili za dobijanje ogrevnog drveta, zagađenja vode i vazduha. • Poremećaj ekosistema, poremećaj uzgoja životinja i staništa. • Uništavanje plaža, dina, koralnih grebena i mnogih Nacionalnih parkova i oblasti divljine gaženjem i/ili upotrebom vozila. • Promena pejzaža –trajno restrukturiranje životne sredine. • Sezonski efekti na gustinu i strukture stanovništva. • Sukobi zbog korišćenja resursa.

Prilagođeno prema: Hall, Gosling & Scott, 2015

U mnogim turističkim projektima očuvanje prirodne, kulturne i izgrađene životne sredine važna je motivacija za pokretanje projekta. Štaviše, neki od projekata imaju tendenciju da odvrate lokalne zajednice od ilegalne upotrebe i prekomerne upotrebe prirodnih resursa, i pokušavaju integrisati zaštićena prirodna područja u regionalne i lokalne razvojne planove i programe. Stoga bi turizam mogao i trebao pozitivno doprineti očuvanju životne sredine. Ova rečenica ima više smisla kada razmišljamo o turističkoj motivaciji za posetu jednom određenom mestu. U nastavku su istaknute koristi i troškovi uticaja na životnu sredinu.

Ne postoje uopšteno prihvaćeni modeli uticaja na životnu sredinu. U osnovi, potreban nam je širok pregled kako bismo mogli razvijati turizam što pažljivije, uzimajući u obzir širok spektar mogućih uticaja. Na taj način moći ćemo postići zadovoljavajući menadžment razvoja turizma. Uticaji životne sredine nisu karakteristični samo za turizam i turizam dobija neproporcionalni udeo kritike zbog negativnih uticaja na životnu sredinu (Mathew & Sreejesh, 2017).

Kritike usmerene na turizam sa aspekta uticaja razvojnog stanovišta uglavnom su usresređene na pogoršanje prirodnih i kulturnih okruženja koje turizam može izazvati. Razvoj turizma često je opravdan na osnovu njegovog potencijalnog doprinosa širem društveno-ekonomskom razvoju destinacijskih područja. Doista, turizam se uopšteno smatra efikasnim mehanizmom razvoja, ali se značenja i ciljevi „razvoja“ i u kojoj meri se to može postići turizmom retko dovode u pitanje. Štaviše, odnos između turizma i razvoja i dalje ostaje nedovoljno zastupljeno područje proučavanja i istraživanja (Dedeke, 2017).

Svetski savet za putovanja i turizam nakon toga nastavlja sa ispitivanjem ključnih pitanja zaštite životne sredine u pet naslova, i to:

- globalnog zagrevanja;
- iscrpljivanja ozonskog omotača;
- kisele kiše;
- iscrpljivanja i zagađenja vodnih resursa; i
- iscrpljivanja i zagađenja zemljišnih resursa (Mathew & Sreejesh, 2017).

Goeldner i Riči ističu da pri ispitivanju mogućih implikacija na turizam, Svetski savet za putovanja i turizam izražava posebnu zabrinutost u pogledu iscrpljivanja i zagađenja zemljišnih resursa. Oni navode da su dugoročne implikacije iscrpljivanja resursa očigledno izuzetno ozbiljne. Čak i tokom narednih nekoliko decenija turistička industrija bi mogla da utvrdi da:

- politička nestabilnost ili povećana konkurencija za zemljište mogu dovesti do gubitka potencijalnih novih turističkih destinacija i degradacije postojećih destinacija;
- gubitak pejzaža i divljih životinja mogao bi da prouzrokuje smanjenje zadovoljstva kupaca turističkim proizvodima i samim tim nižu sklonost putovanju u neke oblasti;
- veće cene goriva mogu dovesti do operativnih poskupljenja i odgovarajućeg smanjenja broja putnika na tržištima osetljivim na cene (Goeldner & Ritchie, 2003).

Svetski savet za putovanja i turizam takođe predstavlja pozitivnu viziju turizma i životne sredine, navodeći da:

- turizam predstavlja sastavni aspekt modernih društava;
- globalna svest o šteti po životnu sredinu se brzo razvija;
- resursi najveće svetske industrije mogu se i moraju koristiti za postizanje ciljeva zaštite životne sredine;
- industrija ima potencijal da utiče na kupca kako bi postigla korisne uticaje na životnu sredinu;
- će ekološki lobiji izvršiti pritisak da se razvije dobra ekološka praksa (Goeldner & Ritchie, 2003).

Kapacitet i višestruka upotreba dva su važna koncepta koji društvima omogućavaju efikasnije korišćenje turističkih objekata i zemljišnih resursa (Mathew & Sreejesh, 2017). Kapacitet nosivosti je pojam koji prepoznaje da i prirodne i veštačke atrakcije imaju gornju granicu u svojstvu da apsorbuju posetioce.

Višestruka upotreba je strategija koja prepoznaje da se ograničena ponuda rekreativnog zemljišta često mora koristiti u više svrha. Moguće je, na primer, da se neka šumska rekreativna područja koriste za seču i turizam.

Očuvanje se odnosi na planirano upravljanje lokacijama i mestima. Postoji mnogo pozitivnih dokaza o ulozi turizma u očuvanju evropskog građevinskog blaga i istorijskih lokaliteta, dok je mnogo manje napisano o vrsti uticaja u trećem svetu. Četiri glavna uticaja očuvanja navedena su u knjizi Ekonomski, fizički i socijalni uticaji na turizam, Mathijesona i Vala, koji su sumirali navode iz literature:

- postoji sanacija postojećih zgrada i istorijskih lokaliteta;
- postoji transformacija starih zgrada u nove namene;
- postoji očuvanje prirodnih resursa; i
- postoji uvođenje postupaka planiranja i kontrole kako bi se obezbedilo dobro upravljanje životnom sredinom (Mathieson & Wall, 1995).

3.2. Razvoj ruralnog turizma

Ovo poglavlje govori o čitavoj literaturi o ruralnom turizmu i razvoju ruralnog turizma. Poglavlje će prvo definisati koncept ruralnog turizma i razgovarati o tome kako se fenomen razvio. Važno je utvrditi prirodu fenomena ruralnog turizma i njegovu evoluciju kako bi razumeli potrebu za metodama razvoja ruralnog turizma, koji će uključivati opis društvenih i ekonomskih prednosti i nedostataka razvoja ruralnog turizma. Zatim su razmotrena tri glavna pristupa razvoju ruralnog turizma. Metode su: „vladin“ pristup, „zajednički“ pristup i „integrisani“ pristup. Diskusija će se sastojati od opisa različitih elemenata i tehnika svakog od njih. Predstavljene su studije slučaja različitih pristupa kako bi se razlikovalo koje su metode testirane kao popularne, uspešne i ne uspešne. Ovo će omogućiti veće razumevanje pojave uspostavljanjem jasnije slike o problemima koji su uključeni u primenu tehnika razvoja ruralnog turizma. Potom će biti identifikovani izazovi razvoju ruralnog turizma. Poglavlje će se završiti pregledom agroturizma kao planiranog elementa i turizma i održivog razvoja ruralnih destinacija.

Ruralni turizam može stvoriti puno zaposlenosti u ruralnim područjima. Ruralni turizam takođe može pomoći u povećanju poljoprivredne produktivnosti, jer privlači radnu snagu iz skrivenog zaposlenja ili sezonske nezaposlenosti. Razlikuje se od ostalih sektora industrije. Industrija ruralnog turizma može zaraditi ogroman novac. Ruralni turizam direktno pomaže u korekciji ekonomskog položaja države i može pokrenuti ruralno stanovništvo ka napretku. Kroz ruralni turizam vlada može ostvariti veći ekonomski profit od poreza na stvari koje turisti koriste i kupuju. Vlada treba da preduzme odgovarajuće mere za stvaranje okvira za promociju ruralnog turizma. Potrebno je brzo povećati ruralni turizam i to treba diverzifikovati. Povećani turistički promet u državi zahteva nove marketinške i cenovne politike. Potrebno je pravilno planiranje i efikasno zakonodavstvo za očuvanje resursa i uravnotežene razvojne aktivnosti za ruralni turizam. Tehnička sredstva su takođe potrebna za uspešnu promociju ruralnog turizma. Ruralni turizam može se podsticati ako je sastavni deo uravnoteženog programa ekonomskog i socijalnog razvoja. Ne samo vlada, već i privatni sektor trebaju da odigraju jednaku odgovornu ulogu za razvoj ruralnog turizma. Ruralni turizam može učiniti ruralna područja država atraktivnijim i naprednijim.

3.2.1. Opseg ruralnog turizma

Bilo koji oblik turizma koji prikazuje ruralni život, umetnost, kulturu i baštinu na ruralnim lokacijama, čime lokalnoj zajednici koristi ekonomski i društveno, i koji omogućava interakcije između turista i lokalnog stanovništva za bogatije turističko iskustvo može se

nazvati ruralnim turizmom. Ruralni turizam je u osnovi aktivnost koja se odvija u ruralnim područjima.

3.2.1.1.Ruralni koncept

Ruralna područja obuhvataju ljude, zemlju i druge resurse, na otvorenom zemlji i malim naseljima izvan neposrednog ekonomskog uticaja velikih urbanih središta (Lupi et al., 2017).. Ruralni je teritorijalni ili prostorni koncept. Nije ograničen na bilo kakvu upotrebu zemlje, stepen ekonomskog zdravlja ili ekonomski sektor (Sharpley & Sharpley, 1997).

Da bismo razumeli šta je ruralni turizam, prvo moramo da razumemo koncept „ruralnog“. U literaturi postoji mnogo pojmova ruralnog. Ruralne oblasti identifikovane su tradicionalnim društvenim strukturama, upotrebom zemljišta i ekonomijom, gustom naseljenosti i veličinom naselja (Bariberi et al., 2005). Ruralne oblasti su zamišljene kao skupovi društvenih prostora koji se preklapaju, svaki sa svojom logikom, institucijama i mrežama aktera (Page & Getz, 1997).

Ruralno je komodifikovano ne samo kao fizičko mesto, već kao mesto sa duhovnim rezonancijama, sa konotacijama romantične jednostavnosti i zlatne tradicije. U mnogim slučajevima priroda je predstavljena kao kontejner tradicionalnih kultura, nacionalnog identiteta i "autentičnih" stilova života (Flanigan, Blackstock & Hunter, 2014).

Ruralna područja takođe se odlikuju gustom naseljenosti (Sharpley & Sharpley, 1997). Ovaj koncept predstavlja poteškoće s' obzirom da se gustina naseljenosti razlikuje od zemlje do zemlje i među regionima. Na primer, broj stanovnika u ruralnim oblastima na Crnoj Gori je 228.009 (36.8%) prema podacima iz Popisa 2011 godine, od čega 61.976 (41.7%) živi u primorskom regionu, 59.869 u središnjem regionu (20.4%) i 106.164 u severnom regionu (59,6%) (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, 2015). Istovremeno, značajno je naglasiti da bi u skladu sa OECD metodologijom celokupna teritorija Crne Gore mogla biti smatrana za ruralnu. Međutim, uzimajući u obzir izražene nejednakosti prisutne među teritorijalnim jedinicama na lokalnom nivou i druge specifičnosti države, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja u Strategiji razvoja poljoprivrede i ruralnih područja predlaže sledeći pristup definisanju ruralnih područja: „ukoliko opština ima preko 10.000 stanovnika u urbanim centrima, tj. u naseljima koja MONSTAT klasifikuje kao urbana i koja administrativno pripadaju urbanim centrima, ova naselja nijesu klasifikovana

kao ruralna područja, dok preostali dio teritorije te opštine jeste. S druge strane, opštine koje su u Popisu 2011. godine imale manje od 10.000 stanovnika koji žive u urbanim naseljima, klasifikovana su kao ruralna područja”(Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, 2015, 23). Neophodno je istaći da ovakva podela predstavlja najbolji odraz situacije koja trenutno postoji na području Crne Gore. Da bi se stvari dodala konfuzija, ruralna područja mogu se definisati i percepcijom potrošača.

Čini se da ruralni život veliki deo stanovništva doživljava kao široko sinonim za prepoznatljiv, ako ne i nedefinovan pojam "dobrog života" (Ioro & Consale, 2010), zasnovan na čistom vazduhu, prirodnim ritmovima i organskim zajednicama koje žive u ugodnom okruženju (Middleton, 1982).

Sa povećanjem tehnološkog napretka, zemlje se stalno menjaju i razvijaju. Neki autori smatraju da su ruralna područja tipično još manje materijalistička, sporija i jača u vrednostima zajednice od svojih gradskih suseda (Flanigan, Blackstock & Hunter, 2014). Klok povezuje ruralna područja sa poljoprivredom, geografskom izolacijom i retkim stanovništvom, konceptualizovanim u smislu periferne udaljenosti i zavisnim od ruralnih ekonomskih aktivnosti (Page & Getz, 1997).

3.2.1.2. Definisane ruralnog turizma

Ruralni turizam obuhvata ogroman niz aktivnosti, prirodnih ili veštačkih atrakcija, običaja, prevoza, marketinga i informacionih sistema. Često je veoma teško uticati na potražnju ruralnog turizma i upravljati njome. Unutašnji kvaliteti ruralnog turizma uključuju osećaj prostora, mira i beg od stresa modernih pritisaka (Sharpley & Sharpley, 1997). Ruralni turizam je vrlo raznolik i fragmentiran u pogledu operativnih struktura, aktivnosti, tržišta i operativnog okruženja (Ioro & Consale, 2010). Ovi kombinovani faktori otežavaju analizu koncepta ruralnog turizma, usled čega postoji potreba da se krene ka međunarodnom razumevanju terminologije, prirode, veza, ishoda i vremenskog i prostornog značaja ruralnog turizma (Lupi et al., 2017).

Postoji mnogo različitih tumačenja i objašnjenja o tome od čega se sastoji turizam u ruralnim područjima. Ruralni turizam je često povezan sa seoskim turizmom, ali to je samo jedna komponenta celog spektra. Ruralni turizam je takođe povezan sa ekoturizmom, zelenim turizmom i prirodnim turizmom. Zatim tu je rekreativni turizam koji i sam može obuhvatiti

ture, vodene aktivnosti, vazdušne aktivnosti na suvom zemljištu, sportske aktivnosti, aktivnosti otkrića, kulturne aktivnosti i zdravstvene aktivnosti (Sharpley & Sharpley, 1997). Još se ne spominje širok raspon raspoloživog smeštaja, od prenoćišta, apartmana, ruralnih hotela, pansiona, kampova, drugih domova i smeštaja na farmama. Ostale varijable uključuju rekreativni turizam u nacionalnim parkovima i divljinama. U Crnoj Gori ruralnim turističkim aktivnostima obuhvaćene su celokupne turističke aktivnosti koje se odvijaju na području ruralnih oblasti, uz širok obim aktivnosti, usluge vlasnika seoskih turističkih gazdinstava i ostalih pripadnika ruralne populacije koji zamotiv imaju dodatne prihode od obavljanja turističke delatnosti. Ruralnim turizmom obuhvaćane su i posete nacionalnim parkovima, parkovima prirode i drugim elementima prirodne i kulturne baštine na teritoriji ruralnih područja (Ministarstvo održivog razvoja i ruralnog turizma, 2019).

Generalno, preduzeća sa ruralnim turizmom su manja i novija od ostalih oblika privredne aktivnosti u ruralnim područjima. Smeštena su u zabačenim područjima, sa niskom osnovom kapitala i funkcionišu sa veštinama niskog nivoa i malo turističkog iskustva (Hall, Roberts & Mitchell, 2016). U Crnoj Gorisu ruralna preduzeća su obično mala, nova u industriji i njima upravljaju vlasnici. Finansiranje je često teško dobiti za ruralne preduzetnike zbog nepostojanja bogatih stanovnika i kreditnih institucija, neadekvatne infrastrukture, nedostatka obezbeđenja i javnih vlasti siromašnih resursa (Fleischer & Felsenstein, 2000). Ribeiro i Markues su u svojoj studiji o privatnom smeštaju u Portugalu ustanovili da su rashodi za ruralni turizam niži od proseka, i da iako su njihovi turisti bili imućniji, njihova potrošnja je bila niža od prosečne turističke potrošnje (Ribeiro & Marques, 2002).

3.2.2. Istorija ruralnog turizma

Turistička aktivnost u ruralnim sredinama postoji još od industrijske revolucije, kada je došlo do snažne emigracije u gradove u Evropi. Turisti su bili stanovnici gradova koji su poreklom iz ruralnih gradova i koji su se vraćali „kući“ na odmor. Ova vrsta turizma nije bila održiva za turistička preduzeća. Istovremeno, ova vrsta turizma sama po sebi nije uspela da stvori zaposlenost kako bi smanjila emigraciju u gradska područja (Perales, 2002). Za rekreaciju izvan urbanih granica navodi se da je inspirisana romantičkim pokretom u umetnosti u XVIII i XIX veku (Middleton, 1982). Ruralni turizam za srednju klasu u Nemačkoj može se pratiti do uvođenja plaćenog odmora 1873. i 1914. godine. To su bili odmori na farmama u jeftinom smeštaju, u blizini grada, često u brdovitijim predelima. Podizanje životnog standarda i vlasništva nad motornim vozilima pomoglo je brzom razvoju fenomena ruralnog turizma tokom 60-ih i 70-ih godina XX veka, pri čemu je većina posetilaca bila iz srednje i više klase Velike Britanije. Jedan od prvih članaka o ruralnom turizmu napisao je Ager 1958. godine koji se bavio turizmom u planinskim područjima i njegovom važnošću za planinske poljoprivrednike (Opperman, 1995). U Engleskoj je većina novih atrakcija za posetioce 70-ih godina XX veka bila smeštena u ruralnim sredinama (Middleton, 1982). Slični trendovi počeli su se pojavljivati sredinom XIX veka u evropskim Alpama, osnivanjem alpskih klubova (Page & Getz, 1997). Važno je napomenuti da sve veći interes za ruralna područja od srednjih do viših klasa postoji još od XIX veka (Perales, 2002).

Ruralni turizam je industrija rasta i može biti akreditovan za promene u načinu života, viši nivo raspoloživog dohotka, vlasništvo nad automobilima i tržište praznika/vikenda za odmor (Aleksander & McKenna, 1998). U tokom 90-ih godina XX veka raste modalitet turista u ruralnim prostorima, sa obrascima ponašanja koji se jasno razlikuju od motivacije tradicionalnog ruralnog turizma kod kuće (Perales, 2002). Diverzifikacija u ruralni turizam postaje sve popularnija kao strategija ekonomskog razvoja ruralnih područja. Trideset tri procenta farmi u Velikoj Britaniji i četrdeset četiri procenta farmi u Engleskoj preusmerilo se u turizam (Aleksander & McKenna, 1998).

3.2.3. Uticaji razvoja ruralnog turizma

Kako se ruralni turizam sve više posmatra kao sredstvo za poboljšanje ekonomskih i socijalnih uslova u ruralnim područjima (Gil Arroyo, Barbieri & Rich, 2013), postojale su studije o ekonomskim i socijalnim uticajima razvoja ruralnog turizma. Tabela 2 navodi prednosti i nedostatke ovih uticaja. O tim se uticajima će biti reći detaljnije u nastavku.

Tabela 2. Prednosti i nedostaci ruralnog turizma

Prednosti	Nedostaci
Zapošljavanje sa novim poslovima (Sharpley, 2002a)	Propusti (Page & Getz, 1997)
Diverzifikacija zaposlenosti (Sharpley, 2002a)	Niska plata (Page & Getz, 1997)
Diverzifikacija proizvoda (Sharpley, 2002a)	Opadajući multiplikator (Page & Getz, 1997)
Nova tržišta stvorena novim proizvodima (Sharpley, 2002a)	Uvezeno radno mesto (Page & Getz, 1997)
U to područje mogu biti privučena nova preduzeća (Sharpley, 2002a)	Neuravnotežen prihod (Page & Getz, 1997)
Ekonomska stabilizacija (Sharpley, 2002a)	Neuravnotežena raspodela zaposlenosti (Page & Getz, 1997)
Veći ekonomski multiplikatori (Hall, Roberts & Mitchell, 2016).	Zavisnost od turizma (Sharpley & Sharpley, 1997)
Smanjenje migracija stanovništva iz ruralnih područja (Oppermann, 1995)	Povećani kriminal (Sharpley & Sharpley, 1997)
Repopulacija (Hall, 1998)	Narušavanje socijalne strukture i tradicije (Hall, Roberts & Mitchell, 2016)
Socijalno poboljšanje (Hall, 1998)	Promene u kulturi zajednice (Hall, Roberts & Mitchell, 2016).
Revitalizacija zanata i običaja (Hall, 1998)	Zagušenja i gužve (Jaafar, Rasoolimanesh & Lonkin, 2015)
Omogućava pružanje infrastrukture (Oppermann, 1995)	Gubitak porodičnog vremena (Warren & Taylor, 1999)

3.2.3.1. Prednosti

Turizam se posmatra kao sredstvo za rešavanje pada ekonomije u ruralnim područjima (Jaafar,Rasoolimanesh & Lonkin, 2015). U ranoj literaturi o ruralnom turizmu, ekonomske koristi ruralnog turizma za poljoprivrednike postale su preovlađujuća tema (Oppermann, 1995; Gil Arroyo, Barbieri & Rich, 2013; Barbieri, 2013; Barbieri et al., 2015). Ekonomske koristi od ruralnog turizma izražene su rastom zaposlenosti i proširivanjem ekonomske osnove regiona. U to područje mogu biti privučena nova preduzeća koja nude zaposlenje koje inače nije moguće. Pored toga, diverzifikacija zaposlenosti i proizvoda može se dogoditi stvaranjem novih tržišta poljoprivrednih proizvoda. Povećana potražnja za ruralnim uslugama i proizvodima može omogućiti ekonomsku stabilizaciju. Ovo će rezultirati ekonomskim rastom novih prihoda i drugih prihoda ostvarenih turizmom i zaštitom nivoa prihoda i zaposlenosti (Sharpley, 2002). Prihod se ostvaruje kada posetioци troše novac i kroz poreze namenjene turizmu. Ruralni turizam nudi tržište za male kompanije koje inače ne bi postojale, dajući ekonomsku korist preduzećima i direktno i indirektno. Ruralni turizam takođe podstiče razvoj malih preduzeća, promovišući tako veći ekonomski multiplikator (Gil Arroyo, Barbieri & Rich, 2013).

Zaposlenost u turizmu može nastati iz smeštaja, hrane i pića, umetnosti i zanata, proizvodnje, građevinarstva i drugih usluga, a sve podstiče zadržavanje ili repopulaciju stanovništva (Hall & Page, 2002). U Crnoj Gori blagostanje ruralnih ekonomija se pogoršalo u dekadi devedesetih godina XX veka usled urbane migracije i pada poljoprivrede, usled čega je došlo do opadanja zapošljavanja u svim starosnim grupama. Međutim, kroz projekat Strategije razvoja ruralnog turizma Crne Gore sa akcionim planom, teži se ka poboljšavanju razvoja ruralnog turizma, zaposlenih u oblasti ruralnog turizma i razvoju smeštajnih kapaciteta (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018). Potrebno ne samo otvarati radna mesta, već i ponuditi mogućnosti karijere, povećati nivo veština, stalnost posla i stope plata (Hall, Roberts & Mitchell, 2016). Kako su većina seoskih turističkih preduzeća mala, sa vlasništvom i deluju kao drugi prihod, uglavnom ne zarađuju mnogo novca. Ovaj prihod je i dalje važan, jer povećava ekonomsku održivost preduzeća na farmi i van nje (Oppermann, 1995; Jaafar,Rasoolimanesh & Lonkin, 2015). Crna Gora ima programe subvencije poljoprivredne proizvodnje, koji su namenjeni za podršku investicijama na poljoprivrednim gazdinstvima. Reč je o projektu IPARD koji biva realizovan kroz saradnju sa Ministarstvom poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore.

Ključne prednosti vezane za razvoj seoskog turizma su smanjenje migracije i diverzifikacija ruralne ekonomije, posebno ako je dobro povezana sa ostalim sektorima

(Oppermann, 1995; Barbieri, 2013; Barbieri et al., 2015; Jaafar, Rasoolimanesh & Lonkin, 2015). Postoji repopulacija, održavanje i društveno unapređenje, revitalizacija lokalnih zanata, revitalizacija carinskih i kulturnih identiteta i povećani socijalni kontakt i razmena (Sharpley, 2002a). Ruralni turizam pruža urbanim ljudima iskustva sa ruralnim životom, povećava svest o ruralnim problemima, pomaže u prenošenju ideja sa ruralnog u urbano i omogućava pružanje infrastrukture (Lupi et al., 2017).

3.2.3.2. Nedostaci

Pejdž i Getz opisuju brojne nedostatke koji se mogu pojaviti u toku razvoja ruralnog turizma. Do propuštanja može doći ako generisani profit odlazi iz ruralnog područja. Opadajući multiplikator može biti očigledan, jer niska plata ne može promovisati potrošnju na tom području. Radna snaga se može uvesti iz drugih oblasti, jer ljudi iz ruralnih područja možda nemaju potrebnu obuku. Investitori mogu pokazati konzervativizam uz malo ulaganja u lokalna preduzeća. I na kraju, neuravnotežena raspodela dohotka i zaposlenosti može se dogoditi kod ograničenih broja zaposlenih sa većim dohotkom (Page & Getz). U turističkom sektoru plate su često niske, a zaposlenost sezonska. Na primer, u Crnoj Gori pozicije uslužnog sektora su jedne od najviše plaćenih na lestvici plata. Zajednica može postati zavisna od turizma, jer preovladava industrija, a cene zemlje, robe i usluga mogu se povećati u tom području. Takođe, mogu biti potrebni i troškovi razvoja novih atrakcija, usluga i infrastrukture (Sharpley & Sharpley, 1997).

Razvoj turizma, kao i svaki ekonomski razvoj, stvara društvene promene, koje mogu imati pozitivan i negativan uticaj na zajednice domaćina. Turizam može da ukaže na razlike u kulturnom poreklu i društvenim vrednostima između stanovnika i gostiju (Barbieri et al., 2015). Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka postojalo je oslanjanje na studije slučaja radi ilustrovanja efekata turizma na određenim lokalitetima, pod uticajem pristupa ruralnih sociologa (Page & Getz, 1997). Turizam može doprineti promenama u vrednosnim sistemima u zajednici, ponašanju pojedinaca, porodičnim vezama, kolektivnom načinu života, poremećaju društvene strukture i tradicija (Sznajder, Przezborska & Scrimgeour, 2009). Istraživači sugerišu da se društvenim putem, ruralnim razvojem, atmosfera male ruralne zajednice brzo raspada i se kultura zajednice takođe može brzo menjati (Barbieri et al., 2015). Uz povećan turizam može doći i do povećanog kriminala i drugog antisocijalnog ponašanja, zagušenja i gužve ako je broj turista visok

(Jaafar, Rasoolimanesh & Lonkin, 2015). Lokalne usluge mogu umanjiti mesto za nove sadržaje povezane sa turizmom, novo ponašanje može se naučiti iz turističkih uticaja, a može se pojaviti pritisak na smeštaj i raspoloživost sa sukobljivim interesom turista i stanovnika (Sharpley & Sharpley, 1997). Ako zajednica ima nisku ekonomsku aktivnost i nizak razvoj turizma, od turizma će postojati velika očekivanja (Page & Getz, 1997). Hal i Pejž sugerišu da se zastoj, gubitak otvorenog prostora, poskupljenja i negativni stavovi prema turizmu sve više povećavaju sa rastom turizma (Hall & Page, 2014). Drugi nedostatak razvoja ruralnog turizma primećen u jednoj od studija bio je gubitak ličnog porodičnog vremena (Warren & Tailor, 1999). Pored toga, usled nerevidirane turističke promocije može doći do iskorišćavanja lokalne radne snage (Hall, Roberts & Mitchell, 2016).

Studije o reakcijama zajednice tvrde da su negativni efekti turizma povezani sa porastom turističkih aktivnosti (Hall & Page, 2014). Prvi okvir razvijen da objasni ove reakcije bio je „nivo straha“ od četiri nivoa koji pokriva nivo iritacije i reakcija populacije domaćina u kojoj prihvatanje zajednice prelazi iz dobrodošlice u otvoreno izraženu iritaciju kako se razvija turistički razvoj (Harsel, 1986).

3.2.4. Pristupi razvoja ruralnog turizma

Do sada je kroz ovo poglavlje definisan pojam ruralnog, ruralnog turizma i uticaja, koji su negativni i pozitivni koje ruralni turizam može da proizvede. Ovaj deo će opisati različite pristupe razvoju ruralnog turizma koji su implementirani i diskutovani u literaturi. Fokus će biti na tri opšta pristupa ruralnom turizmu: vladin pristup, integrisani pristup i pristup zajednice. Tabela 3. sumira tri pristupa u tri kolone sa definišućim aspektima u redovima. Ova tabela će biti opisana i o njoj diskutovano u nastavku. Za razliku od prethodne tabele, kolone u ovoj tabeli nisu nezavisne jedna od druge i prikazuju veze kroz pet redova. Tabela pokazuje da postoje zajedničke teme i da postoji razlika u različitim pristupima. Istovremeno, tabela pokazuje da vladin pristup ima opšte definišuće aspekte, dok su i aspekti integrisanog i zajedničkog pristupa jasniji i opisniji.

Tabela 3. Pristupi razvoju ruralnog turizma

	Vlada	integrisani	zajednica
Strategija	<p>Pristupi i fokusiranju politike (Roberts & Hall, 2001)</p> <p>Upravljanje/održivost (Roberts & Hall, 2001)</p> <p>Realizam i kvalitet (Roberts & Hall, 2001)</p>	<p>Privatizacija resursa i neposredan razvoj i kontrola korišćenja zemljišta (Page & Getz, 1997)</p> <p>Dobro slaganje između potražnje i ponude (Page & Getz, 1997)</p> <p>Dobro slaganje između industrije i stanovnika (Page & Getz, 1997)</p> <p>Dobri sistemi upravljanja (Page & Getz, 1997)</p> <p>Praćenje putem istraživanja uticaja (Page & Getz, 1997)</p> <p>Pristup informativnim kancelarijama (Briedenhann & Wickens, 2004)</p>	<p>Strateško planiranje (Hall, 2002)</p> <p>Podrška i učešće lokalne uprave uključujući finansiranje, infrastrukturu, održavanje i obrazovanje (Hall, 2002)</p> <p>Informacije i tehnička pomoć na regionalnom i državnom nivou (Hall, 2002)</p> <p>Dobra konvencija i biro i za posetioce između lokalnih vlasti i preduzetnika (Hall, 2002)</p>
Integracija	<p>Horizontalna i vertikalna integracija (Roberts & Hall, 2001)</p> <p>Posredovanje (Roberts & Hall, 2001)</p>	<p>Integrisanje turizma sa drugim industrijama (Sharpley & Sharpley, 1997)</p> <p>Mreža i integracija i potreba za poboljšanjem partnerstva (Hall, 2002)</p> <p>Potreba za političkim vezama lokalnog i globalnog (Hall, 2002)</p> <p>Interakcije javnog i</p>	<p>Veće učešće u organizacijama (Page & Getz, 1997)</p> <p>Koordinacija saradnje i saradnja između preduzetnika (Wilson et al., 2001)</p> <p>Preduzeća koja formiraju mreže; deljenje resursa i informacija (Murphy, 2013)</p> <p>Uključenost u razvojni</p>

		privatnog sektora kroz saradnju, saradnja privatnog vlasnika putem udruženja (Page & Getz, 1997) Lokalno kontrolisani programi za postizanje centralizacije (MacDonald & Jollifee, 2003)	proces Dobro vođstvo (Hall, 2002) Koordinacija i saradnja između poslovnih ljudi i lokalnog rukovodstva i podrška široj zajednici (Hall, 2002)
Klasterisanje	Unutar-i međuregionalna komplementarnost (Roberts & Hall, 2001)	Paleta aktivnosti (Briedenhann & Wickens, 2004) Grupiranje aktivnosti i atrakcija (Briedenhann & Wickens, 2004) Razvoj turističkih ruta (Briedenhann & Wickens, 2004) Sigurnosne table (Briedenhann & Wickens, 2004)	Kompletan turistički paket koji uključuje područje zajednice i preduzeća (Hall, 2002)
Regeneracija	Aktivnosti obnove/revitalizacije (Roberts & Hall, 2001) Stvaranje javnih parkova i rezervata (Page & Getz, 1997) U toku je razvoj zajednice (Page & Getz, 1997)	Razvoj pomoćnih usluga (Briedenhann & Wickens, 2004)	
Finansiranje			Dovoljna sredstva (Wilson et al., 2001)

3.2.4.1. Pristup Vlade

Vlade mogu igrati aktivne uloge u turizmu (Luloff et al., 1994). Tokom 1989. godine američki Kongres shvatio je budući značaj turizma i da je ruralnoj Americi potreban ekonomski razvoj (Edgell & Cartwright, 1990). Vođe ruralnih zajednica se utrkuju da bi uspostavili turizam u zajednicama. Povećanje državnih sponzorskih programa u Sjedinjenim Američkim Državama promovisano je dugotrajnom krizom na farmama, sa naknadnom emigracijom u urbana područja što je smanjilo ljudski kapital i prelaskom sa tradicionalnih ruralnih industrija (šumarstvo, poljoprivreda, rudarstvo i ribarstvo) na uslužni sektor (Luloff et al., 1994). Razvoj ruralnog turizma u evropskim zemljama uključivao je pristupe zasnovane na angažovanju organa vlasti uz intervenciju i liderstvo i turistički razvoj kroz privatne i javne kombinacije sa inicijativama oba sektora (Hall, Roberts & Mitchell, 2016).

Ruralni turizam vlade smatraju sve važnijom industrijom, jer ruralne ekonomije i dalje trpe emigracije. Vladine intervencije su u porastu još od kraja XX veka u mnogim zemljama, uključujući Novi Zeland, Australiju, Nemačku, Veliku Britaniju, SAD i Kanadu (Butler, Hall & Jenkins, 1999). Uz sve veće interesovanje za ruralni turizam kao strategiju razvoja, literatura sve više opisuje pristupe politici (OECD, 1994b; Page & Getz, 1997; Sharpley & Sharpley, 1997; Jaafar, Rasoolimanesh & Lonkin, 2015; (Hall, Roberts & Mitchell, 2016). Istraživači sugerišu da je izazov za javnu politiku razvoj instrumenata evaluacije koji su dovoljno osetljivi da uzmu u obzir ekonomske i socijalne faktore (takođe ekološke i kulturne), posebno kada su suočeni sa mogućim značajnim primanjima i zaposlenjima (Fleischer & Felsenstein, 2000). Ukratko, literatura nagoveštava da pristupi politici ruralnog turizma zahtevaju: regeneraciju/revitalizaciju, horizontalnu i vertikalnu integraciju, međuzavisnost, upravljanje/održivost, posredovanje, kataklizmu, pružanje usluga i socijalne zaštite, prostornost - svest, intraregionalne i međuregionalne dopune, oportunitizam, realizam i kvalitet (Hall, Roberts & Mitchell, 2016).

Ribeiro i Markues istraživali su *TER*, privatni smeštaj u Portugalu. Ova studija slučaja naglašava kako je vladina politika kočila *TER* da proizvede razvoj ruralnog turizma u Portugalu. Zakonodavstvo koje pokriva građevinske zahteve dizajnirano je 1970. godine i redizajnirano 1986. godine sa većim ograničenjima. Zbog toga je velikom broju poljoprivrednih porodica ograničeno da nude smeštajne objekte putem ovih zakonskih ograničenja, uglavnom dostupnih imućnijim porodicama. Takođe je studija utvrdila da je

zaposlenost slabo plaćena, bez profesionalizma i sa vrlo malo mogućnosti za karijeru (Ribeiro & Marques, 2002).

Državna uprava za putovanja i turizam je 1989. godine nakon petomesečne studije sa poljoprivrednim agentima, malim preduzećima i stanovnicima ruralne Amerike, otkrila da postoji potreba za saveznom politikom ruralnog turizma i da su strateški odgovori vlade bili potrebni za efikasno sprovođenje (Edgell & Cartwright, 1990). Jedna predložena razvojna tehnika bila je pomoć razvoju malog preduzeća i stvaranje otvorenog tržišta. Međutim, ovaj razvoj je kritikovan jer ne uključuje učešće u zajednici, višesektorsko učešće ili marketing (Wilson & Hart, 2001).

Tokom 1990. godine stvorena je „Inicijativa za konkurentnost ruralnog turizma u odeljenjima“ radi uspostavljanja nacionalne politike o ruralnom razvoju, poboljšanja koordinacije između federalnih agencija i poboljšanja kvaliteta i konkurentnosti turističkih usluga koje pruža ruralna Amerika (Edgell & Cartwright, 1990). U istraživanju sprovedenom 1991. godine, američka ekonomija je pokazala političku pažnju na ruralni sektor, a trideset pedeset država imalo je specifične programe ruralnog turizma. Međutim, većina njihovih programa bila je marketinška inicijativa i nisu se fokusirali na ekonomski i socijalni razvoj (Luloff et al., 1994).

Razvoj ruralnog turizma privukao je značajne nivoe finansiranja u Evropi. Evropska Unija je 1990. godine uspostavila program LEADER (*Liaisons Entre Action pour la la Development des Economies Rurales*), koji se nastavlja kao *LEADER II* kao šema ruralnog razvoja. Naglašavajući lokalnu podršku i uključenost, lokalne akcione grupe primaju i rasipaju sredstva za inicijative za razvoj ruralnog turizma kako bi pomogle ekonomskom i socijalnom razvoju ruralnih područja. Primaoci ovih sredstava obuhvatali su trideset i pet turističkih sela u ruralnom južnom Pembrokešireu. Kao rezultat *LEADER* finansiranja tokom 1992. godine uspostavljeno je partnerstvo za ruralni razvoj u južnom Pembrokešireu. Trideset pet sela stvorilo je udruženja zajednica, a preko njih, zajednice su bile uključene u razvoj inicijativa koje su proizvele preko sto projekata (Sharpley & Sharpley, 1997).

Vlada Rumunije je 1994. osnovala nacionalni razvoj ili ruralni turizam. Međutim, prepreke koje su ograničavale razvoj uključivale su nedostatak obuke, nedostatak tržišnog istraživanja, iskorišćavanje turista, letargiju na radnom mestu i nespremnost domaćih da preduzmu posao (Sharpley & Sharpley, 1997). Flišer i Filenstajn sprovedli su studiju ciljanog programa zajma i garancija od strane Jevrejske agencije, najveće izraelske nevladine

organizacije tokom perioda između 1993. i 1995. godine. Studija je pokušala da koristi finansije kao uticaj na preduzetništvo i stvaranje novih radnih mesta. Sto četrdeset i pet učesnika bili su mali turistički poslovi (Fleischer & Felsenstein, 2000).

Kroz analizu troškova i koristi, studija je pokazala da mala ruralna turistička preduzeća mogu da budu isplativa. Preduzeća ruralnog turizma pokazala su izraženiji efekat nego u ostalim sektorima. Ova analiza pokazuje da čak i minimalna podrška može dati značajne ekonomske i socijalne prinose (Fleischer & Felsenstein, 2000).

Prepoznavanje potencijala ruralnog turizma za okrug Roznava, na slovačkom jeziku, u trogodišnjoj inicijativi Britanskog fonda *know how* razvijeno je 1996. godine. Projekt je imao za cilj da poveća broj posetilaca, poveća ulaganja u turističke objekte i pruži tehničku podršku stvaranjem trogodišnjeg marketinškog plana, turističkog informativnog centra, obuka i lokalnog turističkog udruženja. Projekat nažalost nije bio uspešan kako se predviđalo. Od 1996. godine broj posetilaca povećao se tokom naredne godine, ali je ponovo opao 1998. godine, možda usled nestabilnog političkog okruženja u zemlji (Clarke et al., 2001). Sve u svemu, projekat se koncentrisao na marketing, uključujući stvaranje uspešnog turističkog informativnog centra. Nije bilo pomena o stvaranju novih atrakcija, već samo smeštaju i dogradnji gradskih zgrada, što je možda naglasilo nedostatak integracije sa širim ciljevima ekonomskog i društvenog razvoja.

Prema Urvinu, razvoj ruralnog turizma u Estoniji je ograničen malom veličinom zemlje i vrstama atrakcija. Ove atrakcije nude minimalan prihod, a pogodnosti su ispod kvaliteta koji očekuje većina međunarodnih turista. Estonija ima dve organizacije, Estonsko udruženje gostiju i Odeljenje za turizam Centralnog saveza Estonije, koje pomažu razvoju ruralnog turizma kroz smeštaj na farmama. Predloženo je pet problema: kratka sezona, troškovi obnove, mali broj kreveta, poteškoće u marketingu i infrastrukturni zahtevi. Ne postoji integracija razvoja turizma sa drugim aktivnostima ili sektorima, a primarni fokus je na poljoprivrednom smeštaju (Urwin, 1996).

Liu je istražio tri različite tehnike u Maleziji kako bi razvio ruralni turizam. Dve inicijative koje su usmeravale vlade uključivale su razvoj udaljenog letovališta na području jezera Pedu, razvoj jezgra ruralnog turizma u Kedahu i treće seosko domaćinstvo u Relauu, što je bila privatna inicijativa. Mega projekat na području jezera Pedu pokazao je malu povezanost sa lokalnom zajednicom i preduzetnicima. Razvoj jezgra Kedah nije uključivao zajednicu u proces planiranja i smišljena razmera odredišta nije odgovarala lokalnoj situaciji,

i stoga nije bila moguće održiva. Treće, inicijativa privatnog domaćinstva sastojala se od toga da su gotovo sve imućne kuće u selu bile adekvatne za domaćinstva, na taj način ne pomažući u širenju turističkih prihoda zajednici kojoj je najviše potrebno za razvoj turizma (Liu, 1996).

3.2.4.2. Pristup zajednice

Kao što je definisano Konciznim rečnikom Oksford termin zajednica odnosi se na telo ljudi koji žive na istom lokalitetu; ovaj termin će se koristiti tokom ove teze. Sve je veća količina literature koja zagovara važnost uključivanja zajednice u razvoj turizma i fokus na zajednicu. Kako je turizam pretežno uslužna industrija, potrebna je podrška i pomoć zajednica domaćina. Uključivanje zajednice u razvojne procese verovatno će rezultirati odlukama koje su primerenije i imaju veću lokalnu motivaciju. Kada lokalno stanovništvo podrži i ponosi se turizmom, verovatno će zadovoljstvo posetilaca biti veće. Osetljiva socijalna integracija je od vitalnog značaja za inicijative ruralnog turizma (Hall & Page, 2002). Pristup zajednice odlučivanju takođe pomaže da se osigura poštovanje tradicionalnih stilova života i vrednosti zajednice (Barbieri et al., 2015). Marfi je predložio zajednički pristup razvoju turizma koji je uključivao formiranje poslovnih mreža i deljenje resursa i informacija (Murphy, 2013). Mreža je grupa od dve ili više firmi koje su se udružile radi obavljanja nekih novih poslovnih aktivnosti koje članovi mreže nisu mogli samostalno obavljati (Copp & Ivy, 2001). Da bi ruralni turizam bio uspešan, između preduzetnika mora postojati saradnja. Pošto se ruralni turizam sastoji od pretežno malih preduzeća, uloga turističkog preduzetnika je veoma važna i treba ga podržati. Mreže pružaju veze i mreže pomažu razvoju malog poslovanja (Lupi et al., 2017). Malim udaljenim operaterima nedostaje marketing i politički uticaj i moraju da nadoknade ovaj problem sa većim učešćem u organizacijama. Međutim, manji broj, veća udaljenost, manji broj resursa i neki kulturni faktori mogu delovati protiv saradnje (Page & Getz, 1997).

Razvijen je sekvencijalni okvir za razvoj ruralnog turizma. Podoban je životnom ciklusu ruralnog turizma i sadrži sledeće faze:

- nekolicina stanovnika prepoznaje mogućnosti i integriše turističke resurse u socioekonomsko planiranje;
- grupe u zajednici planiraju i sprovode turističke strategije kao deo ekonomskog razvoja;

- razvoj partnerstva u zajednici i formalno turističko telo pomažu da se planovi pretvore u trajne atrakcije;
- događa se potpuno centralizovano, kooperativno i dugoročno planiranje i marketing turizma (Zou, Huang & Ding, 2014).

Studija Vilsona i Harta o šest zajednica u Ilinoisu odražavala je važnost zajedničkog pristupa turizmu. Učesnici su naveli da su za rad turizma potrebni sledeći faktori:

- kompletan turistički paket koji uključuje zajednicu, okolno područje i preduzeća koja se bave turizmom. Promovisanje zajednice u celini i razumevanje ciljnog tržišta;
- dobro vođstvo, ljudi koji su entuzijastični i razumeju važnost razvoja turizma, mogu da stvore sredstva i resurse;
- podrška i učešće lokalne uprave, finansiranjem, infrastrukturom, uslugama održavanja i obrazovanja;
- dovoljna sredstva za razvoj turizma, a neadekvatno finansiranje najveće prepreke razvoju i promociji turizma;
- strateško planiranje, osnova za efikasno korišćenje resursa i finansijskih sredstava, integracija turizma sa ukupnom ekonomskom strategijom zajednice i uključivanje zajednice;
- koordinacija i saradnja između privrednika i lokalnog rukovodstva, presudna za uspešan razvoj;
- koordinacija i saradnja između preduzetnika iz ruralnog turizma, koja se smatra važnim ključem za uspešan razvoj;
- informacije i tehnička pomoć za razvoj i promociju turizma, pri čemu ispitanici ističu potrebu da organizovane centralne agencije pomažu u pružanju turističkih informacija i tehničke pomoći na regionalnom i državnom nivou;
- dobra konvencija i biro i za posetioce, kako bi se olakšala saradnja i koordinacija između lokalne uprave i preduzetnika. Uloge koje uključuju: koordinacijske marketinške napore, regrutovanje novih inicijativa i obezbeđivanje liderstva za razvoj turizma;
- široka podrška zajednice u turizmu, omogućavajući dobru komunikaciju između turističke industrije i javnosti, uključujući obrazovanje (Wilson & Hart, 2001).

Istraživanje o razvoju ruralnog turizma u državi Virdžiniji, poznatoj po vađenju uglja, potvrdilo je potrebu za učešćem zajednice da bi se pomoglo u razvoju turizma. Kroz analizu

situacije, okrug Vajz pokrenuo je program svesti o turizmu u celoj zajednici kako bi povećao lokalnu svest o potencijalima turizma i turističkog razvoja. Održana su i predavanja iz oblasti turizma i edukacije (Chon & Evans, 1989).

Hai on Vie, mali grad u dolini Vie, može se pohvaliti da je najpoznatiji svetski grad knjiga bez pomoći javne politike. Seaton sugerise da je uspeh Hai-a o Vie-u kao grada knjige rezultat ključne teme ili jedinstvene prodajne tačke, koja je kritična karakteristika njegovog turističkog identiteta, pokazujući važnost generacijske motivacije kao i pružanja smeštaja. On dalje predlaže da programeri ruralnog turizma imaju ideje za planiranje unazad. Ovo je istraživanje utvrdilo da naglasak treba biti na motivacijskim faktorima ruralnog područja, a ne na razvoju smeštaja koji je bio pretežna tema (Seaton, 1996).

3.2.4.3. Integrirani pristup

Iako je napravljeno istraživanje i kreirane politike, postoji jaz u implementaciji politike kojoj nedostaje integrirani pristup razvoju ruralnog turizma (Sharpley & Sharpley, 1997). Međuzavisnost više interesnih grupa čini strateško planiranje turističkih destinacija složenim zadatkom (Probstl-Haider, Melzer & Jiricka, 2014). Međutim, ne postoji nijedan idealan razvojni metod ili politika, jer će se ciljevi razvoja ruralnog turizma razlikovati od različitih ruralnih uslova (Lupi et al., 2017). Često su potrebne intervencije vlade i koordinacija javno-privatnog partnerstva da bi se pomogla održivost ruralnog turizma. Dve glavne teme sa Konferencije o održivom turizmu za upravljanje ruralnim turizmom iz 1998. godine bile su, prvo, potreba za unapređenjem partnerstva, mreža i integracija, i drugo, potreba za političkim povezivanjem unutar lokalne i globalne ekonomije (Hall & Page, 2002). Pored toga, nedostaju razvojni modeli koji integrišu turizam sa drugim industrijama (Barbieri et al., 2015). Jamal i Gez istakli su da interakcije javnog i privatnog sektora kroz saradnju kao strategiju orijentisanu na proces mogu biti pogodne za planiranje na lokalnom nivou i za koordinaciju planiranja turističkih resursa i destinacija na regionalnom nivou (Jamal & Getz, 1995).

Zajednička karakteristika i uloga ruralnog razvoja na koju treba da se fokusira je njegovo integriranje u šire strategije razvoja. To se zasniva na razumevanju da su turisti zahtevne prirode, da neće sva preduzeća imati koristi od lokalne zajednice, i da turizam može da opravda poboljšanje infrastrukture (Sharpley & Sharpley, 1997). Metode održivog ruralnog razvoja uključuju privatizaciju resursa, stvaranje javnih parkova i rezervata, neposredan razvoj i kontrolu korišćenja zemljišta i saradnju privatnih vlasnika putem udruživanja (Probstl-Haider, Melzer & Jiricka, 2014). Da bi se održao razvoj u ruralnim područjima, potrebno je da se dobro uskladi potražnja i ponuda, industrija i stanovnici i primena dobrih sistema upravljanja. Ovo uključuje praćenje kroz istraživanje uticaja i trenutnog razvoja zajednice (Lupi et al., 2017).

Korisni integrirani pristupi ruralnim studijama uključuju priznavanje važnosti lokalno kontrolisanih agendi za postizanje centralizacije, svest o koristima za zajedničke ideje i razvoj finansiranja i stvaranje odgovarajućih turističkih planova za ruralna područja (Hall, Roberts & Mitchell, 2016). Nekoliko autora (Gunn, 1988; Inskeep, 1991; Hall & Page, 2002) sugerišu da se ruralna turistička preduzeća moraju kontinuirano razvijati u odgovarajućem integriranom ekonomskom kontekstu, pri čemu razvoj turizma može stvoriti povratne veze sa

lokalnom i regionalnom ekonomijom, dopunjavajući i poboljšavajući postojeće aktivnosti. Ruralni turizam obuhvata i privatni sektor sa različitim proizvodnim ponudama, i javni sektor sa svojim agencijama i vlastima. Ovi sektori moraju sarađivati kako bi raspoređivali resurse za sve industrije, ne samo za turizam. Da bi se osiguralo ekonomsko socijalno blagostanje svih ljudi u zajednicama, potrebno je uspostaviti dobru komunikaciju između sektora, jer je ruralni turizam u osnovi ekonomsko sredstvo, ali jedna komponenta sveukupne strategije (Randelli, Romei & Tortora, 2014). Međutim, često postoji nedostatak sofisticiranih sistema upravljanja, resursa i ekspertize u privatnom i javnom sektoru. Često se pretpostavlja da će dobro planiranje ruralnog turizma pomoći razvoju zajednice, ali nivoi uspeha verovatno će se razlikovati od nivoa učešća zajednice u procesu planiranja (Barbieri et al., 2015). Studije pokazuju da bi uspeh razvoja ruralnog turizma trebalo da bude integrisan unutar zajednice kako bi se razvili elementi kontrole i vlasništva (Probstl-Haider, Melzer & Jiricka, 2014; Randelli, Romei & Tortora, 2014).

Neki istraživači tvrde da razvoj turističkih ruta i grupisanje aktivnosti i atrakcija podstiču integraciju između lokalnih područja. Metode za postizanje ovih grupnih aktivnosti uključuju korisničke natpise, pristupačne informacione kancelarije, razvoj pomoćnih usluga i niz aktivnosti za osiguranje poslovanja u manje razvijenim oblastima. Razvoj turističkih ruta i klasteriranje mogu se pratiti do 1980. godine uspostavom hodočasničke rute *Santiago de Compostela*. U ovom slučaju preko dvesto partnera bilo je uključeno u lanac projekata koje je koordinirao i nadgledao Evropski institut za kulturne rute. Turističke rute nakon toga se pojavljuju u Sjedinjenim Državama sa stazama *Western Heritage*, u Australiji sa mrežom *The Queensland Heritage Trails*, a u Africi sa afričkim projektom iz snova. Ove rute su stvorene kako bi raštrkale turiste i širile ekonomske koristi sa nizom objekata i atrakcija duž njihovih ruta (Briedenhann & Wickens, 2004).

Anadaluzija, u južnoj Španiji, stvorila je seoske turističke zadruge za razvoj turizma. Oni su osnovani poput minijaturnih preduzeća sa posebnim zakonskim zahtevima. U Španiji su zadruge postojale od sredine 1980-ih i podržavaju ih vlade na regionalnom i nacionalnom nivou. *FAECTA (Federacion Anadaluzia de Empresas Cooperativas de Trabajo Sociado)* predstavlja zadruge Anadaluzije i pomaže prosvetavanjem resursima za obuku u stručnim veštinama i kooperativnom marketingom. Ipak, od zadruga koje su istraživane 1995. godine, veliki broj članova imao je malo relevantnog iskustva, a prethodno iskustvo u menadžmentu praktično nije postojalo. Motivacije za osnivanje zadruga pokretane su kroz objedinjavanje resursa, poreske povlastice, šeme finansiranja i otvaranje novih radnih mesta. Iako su zadruge

tvrdile da su stvorile pozitivne odnose sa svojim lokalnim područjima, malo je dokaza o povezanosti između njih i sektor i dalje zavisi od podrške države ili od tradicionalnih izvora (Barke & Eden, 2001). Ova studija slučaja ne predstavlja jak slučaj da zadruge deluju kao odgovarajući razvoj ruralnog turizma.

Strategija razvoja turizma koju je na Kipru pokrenula 1990. Kiparska turistička organizacijakreirana je sa ciljem da širi društveno-ekonomske koristi od turizma u zaleđe. To je obuhvatalo finansiranje dizajna i dovršavanja različitih civilnih projekata, finansijske podsticaje za subvencioniranje zajmova tradicionalnih svojstava za razvoj turističkih objekata i programe obrazovanja i informisanja lokalnih zajednica. Takođe, kiparska kompanija za agroturizam osnovana je da prodaje agroturizam za kohezivno i uzajamno podržavajuće marketinške napore širom sektora. Međutim, jedno od istraživanja otkrilo je da preduzetnici osećaju nedostatak podrške vlade i Kiparske turističke organizacije. Bilo im je teško da osiguraju banke i kredite, a njegovi sagovornici nisu bili zadovoljni prihodima od turizma. Ispitanici su takođe prijavili nedostatak obuke i nedostatak lokalnih objekata i atrakcija u selima. Prijavljeni su niski nivoi popunjenosti. Primećene prednosti agroturizma uključuju obnovu starih zgrada, revitalizaciju lokalnih zanata i dodatni prihod i generisano interesovanje mladih stranaca. Istraživanje je otkrilo važne razlike između ciljeva projekta i njegovih dostignuća. Uprkos marketinškim naporima, nije formirana politika cena, širok marketing nije uspeo i preduzetnici su se samostalno plasirali na tržište. Finansijski povrati nisu uspeli da pokriju početne investicione troškove i, s' obzirom da su prihodi stvoreni, potrebna je kontinuirana finansijska pomoć. Smeštaj nije bio dovoljan da privuče posetioce i većini privrednika u agroturizmu nedostaje turistička veština i stručnost. Šarplej je komentarisao da bi razvoj ruralnog turizma bio uspešan mora se posmatrati u širem kontekstu odredišnog turističkog sistema. Treba postojati svest o razlici na tržištu ruralnog turizma i za kreiranje politika koje će olakšati razvoj karakteristika tržišta. On je zaključio da je za razvoj turizma neophodna podrška države, naročito dugoročna podrška i subvencije (Sharpley, 2002a).

U periodu između 1989. i 1993. godine Turistička zajednica Velesa sponzorirala je petogodišnji integrisani razvojni program poznat kao LEAD (*Local Enterprise And Development*), pri čemu je inicijativi dodeljeno oko dvadeset dva miliona funti. Lokalna područja konkurisala su za nadmetanje podnošenjem predloga koji su uključivali i projekte javnog i privatnog sektora. Predlozi su bili u obliku poboljšanja infrastrukture i pogodnosti. Ovi predlozi nisu bili usredsređeni na stvaranje novih radnih mesta, međutim, bili su

neophodni za turistički pristup. Postupak nadmetanja stvorio je visok nivo kvaliteta predloga, kao i predloga integrisane prirode, koji uključuju industrijske sektore i zajednicu, što se drugačije ne bi desilo (Wanhill, 1996).

Dajvis i Gilbertis o razvoju ruralnog turizma raspravljali su o inicijativama za pomoć poljoprivrednom turizmu u Velsu. One su uključivale: shemu unapređenja poljoprivrede, sa sekcijom pomoći za poljoprivredni turizam i zanatstvo; biro za odmor koji se sastoji od nacionalne mreže poljoprivrednih porodica koje nude praznike u zemlji; turističku zajednicu Velesa, koja je igrala veliku ulogu u razvoju sektora poljoprivrednog turizma sa strategijom za industriju i marketinško planiranje. Obuka je bila uključena u ciljeve strategije, jer većina ljudi koja je radila u turizmu u Velesu nije imala formalne kvalifikacije. Pored toga pruženi su diskreciona finansijska pomoć za kapitalne troškove i besplatno oglašavanje u početku kako bi se napravila brošuru o odmoru na farmama 1998. godine. Turistička zajednica Velsa primila sponzorstvo od strane *Welsh Lamb Enterprise* radi integracije ruralnog turizma sa poljoprivrednim sektorom, istovremeno stekavši priliku za zajedničku marketinšku kampanju (Davies & Gilbert, 1992).

3.2.5. Izazovi razvoju ruralnog turizma

Postoje brojni izazovi sa kojima se suočava ruralni turizam da postanu održivi (Flanigan, Blackstock & Hunter, 2014). U okviru tabele 4 prikazan je rezime izazova koji su opisani u literaturi. Izazovi se mogu grupisati u pet glavnih kategorija, kao što su prikazani. Prva kolona uključuje ulogu Vlade sa silaznim redovima u kojima se navode povezani aspekti. Druga kolona uključuje obrazovanje i obuku koji uključuju veštine, rad i stručnost. Treća kolona prikazuje potrebu za finansiranjem i ulaganjem, kolona četiri kategorije polje marketinga, kolona pet koncentriše se na turistički proizvod. Ono što je značajno istaći jeste da su ove kolone međusobno nezavisne.

Tabela 4. Izazovi razvoja ruralnog turizma

Uloga vlade	Obrazovanje i obuka	Finansiranje marketinga	Ukupan proizvod	Paket
Uloga vlada (Alexander & Mckenna, 1998)	Obrazovanje i obuka (Alexander & Mckenna, 1998)	Adekvatno finansiranje (Page & Getz, 1997)	Marketinške aktivnosti i analiza (Alexander & Mckenna, 1998)	Ukupan paket proizvoda mora biti dovoljan (Sharpley, 2002a)
Industrijsko liderstvo (Alexander & Mckenna, 1998)	Radna i upravljačka stručnost (Page & Getz, 1997)	Možda će biti potrebna značajna investicija (Sharpley, 2002a)	Dostupnost resursa za efikasan marketing (Sharpley, 2002a)	Vrsta stope i količina razvoja proizvoda (Alexander & Mckenna, 1998)
Za razvoj turizma potrebna je infrastruktura (Alexander & Mckenna, 1998)	Dostupnost veština za efikasan marketing (Sharpley, 2002a)		Za razvoj turizma potrebna je promocija (Wilson & Hart, 2001)	Kvalitet proizvoda (standarda) i usluga (Sharpley, 2002a)
Adekvatna pristupačnost (Page & Getz, 1997)			Prilagođavanje uslužnoj ulozi (Sharpley, 2002a)	Razvoj turizma zahteva usluge i gostoprimstvo (Wilson & Hart, 2001)

Rukovodioci ruralnog turizma suočavaju se sa mnogim izazovima u izgradnji održivog turističkog posla. To je visoko fragmentisana industrija sa velikim brojem malih i životnih izabranih preduzeća koja ograničavaju sposobnost industrije da saraduje u stvaranju i održavanju destinacije za ruralni turizam (Schilling, Attavanich & Jin, 2014).

Kao koncept, razvoj ruralnog turizma obuhvata konotaciju postizanja poboljšanja kako u dobrobiti zajednice, tako i životne sredine ruralnog područja. Kao fenomen, ruralni razvoj je rezultat interakcije između resursa ljudi, tehnologije i dostupnih budžeta. Kao strategiju, najbolje je isplanirati osmišljenu kako bi se logično poboljšale socijalne koristi

koje primaju domaćin, posetilac i okruženje. Kao disciplina, multidisciplinarnost je priroda koja se u velikoj mjeri oslanja na nauke o menadžmentu u turizmu i menadžmentu u marketingu, kao i discipline geografije, ekonomije i poljoprivrede (Flanigan, Blackstock & Hunter, 2014).

OECD je 1994. godine naveo da su generalni planovi stvoreni kao reakcija na turizam koji nije uspeo da reši ekonomske i društvene implikacije razvoja ruralnog turizma (Sharpley & Sharpley, 1997). Pri pokušaju razvoja ruralnog turizma postoje brojni izazovi: ukupan paket proizvoda mora biti dovoljan; možda će biti potrebna značajna investicija; postoji prilagođavanje uslužnoj ulozi; kvalitet proizvoda i usluga i dostupnost veština i resursa za efikasan marketing (Schilling, Attavanich & Jin, 2014). Razvoj turizma zahteva atrakcije, promociju, infrastrukturu i usluge i gostoprimstvo (Lupi et al., 2017). Pejđž i Getz sugerišu da su ključna pitanja koja prevazilaze ruralni turizam dostupnost, finansiranje, radna snaga i stručnost u upravljanju (Page & Getz, 1997). Drugi autori prevazilaze to i sugerišu da su ključna pitanja: stopa, vrsta i količina razvoja proizvoda, poboljšanje standarda, marketinške aktivnosti i analize, liderstvo u industriji, infrastruktura, uloga vlade i obrazovanje/obuka (Schilling, Attavanich & Jin, 2014). Da bi ruralni turizam bio uspešan, moraju postojati koordinatori profesionalnog razvoja, fondovi obrtnog kapitala, izrađeni jasni imidži, marketinška podrška, uključujući koordinaciju sa širim strategijama proizvoda i marketinga i podrška dostupnim pojedinačnim inicijativama zasnovanim u zajednici. Istraživači predlažu četiri ključna faktora u organizovanju resursa za planiranje ruralnog turizma: liderstvo, obrazovanje, strategije planiranja koje odgovaraju lokalnoj situaciji i pristupu tehničkim informacijama i ekspertizi (Page & Getz, 1997).

3.2.6. Agroturizam kao planirani element

Agro-turistički planovi su delovi opštih planova razvoja ruralnog regiona, a planiranje studija je obaveza zvaničnih administrativnih jedinica koje su odgovorne za ruralni razvoj ili razvoj turizma (Randelli, Romei & Tortora, 2014). To bi trebala biti nacionalna ili regionalna administrativna jedinica, ali može biti turistička ili poljoprivredna uprava u skladu sa ulogom poljoprivredno-turističkog razvoja nacionalnog cilja. Agroturizam treba razvijati u cilju unapređenja poljoprivredne proizvodnje ili razvoja turizma; stoga su Ministarstvo poljoprivrede i Ministarstvo turizma glavne nadležne institucije za planiranje agroturizma.

Naročito u zemljama u razvoju, potrebna je nacionalna intervencija za razvoj u bilo kojoj vrsti turizma. Bilo da poljoprivredno ili turističko ministarstvo upravlja procesom, u tom procesu je neophodna koordinacija između svih administrativnih jedinica, i takođe između šumarstva i ministarstva zaštite životne sredine.

3.2.6.1. Razvoj agroturizma

Uspesne prakse agroturizma vide se u zemljama koje su ne samo države koje se njihove ekonomije zasnivaju na poljoprivredi i zemljama u razvoju, već i u razvijenim zemljama.

Agroturizam je počeo da se razvija kao element planiranja, posebno u poslednje dve decenije kroz podizanje potreba za agroturizmom, kao novi profil turističke delatnosti, što ga čini raznolikim od ostalih vrsta ruralnog turizma (Baibieri, 2013). Pre svega, diskusija o pojmu fokusirana je na definiciju pojma, jer ima različite definicije i značenja u akademskoj literaturi i u institucionalnom kontekstu u svetu (Barbieri & Mshenga, 2008; Sznajder, Przezborska & Scrimgeour, 2009; Phillip, Hunter & Blackstock, 2010).

Može se reći da zbrka oko toga šta predstavlja agroturizam događa paralelno sa zbrkom oko koncepta ruralnog turizma. U suštini, ruralni turizam sadrži agroturizam. Okvirna razlika između ova dva pojma su oblasti primene (Sznajder, Przezborska & Scrimgeour, 2009). Dok se preduzeća za ruralni turizam uglavnom odvijaju na ruralnim zemljištima; agrarno-turističke aktivnosti odvijaju se na poljoprivrednim površinama (Lupi et al., 2017). Međutim, nije svaki turizam koji se odvija u ruralnim područjima definitivno ruralni, on može biti urbani oblik i jednostavno biti smešten u ruralnom području (Flanigan, Blackstock & Hunter, 2014).

Druga razlika između termina su turistički proizvodi. Agro turistički proizvod je poljoprivredni; međutim, drugi oblici proizvoda ruralnog turizma nisu. Razumevanje ruralnog turizma kao opšteg naziva turističkog oblika koji se odvija u ruralnim sredinama na konzervativan način predstavlja razliku između pojmova (Che, Veeck & Veeck, 2005).

3.2.6.2. Definicije i pristupi agroturizmu

Pre svega, ključno je objasniti konfuziju u korišćenju više pojmova, koji se u literaturi događaju za opisivanje pojma, pre nego što se ispituju različite definicije agroturizma. U literaturi postoji nekoliko termina koji se koriste umesto agroturizma. Pojmovi agroturizam, poljoprivredni turizam, turizam na farmi, *agriteinment* su pojmovi koji uzrokuju konfuziju. Ne postoji opšte prihvaćen termin i svaka zemlja ili pisac preuzimaju jedan od ovih termina u skladu sa svojim pristupima za pojam (Phillip, Hunter & Blackstock, 2010; Flanigan, Blackstock & Hunter, 2014).

Ispitivanje literature pokazuje da se u zapadnoj Evropi često koriste termini poljoprivrednog turizma i agroturizma. Agro turizam/agroturizam se uglavnom primenjuje u zemljama istočne Evrope poput Grčke, Italije i Turske. Druga upotreba, *agriteinment* je pojam kombinovanja poljoprivrede i zabave i koristi se u Sjedinjenim Američkim Državama sa izrazitim značenjem kao agroturizam (Phillip, Hunter & Blackstock, 2010).

U američkoj literaturi postoji razlika između pojmova *agrotourism* i termina *agriteinment*, drugim rečima zabavna poljoprivreda. Istraživači objašnjavaju ovu razliku ističući da se kupci agroturizma smatraju turistima van grada, dok zabavne poljoprivredne aktivnosti često ciljaju lokalne kupce (školske ekskurzije, omladinske grupe, klubove starijih građana, itd.) (Barbieri, 2013).

Klark pravi još jednu razliku između turizma na farmi i farmerskog turizma; takođe neki pisci ističu ovu razliku. Razvijanje ovih pojmova povezuje sa fokusom istraživanja. On kaže da su rana istraživanja usredsređena na poslovanje na farmama u širokoj perspektivi ocenjivala taj predmet i objasnila rađanje termina turizam na farmama. Zatim, pojam farmeski turizam dogodio proširenjem istraživačkog područja u skladu sa porastom u sektoru i fokusiranjem na potrošača, što je dovelo do upotrebe termina (Clarke, 1996; Clarke et al., 2001). U okviru ovog rada primenjuje se koristi termin agroturizam, jer je najopštiji i zbog iskazivanja poljoprivredne i turističke karakteristike koncepta.

Američka federacija poljoprivrednog biroa definiše da se agroturizam odnosi na preduzeće na delujućoj farmi, ranču ili poljoprivrednom pogonu sprovedeno za uživanje posetilaca koje donosi prihod vlasniku. Agroturizam odnosi se na čin posećivanja radne farme ili bilo koje hortikulture ili poljoprivredne radnje u svrhu uživanja, obrazovanja ili aktivnog uključivanja u aktivnosti farme ili operacije koja takođe doprinosi ekonomskoj održivosti lokacije (Sznajder, Przezborska & Scrimgeour, 2009).

Naročito, od druge polovine devedesetih godina XX veka, u stručnim istraživačkim studijama se odvijaju brojne definicije agroturizma kao suprotnost nedostatku definicije iz 1980-ih. Tokom devedesetih godina XX veka izraz koji je sektor stekao najefikasniju prenamjenost kao rezultat planiranja studija u svetu. Stoga su se, kao posledica porasta u istraživačkim oblastima, definicije pojma varirale i razvijale se (Flanigan, Blackstock & Hunter, 2014).

Još jedan razlog ove prezasićenosti je složena struktura koncepta koji kombinuje principe poljoprivrede i turizma (Lupi et al., 2017). Istraživači koji proučavaju turizam donose definicije koje odražavaju turističku dimenziju pojma. Postoji nekoliko studija koje istražuju agroturizam kao podsektor ruralnog turizma ili ekoturizma. Ove studije ocenjuju agroturizam prema principima održivog turizma i principima kooperativnog turizma (Flanigan, Blackstock & Hunter, 2014; Saarinen, 2014). Međutim, istraživači koji proučavaju poljoprivrednu dimenziju agroturizma istražuju odnos proizvodnje hrane, održive poljoprivrede, diverzifikacije poljoprivrednih proizvoda, itd.

Pregled postojeće literature pokazuje da ne postoji opšta definicija ili koncept agroturizma. Kao što akademske studije identifikuju različite definicije, nacionalni i regionalni zakoni zemalja definišu sektor sa graničnim crtama i/ili prihvatanjima (Rogerson, & Rogerson, 2014). Cilj ovog rada jeste uvođenje agroturizma kao elementa planiranja koji deluje kao instrument ruralnog razvoja. Takođe je prihvaćen kao podsektor ruralnog turizma koji ima svoju dinamiku koja posluje karakteristično u odnosu na ruralni turizam. Sa svojom dvodimenzionalnom strukturom kombinuje različite principe održivog turizma i održive poljoprivrede.

Danas postoje različite definicije u vladinim programima ruralnog razvoja zbog razloga verifikovanih pristupa ovoj poljoprivrednoj i turističkoj delatnosti (Lupi et al., 2017). Jedan od tih pristupa, održivi način ekonomskog opstanka u poljoprivrednim regionima u literaturi je najčešće prihvaćen. To je pristup integracije između održivog razvoja, održivog turizma i principa održive poljoprivrede. Ruralni turizam treba posmatrati kao potencijalno sredstvo očuvanja i održivosti, a ne kao sredstvo urbanizacije i razvoja (Saarinen, 2014).

Održivost kao jedna od glavnih komponenti koncepta ruralnog razvoja uvodi glavne elemente koncepta agroturizma. Iako se u ruralnim regionima povećava potražnja za turizmom, želja za koristima od turističkih aktivnosti, što povećava zadovoljstvo ekonomskog sektora, nekoliko pogoršanja turističkih resursa i turističkih proizvoda dovodi do toga da

vlade stvaraju strategije za korišćenje turističkih resursa, prirodnih i kulturnih, na konzervativan način za budućnost sektora.

Posebno su devedesete godine XX veka bile godine novih održivih politika i praksi za ekonomski rast i održivi turistički pristup kao rezultat Rio konferencije. Održivi razvoj, održivost, održivost životne sredine, održivi rast često se koriste naizmenično promenljivo, a njihove specifične konotacije su zatim često zbunjujuće i pogrešno shvaćene (Sznajder, Przezborska & Scrimgeour, 2009). Pristup održivom razvoju cilja ciljeve razvojnih programa zemalja i vodi ih koristeći sadašnje resurse sveta na održiv način što resurse čini upotrebljivim za buduće generacije.

Drugo nerazumevanje i zbunjujuća tačka termina je održivi turizam. Uopštena je pretpostavka da je održivi turizam povezan samo sa alternativnim vrstama turizma, koje se ostvaruju na prirodnim ili prirodno zasnovanim područjima (Saarinen, 2014). Stoga je važno shvatiti da bilo koja vrsta turizma može biti održiva ako se planira i upražnjava u skladu sa principima održivog rasta (Lupi et al., 2017). Takođe je važno razumeti, održivi turizam nije vrsta turizma, već je to razvoj turističkog pristupa koji se zasniva na očuvanju životne sredine i održivom razvoju.

Inskip objašnjava da je fokus rasprave o održivosti da se turizam mora planirati i upravljati na takav način da njegovi prirodni i kulturni resursi ne budu iscrpljeni ili degradirani, već održavani kao održivi resursi. na stalnoj osnovi za kontinuiranu buduću upotrebu (Inskip, 1991).

Lane (1994) identifikuje četiri potrebne karakteristike za strategije održivog ruralnog turizma:

- važno je da osoba ili tim koji formulišu strategiju budu vešti ne samo u razvoju turizma, već i u ekonomskoj, ekološkoj i socijalnoj analizi;
- široke konsultacije među svim interesnim grupama su neophodne. Ove konsultacije će uključivati trgovinu i poslovanje, transport, poljoprivrednike, administratore i čuvare prirodnih i istorijskih dobara tog područja;
- turizam se više od bilo koje druge industrije oslanja na lokalnu dobru volju. Lokalno stanovništvo mora biti zadovoljno sa svojim posetiocima i sigurno u saznanju da priliv posetilaca neće nadvladati njihov život, nametnuti im nove i nepoželjne sisteme vrednosti i da će povećati njihove prihode;

- proces donošenja strategije ne bi trebao biti samo jednokratni posao. To mora biti dugoročno evoluirajuće preduzeće, sposobno da se nosi sa promenama i sposobno je da prizna sopstvene greške i nedostatke. To je početak partnerstva između poslovnih, vladinih i kulturnih i konzervacionih interesa.

Razumevanje principa planiranja održivog turizma važno je za razumevanje novih tačaka agro-turističkih planova. Obzirom da je to oblik održivog ruralnog turizma, uspešan agrarno-turistički plan mora da uključuje principe održivog turizma i koncept održivosti u ruralnom turizmu mora biti višenamenski ako želi da uspe (Saarinen, 2014). Lane navodi ove ciljeve za održivost ruralnog turizma kao:

- održavanje kulture i karaktera zajednica domaćina;
- održavanje pejzaža i staništa;
- održavanje ruralne ekonomije;
- održavanje turističke privrede koja će dugoročno biti održiva, a to zauzvrat znači promociju uspešnih i zadovoljavajućih iskustava odmora;
- razvijanje dovoljno razumevanja, liderstva i vizije među donosiocima odluka u oblasti koja shvataju opasnosti prevelikog oslanjanja na turizam, i nastavljanje rada na uravnoteženoj i diverzifikovanoj ruralnoj ekonomiji (Lane, 2009).

Analiza kapaciteta je ključni instrument održivog turizma (Lupi et al., 2017). To je jedan od najsloženijih i zbunjujućih koncepata, sa kojim se geografi suočavaju u pokušaju razumevanja mesta za rekreaciju i njihove sposobnosti da podrže određeni nivo upotrebe. Gousiou, Spilanis & Kizos, 2001). Četiri vrste rekreativnih nosivosti su:

- fizička nosivost: prvenstveno se bavi kvantitativnim merama broja ljudi ili korišćenjem koje lokacija može da podrži, pre svega je koncept dizajna;
- ekonomska nosivost: primarno se bavi višestrukom upotrebom resursa, posebno kompatibilnošću salokacijom i širim ciljevima upravljanja položajem;
- ekološka nosivost: prvenstveno predstavlja zabrinutost za maksimalni nivo rekreativne upotrebe u smislu broja i aktivnosti koje može da primi neko područje ili ekosistem pre nego što dođe do neprihvatljivog ili nepovratnog pada ekoloških vrednosti;
- socijalna nosivost: često se naziva percepcijskom, psihološkom ili bihevioralnom sposobnošću. Osnovni principi ovog pristupa odnose se na sposobnost pojedinaca i grupa da tolerišu druge, njihove aktivnosti i nivo prihvatljivosti (Hall & Page, 2002).

Ekoturizam je onaj koji se obično koristi umesto agroturizma. Izraz je prvi put primenjen sa efektima težnje ka razvoju održivih turističkih oblika (Hall, Roberts & Mitchell, 2016). Izvlačenje konačnih granica između ovih vrsta turizma je teško i još uvek nema identifikaciju. Definitivna razlika između pojmova je da je ekoturizam opšta identifikacija nekih vrsta turizma sa odgovornošću etičkih postupaka očuvanja prirode. Upućivanjem na ovo prihvatanje, agroturizam se može posmatrati kao eko-turizam s' obzirom da je malog obima, slabog uticaja i u većini slučajeva usmeren na obrazovanje (Fennell, 2015).

Prema ekolozima, ekološki turizam mera količine obnovljivih resursa u okruženju u jedinicama broja organizama koje ovi resursi mogu podržati. Dakle, količina ljudi povezana je sa ograničenjima krhkog i osetljivog okruženja. On takođe identifikuje održivi ekološki kapacitet održivog ekološkog turizma i definiše termin kao prostor za ljude u odnosu jednih na druge. Sugerije da kada turisti naiđu na mnoge druge turiste ili vide uticaje drugih posetilaca, njihovo uživanje može se umanjiti (Moreno, 2005).

U osnovi, prikladno je reći da se ekoturizam odvija u prirodi ili na ruralnim područjima i ima za cilj manje uništavanje prirodnih ili humanih/kulturnih resursa zbog turističkih aktivnosti, dok ih koristi kroz turističke potrebe. Kao što je prethodno objašnjeno, održivi turizam radi za održivi razvoj i ima za cilj da održi turističke resurse ne samo u ekološkom nego i u ekonomskom i socijalnom pristupu.

3.2.6.3. Agroturizam i planiranje

Koncept agroturizma datira od odmora na selu i seoskoj tradiciji, poput posete rođacima ili kupovine nekih seoskih proizvoda kao što su hrana ili tradicionalna dobra. Holdnak navodi da je prvi odmor na farmama bio operisan u Severnoj Dakoti 80-ih godina XIX veka, a prema istom članku prva brošura za odmor na poljoprivrednim područjima popisala je poljoprivredne objekte za turiste 1949. godine. On ukazuje na efekte priprema liste farmi sa objektima za odmor na broj agroturista (Holdnak & Pennington-Gray, 2000).

U Evropi je ruralni turizam prvi put razvijen u Francuskoj 1951. godine. Istraživanje u Francuskoj 1992. godine pokazuje da su francuski poljoprivrednici izjavili da ruralni turizam dobija sve veću ulogu i ekonomski uticaj u okviru svoje poljoprivredne aktivnosti, a takođe se iz analize pokazalo da se ruralnim turizmom bave uglavnom ženski radnici (Dettori, Paba & Pulina, 2004). Poznato je da je 1994. godine bilo 21 000 farmi sa 109 000 spavaćih soba

koje su služile kao smeštajni objekti koji su poljoprivrednicima i regionalnim ekonomijama davali koristi od iznajmljivanja soba, prodajući poljoprivredne proizvode u Austriji (Kahraman & Turkey, 2004).

Iako je agroturizam najpre nastao kroz pojedinačna preduzeća, razvijao se kao podsektor turističkog sektora na kooperativni način efektom dobro planiranih procesa. Trebalo bi biti moguće proceniti razvojne procese agroturizma u dve kategorije, jer je period poljoprivrednika pokušao da iskoristi sklonost ljudi da provode praznike u ruralnim sredinama i ta tendencija dovela je do razvoja sektora i perioda organizovanja ovih preduzeća prema ciljevima, očekivanjima i planovima vlada kroz pružanje novog turističkog podsektora. Danas se agroturizam koristi kao element regionalnih razvojnih programa i deluje kao instrument ruralnog razvoja u regionima čija se ekonomija zasniva na poljoprivredi i ima potencijal za razvoj turizma (Hall, Roberts & Mitchell, 2016).

Uspešni primeri pokazuju da poljoprivredno-turistički plan zahteva neke glavne karakteristike za postizanje ciljeva:

- cilj projekta: važno je utvrditi namene i ciljeve projekta kako bi se jasno razvio put razvoja za sve učesnike u projektu, pa tako i budućnost projekta;
- agrarno-turistički proizvod kao regionalni/arealni proizvod: vidljivo je da su najpoznatija agrarno-turistička područja poznata po agroturizmu. Agro-turistički proizvod može biti poljoprivredni proizvod ili objekt koji se predstavlja na tom području. Generalno, grožđe i vino, proizvodi od maslinovog ulja ili organski proizvodi su najinteresantniji proizvodi agroturizma i predstavljaju se kao elementi regionalne slike. Štaviše, smeštajni kapaciteti u istorijskim zgradama su još jedan agro-turistički proizvod koji privlači agro-turiste;
- područje razvoja agroturizma: agroturizam se uglavnom podstiče da se razvija u neproduktivnim i nepovoljnim agrokulturnim područjima. Prema tome, njegov je cilj održavanje agrokulturnih površina kroz pružanje ekonomskih i socijalnih mogućnosti poljoprivrednicima koji žive na ovom području;
- nedostaci agroturizma: ipak, nedostaci agroturizma moraju se uzeti u obzir, poput takmičenja sa glavnim poljoprivrednim radnjama za vreme i rad. Takođe se mogu pojaviti neke odgovornosti, finansijski rizici i rizik visoke odgovornosti;
- ciljne grupe: važno je identifikovati ciljne grupe područja razvoja agroturizma: agro-turisti i agro-turistički proizvodi moraju biti prikladni. Takođe turisti moraju biti u

skladu sa tradicionalnim životnim stilovima lokalnih ljudi. Potencijalne ciljne grupe treba da budu školske grupe, omladinske grupe, grupe odraslih, porodice sa decom, poslovni putnici, putničke i turističke firme, fotografi pejzaža i divljih životinja, lovci, sajmovi i ljubitelji festivala, entuzijasti na otvorenom kao što su biciklisti, splavari i rafteri.

Agrarno-turistički zahtevi i karakteristike agro-turista jedne su od determinanti osnovnih karakteristika agro-turističkih planova. Analiza odakle turisti dolaze, razlozi preferiranja agroturizma, na šta radije troše svoj novac i karakteristike agro-turista jedne su od osnovnih analiza procesa planiranja i vode ka jasnoći ciljeva i ponude turizma.

Agrarno-turistička želja je da uči o životu na farmama, ali kako svi turisti žele da imaju samopouzdanje, udobnost i traže higijenska pravila, kako imaju želje da probaju ili kupe kvalitetne lokalne proizvode (naročito hranu), naglašava se zaštita životne sredine. Istraživanje sprovedeno u državi Kansasu pokazuje da američko agrarno-turističko ponašanje utiče na planiranje agroturizma jer farme smeštene u blizini stanovničkih centara očigledno imaju prednost lokacije i turisti imaju veću verovatnoću da putuju do odredišta ako postoji nekoliko turističkih stajališta tokom posete (Hall, Roberts & Mitchell, 2016).

Ponuda agroturizma varira u skladu sa politikom, turističkom potražnjom, karakteristikama geografske sredine u kojoj se odvija turistička aktivnost i kreativnosti operatera na poljoprivrednim gazdinstvima. U osnovi turističkog proizvoda nalazi se poljoprivredna proizvodnja i tradicionalni način života (hrana, zdravlje, rukotvorine, domaćinstva i čuvanje kuće). Istraživači svrstavaju poljoprivredno-turističke aktivnosti u Sjedinjenim Američkim Državama u šest grupa:

- aktivnosti sa noćenjem: smeštaj i kampovanje, noćenje sa doručkom, kampovi, omladinski kamp, boravak na farmama, hranjenje životinja, branje voća/povrća, iznajmljivanje kabina za jednodnevne izlete/izletišta, svadbe, prijemi, medeni meseci;
- posebni događaji i festivali: muzički festivali, festivali žetve;
- aktivnosti van farmi: pijace, sajmovi, putni štandovi;
- rekreativne aktivnosti i događaji: vožnja bicikla, lavirinti u kukuruзу, jahanje konja, posmatranje ptica, planinarenje;

- sveži proizvodi i proizvodi sa dodatom vrednošću: direktan marketing ojačan turizmom, biranje voća/povrća, prodaja konzervirane hrane na farmi, prodaja biljnih i organskih proizvoda;
- omladinsko i/ili obrazovanje odraslih: organizovani obilasci, poljoprivredni programi obrazovanja, programi obrazovanja za prirodu, demonstracije, poput proizvodnje vina, meda ili baštine (Carpio, Wohlgenant & Boonsaeng, 2008).

Navedeni su primeri kako bi se prikazale atrakcije za preduzeća i dimenzije oblasti primene. Diverzifikacija ovih agrarno-turističkih proizvoda zavisi od resursa gazdinstva i regiona. U nedavnoj prošlosti, nekoliko paradigmi turističkog planiranja pojavilo se iz šire tradicije urbanog i regionalnog planiranja (Hall, Roberts & Mitchell, 2016). Inskip kategorizuje pristupe planiranju turizma u osam grupa kao kontinuirani, inkrementalni i fleksibilni pristup, sistemski pristup, sveobuhvatni pristup, integrisani pristup, pristup životnoj sredini i održivom razvoju, pristup u zajednici i implementacioni pristup. U tim pristupima agroturizam pruža principe pristupa zajednici sa njegovom karakteristikom maksimalnog uključivanja lokalne zajednice u proces planiranja i donošenja odluka u turizmu (Inskeep, 1991).

Agroturizam se ocenjuje kao jedan od glavnih elemenata regionalnih turističkih planova. Međutim, osim što je element regionalnih turističkih planova, agroturizam ima mehanizme za razvijanje i upravljanje aktivnostima. Planovi agroturizma razvijaju se prema pristupu zajedničkog turizma, a kooperativni turistički pristup zahteva saradnju između različitih jedinica za planiranje. Timoti ispituje ove potrebne kooperativne odnose u procesu razvoja turizma, saradnju između vladinih agencija, između različitih nivoa vlasti, između jednako autonomnih vlasti na različitim administrativnim nivoima, kao i između privatnog i javnog sektora ako je neophodan integrativni razvoj turizma (Timothy, 1998).

Dakle, agroturizam je element planiranja turizma na njegov integrativni i kooperativni način. Uspostavljanje snažnog agro-turističkog sektora na regionalnom nivou zavisi od uspostavljanja dobre koordinacije odnosa u dobro razvijenom turističkom planu. Koordinacija odnosa može se opisati kao uloga administrativnih jedinica zemlje.

Pregled primera iz razvijenih zemalja pokazuje da uspešne prakse agroturizma uključuju kooperativne akcije na svim nivoima vlasti. Još jedno znanje ukazuje da lokalne inicijative i nevladine organizacije učestvuju na svakom nivou procesa planiranja agroturizma.

Svaka zemlja ima svoju administrativnu strukturu i nacionalne uprave sa specifičnim ulogama, drugim rečima odgovornosti koje deluju u skladu sa zahtevima procesa razvoja turizma. Pošto je agroturizam višesektorski pristup (turizam i poljoprivreda), on zahteva i saradnju dveju ili više administracija istog nivoa. Stoga je važno proceniti prednosti i potrebe ovih administrativnih jedinica, kao što su politike i fiskalni propisi.

Nekoliko studija slučaja pokazuje da je nivo državne vlasti presudan element u razvoju turizma u zajednici. Budući da je od ključnog značaja učešće u oblastima donošenja odluka, može se reći da niži nivo administracije ima više prednosti u uspostavljanju turizma sa sedištem u zajednici, kao što je agroturizam sa pozitivnim uticajem lokalnog učešća i saradnje.

U zemljama sa višim nivoom upravljanja nacionalna vlada odlučuje, planira, ohrabruje i nadgleda procese. Zbog preduzimanja većine uloga, koje su komponente procesa razvoja agroturizma, neki nedostaci mogu uticati na proces razvoja agroturizma, npr. zakonski postupci mogu prouzrokovati nedostatak vremena ili mogu prouzrokovati nedostatak odražavanja lokalnih uslova i tendencija. Istraživači naglašavaju zahtev da kako bi bio uspešan razvoj turizma u regionu možda zahteva koordinisane napore između dva ili više nivoa vlasti. Postojanje dva ili više nivoa vlasti u studijama planiranja trebalo bi da pomogne u predstavljanju potreba nivoa (Kamble & Bouchon, 2014).

Međutim, u zemljama sa nižim nivoom upravljanja, drugim rečima administrativno decentralizovanim, npr. Italiji, nacionalna vlada utvrđuje nacionalne koristi i nacionalne pristupe i otkriva ciljeve agro-turističkim aktivnosti za čitavu zemlju. Planiranje procesa razvoja agroturizma u nadležnosti je regionalnih i lokalnih administrativnih snaga. Ova vrsta vladine strukture pruža učešće želja i potreba lokalnih preduzetnika, nevladinih organizacija i privatnog sektora što dovodi do toga da se u planovima odvijaju stvarni lokalni uslovi. Takođe pomaže da se doprinese uspostavljanju zadovoljstva među lokalnim ljudima.

Saradnja među poljoprivrednicima ima i drugu ključnu ulogu za razvoj agroturizma zbog pozitivnih efekata saradnje istih korisnih grupa ne samo na razvijanju svesti o lokalnoj zajednici već i na integrisanju ovlašćenja za pružanje zajedničkih koristi u takmičarskom području. Dakle, uspostavljanje agrarno-turističkog sektora zahteva kooperativnu strukturu zbog organizovanih odnosa nekoliko administrativnih i operativnih jedinica.

3.2.6.4. Agrokulturna dimenzija agroturizma

Postproduktivistički agrokulturni sistem odvija se u središtu agro-turističke industrije. Centralizovana državna intervencija, poljoprivredne zadruge i nacionalne organizacije poljoprivrednika, njihovi stubovi, izgubili su sposobnost regulisanja agroprehranbenog sistema i reagovanja na nastale probleme poljoprivrednika, potrošača i građana (Hall, Roberts & Mitchell, 2016). U svom istraživanju Barbieri ističe da je postproduktivistički sistem novi režim hrane u svetu koji deluje globalno i prihvata nove poljoprivredne politike koje treba sprovesti (Baribieri, 2013).

Produktivistički sistem, poznat kao konvencionalna poljoprivreda, nastao je nakon Drugog svetskog rata usled efekata industrijalizacije. Prelaz sa poljoprivrede kao porodičnog preduzeća na poljoprivredu kao sektor integrisane agroprehranbene industrije počeo se nazivati produktivističkom agrokulturom. Bio je to sistem prevladavajućeg prioriteta u proizvodnji hrane (Carpio, Wohlgenant & Boonsaeng, 2008), podržan od strane vlada sa nekoliko subvencija.

Postoji globalna tranzicija u svetu kao posledica međunarodnih politika i konsenzusa o novom sistemu svetske proizvodnje hrane, pa međunarodni propisi određuju uloge zemalja i politika koje moraju da sprovode. Kroz novi model poljoprivredne proizvodnje koji se naziva postproduktivistički sistem, vlade imaju za cilj da poljoprivredi daju multifunkcionalni karakter. Cilj je da ruralne teritorije postanu multifunkcionalne sa druge strane poljoprivredne proizvodnje.

Post-produktivnost uvodi prednosti za:

- kvalitativne prioritete u proizvodnji hrane;
- alternativne izvore prihoda za poljoprivrednike;
- održivost poljoprivrednog zemljišta;
- očuvanje životne sredine; i
- nove mogućnosti zapošljavanja.

Novi, integrisani i teritorijalni koncept ruralnog razvoja jedan je od glavnih ciljeva sistema post-produktivnosti. U tom okviru, agroturizam je postavljen kao element planiranja u manje povoljnim ruralnim regionima kao što su:

- marginalne zemlje;

- periferna planinska područja;
- regioni sa prisustvom nezaposlenosti;
- regioni sa prisustvom turističkih mogućnosti; pejzaž, kulturno nasleđe, specijalizovana proizvodnja hrane i veštine tradicionalne proizvodnje hrane;
- ruralna područja koja su bliža urbanim područjima jer je udaljenost područja od urbanih naselja važan kriterijum za utvrđivanje vrste agro-turističkih preduzeća.

3.2.6.5. Agroturizam kao instrument ekonomskog razvoja

Agroturizam se razvio kao ekonomska prilika za poljoprivrednike za:

- nove marketinške mogućnosti;
- dodavanje vrednosti poljoprivrednoj proizvodnji;
- diverzifikaciju i jačanje izvora prihoda (Goodwin, 2008).

Higgins i Tomson predstavljaju agroturizam kao alternativno poljoprivredno preduzeće multifunkcionalne poljoprivrede. Oni opisuju alternativno poljoprivredno preduzeće kao novo (inovativno) poljoprivredno preduzeće koje uključuje konverziju, diverzifikaciju ili proširenje poljoprivrednog posla. U skladu sa tim, opisuju ekonomsku dimenziju seoskog turizma plurijaktivnošću i diverzifikacijom razvoja poljoprivrednog poslovanja (Huggins & Thompson, 2015).

Ilberi i saradnici su plurijaktivnost opisali kao preusmeravanje poljoprivrednih resursa u nove nepoljoprivredne proizvode. Diverzifikacija poljoprivrednih preduzeća povezana je sa učinkom proizvodnje farme, resursima farmi i entuzijazmom i veštinama poljoprivrednika o inovacijama (Ilbery et al., 1998),

3.2.6.6. Socio-kulturna dimenzija agroturizma

Socijalni i kulturni efekti turizma utiču na ponašanje pojedinaca, porodične odnose, životni stil, običaje i tradicije sistema zajednice i društvenog sistema. Transformacija izvršena na jednom elementu prouzrokuje druge transformacije na ostalim elementima sistema u toku vremena (Ollenburg & Buckley, 2007).

Višedimenzionalna karakteristika agroturizma takođe predstavlja mogućnosti transformacije na socio-kulturnoj dimenziji ljudi iz ruralnog regiona. Promenljivi uslovi

imaju socio-kulturni uticaj na zajednice, i to ne samo kada su u pitanju ruralni, već i urbani ljudi. Ovi uticaji obuhvataju:

- obrazovne aktivnosti koje su potrebe procesa razvoja agroturizma pružaju seoskim ljudima nove veštine i koncepciju sveta;
- agroturizam ima povezanu ulogu između ruralnih i urbanih ljudi. Kroz ovaj način ruralni ljudi trebaju imati mogućnosti za bliže odnose sa gradskim životom, a gradski ljudi trebaju obezbediti dublje znanje o ruralnim delovima sveta. Ovo bi trebalo uticati na razvijanje komunikacije između urbanih i ruralnih ljudi;
- agroturizam treba da pruži nove mogućnosti zapošljavanja, posebno mladoj generaciji, istovremeno igrajući ključnu ulogu za smanjenje migracionog broja (Khromova et al., 2015).

3.2.6.7. Obrazovna dimenzija agroturizma

Agroturizam je takođe obrazovni instrument za poljoprivrednike i potrošače. Sa druge strane, partneri na projektu kao što su univerziteti, instituti, eksperti i drugi organizuju obrazovne ustanove za poljoprivrednike kako bi pružili nove veštine poljoprivredne tehnike, turističke administracije, turističke usluge i poznavanje jezika.

Sa druge strane, obrazovni programi koje ove jedinice ili poljoprivrednici pripremaju za turiste razvijaju svest i znanje ljudi o prirodi. Obrazovanje deluje kao jedan od održivih načina za budućnost ruralnog života. Posebno u Americi, svakodnevnne edukativne ture za školske grupe su dobro razvijene aktivnosti za unapređenje svesti dece o prirodi i uslovima života u ruralnim područjima (Barbieri, 2013).

Vek i saradnici u svom radu ističu da je definisanje agroturizma nešto slično slepim ljudima i slonima, ali postoji opšti dogovor da agroturizam uključuje posete farmi radi kupovine, uživanja i obrazovanja na licu mesta (kuvanja, časovi botanike, istorija farmi) (Veeck, Che, & Veeck, 2006).

U svojoj studiji, Sherer i saradnici označavaju region Pomeranije iz evropskih regija poznatih po agro-turističkim aktivnostima kao jedan od velikih potencijalnih prihoda poljoprivrednika i ističu potrebu za kvalifikovanim uslugama u oblastima za obrazovanje o

životnoj sredini i ishrani, posebno za decu i mlade koji su sve više nesvesni okoline i prirode i nemaju znanje o poreklu i proizvodnji hrane u regionu (Sherer, Klümpner & Friedel, 2005).

3.2.6.8. Agroturizam kao rodni pristup

Agroturizam razlikuje se od ostalih vrsta turizma po porodičnim karakteristikama. Postoje studije za istraživanje uloge žene u agro-turističkim aktivnostima i rodni pristup je razvijen u skladu sa ulogama žena u agro-turističkim preduzećima (Walter & Wilson, 1996; Brandth & Haugen, 2010; Wright & Annes, 2014).

Agroturizam je novo radno područje za gazdinstva i vide se da su žene glavni pokretač objekata zbog svoje uloge u porodičnom životu (Brandth & Haugen, 2010). U stvari, to uglavnom uspostavljaju ruralne žene zbog dominantne osobine agroturizma koji je prihvatljiv za životni stil ruralnih žena (Wight & Annes, 2014). Crna Gora je jedna od zemalja u kojima poljoprivredno-turističke aktivnosti uglavnom obavljaju žene.

Stoga, pitanje planiranja agroturizma direktno povezuje problematiku žena sa pitanjem ruralnog razvoja. Razvoj sektora takođe uključuje socijalni, kulturni i ekonomski razvoj žena.

3.2.7. Turizam i održivi razvoj ruralnih destinacija

Turizam uopšte, a posebno turizam u ruralnim sredinama, privlačio je sve veći interes akademika, turističkih profesionalaca, investitora i političara, zbog svog očiglednog potencijala kao razvojnog sredstva za ta, često ekonomski oslabljena, područja.

Ruralni turizam može se definisati kao sve vrste turizma koji se odvijaju u ruralnim područjima (OECD, 1994a). Neki autori predlažu ruralni turizam kao sasvim specifičan turistički proizvod, a za neke je potrebno prisustvo poljoprivrede kao osnovnog elementa (Cavaco, 1999). Drugi definišu da je ruralni turizam za razliku od masovnog i turističko-urbanog oblika turizma (Lane, 1994), okarakterisan osobinama poput malog obima, personalizovanog kontakta, tradicionalog karaktera uslužnih elemenata i okruženja, prisustvom prirode i poljoprivrede i postojanjem tradicionalnih društvenih struktura, odraženih u specifičnom načinu života, koji turisti žele da otkriju i u njemu učestvuju.

Turističko tržište pokazuje sve veće interesovanje za prirodu kao prostor za slobodno vreme, pružajući otvoren prostor za rekreaciju na otvorenom, kontakt sa prirodom i kulturom, mogućnosti socijalizacije u različitom okruženju, koje se ceni zbog njegovog kontrasta sa stresnim gradskim životom, vraćanja izvorima i autentičnosti i često povezanosti sa nekom nostalgijom o „dobrim starim vremenima“ (Sims, 2009). Naravno, nisu svi turisti koji posećuju ruralna područja isti, tražeći iste vrste iskustava i mnoga iskustva mogu se osmisliti u prostoru bogatom izrazitim i raznolikim endogenim prirodnim i kulturnim resursima (Hall, Roberts & Mitchell, 2016). U skladu sa tim, Lane (2009) sugerise da se ruralni turizam sastoji od niza nišnih aktivnosti u okviru veće nišne aktivnosti (npr. eko-turizam, seoski turizam, sportski turizam, prehrambeni i vinski turizam, kulturni turizam), što rezultira složenom, višeslojnom aktivnošću, obeleženom kontinuirano rastućom raznolikošću.

Autori sugerisu da se iskustvo ruralnog turizma „mora shvatiti kao sveukupno iskustvo velikog broja i raznolikosti resursa, atrakcija, usluga, ljudi i okruženja, koji nisu svi uglavnom dizajnirani za turističku upotrebu, ali da svi utiču na iskustvo i turisti ih potencijalno traže i vrednuju“ (Kasthenholz et al., 2012, 208). Specifične karakteristike, poput gostoljubivosti, tradicije, kulture i pejzaža, predstavljaju glavne sastojke iskustva koje su živeli i zajednički stvarali turisti, agenti snabdevanja i lokalno stanovništvo, a uslovljene su institucionalnim okvirom (Jaafar, Rasoolimanesh & Lonkin, 2015). Turisti preuzimaju, u stvari, aktivnu ulogu u definisanju svog iskustva, pokretanju procesa već prilikom planiranja putovanja, živeći ga na licu mesta i produžujući prekovremeno u njihovom umu i društvenim kontaktima (Knutson & Beck, 2004).

Stanovništvo i agenti ponude nesumnjivo su važni akteri koji oblikuju turističko iskustvo i istovremeno na njega utiču. Zapravo, mnogi osnovni resursi koji određuju konkurentnost odredišta (Crouch & Ritchie, 1999), npr. kultura, tradicija i gostoprimstvo, su duboko ukoreni i utelovljeni u zajednici domaćina. Mnogi turisti visoko cene upoznavanje ruralnog načina života i kontakte sa lokalnom zajednicom (Lane, 1994; Lane, 2009). Ovde pružaoci usluga oblikuju turističko iskustvo, npr. dizajnirajući fizičko okruženje pružanja usluga. Takođe lokalna zajednica igra važnu aktivnu ulogu u stvaranju turističkog iskustva, čineći da se posetioци osećaju (manje ili više) dobrodošlim, pomažući im da „otkriju“ i uživaju u intenzivnijem doživljaju ovih mesta (Pina & Delfa, 2005). Za stanovništvo, sa druge strane, kontakt sa turistima može značiti kulturno bogaćenje i dinamiziranje njihovog društvenog života, može da ojača njihov osećaj identiteta, ponos i samopoštovanje, čineći ih

vrednostima određenih tradicija, pejzaža i nasleđa, pa čak i povećavajući njihov društveni kapital.

Uključenost zajednica domaćina u turističko iskustvo i proces razvoja turizma široko se raspravlja. Zapravo, pod uticajem turizma koliko i utiče na njegov razvoj, stanovnicima treba pružiti mogućnosti da učestvuju u procesu planiranja koji Saksena i saradnici (Saxena et al., 2007) zahtevaju posebno u kontekstu ruralnog turizma. Ovi autori predlažu koncept „integrisanog ruralnog turizma“ koji donosi održivost koja u velikoj meri zavisi od „endogenosti“, s' tim da se razvoj turizma zasniva na resursima i zajednicama tog područja, koje bi trebalo da budu osnažene i uključene u proces razvoja turizma (Saxena et al., 2007). Međutim, ovo osnaživanje se retko dešava u ruralnim destinacijama, a kratka i površna interakcija domaćin-turista preovlađuje u mnogim turističkim kontekstima (Eusebio & Carneiro, 2012).

U svakom slučaju, ruralni turizam može igrati značajnu ulogu za razvoj ruralnih zajednica, kako zbog ekonomskih uticaja i potencijalno velikih multiplikativnih efekata, tako i zbog pozitivnih socijalnih i kulturnih uticaja koje može izazvati interakcija između turista i stanovnika (Jaafar, Rasoolimanesh & Lonkin, 2015). Međutim, u mnogim udaljenim ruralnim kontekstima ovaj pozitivan uticaj na razvoj nije toliko ubedljiv, barem ne u svim njegovim dimenzijama (Cavaco, 1999). U stvarnosti, pozitivni (i uglavnom ekonomski) uticaji turizma (obično sitni, porodični rad) na male ruralne zajednice često su ograničeni na nekoliko grupa, ne stvarajući mnogo novih niti dobro plaćenih poslova i ne doprinoseći unapređenju ukupnog kvaliteta života zajednice. Pored toga, iako turizam može doprineti poboljšanju kvaliteta života stanovništva, može izazvati i negativne uticaje (Guaita Martínez et al., 2019).

3.3. Lokaliteti i oblici ruralnog turizma u Crnoj Gori

U okviru relativno malog prostora Crne Gore od 13.812 km² prisutni su veliki fizičko-geografski kontrasti. Usled ovakve raznolikosti i specifičnosti, Crna Gora je postala jedan od najatraktivnijih turističkih regiona na prostoru Mediterana i Evrope. Navedeno je prvenstveno karakteristično kada je u pitanju regionalni i antropogeni entitet crnogorskog primorja. Prirodni potencijali kako i antropogene vrednosti kontinentalnog dela crnogorskog primorja i severa Crne Gore u sve većoj meri su zanimljivi velikom broju turista koji, u begu od gradske buke i vreve, pronalaze svoj mir i zadovoljstvo u prirodi i gostoprimstvu seoskih

domaćinstava, zdravom načinu života, tradicionalnoj nacionalnoj kuhinji, starim običajima i tradiciji (Bošković, 2003).

3.3.1. Lokaliteti ruralnog turizma u Crnoj Gori

Sve prethodno navedeno navodi nas na razmišljanje o neophodnosti usmeravanja pažnje i aktivnosti prema razvoju ruralnog turizma, koji je tokom poslednjeg perioda stekao sve veći značaj postavši značajan faktor u okviru ukupne turističke ponude na prostoru Crne Gore i celog sveta. Ruralni turizam može postati pokretač ukupnog geografskog i ekonomskog razvoja države, prvenstveno kada su u pitanju manje razvijeni delovi, poput zaleđa primorja i severnog dela Crne Gore. Opravdanje za ovakav vid razmišljanja ogleda se u činjenici da je Crna Gora prepoznata u okviru sveta turizma u vidu zemlje koja ima veliki broj kako prirodnih, tako i antropogenih vrednosti. Usled toga su neki objekti i resursi na području Crne Gore proglašeni za objekte svetske kulturne baštine i stavljeni pod UNESCO-vu zaštitu (Bošković, 2003).

Iz velikog broja prirodnih potencijala, u vidu osnove za razvoj ruralnog turizma, posebna pažnja mora biti usmerena na planine Durmitor, Bjelasica, Lovćen, Prokletije, sliv Skadarskog jezera sa dolinom Zete, ušće reke Bojane i ruralni deo crnogorskog primorja. Kroz rad će biti dat prikaz lokaliteta i uticaja koji lokaliteti imaju kada je razvoj ruralnog turizma u pitanju. Istovremeno, kroz ovo poglavlje biće ukazano na to da zaštićeni prostor čini poseban problem kada je reč o razvoju ruralnog turizma na području Crne Gore.

Na teritoriji Crne Gore, pod zaštitom države nalazi se veliki deo predela koji su značajni za razvoj ruralnog turizma. Pod zaštitu države posebnim zakonima vrši se stavljanje prirodnih dobara, koja se obzirom na svoje izuzetne odlike, osobine i retkosti odlikuju posebnim obrazovnim, kulturnim, naučnim, rekreativnim i turističkim značajem, čime stiču status nacionalnog parka. S obzirom da je reč o prirodnim i kulturnim dobrima koja su od opšteg interesa, zakon zabranjuje sprovođenje ljudskih delatnosti u njima koje bi dovele do nanošenja štete osnovnom cilju njihove zaštite. Na teritoriji Crne Gore postoji pet nacionalnih parkova, reč je o Lovćenu, Biogradskoj Gori, Durmitoru, Prokletijama i Skadarskom jezeru (Tadić, 2019).

Bjelasica je planina smeštena na severoistoku Crne Gore. Odlikuje se dobrom saobraćajnom povezanošću i blizinom glavnih putnih i železničkih pravaca. Usko zonom

obuhvaćeni su gradovi: Kolašin, Bijelo Polje, Berane, Podgorica, Pljevlja, Rožaje, Prijepolje i Nova Varoš. Na planini Bjelasica moguće je formiranje deset do dvanaest staza sa prosečnim padom (visinskom razlikom) od oko 500 metara i onih čiji pad prelazi 1.000 metara. Među hidrografskim područjima značajno je izdvojiti veliki broj šumsko-travnatih područja i veoma atraktivna lednička jezera. U vidu najvećeg i najatraktivnijeg jezera izdvaja se Biogradsko jezero, koje je smešteno u nacionalnom parku Biogradska gora. U vidu glavnog faktora koji je pokrenuo formiranje nacionalnog parka izdvaja se praistorijska šuma Biogradska gora, koja predstavlja jednu od tri praistorijske šume na području Evrope (Bošković, 2003). Nacionalni park Biogradska gora pripada opštinama Mojkovac, Kolašin i Berane. Parkom je obuhvaćena površina od 5.400 ha, i reč je o najmanjem nacionalnom parku na području Crne Gore. Smešten je na nadmorskoj visini u rasponu od 832 metra do 2.216 m. Nacionalni park Biogradska gora prostire se između reke Tare i vrha Crna glava. Nacionalnim parkom obuhvaćen je naatraktivniji deo planine Bjelasice i Biogradsko jezero. Parkom su obuhvaćeni Biogradska reka, Biogradsko jezero i Jezerštica, otoka jezera i šest ledničkih jezera (Šiško, Malo Šiško, Ursulovačko, Pešicu i Ševarina jezera) i prašuma u njihovoj okolini. Ova jezera variraju u veličini i karakteristikama. Nacionalni park Biogradska Gora jedna je od tri preostale velike prašume u Evropi. Prašume su šume koje su uglavnom ostale netaknute ljudskom modernizacijom, a istraživači su izvestili da Nacionalni park Biogradska Gora posebno poseduje visoki stepen očuvanosti. Na prostoru od 54 km², Biogradska Gora sadrži 26 različitih biljnih staništa sa 220 vrsta biljaka, uključujući 86 vrsta drveća. Područje šuma sastoji se uglavnom od bukve, jele i smreke, a među njima se mešaju druge vrste. Pored biljaka, Nacionalni park Biogradska Gora takođe pokazuje značajnu raznolikost među životinjama koje borave u njenim granicama. Izveštaj o životu sisara izveštava da park sadrži oko 37 različitih vrsta sisara, a većina sisara su svinja, vidra, jelen, različite vrste glodara i šišmiša. Biogradska Gora takođe sadrži 150 vrsta ptica i 350 vrsta insekata, uključujući 80 vrsta leptira. Nacionalni park Biogradska gora poseduje jedan restoran, nekoliko pešačkih staza, male bungalove i radnju sa suvenirima. Postoji mogućnost iznajmljivanja čamaca radi obilaska jezera (Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, 2008). Kompleks relevantnih turističkih vrednosti nacionalnog parka ukazuju na postojanje mogućnosti razvijanja sledećih ruralnog turizma: zimskih sportova i rekreacije, letnjeg turizma, eko turizma, lovnog turizma, ribolova, tranzitnog turizma, izletničkog turizma, biiklizma, pešačenja.

Usled kulturno-istorijske prošlosti područja Bjelasice na ovom prostoru prisutni su brojni objekti, koji, uz ostalo, posedujutribute monumentalnih, umetničkih, etnografskih i

drugih aspekata turističkih vrednosti antropogenog karaktera. Reč je o području koje se odlikuje dobrom saobraćajnom povezanošću, kako kada su u pitanju putevi, tako i kada su u pitanju železnice. Sa početka XXI veka, seoska domaćinstva postajala su sve zainteresovanija za uključivanje u turističku ponudu (Bošković, 2003).

„Nacionalni park „Durmitor” je najveći nacionalni park u Crnoj Gori. Prostire se u opštinama Mojkovac, Plužine, Pljevlja, Šavnik i Žabljak na površini od 39 000 ha. Park je formiran 1952. godine, a proširen 1978. godine” (Tadić, 2019, 43). Sačinjen je od masiva Durmitora, druge po visini dinarske planine sa vrhom od 2.522 m – Bobotov kuk, kanjona Tare, Zabojskog jezera sa užim pojasom kojim je povezan sa prašumom Crna pada u kanjonu Tare, delovima Pivske planine, kanjona Sušice, izvorišnih delova Bukovice i većeg dela drobnjačkih jezera (Tadić, 2019). Nacionalni park Durmitor koji oduzima dah je formiran od glečera i prolaze ga čistim brzim rekama i podzemnim tokovima. Masiv planine Durmitor graniči sa raskošnim kanjonom reke Tare na severu, kanjonom reke Pive na zapadu i izazovnim kanjonom reke Komarnice na jugu. Istočno, nacionalni park Durmitor ima ogromnu visoravan visoku 1500 m, nazvanu Jezerska površina. Planina Sinjajevina nalazi se istočno od Jezerske visoravni. Planinski lanac Durmitora se većinom nalazi u opštini Žabljak. Planina Durmitor sadrži osamnaest živopisnih ledeničkih jezera razbacanih po planinskom masivu i Jezerskoj visoravni. Jezera značajno doprinose lepoti planine Durmitor i dobila su ime nadimak Gorske Oči, odnosno Planinske oči. To su: Crno jezero, Veliko Škrčko jezero, Malo Škrčko jezero, Zeleni Vir, Jablansko jezero, Valovito jezero, Vir u Lokvicama, Srablje jezero, Modro jezero, Suvo Lokva jezero, Žminjsko jezero, Barno jezero, Pošćensko jezero, Zabojsko jezero, Vražje jezero, Jezero Riblje, Zminčko jezero i Sušičko jezero. Durmitor je vrhunska destinacija kako za zimski tako i za letnji odmor. Leti je područje izuzetno popularno za šetače sa 22 markirane staze u rasponu od 1-2 sata šetnje Crnim jezerom do pešačenja od 5 do 6 sati do najvišeg vrha, Bobotov Kuk. Planinarstvo svih vrsta, u rasponu od osnovnih planinarenja do ekstremnog alpinizma, posebna je atrakcija Durmitorskih planina, sa svim glavnim stazama dobro označenim i stručno opisanim. U padobranstvu se može uživati sa vrha Savin, kao i sa Bosače i Golubinja. Postoje savršeni uslovi za planinski biciklizam, jer postoji bezbroj staza za trčanje i besplatne vožnje, šumskih staza i staza za početnike za kruženje oko Crnog jezera. Kajaci i čamci takođe se mogu koristiti na Crnom jezeru u rekreativne svrhe. Turistima se takođe preporučuju foto safari da bi se snimile prirodne lepote i nezaboravan pejzaž.

Tokom 1980. godine izvršeno je uvrščivanje nacionalnog parka Durmitor na spisak svetske kulturne i prirodne baštine pod zaštitom UNESCO-a. Usled posledice nekadašnje glacijacije na području nacionalnog parka postoji osamnaest ledničkih jezera i lednik Debeli namet. Među jezerima najvećim i najlepšim se smatra Crno jezero. Na teritoriji Durmitora postoji 748 izvora. Izvor Savina voda nalazi se na Savinom kuku i sa 2.210 m nadmorske visine smatra se najvišim izvorom. Usled krečnjačkog sastava prisutan je veliki broj speleoških objekata, 111 jama na Durmitoru, među kojima se kao najdublja jama na teritoriji Balkanskog poluostrva izdvaja jama na Vjetrenim brdima na 898 m nadmorske visine. Među vrhovima, prema lepoti ističu se Bobotov kuk na 2.522 m nadmorske visine, Međed na 2.285 m nadmorske visine i Savin kuk na 2.313 m nadmorske visine. Najvećom geomorfološkom karakteristikom nacionalnog parka smatraju se kanjon reke Tare i kanjoni pritoka ove reke. Uz svoje geomorfološke vrednosti, nacionalni park Durmitor oblikuje biljnim i životinjskim svetom (Tadić, 2019).

U okviru Durmitora postoji sedam zona koje poseduju poseban režim zaštite. Reč je o zoni Crnog jezera sa šumom u neposrednoj okolini, prašumama smrče i jele u okviru sliva Mlinskog potoka, prašumama crnog bora na Crnim podima, slivu Škrčkih jezera i kanjonu Sušice, Barnom jezeru sa bližom okolinom, Zabojskom jezeru i užem delu kanjona reke Tare. Nacionalni park Durmitor odlikuje se specifičnom klimom sa velikim brojem sunčanih časova tokom godine snegom koji traje dugo omogućavajući razvijanje zimskog turizma (Tadić, 2019).

Tokom 2009. godine Prokletije su proglašene za nacionalni park. Nacionalnim parkom su obuhvaćena dva prirodna rezervata. Rečje o jezeru Hrid koje se na 1970 m nadmorske visine smatra najvišim jezerom na teritoriji Crne Gore i Volušnici. Na teritoriji nacionalnog parka prisutan je niz ledničkih jezera, među kojima se Plavsko ističe kao najveće. Na području nacionalnog parka Prokletije smeštena je i Zla Kolata, koja na 2.534m predstavlja najviši vrh u Crnoj Gori. U okviru nacionalnog parka registrovano je više od 2.000 vrsta biljaka, među kojima je 245 balkanskih endema, 180 vrsta leptira, što je značajno više nego u okviru bilo kog drugog područja na teritoriji Evrope (Tadić, 2019). Planina Prokletije pripada nizu destinacija koje su nepoznate turistima, prvenstveno usled toga što imaju ekscentričan položaj i činjenice da planina nije na adekvatan način uređena glavnom saobraćajnom infrastrukturom. I pored navedenog, Prokletijama mora biti posvećena pažnja, obzirom da planina poseduje izvanredne potencijale za razvoj velikog broja različitih vrsta ruralnog turizma. Za planinu Prokletije najvažniji je autoput koji predstavlja deo pravaca koji

vode prema primorskim turističkim destinacijama. Sa ovog puta odvojeni put vodi u pravcu Andrijević, Plava, Gusinja, tj. do Prokletija. U skladu sa procenama stručnjaka OECD-a, morfološka konstitucija Prokletija, odlikuje se takvim karakteristikama koje pružaju mogućnost izgradnje skijaških terena koji imaju visoke kvantitativne i kvalitativne vrednosti. Prema njihovoj računici postoji mogućnost izgradnje staza u dužini od 105.950 m, što bi pružilo mogućnost da na terenima istovremeno skija otprilike 106.000 skijaša. U regionu Plav – Gusinje smešteni su najkvalitetniji potencijalni skijaški tereni. Reljefne karakteristike Prokletija već duže vreme predstavljaju izazov za alpiniste, usled čega se Prokletije smatraju svojevrsnim planinsko-alpinističkim centrom. Na Prokletijama je moguće videti celokupan niz reljefnih oblika koji, prvenstveno, poseduju attribute privlačnosti, ili se u svojim originalnim oblicima pojavljuju na takav način da mogu da predstavljaju predmet edukativnih pristupa za naučna istraživanja. U ovoj kategoriji su, prvenstveno, glacijalni i krhotinski reljefni oblici. Među geomorfološkim oblicima najvažniji su podzemni oblici, tj. jame i pećine. Morfološke karakteristike određenih delova planine Prokletije imaju elemente koji predstavljaju dobar preduslov za razvoj ruralnog turizma. Nedavna istraživanja ukazuju na potrebu podele područja u skladu sa njihovom visinom. Hidrografske turističke vrednosti uglavnom su zastupljene kroz reke i jezera, kao što su: Lim, Pečka Bistrica, Komoraca, Đuricka ili reka Plav i Plavsko jezero. Prokletije poseduju oko 60 cvetnih vrsta koje se koriste tradicionalno u lečenju. Iz tog razloga, kontrolisano sakupljanje lekovitih biljaka može predstavljati jednu od aktivnosti kojim je upotpunjena turistička ponuda. Istovremeno, postoji mogućnost sakupljanja divljeg voća, kupina i šumskih jagoda. Očuvan je veliki broj divljih životinja u cilju razvoja lovnog turizma. Na području Prokletija žive: srna, divokoza, vuk, divlja svinja, jarebica, jarebica, itd. Kada je reč o antropogenim vrednostima, one su predstavljene u gotovo svim vrstama i oblicima. Kompleks relevantnih turističkih vrednosti Prokletija ukazuju na postojanje mogućnosti razvijanja sledećih turističkih područja: zimskih sportova i rekreacije, letnjeg turizma, lovnog turizma, ribolova, tranzitnog turizma, vikend turizma, omladinskog turizma, ruralnog turizma, izletničkog turizma, itd. (Bošković, 2003).

Tokom 1952. godine došlo je do osnivanja nacionalnog parka Lovćen, čije su granice tokom 1978. godine proširene. Reč je o nacionalnom parku koji pripada opštini Cetinje i koji se prostire na površini od 6.400 ha. Parkom je obuhvaćen centralni deo planine Lovćen. Smešten je na prostoru jugozapada države i odlikuje se dominantnim položajem „prema zaravni Katunskog krša, Podgoričko-skadarskoj kotlini, Boki Kotorskoj i srednjem delu Crnogorskog primorja” (Tadić, 2019, 43). Na području Lovćena ističu se vrhovi Štirovnik na

1.749 m nadmorske visine i Jezerski vrh na 1.657 m nadmorske visine. Krečnjački sastav uslovio je razvijanje svih oblika reljefa. Na području nacionalnog parka prisutna su kraška polja – Cetinjsko polje i Njeguško polje, veliki broj vrtača i uvala, jama i pećina. Katunski krš smatra se posebno impresivnim, i nazivaju ga još i Kamenim morem Lovćena. Usled navedenog litološkog sastava, nacionalni park Lovćen smatra se bezvodnim. Ivanova korita, uvala smeštena ispod Jezerskog vrha, su jedini deo bogat vodom. Florom i faunom nacionalnog parka obuhvaćeno je preko 1.300 različitih vrsta biljaka i 200 vrsta ptica koje predstavljaju spoj kontinentalne i mediteranske klime. Na području severoistočnog dela parka šuma bora munike nalazi se pod strogom zaštitom. Uz prirodne vrednosti nacionalni park Lovćen odlikuje se i memorijalnim karakterom. Na području Jezerskog vrha smešten je Mauzolej vladike Petra II Petrovića Njegoša. Pored toga, rodna kuća Petrovića nalazi se u u Njegušima (Tadić, 2019). Pogled sa Lovćena koji se širi na sve strane, pruža posetiocima jedinstven i nezaboravan vizuelni utisak. Serpentski put koji vodi od Cetinja do Kotora čini najlepší deo puta sa koga se pruža veličanstven pogled na najlepší zaliv na obali Jadranskog mora, Boka-kotorski zaliv (Bošković, 2003). Na planini Lovćen mogu se organizovati razne vrste ruralnog turizma: kulturni turizam u ruralnom prostoru, agroturizam, ekoturizam, etno-turizam, turizam sa temom gastronomije, turizam u zaštićenim prostorima, tranzitni turizam.

Tokom 1983. godine došlo je do formiranja nacionalnog parka Skadarsko jezero, koji ima površinu 40.000 ha, i koji pripada opštinama Bar, Cetinje i Podgorica. Skadarsko jezero smešteno je u okviru Zetsko-skadarske kotline, i okružuju ga kraški tereni jugositočnih Prokletija Albanije i crnogorskih planina Lovćena, Rumije, Sutormana i Taraboša. Reč je o najvećem jezeru na teritoriji Balkanskog poluostrva i ujedno jedinom nacionalnom parku u okviru koga su dominantni vodeni i močvarni ekosistemi. Crnoj Gori pripada dve trećine ukupne površine jezera, dok Albaniji pripada jedna trećina. Na području jezera živi, gnezdi se, zimuje ili se preseljava čak 281 vrsta ptica, usled čega se jezero odlikuje statusom područja od međunarodnog značaja za boravak ptica (IBA) i smešteno je u okviru svetske liste vodenih staništa od međunarodnog značaja (RAMSAR). Pred toga, na teritoriji nacionalnog parka živi 50 vrsta sisara, 48 vrsta riba, veliki broj vodozemaca i insekata. Skadarsko jezero odlikuje se bogatom istorijom i kulturom, a o tome svedoči i veliki broj arheoloških lokaliteta, srednjovekovnih manastira i crkvi (Tadić, 2019).

Kada je reč o posetama turista, nacionalni park Skadarsko jezero smatra se najpristupačnijim nacionalnim parkom na teritoriji Crne Gore, prvenstveno ukoliko se u vidu ima mogućnost da se kombinuju različite vrste prevoza. Turisti imaju mogućnost da obilazak

započnu posetom Virpazaru, koji se usled svog položaja i lepote naziva „crnogorskom Venecijom”. Turisti u Virpazaru imaju mogućnost iznajmljivanja brodića namenjenih krstarenju Skadarskim jezerom. Samo putovanje brodićem i razgledanje prirodnih lepota jezera smatra se doživljajem samo po sebi, i na ovaj način postoji mogućnost posećivanja svih ostrva jezera koja imaju brojne istorijske znamenitosti, poput Moračnika, Starčeva, Grmožura, Beške, Lesendra i dr. Nakon razgledanja jezera, turisti imaju mogućnost posećivanja Ostrosa, u kome su smešteni ostaci manastira Prečista Krajinska i bunara starog 1.000 godina, okruženim stoletnim stablima kestena. Put vodi od Ostrosa u pravcu prevoja Štegvaš u neposrednoj blizini granice sa Albanijom, odakle postoji prelep pogled na područje Ulcinskog polja sa okolinom, Skadarskog jezera i susedne Albanije. Tokom povratka turisti imaju mogućnost obilaska nekih krajinskih i šestanskih sela, posle čega bi usledio obilaženje Vranjine i centra za posetioce nacionalnog parka u kom turisti imaju mogućnost upoznavanja sa vrednostima koje on poseduje (Tadić, 2019).

Turizam je prepoznat kao značajan faktor u revitalizaciji ruralnih područja, podsticanju razvoja infrastrukture i mogućnosti otvaranja novih radnih mesta. Turizam takođe doprinosi smanjenju migracionih tokova (iseljavanja) i zaštiti kulturne baštine. U tom pogledu, Nacionalni park Skadarsko jezero kao zaštićeno područje ima veliki potencijal za turizam zbog brojnih pogodnosti koje nudi. To se pre svega odnosi na ogromno vodno telo, veliki broj ostrva i okolnih planina, kao i bogatu floru i faunu, klimatske karakteristike, kulturno nasleđe i autentičnu arhitekturu (Crvenica, 2013). Svemu tome daje posebnu draž blizina Jadranskog mora. Pošto je zaštićeno područje, sve vrste turističkih aktivnosti moraju se obavljati u skladu sa principima održivosti i ograničenjem nosivosti odredišta. Dakle, glavna ponuda Skadarskog jezera zasniva se na aktivnom odmoru i organizaciji jednodnevnih izleta i izleta. Tome doprinosi postojanje dva centra za posetioce, u Vranjini i Virpazaru. Centar za posetioce u Vranjini predstavlja prirodne i kulturne vrednosti nacionalnih parkova Crne Gore kroz različite programe (audio i video prezentacije i eksponate). Sa druge strane, centar za posetioce u Virpazaru na interaktivan način prikazuje turističke aktivnosti u parku sa naglaskom na vino, pešačke i biciklističke staze (EXPEDITIO –Centar za održivi i prostorni razvoj, 2015). Ekološki centar u Virpazaru istaknut je kao deo edukativnog sadržaja koji uglavnom organizuje škole prirode, uglavnom tokom leta.

Ključni aspekti turističke ponude na Skadarskom jezeru su:

- sportski i rekreativni turizam – smatra se da ovaj oblik turizma ima određenu količinu "avanturističkog" duha. Na teritoriji parka postoji čak devet staza dugih 30 km. Sve staze su opremljene vertikalnom i horizontalnom signalizacijom i srednje su teške. Postoji i pet markiranih biciklističkih staza u dužini od 140 km i dve planinarske biciklističke staze u dužini od 20 km sa nedovoljnom infrastrukturom. Postoje dve poučne staze koje posebno privlače pažnju: Lipovik u dužini od 2.5 km i Plavnica u dužini od 1 km (Crvenica, 2013);
- posmatranje ptica – ova vrsta turističke ponude se organizuje na posebno atraktivnim lokacijama sa adekvatnom infrastrukturom. Ova specifična turističko-fotosafari aktivnost naročito je popularna u jesenjim i zimskim mesecima kada je prisutan značajan broj ptica selica. Odvija se na namerno izgrađenim opservatorijama: Stanaj, Žabljačke livade, Plavnica i Raduš, uzdignutim na 5 m nadzemnog tla sa maksimalnim kapacitetom od deset ljudi (EXPEDITIO –Centar za održivi i prostorni razvoj, 2015);
- vinski turizam – crnogorski vinorodni kraj Skadarskog jezera najveće je vinogradarsko područje, vinsko područje i područje uzgoja grožđa, ali i prostor na kome se nalazi veliki broj porodičnih vinarija uključenih u vinske puteve Crne Gore. Autentičnu vinsku rutu pokrenula je kompanija „AD Plantations“ iz Podgorice 2007. godine. To je područje udaljeno oko 30 km od Jadranskog mora, gde se na površini od 230 hektara nalazi jedan od najvećih i najljepših vinograda u Evropi –Ćemovsko polje sa autohtonim vrstama loze: krstač i kratošija (Savić, 2014). Ponuda uključuje obilazak vinograda vinogradima, posetu podrumu "Šipčanik" i degustaciju vina i nacionalnih jela: pršut, sir, itd.;
- sportski i rekreativni ribolov –ovaj oblik turizma još uvek je u početnoj fazi što se tiče njegovih mogućnosti. Ali tokom čitave godine (sezona lova je zatvorena od 15. marta do 1. juna) postoji veliki broj sportskih ribolovaca koji love većinom šarana, mrkvu i jegulju. Broj ribara prati se na osnovu dnevnih i godišnjih izdavanja dozvola (EXPEDITIO –Centar za održivi i prostorni razvoj, 2015);
- tranzitni turizam –predstavlja perspektivnu vrstu turističke ponude na magistralnom pravcu drumskog saobraćaja Podgorica – Petrovac sa kontrolnim punktovima Virpazar i Rijeka Crnojevića. Uz to, značajnu ulogu ima podgorički deo pruge (Beograd-Bar) izgrađen 1959. godine. Delimično prolazi kroz Crmničku nahiju koja je poznata po vinu i Skadarsko jezero. Postoji mogućnost kombinovanja ove vrste

turističke ponude sa izletničkim turizmom. Upravo zbog blizine najvećih emisijskih centara (centara potražnje) i crnogorskog primorja kao kontraktivne zone (zone atrakcije), planira se da se u Virpazaru izgradi „Istorijski muzej crnogorskih železnica“, nekadašnjeg železničkog čvora (Milivojević i Jovanović, 2009);

- manifestacioni turizam – na prostoru nacionalnog parka održavaju se brojne manifestacije i festivali, od kojih mnogi imaju dugu tradiciju. Među njima su posebni festival vina i ukljeve u decembru, trofej Skadarskog jezera 13. jula, festival prirode i kulture u septembru, Koštanjada u oktobaru/novembru, dani ekologije, turizma, kulture i sporta tokom letnjih meseci. Navedene svečanosti privlače značajan broj posetilaca (<https://me.visit-montenegro.com/tourism/skadar-lake-national-park-tourism/>);
- ruralni turizam –ima potencijal kao oblik poslovanja, ali malo je učinjeno u smislu njegovog razvoja. Ovo područje karakterišu zdrava hrana, lov i ribolov, kao i poljoprivredne (agroturizam) aktivnosti koje gradskom čoveku nedostaju. Skoro sva naselja kompaktnog tipa i sa autentičnom arhitekturom imaju osnovu za razvoj ove vrste turizma. To će aktivirati takozvani „vikend“ turizam zajedno sa ruralnim, gde se postojeći stambeni fond u doba izgradnje vikendica nedovoljno koristi (Prostorni plan područja posebne namene za nacionalni park Skadarsko jezero, Službeni list Crne Gore, br. 46/01).

Za razvoj ruralnog turizma od velikog značaja su planinarske staze. Najpoznatijim planinskim stazama na teritoriji Crne Gore smatraju se „transverzale: CT1- Planinama Crne Gore“ i Primorska planinarska transverzala „Orjen-Lovćen-Rumija.“, „Via Dinarica“ i „Vrhovi Balkana“.(Bulatović, Jokić, 2018, 43). Via Dinarica i Vrhovi Balkana smatraju se stazama koje imaju regionalni karakter i njima je Crna Gora povezana sa susjednim zemljama(Bulatović, Jokić, 2018).

Veliki potencijal za razvoj ruralnog turizma u Crnoj Gori pruža transnacionalna ruta Via Dinarica koja se prostire njenom teritorijom i čije staze se konstantno proširuju. Via Dinarica planinarska staza na teritoriji Crne Gore uglavnom ima poklapanje sa prvom Crnogorskom transferzalom CT1, i njome je izvršeno povezivanje najatraktivnijih planina: Durmitora, Sinjavine, Bjelasice, Komova i Kučkih planina, i ona se preko Visitora i Bogičevice nastavlja ka Kosovu (<http://pscg.me/via-dinarica-vikend-2018/>).Svi koji žive, rade i uživaju u provođenju svog vremena u Dinarskim Alpama, doživljavaju se kao deo *Via Dinarica* porodice. Zbog toga mogu koristiti brend *Via Dinarica* i njegov vizuelni identitet.

Za Crnu Goru kao turističku destinaciju bi bilo poželjno da se *Via Dinarica* proširi kroz njenu teritoriju iz više razloga: promovisanje zajednice, mogućnosti promovisanja i povećanja turističkih poseta zaštićenim područjima, mogućnosti učestvovanja domaćinstava u turističkim aktivnostima, popunjavanje smeštajnih kapaciteta, promovisanje različitih vrsta ruralnog turizma i razvoj održivog turizma.

Preko rute *Via Dinarica* povezane su zajednice koje cene svoju kulturu i tradiciju i nastoje je sačuvati. Kako je glavni atribut *Via Dinarica* njegova jedinstvena, raznolika i neverovatno lepa priroda, zajednice unutar Dinarskih Alpa promovišu i primenjuju ekološki održive prakse u pogledu upravljanja otpadom i energetske učinkovitosti. Proširenjem rute kroz Crnu Goru bio bi dat doprinos očuvanju prirode i razvoju održivog turizma, što je od velikog značaja za državu, i što se pominje u njenim nacionalnim planovima razvoja turizma.

Proširivanjem ruta *Via Dinarice* na teritoriji Crne Gore mogao bi se unaprediti rad na očuvanju prirode u državi, obzirom da upravljanje zaštićenim područjima duž *Via Dinarice* treba bi biti u skladu sa najboljim praksama i međunarodno priznatim standardima. Sve neodržive aktivnosti, poput prekomerne seče šuma, lova i drugih aktivnosti koje negativno utiču na biološku raznolikost i kulturno nasleđe, morale bi biti obeshrabrene. Lokalnom stanovništvu koje živi unutar ili u blizini zaštićenih područja bile bi pružene mogućnosti koristi od turizma i drugih poslovnih aktivnosti u vezi sa zaštićenim područjima.

Domaćinstva koja se nalaze duž *Via Dinarice* ohrabruju se da učestvuju u turističkim aktivnostima pružajući smeštaj i usluge posetiocima. Očekuje se i da svoj posao vode u skladu sa lokalnim zakonima i dobrim standardima. Posetiocima se nudi lokalno proizvedena hrana, proizvodi i rukotvorine, a oni su prepoznati kao jedan od glavnih aduta *Via Dinarice*. Međutim, domaćinstva moraju biti svesna da proizvodi i usluge koje pružaju moraju udovoljavati higijenskim, kulturnim i individualnim preferencijama posetioca. Proširenjem rute *Via Dinarica* na teritoriji Crne Gore omogućilo bi se da domaćinstva slede održivu životnu sredinu, zaštitu prirode i da se suzdržavaju od nezakonitih aktivnosti poput krivolova, ilegalne seče šume i odlaganja otpada u prirodu.

Proširivanje rute *Via Dinarice* kroz Crnu Goru doprinelo bi unapređenju i iskorišćavanju smeštajnih kapaciteta. Usluge smeštaja trebale bi biti registrovane u skladu sa državnim zakonodavstvom i propisima turističkih zajednica i relevantnih institucija. Ponuđači smeštaja kontinuirano bi trebali težiti pružanju boljih usluga domaćim i međunarodnim gostima, što bi dovelo do unapređenja turističke ponude. Očekivano bi bilo da se ponuđači

smeštaja potrupe da usvoje ekološki prihvatljive prakse i podržavaju zaštitu prirode, što bi doprinelo održivom razvoju ruralnog turizma na području države.

Razvijanjem ruta *Via Dinarice* na području Crne Gore dodatno bi se uticalo na podizanje svesti planinara, kojima upravljaju klubovi i udruženja na otvorenom, da imaju minimalan uticaj na životnu sredinu, uključujući i postupanje sa ljudskim otpadom i pažljivu potrošnju drva i vode. Istovremeno, akcenat bi mogao biti usmeren na sprečavanje odlaganja smeća u blizini planinskih koliba, obzirom da planinske kolibe predstavljaju mesto za odmor nakon dugog planinarskog dana i osveženje pre nego što planinari krenu u sledeću avanturu.

Via Dinarica nudi niz mogućnosti za doživljaj Dinarskih Alpa kroz nekoliko avanturističkih i rekreativnih aktivnosti. Preko *Dinarice* se može doživeti planinarenje, biciklizam, vožnja kanuom i nekoliko drugih aktivnosti na pešačkim stazama, vodi, stenama, snegu pa čak i u vazduhu. Međutim, aktivnosti koje uzrokuju buku i emisiju zagađujućih gasova u netaknutim prirodnim okruženjima, kao što su vožnja džipovima, terenskim vozilima i motornim sankama, nisu održiva praksa. Proširivanjem rute *Via Dinarice* kroz Crnu Goru organizatori turističkih putovanja koji nude ovakve aktivnosti promovišu ne narušavanje krhkih ekosistema i njihove prirodne ravnoteže. Promoviše se da i drugi ljudi imaju pravo uživati u prirodi, i da su ta područja dom drugih živih bića čija je egzistencija ugrožena.

Via Dinarica je mega staza koja se proteže od Albanije do Slovenije kroz sedam država. Postoje tri glavne staze *Via Dinarica*: bela, zelena i plava. One slede prirodni pravac Dinarskih Alpa duž njihovih geomorfoloških podela dok povezuju njegove prirodne i kulturne atrakcije. Nemoguće je sve Dinarske atrakcije uključiti u jednu stazu, stoga su varijante staza važne za doživljaj *Via Dinarice*. Važno je imati na umu da su samo glavne staze *Via Dinarica* markirane i njihovo uspostavljanje je zasnovano na konsenzusu između regionalnih i lokalnih partnera, zajednica i klubova na otvorenom. Međutim, kao i kod drugih sličnih koncepata širom sveta, staze *Via Dinarica* nisu nepromenljive i povremeno će se menjati u svrhu promocije i drugih atrakcija. Promena i re-markiranje staza podležu dogovoru i konsenzusu partnera koji su uključeni u uspostavljanje *Via Dinarica* staza na regionalnom i lokalnom nivou. Signaliziranje i peskarenje svih staza se obavlja u skladu sa pravilima i propisima nadležnih tela i međunarodno priznatim smernicama. Pri uspostavljanju staza i postavljanju signalizacije moraju se poštivati ekološke i estetske norme.

Ukupna dužina postojećih staza iznosi na teritoriji Crne Gore iznosi 600 km (Krivokapić, 2017). Staze su sledeće:

- bela staza – ovo je glavna staza duž cele dužine *Via Dinarice* koja prati prirodni tok najviših vrhova Dinarskih Alpa. Bela staza uključuje sve najviše vrhove u svakoj zemlji. Iako se na ovoj stazi nalazi mnoštvo aktivnosti, kao što su brdski biciklizam i rafting, glavna mu je funkcija pešačke staze;
- plava staza – vodi prema obali i kristalno čistim vodama Jadranskog mora. Planine su u ovom delu manje, ali ništa manje atraktivne i izazovne. Uključuje neke od najboljih obalnih i zaledskih planinarenja u Evropi uvek popraćenih svežim mirisom lekovitog bilja i povetarcem Mediterana;
- zelena staza – upravo je zelena staza, zeleni tepih crnogoričnih šuma koji vijuga kroz neke niže planine Dinarskih Alpa. Zelena staza napravljena je za dvokrilne staze sa stotinama kilometara dobro održavanih biciklističkih staza. Pešačenje i šetnja, u kombinaciji sa bogatom divljinom ovog istočnog fronta, čine je izvrsnom opcijom za meke avanture.

Ukoliko se ima u vidu da je crnogorsko primorje poznato i da poseduje svoj položaj u okviru domaćeg i međunarodnog turizma u vidu područja koje poseduje veliki broj prirodnih i antropogenih vrednosti, kao i da poseduje turistički tradiciju staru dva veka, značajno je istaći ruralni deo primorja i njegov potencijal u razvoju turizma. Obzirom da se urbani deo primorja Crne Gore razvio veoma brzo, postoji mogućnost da se veoma brzo, usled ograničenih potencijala, integrišu gradovi i ruralna područja na primorju. Gradovi i sela povezani su u sinhronizovanom pristupu turističkom tržištu, prvenstveno u proizvodnji mediteranskog voća, povrća i vrlo poznatog i kvalitetnog maslinovog ulja. Crnu Goru je 1979. godine pogodio razorni zemljotres koji je uz brojne ljudske žrtve, pričinio značajnu materijalnu štetu. Nakon zemljotresa, Crna Gora je morala rekonstruisati postojeće objekte i izgraditi nove objekte. Izgradnja novih objekata odvijala se u skladu sanovim tehničko-tehnološkim rešenjima i zahtevima i stoga oni predstavljaju solidnu materijalnu osnovu za potrebe ruralnog turizma. Postoji mogućnost podele regiona na makroregije koje poseduju sopstvene etnografske specifičnosti, što može dopuniti i proširiti raznovrsnu turističku ponudu u ruralnim predelima primorja. Uz prirodne i antropogene vrednosti, u vidu dodatka razvoju ruralnog turizma, moguće je naglasiti tradiciju tradicije crnogorskog seljaka, njegovo gostoprimstvo, ali i veliki broj proizvoda (suvi vrat, rakija od grožđa, vinova loza, itd.) koji

su osvojili značajne nagrade u okviru različitih međunarodnih sajмова i takmičenja (Bošković, 2003).

Ušće reke Bojane jedinstveno je, kao redak primer na teritoriji Evrope, gde nije došlo do poremećaja prirodnih procesa u ušću reke. I pored sprovedenih značajnih intervencija od strane ljudi u vidu izgradnje brane na Drimu, Ulcinjske solane i nasipa pored reke Bojane, i dalje se javljaju regularna plavljenja u okviru plavne zone. Istovremeno, rekom biva donošena dovoljna količina sedimenata, dolazi do odvijanja procesa obalne erozije i taloženja sedimenata. Posledica toga jeste da ušće reke Bojane u vidu celine i svih njenih sastavnih biotopa poseduje očuvanu ekološku funkcionalnost u izuzetno visokom stepenu. U vidu najboljeg dokaza navedenog moguće je izdvojiti postojanje priličnog broja divljih vrsta životinja. Istovremeno, ušćem reke Bojane bili su predstavljeni kultivisani predeli tokom dugog perioda, tako da je u današnje vreme jedan među samo nekoliko poluotvorenih pejzaža koji su preostali na teritoriji Evrope. Reč je o jedinstvenoj vrsti pejzaža koji je formiran usled međusobnog delovanja između prirode i ljudi. Područje ušća reke Bojane nalazi se i oblasti gde se rasprostiru ilirske listopadne šume koje pripadaju mediteranskoj bio-geografskoj provinciji. Sa strane Republike Crne Gore područje je sačinjeno od mešavine u kojoj se nalaze prirodni, polu-prirodni i antropogeni ekosistemi. Ekološkim istraživanjima na području ušća reke Bojane došlo je do definisanja sljedećih ekološko-geografskih područja velikih biodiverzitetskih i pejzažnih vrednosti:

- Bojana – odlikuje se razvijenim šljunkovitim i peščanim pionirskim sastojinama mekog drveta u okviru gornjih delova, i raznovrsnih sastojina tvrdog drveta kombinovanog uz poljoprivredne površine i livade. Kada je reč o mekom drvetu, najčešće su u pitanju bela topola i vrba, a u tvrdom drvetu dominira jasen, u kombinaciji sa skadarskim hrastom, brestom i belograbićem. Reka se odlikuje međunarodnim značajem, u skladu sa činjenicom da je reč o putu kojim ribe vrše migracije na relaciji Jadransko more – Skadarsko jezero;
- Ostrvo Ada Bojana – poseduje karakterističan prirodan mozaik staništa koji je nastao usled dinamičnog rasta ušća reke. Reč je o tekućem procesu. Važno obeležje ovog ostrva predstavljeno je aluvijalnim šumama koje nisu menjane tokom dužeg vremenskog perioda;
- Velika plaža – uz ravnice u okviru zaleđa, izgrađena je od sitnog peska koji poreklo vodi iz Skadarskog jezera. Reč je o priobalnom staništu, a sama plaža poseduje veoma dinamičnu obalu koja je nastala tokom akumulacionih procesa. U okviru plaže

prisutan je celokupan mozaik staništa, usled čega se Velika plaža odlikuje velikom pejzažnom vrednošću. Staništa se nalaze u litoralnim zonama, plažama, dinama, depresijama sa slatkovodnim i alkaloidnim staništima, i autohtonim šumama;

- Knete – kada je reč o knetama koje se nalaze u neposrednoj blizini Reča i Darze, uz ostatke močvare Zogansko blato, reč je o zanimljivim močvarnim staništima koja poseduju bogat biodiverzitet i raznovrsnu vegetaciju. U prvom planu reč je o bogatom diverzitetu ptica;
- Ulcinjska solana – reč je o ekonomskom objektu, koji čini deo nekadašnjeg zaliva Zogansko blato, koji je isušen čime je došlo do stvaranja slanih jezera. Posmatrano sa ekološkom stanovišta, u današnje vreme, u pitanju je najznačajnije područje ušća reke Bojane kada je riječ o gneždenju i odmaranju ptica. Ukoliko se uzme u obzir populacija ptica i halofitna vegetacija, onda se zbilja govori o jedinstvenom mestu na teritoriji Crne Gore;
- Ulcinjsko polje, Zoganjsko polje i Anamalsko polje – na teritoriji ulcinjske opštine na poljima se nalaze mali ograđeni voćnjaci, pašnjaci i livade, koji formiraju otvoren pejzaž koji kada su velike padavine biva poplavljen. Ovim poljima predstavljeni su centri za poljoprivrednu proizvodnju regiona;
- Briška Gora i Šaško brdo – reč je o niskim kraškim lancima koji se odlikuju šumama i šikarama. Ona formiraju značajan koridor za migracije krupnih mesojeda. Istovremeno, kada se govori o Šaškom brdu, govori se o području koje uz stari grad Ulcinj čini najbitniju kulturnu baštinu u ovom području;
- Šaško jezero – reč je o oliotrofnom slatkovodnom jezeru koje je locirano u okviru nizije između dva kraška lanca, koje je obraslo otvornom listopadnom šumom i makijom. Uz Kležansko i Fraskanjsko polje, koji tokom sezone budu područja koja su plavljena, dolazi do stvaranja predivnog pejzaža. Jezero istovremeno poseduje veliki značaj za mrešćenje riba i ishranu vodenih ptica. U plavnom periodu, hranu u jezeru pronalaze i pelikani;
- Priobalna podnožja – reč je o području koje se proteže duž obale sa istočne i zapadne strane Ulcinja, koje je prekriveno mediteranskim četinarskim šumama, žbunastom vegetacijom, i vekovima starim maslinjacima (Dömpke, 2008).

Područje ušća reke Bojane moguće je podeliti na pet različitih tipova zona. Reč je o strogom prirodnom rezervatu, prirodnom rezervatu ograničene upotrebe, području upotrebe zemljišta i zaštite biodiverziteta, kultivisanom predelu i kulturnim spomenicima. Kada je reč

o pravnom režimu zaštite ušća reke Bojane on se ogleda statusu (državnom zakonu i Međunarodnim konvencijama i programima), institucionalnim osnovama i akcionarima, i administraciji i upravi. Celokupno područje ušća reke Bojane predstavlja "Regionalni park uskladu sa Zakonom o zaštiti prirode (Sl. List RCG br, 36/77, 39/77, 2/89, 29/89, 39/89, 48/91, 17/92, 27/94)" (Dömpke, 2008, 63). Kada je reč o međunarodnim konvencijama i programima, prema Ramsar konvenciji, sigurno je da će Ulcinjska Solana biti kvalifikovana u vidu značajnog močvarnog područja, a velika je verovatnoća da će isti slučaj biti i sa okolnim regijama. Ukoliko se u obzir uzme članstvo u Evropskoj Uniji tokom budućeg perioda, što Republici Crnoj Gori predstavlja najznačajniji cilj, osnivanjem Regionalnog Parka Delte reke Bojane istovremeno je uspostavljen značajan korak prema ispunjavanju obaveza koje su zasnovane na Evropskoj ptičijoj direktivi i Evropskoj Habitat direktivi. U skladu sa činjenicom da je prisutan veliki broj vrsta koje poseduju globalni značaj i u skladu sa velikim značajem koje ovo područje poseduje kada je reč o očuvanju prirodne sredine u celokupnom istočnom Mediteranu, delovi ušća reke Bojane mogu se naći na listi Svetske baštine. Status Regionalnog parka ušća reke Bojane daje veoma dobru pripremu ovom području za ulaženje na UNESCO listu resursa biosfere, što će pružiti mogućnost pristupanja značajnim informacijama i značajnim pitanjima kada se govori o istaraživanjima i administraciji. Na području ušća reke Bojane nalazi se ruralni kulturni spomenik Svač, najveći arheološki lokalitet u ovom regionu. On je smešten na malom brežuljku, dvadesetak kilometara istočno od morske obale Jadrana, i petnaestak kilometara severno od crnogorske granice sa severnom Albanijom. Vidljive ruševine čine ostaci znamenitih srednjovekovnih crkava, dve glavne crkve i šest manjih, i neke utvrde. U regionalnoj se historiografiji vidi kao gotovo isključivo proizvod srednjeg veka. Svač se nalazi odmah južno od Šaškog jezera. Opšta okolina obuhvata polukrašku niskokvalitetnu zemlju, u kojoj dominira sitna pastoralna poljoprivreda, sa posedima nastalim nakon raspada otomanskog perioda nakon Drugog balkanskog rata 1913. godine. Stara pašina kuća koja je prema lokalnoj usmenoj tradiciji izgorela u drugom balkanskom ratu 1913. godine. Široko rasprostranjeno, ali lokalizirano naselje bilo je endemsko u regiji u kasnim osmanskim vremenima (Dömpke, 2008).

Razvoj ruralnog turističkog potencijala na području ušća reke Bojane ugrožen je usled činjenice da nedostaju visokokvalitetni smeštajni kapaciteti, uslužnost i infrastruktura, planiranje i primenjivanje zemlje od strane opština, usled čega dolazi do nekontrolisane i ilegalne izgradnje. Turizam koji se razvija istovremeno dovodi i do snažnog uticaja na sredinu. Istovremeno prisutan je i rizik da može doći do prevelike izgradnje važnih turističkih

mesta, što može na kraju dovesti do njihovog potpunog uništenja. Od strane turista ova oblast je u najvećoj meri posećena sa ciljem letnjeg rekreiranja na plažama. Lovcima na ptice obuhvaćena je mala grupa turista koji imaju specijalna interesovanja. Kada je reč o kulturnom, ekološkom i agro-turizmu oni se odlikuju priličnom nerazvijenošću. Usled navedenog dolazi do ograničenja turističke sezone tokom tri meseca: jun, jul i avgust. Zapadno u odnosu na Ulcinj smeštena je uvala Valdanos, reč je o nekadašnjem rekreativnom vojnom kampu koji se sada nalazi u fazi da mu je neophodno renoviranje. Kada je reč o jedinstvenim močvarnim staništima i retkim životinskim vrstama (šakalima, kornjačama, i delfinima) oni poseduju veliki značaj za turizam. Pored toga, u velikoj meri turistima su privlačni i predeli Ulcinjske solane i Šaškog jezera, gde je moguće posmatranje ptica. Pored toga, u neposrednoj blizini Šaškog jezera nalazi se ruševina starog grada Svač. Sa druge strane, sem malog hotela i restorana, gotovo da ne postoji druga turistička infrastruktura (Dömpke, 2008). Generalno posmatrano, na području ušća reke Bojane postoji mogućnost sprovođenja aktivnosti ruralnog turizma, lova i ribolova, avanturističkog turizma, kulturnog turizma u ruralnom prostoru, zdravstvenog turizma, naučnog i edukativnog turizma, ekoturizma, rečnog i jezerskog turizma, etno turizma kulturnog turizma.

3.3.2. Oblici ruralnog turizma u Crnoj Gori

Ruralnim turizmom na teritoriji Crne Gore obuhvaćene su slobodne aktivnosti koje se sprovode na području ruralnih sredina i različite vrste turističkih aktivnosti poput lova i ribolova, avanturističkog turizma, kulturnog turizma u ruralnom prostoru, agroturizma, ekoturizma, etno-turizma, sportsko-rekreativnog turizma, turizma na šumskom, rečnom i jezerskom prostoru, turizma sa temom gastronomije, turizma u zaštićenim prostorima, tranzitnog turizma.

Na području sela Crne Gore turisti imaju mogućnost bavljenja različitim aktivnostima. Reč je o: bavljenju turizmom u sklopu poljoprivrednih domaćinstava; prodaji domaćih autohtonih proizvoda; poseti mestima na kojima se odvijaju radne aktivnosti poput farmi, narodne radinosti i sl.; učešću u svakodnevnim seoskim aktivnostima; degustiranju lokalne hrane i upoznavanja sa načinom na koji se pripremaju tradicionalna narodna jela; izletima i upoznavanju sela i seoske okoline; sakupljanju šumskih plodova; rekreativnim aktivnostima poput planinarenja, jahanja, biciklizma, itd.; poseti manifestacijama poput slava,

zborova, folkloru; razgovoru sa starijim članovima seoske zajednice vezano za život na tom prostoru tokom prošlog perioda.

Istorijski, termin ekoturizam je usvojen da bi se opisao fenomen turizma u prirodi (Wallace & Pierce, 1996). Od svog osnivanja, ekoturizam neprestano raste i sada se široko smatra najbrže rastućom podkomponentom najveće svetske industrije –turizma (Dowling & Fennell, 2003). Širenje ekoturizma izazvalo je interesovanje mnoštva zainteresovanih strana, jer pokušava zadovoljiti vidljivo različite strane –zaštitu očuvanja prirode i razvoj turizma (Weaver, 2005). Ekoturizam se smatra održivim turizmom koji je na prirodi baziran. Iako je još uvek mali segment u okviru turističke industrije, ekoturizam pripada najbrže rastućim segmentima u okviru turističke industrije. Ekoturizam se može smatrati putovanjem u relativno netaknuta ili nekontaminirana prirodna područja sa posebnim ciljem proučavanja, divljenja i uživanja u pejzažu i divljim biljkama i životinjama, kao i bilo kojim postojećim kulturnim manifestacijama (iz prošlosti i sadašnjosti) koje se nalaze na ovim prostorima. U stvari, ekoturizam nije homogena pojava, već je prihvaćen kao složen i sinergijski skup društvenih, ekoloških i ekonomskih dimenzija koje predstavljaju zajedničku osnovnu ideju (Weaver, 2005). Crna Gora, usled još uvek očuvane sredine, velike raznolikosti u okviru relativno malog prostora i bogatog kulturnog nasleđa, poseduje potencijal kada je u pitanju razvoj eko turizma. Eko turizam zasniva se na dorim ekološkim lokacijama u čistim područjima sa nezagađenom životnom sredinom – planinska i ruralna područja, rubovi zaštićenih područja (Jovanović i sar., 2019). Zaštićena područja, nacionalni parkovi prvenstveno, smatraju se dragocnim prostorom kada je u pitanju odvijanje aktivnosti ekoturizam. Listi svetske prirodne baštine UNESCO-a pripada nacionalni park Durmitor, dok je nacionalnim parkom Biogradska gora obuhvaćeno jedno među najstarijim šumskim područjima na prostoru Evrope. Kada je reč o nacionalnom parku Skadarsko jezero, on pripada listi Ramsarskih vlažnih područja od međunarodnog značaja, dok se nacionalni park Lovćen smara prirodnim, kulturnim i istorijski vrednim područjem. Uz to što imaju mogućnost odmaranja i uživanja u prirodi koja je netaknuta, turisti imaju mogućnost upražnjavanja različitih aktivnosti koje ne dovode do narušavanja okoline. Turisti imaju mogućnost da na prostoru nacionalnog parka Durmitor uživaju u šetnjama ili vožnji bicikla oko Crnog jezera, bavljenju speleologijom, kampovanju ili raftingu Tarom. Na području nacionalnog parka Biogradska gora, uz šetnju kroz jednu od poslednjih prašuma na prostoru Evrope i planinarenje stazama koje su markirane, turisti imaju mogućnost da oprobaju veslanje na Biogradskom jezeru. Uz pešačenje i biciklizam, turisti imaju mogućnost da na

prostoru nacionalnog parka Skadarsko jezero uživaju u vožnji brodom i čamcima po jezeru. Istovremeno, turisti imaju mogućnost da na ovom prostoru posmatraju ptice, obzirom da je reč o najvećem orintološkom objektu na prostoru Crne Gore. Na području nacionalnog parka Lovćen, nakon posećivanja Negoševog mauzoleja, turisti imaju mogućnost da se upute prema vidikovcima pešačkim stazama. Sa vidikovaca se pružaju prelepi pogledi na celokupno područje Bokakotorskog zaliva, Cetinja sa okolinom i Skadarskog jezera. U okviru centara za posetioce u nacionalnim parkovima turisti imaju mogućnost da saznaju više vezano za prirodno i kulturno nasleđe ovih prostora, dok imaju mogućnost i kupovine domaćih proizvoda (sira, pršuta, meda, vina i rakije) od lokalnog stanovništva. Na području Crne Gore ekoturizam je razvijen i na području eko sela i eko katuna, i tu se ponudom izdvajaju eko selo Jugoslavija i eko katun Vrnjak.

Donedavno je ruralni razvoj bio direktno povezan sa razvojem poljoprivrede, što je obezbedilo zaposlenost i stvorilo prihod ogromnoj većini ruralnog stanovništva. Međutim, kako su poljoprivredna produktivnost i efikasnost zaposlenih na farmama rasli, struktura ruralnog stanovništva počela se menjati; stopa ljudi koji rade i zarađuju za život uglavnom u poljoprivredi postepeno opada. Vođeni ovim globalnim trendovima, poljoprivredni proizvođači širom sveta traže nove mogućnosti za diverzifikaciju i dodavanje toka prihoda svojim preduzećima. Zato je danas sve veći deo prihoda poljoprivrednika ostvaren različitim oblicima nepoljoprivrednih ekonomskih aktivnosti, npr. agroturizam (Temirbulatova & Borza 2015). Rastuća popularnost agroturizma može se objasniti važnim potencijalnim koristima i za poljoprivredne subjekte i za javnost, kao i činjenicom da se agroturizam smatra sredstvom za unapređenje kvaliteta života i ekonomske održivosti ruralnih zajednica. Agroturizam ima mogućnost povećanja novčanih tokova na farmama i okolnim zajednicama, zbog prekomernog broja različitih proizvoda koje zahtevaju potrošači u ovom sektoru. Stoga se danas agroturizam sve više prepoznaje kao sredstvo za diverzifikaciju preduzeća za većinu poljoprivrednih proizvođača i u većini slučajeva ga razvijaju i usvajaju razvijeni poljoprivrednici širom sveta (Wilson, Sullins & Thilmany, 2006). Iako se ruralni turizam i agroturizam često smatraju sinonimima i iako su međusobno jako povezani, imaju postavke koje ih međusobno razlikuju. Iako je ruralni turizam opšti pojam i može se definisati kao svi oblici turizma koji se praktikuju u ruralnom području, jedna od karakteristika koja agroturizam razlikuje od ruralnog turizma je ta što se javlja na radnoj farmi, a ne samo u ruralnom području (Roberts & Hall, 2001). Agroturizam se smatra ograničenim konceptom, koji se odnosi na nekoliko oblika turizma koji se tiču poljoprivrednih aktivnosti i/ili

poljoprivrednih objekata. Ovaj poseban oblik ruralnog turizma organizuju poljoprivrednici, obično kao sporednu delatnost, dok je poljoprivreda i dalje njihovo glavno zanimanje i izvor prihoda. Sznajder, Przezborska & Scrimgeour(2009) su tvrdili da tri karakteristike razlikuju agroturizam od opštih tipova ruralnog turizma: učešće u procesu proizvodnje hrane, šansa za upoznavanje života seoskih ljudi, i direktan kontakt sa domaćim životinjama i doživljavanje prirode. U Crnoj Gori porodične farme predstavljaju okosnicu razvoja agroturizma, dok sa druge strane mogu biti posmatrane i u vidu ograničavajućeg faktora. Rezultati istraživanja koje su sproveli Despotović, Joksimović i Jovanović (2006) pokazuju da struktura zemljišta, tačnije fragmentacija gazdinstava i nedovoljan broj obučениh ljudi na farmi, nepovoljna starosna struktura osoblja predstavljaju samo neke od faktora koji utiču na razvoj agroturizma.

Problem definisanja etno turizma je složeniji od turističke privrede, jer se određene aktivnosti uključuju u područje više oblika turizma. U slučaju etnoturizma oblici turizma sa sličnim osobinama su "eko", "kulturni turizam", "turizam baziran na zajednici" "i" održivi turizam". Etno turizam opisuje svaki odmor ili putovanje koje je fokusirano na ljudsku aktivnost, a ne na prirodni prostor; turisti pokušavaju da razumiju životni stil i navike lokalnih zajednica. Lokalna kuhinja i običaji koji se odnose na lokalnezajednice smatraju se definitivnim izrazima nacionalne ili lokalne kulture. Gastronomija sama po sebi može biti oblik implicitne motivacije –gastronomski turizam – u etno turizmu. Etno-turizam na području Crne Gore zasniva se na aktivnostima tzv. etno-sela. Ono što je značajno istaći jeste da je osnivanje ovih sela povezano sa inicijativama pojedinaca i da se oni organizuju u vidu privatnih preduzetničkih preduzeća. Među najpoznatijim etno-selima na području Crne Gore izdvajaju se: Miligora, Nevidio, Komnenovo, Vuković, Montenegro, Izlazak, Kadmi, Jatak. Pored etno-sela, na području Crne Gore organizuju se i etno ture. Dobar primer za etno ture je čobanski katun Goleš na Bjelasici.

Kada je reč o kulturnom turizmu u ruralnom području, prvenstveno je značajno istaći da definicije kulturnog turizma mogu biti kreirane u skladu sa potrebama posetilaca, njihovim iskustvima, vrstama odredišta ili uslugama i proizvodima koji kupuju. Kulturnim turizmom predstavljeno je podudaranje turistički relevantnih aktivnosti i aktivnosti iz domena kulture. Ukoliko se posmatraju u vidu skupova, to ne podrazumeva da se dva skupa preklapaju, obzirom na postojanje usluga i proizvoda u okviru turizma čija kupovina ne biva inicirana primarnom motivacijom potrošača kulturnog turizma – kao što je aktivnost paraglajdinga, koja pripada domenu avanturističkog turizma. Nasuprot tome, postoje usluge i

proizvodi u kulturi, čija kupovina nije pokrenuta primarnom motivacijom potrošača kulturnog turizma, kao što su aktivnosti pripremanja i serviranja nacionalnih tradicionalnih jela, pića i napitaka, koja spadaju u domen gastronomskog turizma. Svakako, postoji veliki broj potencijalnih usluga i proizvoda koji pripadaju domenu kulture čije turističko vrednovanje još uvek nije izvršeno (Vučetić, 2011). Crna Gora u vidu turističke destinacije poseduje veliki broj raznovrsnih resursa materijalne i nematerijalne kulture namenjenih razvoju kulturnog turizma. Reč je o kulturnom bogatstvu koje može biti nazvano kulturni kapital ili kulturno nasleđe. Usled bogatstva resursima Crna Gora je imala mogućnost da kulturni turizam postane jedan od prvih oblika turizma na prostoru države. Resursima kulturnog turizma Crne Gore obuhvaćena su arheološka područja, ruševine, poznati objekti, festivali, različiti događaji, muzika i ples (folklor), jezik, verski objekti, hodočašća, celokupna narodna kultura. Reč je o materijalnim kulturnim dobrima, svakodnevnim kulturnim aktivnostima, specijalnim događajima ili mestima koja imaju poseban istorijski značaj. Na primer, turisti mogu videti mauzolej na Lovćenu i Ivanova korita, u selu Lipci kod Risna u pećini crtez koji je pračovek naslikao – lov na jelena i lađu, na Prokletijama crtež koji je pračovek naslikao –vuka i sebe, na ostrvima Skadarskog jezera tvrđave koje vode poreklo iz različitih vremena, naselje Rijeke Crnojevića koje je bogato istorijom, lokalitet Duklja, utvrđenje Medun, Vlašku crkvu, Manastir Svetog Petra Cetinjskog, Manastir Ostrog, manastir Dajbabe, manastir Morača, manastir Đurđevi stupovi koji je pod zaštitom UNESCO-a, itd.

Sve više autora lovni turizam smatra elementom aktivnog, ekološkog, prirodnog ili zelenog turizma (Bauer & Herr, 2004). Sve klasifikacije zasnivaju se na istoj ideji – da je lovni turizam oblik turizma povezan sa prirodom, koji je glavna motivacija za posmatranje i/ili lov na divljač. Lov je proizvod nezavisnog tržišta (Gressier, 2014). Planinski region, čistine i livade stvorili su dobre uslove za razvoj divljači u regionu Durmitora, Pive i drugim planinskim regionima. Prisutne su uglavnom sledeće vrste: golub, medved, svinja, vuk, divokoza, zec i fazan. U oblasti Nikšićkog polja i Bjelopavlickoj dolini love se prepelice, čukara jarebica (turska kamenjarka) i šumske šljuke. Crnogorska obala sa teritorijom Ulcinjskog polja, Saško jezero koje se proteže duž cele morske obale, pružaju velike mogućnosti za lovni turizam. Područje ulcinjskog polja sa velikom površinom fabrike soli nadaleko je poznato po pojedinačnim i grupnom lovu na fazane, divlje patke, barske kokice, prepelice i šljuke. Čukara jarebica i šumske šljuke najprivlačnije su vrste za lovni turizam na ovom području. Na području Čemovskog polja, Mareze i Bjelopavlička ravnice je

lovište poznato po pojedinačnom i grupnom lovu na divlje patke barske kokice, grlice, prepelice, jarebice i šljuke. Obilje hrane tokom godine i velika površina Skadarskog jezera odlični su preduslovi za prirodno uzgajanje lovne divljači. Među močvarnim pticama love se divlje patke i barske kokice. Treba napomenuti da tokom sezone lova na ovim prostorima broj i vrsta patki značajno rastu zahvaljujući jesenjoj migraciji ovih ptica sa severa.

Ribolov je popularan hobi, vrsta aktivnog odmora, turizma i vodenih sportova kojim se bavi na desetine, ako ne i stotine, miliona ljudi širom sveta. Zavisno od objekta ribolova, mesta ribolova i godišnjeg doba, ljudi razlikuju razne vrste ribolova, koristeći različit pribor i opremu. Crna Gora može svim ljubiteljima ribolova, kao i profesionalcima, ponuditi odlične uslove i ogroman broj mesta za ribolov. U Crnoj Gori ribe žive u gotovo svim vodenim površinama: u Jadranskom moru postoji preko četrdeset vrsta riba i drugih stanovnika koji žive duboko (mali morski pas, tuna, morska jegulja, skuša, morski jegulja i mnoge druge ribe), Jezera u severnom i centralnom delu zemlje bogata su kederom, lososom i šaranom, Brze i čiste planinske reke obiluju šaranom i pastrmkom.

Sportski turizam može biti definisan u vidu turizma u okviru koga se sport smatra glavnim motivom putovanja i boravka turista na prostoru turističkog odredišta. Sportski turizam ima različite pojavne oblike. Reč je o takmičarskom sportskom turizmu, zimskom sportskom rekreativnom turizmu i letnjem sportsko rekreativnom turizmu (Bartoluci, 1981). Ukoliko se sagledaju prirodni i prostorni potencijali Crne Gore moguće je konsatovati prisutnost neiscrpnih mogućnosti za razvoj raznovrsnih sportsko-rekreativnih aktivnosti, poput džoginga, orijentacije, kajakinga, kanuinga, foto safarija, streličarstva, vožnje biciklom, ribolova, slobodnog penjanja, vožnje balonom, posmatranja ptica, lova na krupnu ribu, jahanja, plivanja, planinskog biciklizma, planinarenja, paraglajdinga i letenja zmajem, splavarenja, jedrenja, speleologije, tenisa, pešačenja, brze šetnje, raftinga, itd. (Jovović, Đurović i Jovović, 2010). „Sportsko – rekreativni turizam u Crnoj Gori, bez obzira na probleme sa razvijenošću sportsko – rekreativne infrastrukture, ipak ima ogromne prirodne potencijale za razvoj veoma različitih i atraktivnih sportsko – rekreativnih aktivnosti na kojima se može zasnivati izrada konkretnih programa na različitim destinacijama“ (Jovović, Đurović i Jovović, 2010, 298),

Reč "gastronomija" nastala je spajanjem grčkih reči "gaster" (stomak) i "nomas" (zakon). Međutim, korisnije je i važnije interpretirati ono što ona označava i pokriva izvan značenja reči. Iako je „gastronomija“ u mnogim izvorima definisana kao umetnost jedenja i

pijenja, ona je u stvari povezana grana umetnosti i nauke koja ima direktan odnos sa hemijom, književnošću, biologijom, geologijom, istorijom, muzikom, filozofijom, psihologijom, sociologijom, medicinom, ishranom i poljoprivredom (Kivela & Crotts, 2006). Iako se u literaturi koriste takvi različiti pojmovi kao što su „kulinarski turizam“, „gastronomski turizam“, „gastro-turizam“, „vinski turizam“, „prehrambeni turizam“ i „gurmanski turizam“, naširoko korišćeni termin „gastronomski turizam“ je definisan kao potraga za jedinstvenim iskustvom jela i pića. Gastronomski turizam, koji se generalno odnosi na originalnost jela i na njegovu autohtonost za mesto, region ili zemlju, pokriva glavna područja autohtonih jela i vinski turizam (Green & Dogherti, 2008). Na području Crne Gore organizuju se vinske i gastronomske ture. Kada je reč o gastronomskom turizmu, turistima se u ruralnim delovima primorja nude mediteranska jela, plodovi mora, koja se na domaćem maslinovom ulju pripremaju. Najpoznatije su: sipa, murina, brodeti od škarpina, ribe na gradele i ostale ribe. Dodatak morskim plodovima predstavljaju salate, palenta i blitva. Tradicionalna jela u planinskom i kontinentalnom delu su cicvara i kačamak, dok su turistima u ponudi i krompir ispod sača i jagnjetina. Na području sela Njeguši turisti imaju mogućnost da jedu najbolju pršutu, sir, kastradin – suvo ovčije meso i kobasice. Tajna ovih proizvoda ogleda se u sušenju na morskom i planinskom vazduhu koji se primenjuju prilikom sušenja i drvima. Prisutan je običaj konzumiranja žestokih domaćih pića (rakije lozovače, kruške i kvalitetnih vina – vranca, krstaša, itd.) tokom jela. Neizostavnim se smatra i Nikšićko pivo, koje se proizvodi u vidu svetlog i tamnog. Nikšićka pivara u svojoj ponudi nedavno ima i mutno pivo. Neke od gastonomskih tura na prostoru Crne Gore su: etno-gastonomske rute, pčelarski putevi i priče, vinska ruta, itd.

Zaštićena područja su u svom klasičnom obliku okarakterisana kao područja koja su pod zaštitom države. Ovaj model je jednostavan, ali označava snažnu zabrinutost naroda da zaštiti svoje nasleđe za sva vremena. U stvari, ideja o formalno označenim zaštićenim područjima, posebno nacionalnim parkovima, otpočela je istovremeno u velikom broju zemalja. Povezanost zaštićenih područja i turizma stara je koliko i istorija zaštićenih područja. Iako je odnos složen i ponekad sporan, turizam je uvek kritična komponenta koju treba razmotriti pri uspostavljanju i upravljanju zaštićenim područjima. Turizam u zaštićenim prostoru se odvija na prostoru četiri nacionalna parka Crne Gore: Durmitor, Prokletije, Lovćen, Biogradska Gora i Skadarsko jezero. Pored toga, turizam u zaštićenim prostorima odvija se na prostoru ušća reke Bojane, parka prirode Orjen, parka prirode Rijeka Zeta, parka prirode Ulcinjska solana, parka prirode Dragišnica i Komarnica, parka prirode Komov,

strogog rezervata prirode Manastirska tapija, strogor rezervata prirode Mrijestilište ukljeve na Skadarskom jezeru, strogo rezervata Pančeva oka, itd.

Tranzitnim turizmom obuhvaćeni su oni turisti koja na putu prema drugim destinacijama prolazi kroz turistički prostor. Reč je o posetiocima koji se iz određenih razloga zadržavaju, npr. zbog dužeg ili kraćeg odmora od putovanja, noćenja, doručka ili upoznavanja turističkih vrednosti na prostoru određene geografske sredine. Sa ciljem zadovoljavanja potreba koje imaju turisti u tranzitu, najčešćese vrši igradnja smeštajnih objekata, poput motela, drugih uslužnih objekata i informativnih punktova u neposrednoj blizini. Usled razvoja tranzitnog turizma dolazi do mogućnosti da se aktiviraju i neki prostori koji ne poseduju specifične turističke vrednosti. Vreme boravka tranzitnih turista uslovljeno je intenzitetom naglašenosti turističke vrednosti i kvalitetom ponude (Marinoski i sar., 2016). Kada je u pitanju tranzitni turizam kao oblik ruralnog turizma na prostoru Crne Gore, ovaj vid turizma zastupljen je na području Prokletija, Durmitora, Lovćena, Bjelasice, nacionalnog parka Biogradska gora, Skadarskog jezera, ušća reke Bojane i priobalnih ruralnih naselja

Avanturistički turizam je različito definisan u literaturi. U širokom smislu, on podrazumeva vođene komercijalne ture u kojima je glavna atrakcija aktivnost na otvorenom koja se oslanja na karakteristike prirodnog terena, uglavnom zahteva specijalizovanu sportsku ili sličnu opremu i uzbudljiva je za klijente putovanja. Avanturistički turizam klasifikovan je u tri oblika. To su kopneni, vazdušni i vodeni. Kopnene aktivnosti su obilazak terenskim vozima, bandži džamping, biciklističke ture, sahari na kamilama, safari na kojima, džip safari, motociklističke ture, planinarenje, šetnje prirodom, posmatranje ptica, penjanje po stenama, veštačko penjanje po zidu, alpinizam, skijanje, snowboarding, trekking, safari na divlje životinje, zip lajn. Aktivnosti na vodi su kajakaštvo, kajakaštvo na moru, rafting, krstarenje rekom, ronjenje i sportovi na vodi. Aktivnosti zasnovane na vazduhu su baloni sa toplim vazduhom, paraglajding, paramotoring, padobranstvo, vazdušni safari i kajting (Buckley, 2006). Sa druge strane, Hudson (2003) ističe postojanje dve velike grupe avanturističkih turista. Reč je o turistima koji tragaju za većom količinom adrenalina i turistima koji tragaju za manjom količinom adrenalina. Prva grupa preferira aktivnosti koje imaju veći broj rizičnih situacija sa kojima se susreću turisti i reč je o aktivnostima poput slobodnog penjanja, kajakarenja, skijanja na terenima koji su nepristupačni do kojih se turisti dovoze helikopterima i dr. Druga grupa turista preferira aktivnosti koje nose značajno manje rizika, poput planinskog pešačenja (Hudson, 2003). Turističke agencije na području Crne Gore turistima nude zimske i letnje avanturističke aktivnosti. Kada se govori o zimskim

avanturističkim aktivnostima, reč je o noćnom skijanju pod reflektorima, turno skijanju, turno vožnji motornim sankama – npr. tura Bjelasica – Sinjajevina – Durmitor, hodanju po dubokom snegu na krpljama, snoubordingu, zimskom raftingu na reci Tari, penjanju po stranama koje su zaleđene, itd. Trenutno je u značajnoj meri bogatija letnja avanturistička ponuda u poređenju sa zimskom. Reč je o avanturističkim programima u pogledu alpinizma, planinskog biciklizma, planinskog pešačenja, letnjeg raftinga na Tari i Limu, kanjoninga – prolazak kroz kanjon Nevidio smatra se pravom avanturom sa većim rizikom, speleološkog turizma koji je započet kada je 2015. godine otvorena Lipska pećina kod Cetinja. U ponudi je prisutan i paraglajding, koji predstavlja kombinaciju letenja i jedrenja pomoću letelice koja je slična padobranu i koja se kreće pomoću energije vetra, gravitacije i snage mišića i u ponudi je „avanturistima u Brajčićima iznad Budve i sa visova iznad Herceg Novog“ (Gašović, 2017, 446). Kada je reč o ziplajn vožnjama, ova usluga je dostupna u okviru avanturističkih parkova „Žabljak“ smještenog na Crnom jezeru i parka „Lovćen“ smeštenog na Ivanovim koritima, čuvenom izletištu ispod Lovćena. U okviru oba parka prisutna je ponuda paintbolinga – aktivnosti zasnovane na gađanju protivnika sa kapsulama koje su napunjene bojom i vodom (Gašović, 2017).

Uz akcenat na održivi razvoj i održivi transport, biciklistički turizam se može definisati kao rekreativne posete, bilo tokom noći ili tokom dana, posete izvan kuće, koje uključuju biciklizam kao osnovni i značajan deo posete (Meschik, 2012). Biciklistički turizam je putovanje koje je usmereno na bicikl kao primarni vid prevoza (Downward & Lumsdon, 2001). Biciklistički turizam u ruralnom prostoru kombinuje posebno sugestivne lokalitete (npr. planinski lanac i priroda) koje turisti lako mogu posetiti na svom biciklu, Ovaj oblik turizma predstavlja alternativu izrazito tradicionalnom turizmu. To je takođe ekološko i rafinirano sredstvo za kretanje kroz i upoznavanje različitih zona i teritorija. Naravno da to zahteva određenu fizičku pripremu i planiranje ruta, ali emocionalne nagrade, retke sa drugim sredstvima putovanja, su vredne dodatnog napora. Bicikli su laki kao prevozno sredstvo, imaju nizak uticaj na životnu sredinu, nude slobodu i autonomiju, čineći tako putovanje na dva točka izuzetno prilagođenim otkrivanju inače nedostupnih mesta. Iz tehničke perspektive biciklistički turizam je definisan kao izleti koji uključuju minimalnu udaljenost od 40 kilometara od kuće osobe do prenoćišta, ili putovanja koja uključuju minimalnu komponentu kružnog putovanja od 50 kmi najmanje četiri sata udaljenu od kuće (za jednodnevne izlete) od kojih je biciklizam, koji uključuje aktivno učešće ili pasivno posmatranje, za odmor, rekreaciju, slobodno vreme i/ili takmičenje, glavna svrha tog putovanja. Učešće u biciklizmu

može uključivati prisustvo na događajima koji su organizovani u komercijalne svrhe i/ili dobrotvorne svrhe (takmičarske i netakmičarske), kao i samostalno organizovano biciklizam (Lamont, 2009). Međunarodna ruta Via Dinarica kroz Crnu Goru biciklističkom stazom povezuje Sinjajevinu, Bjelasicu i Hajlu, koje su geografski tako bliske, a istovremeno veoma raznolike. Biciklizam na ovoj stazi predstavlja poseban kurs namenjen upoznavanju prirode i društva. Reč je o etnografskom i gastronomskom doživljaju (Krivokapić, 2017).

Na području Crne Gore postoje biciklističke staze koje su okarakterisane kao top staze, reč je o ukupno pet nacionalnih ruta koje imaju ukupnu dužinu od 2.000 km:

- TT1 - "Slano i slatko" u dužini od 626 km omogućava biciklistima kružnju vožnju od Herceg Novog, preko Orijena, Dragalja, Grahova, Slanog jezera, Nikšića, Duge, Višnjica dola, Bajovog Polja, Plužina, Trse, Durmitora (Nedajna, kanjona Sušice, Male Crne Gore, Štuoca, Žabljaka), Sinjajevine, Lipova, Kolašina, Prekobrađa, Ponikvica, Danilovgrada, Čeva, Cetinja, Lovćena, Kotora i Risna nazad do Herceg Novog;
- TT2 - "Otkrića na severu" u dužini od 390 km omogućava biciklistima kružnu vožnju od Nikšića preko Vira, Njegoš planina, Zlostupa, Zaljutnice, etno sela Izlazak, kanjona Pive, Bezuje, Dubrovske, Pošćenja, Durmitora (Žabjaka), Đurđevića Tare, Barice, Tomaševa, Bjelasice (Cmiljača, Šiška, Vrnjaka), Kolašina, Crkvine, Maganika, Maorakova nazad do Nikšića;
- TT3 - "Čarobni istok" u dužini od 305 km koja omogućuje biciklistima kružnu vožnju od Mojkovca, preko Biogranskog jezera, Bjelasice, Trešnjevika, doline Kuti, Visitora, Gusinja, Plava, Hibridskog jezera, Plava, Murina, Mokre planine, Čafa Murgaša, vrela Ibra, Rožaja, Trpeza, Berana, Bjelasice (Kurikuća, Lubina, Šiškog jezera, Vragodna) i Rudnice nazad do Mojkovca;
- TT4 - "Beskrajni pejzaži" u dužini od 415 km koja omogućuje biciklistima kružnu vožnju od Podgorice, preko Danilovgrada, Kotskog brda, Čeranića gore, Boana, Petnjice, Duži, Dubljevića, Durmitora, Žabljaka, Njegovuđa, Sinjajevine, Lipova, Kolašina, Veruše, Rikavačkog jezera, Korita, Ubli, Meduna nazad do Podgorice;
- TT5 - "Priče pokraj vode" u dužini od 236 km koja omogućuje biciklistima kružnu vožnju od Cetinja, preko Rijeke Crnojevića, Kruševica, Virpazara, Skadarskog jezera (Marstrijepovića, Gornje Briske, Ostrosa), Vladimira, Ade Bojane, Ulcinja, Bara,

Rumije, Virpazara, Bričeka, Začira nazad do Cetinja
(ciklonaut.com/svrbiguz/cg/top_trails/top_trails.htm).

Pored međunarodne i nacionalnih biciklističkih ruta za razvoj biciklizma u ruralnom prostoru značajno je istaći lokalne rute u regionu Adrejevice (obuhvatajući i Bjelasicu) i Plava-Gusinja (obuhvatajući i Prokletije) koje su uspostavljene od nule kao jedan novi turistički proizvod namenjen biciklistima. Biciklističke rute u regionu Andrijevice imaju ukupnu dužinu od 193 km i njima je izvršeno povezivanje;

- Andrijevice – Seoca - Andrijevice
- Andrijevice - Prisoja – Trešnjeva
- Trešnjevika – Rudnog brda;
- Lise – Bjelasice (planinarskog doma Krivi do) -Gradišnice – Andrijevice;
- Andrijevice – Đulića – Komova (katuna Štavna) – Zulevog brda – Andrijevice;
- Andrijevice –Kuti – Gusinja;
- Andrijevice – Gračаницe – Murina – Plava
(ciklonaut.com/svrbiguz/cg/top_trails/top_trails.htm).

Biciklističke rute u regionu Plav-Gusinje imaju dužinu od 225 km i njima je izvršeno povezivanje:

- Plava – Gusinja – Plava;
- Plava – Đurička Rijeke – Lovnočela – Kofijače – Bogajića – Plava;
- Plava – Memine planine – Plava;
- Plava – Hridskog jezera – Plava;
- Plava – Visitorskog jezera – Plava;
- Gusinja – Grnčara – Lazi – Gusinja;
- Gusinja – doline Grbaje – Gusinja
- Gusinja – Vusanja – Ropojana – Gusinja;
- Alipašinih izvora – Gerana(ciklonaut.com/svrbiguz/cg/top_trails/top_trails.htm).

Pešačenje je oduvek bilo važno za bilo koji oblik ljudske mobilnosti, pa se i danas generalno gleda kao normativni element ljudskog postojanja i informiše o svakodnevnom životu ljudi (Cresswell, 2010). Iako se pešačenje takođe smatra glavnim elementom turizma, o njemu se trenutno može naći prilično malobrojna literatura iz turističke perspektive (Tilley,

2012). Den Breejen (2007) ističe da šetnja uopšteno i takođe kao turistička praksa igra veliku ulogu u životu ljudi. Ipak, Lorimer (2011) ističe da se pešačenje u poslednje vreme sve više pomerilo u fokus akademskih krugova, posebno kao društvena praksa koja je uklopljena u kulturna i društvena značenja, a ne samo kao „funkcionalni način prevoza“. Lorimer kaže da je „hodati znači osećati se uključenim u održivi razgovor sa krajolikom“ (Lorimer, 2011, 24). To znači da se pešačenje na daljinu može opisati kao pokretno, multi-senzualno iskustvo koje nadilazi vizualnu potrošnju subjekta. Putnik je mnogo duže izložen pejzažu, što dovodi do intenzivnog utelovljenog iskustva posećenih mesta (Bold & Gillespie, 2009). Putovanje pešice je, dakle, jedinstven način za istraživanje mesta koja vode neposrednim bližim susretima turista sa destinacijom. Kako drugi istraživači ističu, iskustva u planinarenju na duge staze nišna su tema u studijama turizma i dosad im nije pridavano dovoljno pažnje (Crust et al., 2011). Pešačenje kroz duže vremensko razdoblje, prelaženje prilično velikih udaljenosti, može se smatrati delom rastućeg segmenta turizma zasnovanog na prirodi i često se odvija po posebno dizajniranim stazama (Dickinson & Lumsdon, 2010). Na području Crne Gore razvijena staza međunarodna staza *Via Dinarica*. *Via Dinarica* smatra se dugim planinarskim putem namenjenim planinarima, biciklistima i ostalim izletnicima koji područje Dinarida posećuju kao turisti. Istovremeno, *Via Dinarica* je zamišljena u vidu platforme namenjene razvoju i unapređenju životnih i radnih uslova ljudi koji žive na području Dinarida. Jednim od osnovnih ciljeva smatra se promovisanje lokalne privrede, kroz približavanja domaće hrane, smeštaja, različitih usluga i sl. turistima. Na planinarskim stazama ili u okviru njihove neposredne blizine prisutni su značajni smeštajni kapaciteti koji pružaju mogućnost višednevnog i sigurnog planinarenja, koji su još uvek nedovoljni. Reč je prvenstveno o adaptiranom domu za Vratlom na Orjenu i novoizgrađenim planinarskim domovima na Brskovu, Kutijevu, Krivom Dolu, Suvodolu i Vrnjaku, ekokatunima na Tršnjeviku, Vrnjaku i Bardovom Dolu i motelima na Zminičkom jezeru i Tršnjeviku. Priprema se izgradnja još nekih planinarskih objekata na prostoru Maganika, Bukumirskog jezera, Komova i Sinjajevine, čime će ruta *Via Dinarica* u još većoj meri biti stavljene u funkciju razvoja ruralnog turizma (Bulatović, Jokić, 2018). Nacionalne pešačke staze su: Sinjajevina; Komovi, Prokletije, Orjen-Lovćen, Rumija, Durmitor, Bjelasica, Vojnik-Maganik-Prekornica, Kučka Krajina – Brtonjik – Garač – Kamenik; Njegoš – Golija – Bioč – Maglič, crnogorska planinarska transferzala CT1, primorska transferzala PPT (https://www.montenegro.travel/files/multimedia/www_montenegro_bild_studio_me/galerija/brosure/2012/02/wilderness_hiking_mapa_cg_0.pdf).

3.4. Analiza stanja u oblasti ruralnog turizma iz perspektive postojeće ponude i tražnje

Crna Gora poseduje veliku količinu resursa i potencijala namenjenih razvoju različitih oblika turizma. Poseban akcenat usmeren prema razvoju nautičkog, zdravstvenog, ruralnog, eko-turizma, planinskog, sportsko-rekreativnog, kulturnog, verskog i manifestacionog turizma. Kada su u pitanju potencijali i resursi namenjeni razvoju ruralnog turizma i oblika bliskih ruralnom turizmu, kao što su eko-turizam i planinski turizam, prisutna je razlika u distribuciji među regionima. Od strane Ministarstva ekonomije Crne Gore tokom 2011. godine izrađena je Mapa resursa, u okviru koje je, uz ostalo, pružen prikaz resursa koji su značajni za turizam, prema regionima (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Primorski region odlikuje se potencijalom za razvoj različitih vrsta turizma. U pitanju su plažni turizam, kulturno-istorijski turizam, sportsko-rekreativni turizam, zdravstveni i velnes turizam, nautički turizam i ruralni turizam. Na području Budvansko-petrovačkog primorja najveća je razvijenost plažnog turizma. Reč je o predelu koji se odlikuje poznatim kupališnim mestima. Region Ade Bojane smatra se velikim razvojnim potencijalom turizma na području primorskog regiona, dok se Bokakotorski zaliv smatra najpogodnijim kada je u pitanju razvoj ponude koja je diverzifikovana i visokokvalitetna. Programom „Sunčana obala zdravlja” obuhvaćen je razvoj zdravstvenog i wellness turizma. Na prostoru Igala, Prčnja i Petrovca predviđene su lokacije za razvoj zdravstvenog i wellness turizma. Postoji perspektiva da se ove vrste turizma razviju na prostoru Solille, u slučaju da je razvoj moguće uskladiti sa strogim režimima zaštite, i Ulcinja. Kao potencijal da se stvore nove turističke zone može se iskoristiti pretvaranje industrijskih zona i vojnih kompleksa u turističke zone. Prvenstveno se posebna pažnja usmerava na to da se bivši vojni i industrijski kapaciteti, i devastirane oblasti pretvore u marine, što bi podstaklo razvijanje nautičkog turizma. Istovremeno, u okviru prostornih planova prepoznato je da postoji potreba da se stvore lokacije za razvoj turističkog smeštaja na području primorskih opština sa ciljem da se poveća i poboljša smeštajni kapacitet. Velikim značajem za obogaćivanje letnje ponude odlikuje se manifestacioni turizam. Tokom letnje sezone neophodno je uvođenje novih manifestacija koje imaju kulturno-zabavne i sportskorekreativne sadržaje sa ciljem da se ponuda obogati (Ministarstvo ekonomije Crne Gore, 2012).

Na području središnjeg regiona prisutna je razvijenost tranzitnog i izletničkog turizma, uz postojanje velikog potencijala za razvoj verskog turizma i kulturnog turizma. Potrebno je izvršiti zamenu tranzitnog i izletničkog turizma na prostoru središnjeg regiona, prvenstveno Cetinja i područja koje okružuje Skadarsko jezero, drugim vidovima turizma koji bi obezbedili produžen boravak turista na području ovog regiona. Postoje veliki potencijali za razvoj kulturnog i rekreativnog turizma na području Cetinja i Skadarskog jezera. Selo Njeguši, podnožje Lovćena, stara prestonica Cetinja, Reka Crnojevića, malo utvrđenje Žabljak i građevine poput tvrđava, manastira, ribarskih naselja na obalama Skadarskog jezera smatraju se bogatim istorijskim nasleđem. Potrebno je da se obezbedi dalje razvijanje verskog turizma na prostoru Cetinjskog manastira, manastira Ostrog, manastira i crkvi na arhipelagu i obali Skadarskog jezera. Na području NP Skadarsko jezero zabaležen je razvoj eko turizma, koji se odlikuje izletničkim karakterom. Turistička ponuda NP Skadarsko jezero ogleda se u posmatranju ptica, sportskom ribolovu, krstarenju jezerom, istorijskim i botaničkim turama, pešačenju i biciklizmu, jedrenju, itd. Tranzitnim i izletničkim turizmom obezbeđuje se manje prihoda na prostoru regiona nego turizmom zasnovanim na smeštaju (Ministarstvo ekonomije Crne Gore, 2012).

Severni region poseduje potencijal za razvoj sledećih vrsta turizma: ruralni turizam, eko turizam, rekreativni turizam i velnes turizam. Razvijanje sportsko-rekreativnog turizma zastupljeno je na područjima planina Durmitor, Sinjajevina, Bjelasica, Komovi i Prokletije. Postoje planovi za dalju podršku razvoju skijaškog turizma na Durmitoru i Sinjajevini, sa naglaskom usmerenom na padine Sljeme i Ivice i područja Jakovača, Savin Kuk i Mali Štuoc. Istovremeno, postoji plan promovisanja skijaškog turizma na teritorijama Bjelasice i Komova i crnogorskog dela Prokletija (lokacije Cmiljevic – Turjak, Rožaje – Hajla – Štedin, Plav-Gusinje, Verušu-Mokro). Na području severnog regiona prisutan je veliki potencijal kada je reč o razvoju planinskog turizma, prvenstveno kada je reč o pešačenju, planinarenju i planinskom biciklizmu. Kada je reč o razvoju planinskog turizma, velikim značajem se odlikuje rafting na rekama Lim i Tara. Pored toga, atraktivni su i kanjoni i obilaženj pećina. Na području Komova i Bjelasice postoji veliki potencijal za razvoj wellness turizma. Na prostoru eko sela, etno sela i u eko-katunima razvija se ruralni turizam na području Pive-Komarnice. Kada je reč o potencijalima za razvoj letnjeg turizma, oni su posebni razvijeni na prostoru nacionalnih parkova, Durmitoru, Biogradskoj gorii Prokletijama, u skladu sa činjenicom da su pristutne autentične prirodne vrednosti, raznovrsnošću biodiverziteta i ekoloških specifičnostima navedenih područja. Postoji

mogućnost razvijanja verskog turizma u skladu sa kulturno-istorijskim nasleđem koje postoji na teritoriji severne oblasti: manastir Morača, crkva Ružica na Sinjajevini, Husein Pašina džamija, manastir Pljevlja, Dobrilovina i Piva (Ministarstvo ekonomije Crne Gore, 2012).

Tabela 5. prikazuje pregled turističkih resursa/potencijala namenjenih razvoju ruralnog turizma prema opštinama i regionima uz osvrt na mogućnost da se poveća atraktivnost postojećih turističkih resursa i pretvaranje potencijalnih turističkih atrakcija u realne turističke atrakcije. Istovremeno, tabela 5 prikazuje potencijalne barijere u pogledu valorizacije resursa ruralnog turizma koji su prepoznati na teritoriji crne Gore.

Tabela 5. Pregled turističkih resursa/potencijala namenjenih razvoju različitih oblika ruralnog turizma prema opštinama i regionima

Opština/ resursi/ potencijali	Status	Potencijalne barijere
Primorski region		
Herceg Novi/ruralni turizam/sela u zaleđu Herceg Novog	Sela na prostoru razvoja koja imaju perspektivu za razvijanje ruralnog turizma: na prostoru niže zone reč je o Žvinju, Prijevoru, Modježu, Podiju, Sasovićima; na prostoru srednje zone reč je o Mokrinu, Kamenu, Žlijebima, Ublima, Bjelskim Kruševicama; na području više zone reč je o Kruševice Koridoru puta za Sitnicu.	<ul style="list-style-type: none"> • neopremljenost infrastrukturom i pristup koji je težak; • smanjenje broja stanovnika u većem delu brdskih i planinskih područja; • značajna izmenjenost prostorne strukture usled nebrige kada su u pitanju tradicionalni kulturni obrasci
Kotor/ eko turizam	Na prostoru brda Vramac prisutne su lokalne pešačke staze. Neophodno je izvršiti njihovo unapređenje u funkciji razvoja sportsko-rekreativnog i eko turizma.	
Tivat/ruralni turizam	Prisutan je potencijal za razvijanje ruralnog turizma na prostoru Vrmaca i na prostoru trinaest ambijentalnih celina na prostoru Gornje Lastve i Gornjih Krašića. Odgovarajuća planska dokumentacija predviđa revitalizaciju seoskih naselja. Prisutno je razvijanje ruralnog turizma na prostoru Gornje Lastve, Gošića i Milovića.	<ul style="list-style-type: none"> • neopremljenost infrastrukturom
Tivat/ ambijentalne celine	Revitalizovaje naselja koja su ambijentalne celine koje imaju autohtoni graditeljski izraz. Reč je o Lepetanama, Donjoj Lastvi, Dančukovini, Grgurevini, Bjelila-Kakracu, na prostoru priobalnog pojasa Tivatskog zaliva reč je o Gornoj Lastvi, Đurdevom Brdu, Bogadašićima na padinama Vrmca, Bogišićima, Đuraševićima,	

	Milovićima, Kostićima, Radovićima i Gornjim Krašićima na Krtolama.	
Tivat/ eko turizam	Solila se smatra prirodnim staništem velikog broja ptičjih vrsta. Postoji mogućnost dase razvija turistička ponuda bird watching, tj. posmatranje ptica.	
Tivat/sportsko-rekreativni turizam	Predviđena je izgradnja sportsko rekreacionih centara na proostoru Župa-Bonića, Kaladrova, Plavih Horizonata, Luštica, kao i na prostoru lokacija koje su pogodne da se razvijaju delatnosti koje imaju regionalni značaj na prostoru Opatova.	
Bar/ ruralni i eko turizam	Prisutna je nerazvijenost ruralnog i eko turizma uprkos postojanju izuzetnih uslova na prostoru sela na obale i bližeg zaleđa. Ekoturizam nije posebno organizovan sem u obliku izleta, ali se oslikuje izuzetnim potencijalima na području Skadarskog jezera. Na ovom prostoru turistička ponuda bi mogla biti obogaćena posmatranjem ptica, eko ribolovom u kombinaciji sa smeštajem i etno motivima seoskog turizma. Ribolovnim turizmom i lovnim turizmom na jezeru i na prostoru planinskog zaleđa gazduje JP Rumija. Ove aktivnosti smatraju se značajnim šansama za razvoj ovih predela i njihovo uvrštavanje u zvaničnu turističku ponudu. Postoji plan za izgradnju i uređivanje glavne izletničko-šetališne staze duž celokupne Barske rivijere. Ovom stazom bi bilo obezbeđeno objedinjavanje šetališnih, pešačkih, biciklističkih i trim staza prvenstveno na prostoru planina Sutorman i Rumija i na prostoru sela u okolini Skadarskog jezera	<p>Generalno barijere se ogledaju u:</p> <ul style="list-style-type: none"> • nedostatku strateškog pristupa za razvoj turizma; • nedovoljno dobro kvalitetu smeštajnih kapaciteta; • slaboj razvijenosti ostalih sektora koji prate razvoj turizma
Ulcinj/ eko turizam	Za posmatrače ptica privlačni su prostori Šaškog jezera i ulcinjskih basena soli, obzirom da Ulcinj sa svojim okruženjem predstavlja glavnu tačku za odmor više od 200 vrsta ptica na putanji njihovih migracija.	<ul style="list-style-type: none"> • ilegalni lov ptica na prostoru obala i salina smatra se pretnjom za doživljaj prirode i imidž
Središnji region		

Danilovgrad/ ruralni turizam	Neophodno je da se na turističko tržište iznese ponuda ruralnog (seoskog) turizma koji ima različite nivoe usluga i programe podtipova (poput agro-turizma, etno-turizma, itd.). Učestvovanje u okviru aktivnosti seoskih domaćinstava može da bude privlačno, prvenstveno kada su u pitanju inostrani turisti. Ono se najčešće smatra integralnim delom turističke ponude u ruralnim planinskim prostorima, prvenstveno katunima.	
Podgorica/ kombinacija kulturno- istorijskog turizma i prirodnih lepota	Na obalama Skadarskog jezera postoji dosta zatona i ostrvcadi. Kada je reč o većim ostrvima, reč je o Beški, Starčevu, Lesondru, Komu i drugim. Na Skadarskom jezeru postoje i kulturnoistorijski spomenici. Dominantne su crkve iz XIV i XV veka. U blizini Vranjevine smeštena je tvrđava Lesendro koja je izgrađena u XIX veku. Skadarskim jezerom predstavljen je jedan od najvećih rezervata ptica na prostoru Evrope.	
Cetinje/ kombinacija kulturno- istorijskog turizma i prirodnih lepota	Razvijanje ponude i aranžmana kojim bi bili obuhvaćeni kratki obilasci muzeja i kulturno-istorijskih spomenika, turističkih sela koja bi trebala da budu pažljivo odabrana i uređena u tu svrhu, izleti, rekreacija, sport i ekologija. Sve navedeno bi trebala da prati bogata ponuda domaćih specijaliteta, poput raznih peciva, vina, njeguškog sira i pršute, i sl.	<ul style="list-style-type: none"> • nepostojanje adekvatne ponude kada su u pitanju hotelski i smeštajni kapaciteti.
Nikšić/ ambijentalni turizam	Prisutni su resursi za razvijanje ambijentalnog turizma na prostoru veštačkih jezera Krupca i Slanog. Na prostoru Slanog jezera turistički sadržaji ne postoje, dok su na prostoru jezera Krupac zastupljene plaže i ugostiteljski objekti.	
severni region		

Mojkovac/ sportsko- rekreativni turizam i eko turizam	Prisutnost potencijala za razvoj raftinga na reci Tari na prostoru opštine, koji nije iskorišćen. Zastupljenost sportsko-rekreativnog turizma na prostoru NP Biogradsko jezero i ostalih jezera na prostoru Bjelasice.	<ul style="list-style-type: none"> • na prostoru opštine Mojkovac na snazi je zabrana raftinga koja je navodno izazvana zaštićenošću područja Tare u okviru ovog dela, iako je reč o istom stepenu zaštite kakav postoji na delovima reke na kojima se vrši organizovanje raftinga • ne postoje u dovoljnoj meri razvijene usluge i infrastruktura na području NP Biogradska Gora
Mojkovac/ ruralni turizam	Prisutne su inicijative namenjene razvoju ruralnog turizma, poput Motela Krstac i imanja Rakočević. Uz ova prisutna su i imanja koja nisu u funkciji – imanje Stanišić i imanje Filipović.	<ul style="list-style-type: none"> • nerazvijena turistička ponuda • loša privatizacija i problem prilikom nedobijanja dozvola za gradnju
Mojkovac/ verski turizam	I pored postojanja verskih objekata, manastira Dobrilovine i crkve Sv. Đorđa, nije došlo do razvoja verskog turizma.	<ul style="list-style-type: none"> • nepostojanje organizovanih poseta, reč je isključivo o individualnim posetama
Kolašin/ letnji turizam	Letnja sezona odlikuje se raznovrsnom turističkom ponudom: pešačkim turama na stazama Bjelasice, Komova, Sinjajevine i Moračkih planina, raftinzima/splavarenjima na Tari, planinskim biciklizmom na Bjelasici, stenama za penjanje Biočinovići na Mušovića reci, sportskim ribolovom na reci Tari, posetom botaničkoj bašti i NP Bigradaska gora – gde postoji mogućnost vožnje čamcima, šetnje u prirodi i posmatranja ptica. Na Komovima postoje lokacije namenjene ekstremnim sportovima. Svi navedeni potencijali nedovoljno su iskorišćeni.	<ul style="list-style-type: none"> • barijere su ekonomska kriza, kao i manji broj gostiju. Postoje smeštajni kapaciteti koji nisu • iskorišćeni, oko 1000 ležajeva. U periodu investicionog „buma“ izgrađeni su smeštajni kapaciteti koji nisu iskorišćeni u dovoljnoj mjer
Kolašin/ zimski turizam	U zimskoj sezoni turističkom ponudom obuhvaćene su aktivnosti skinjanja, nordijskog skijanja i klizanja. Tokom 2010. godine izvršeno je organizovanje lokalnog takmičenja u spustu. Prisutan je potencijal za organizovanje većih	<ul style="list-style-type: none"> • jedan od razloga za slabiju iskorišćenost ovih kapaciteta je visoka cijena nakon privatizacije ski centra. Posjećenost kao i negativni trend u broju

	skijaških takmičenja.	stanovnika je primjetan (približno 2000 ljudi manje).
Kolašin/ verski turizam	Razvojem verskog turizma obuhvaćene su posete manastirima Morača i Ćirilovac. Ne postoji dovoljna iskorišćenost i dovoljna promovisanost verskog turizma.	<ul style="list-style-type: none"> • nepostojanje dovoljnog broja poseta koje su organizovanje • mesta se pretežno individualno posećuju prilikom puta za posećivanje manastira Ostrog
Kolašin/ lovni turizam	U pogledu lovnog turizma izdvajaju se jedno ribolovačko društvo i tri lovačka društva. Na ovom području postoje ribnjaci Veruša i Trebaljevo. Reč je o aktivnim društvima koja imaju saradnju sa lovačkim društvima iz država okruženja.	
Kolašin/ eko-turizam	Zamišljeno je organizovanje eko-turizma u formi eko katuna. Oni se nalaze u privatnom vlasništvu i aktivni su. Planirana je i izgradnja etno sela. Investitori su pokazali interesovanje za lokaciju Gornjeg Lopova.	
Bijelo Polje/ letnji turizam	Prisutni su obimni potencijali za razvijanje ruralnog turizma (eko turizam, agroturizam, etno-turizam) obzirom da gotovo 50% stanovništva živi u ruralnom predelu. Postojećim kapacitetima obuhvaćeni su etno selo Dumitor, planinarski dom, etno selo Majina Gora i eko katun Bardov Do.	<ul style="list-style-type: none"> • neopremljenost putnom infrastrukturom i usled toga nepristupačnost. • neophodna je izgradnja putne infrastukture i obezbeđivanje vode i struje • ne postoji prostorno-planska dokumentacija
Bijelo polje/ speleološki objekti	U vidu speleoloških objekata izdvajaju se Novakovića pećina i Đalovića pećina. Planinari spontano posećuju pećine. Od strane speleološkog kluba vrši se organizovanje individualnih poseta, koje nemaju neku kontrolu i evidenciju. Neophodno je da bude uspostavljeno kontrolisano ulaženje.	<ul style="list-style-type: none"> • Đalovića pećina ne može da se dovede u funkciju zbog nepristupačnosti terena – istražena 16km, a njena dužina je 28km. • Loša putna infrastruktura (nema puta do Đalovića pećine)

		<ul style="list-style-type: none"> • Nema evidencije posjeta • Bezbjednost tokom turističkih posjeta
Bijelo polje/ zimski turizam	Prostorni plan posebne namene za područje Komova i Bjelasice predviđa da će doći do izgradnje ski centra Torine i celokupne zimske infrastrukture, uz pet hiljada ležajeva.	<ul style="list-style-type: none"> • nepostojanje adekvatne tehničke infrastrukture kada je reč o putevima, vodi i struji
Bijelo polje/ verski turizam	Turističke agencije i organizacije organizuju posećivanje verskih objekata kojih ima više od dvadeset.	
Bijelo polje/ sportsko- rekreativni turizam	Sportsko-rekreativnim turizmom obuhvaćeni su rafting na Limu, paraglajding i biking. Na Limu je bilo organizovano deset regionalnih regata, dok je organizovanje ratinga individualno. Na ovom području postoje obeležene pešačke i biciklističke staze.	<ul style="list-style-type: none"> • nije sprovedena komercijalizacija • raftinzi su slabo organizovani
Berane/ ruralni turizam	U okviru katuna, planinskih domova i eko sela razvija se ruralni turizam. U vidu potencijala za razvoj ruralnog turizma izdvaja se velika zastupljenost katuna. Međutim, ovaj potencijal nije iskorišćen, obzirom da su katuni većinom napušteni. Opština ulaže velika sredstva u izgradnju planinarskih domova. Istovremeno, na području Komova i Bjelasice vrši se izgradnja eko sela.	<ul style="list-style-type: none"> • putna infrastruktura je loša • nedostaje snabdevanje električnom energijom
Berane/ planinski turizam	Kada je reč o razvoju planinskog turizma prisutni su prirodni resursi čiju je valorizaciju neophodno izvršiti. Reč je o planinama Bjelasici, Cmiljevici, Džakovici, Turijaku, Mokroj planini i Moravcu. Neki hoteli, moteli i planinarski domovi postoje na planinama, ali veći broj njih nije u funkciji. Nakon što je privatizovan, ni hotel Berane više ne funkcioniše.	<ul style="list-style-type: none"> • nedostaju investicije • nedostaje bogatija turistička ponuda • neadekvatnost infrastrukture pogotovo kada su u pitanju planinski katuni koji su veoma udaljeni u odnosu na grad • nedostaju smeštajni kapaciteti
Berane/	Prisutan je potencijal da se razvije zimski turizam. Postojeća infrastruktura je	<ul style="list-style-type: none"> • vlasnici ne pokazuju interesovanje da dalje ulažu

zimski turizam	zadovoljavajuća. Ono što je potrebno istaći je činjenica da posle privatizovanja ne radi Ski centar „Lokve“.	
Berane/ lovni turizam	Prisutan je potencijal u pogledu razvoja lovnog turizma posredstvom sprovođenja aktivnosti neke vrste safarija i sportskog ribolova. Od strane ribolovačkog društva sprovodi se posebna briga kada su u pitanju reke i ribni fond.	<ul style="list-style-type: none"> • nedostaju investicije • resursi su devastirani • infrastruktura je loša
Andrijevića/ planinski turizam	Do razvoja planinskog turizma može doći posredstvom razvoja ski-turizma i ekoturizma. Mogućnosti za razvoj planinskog turizma postoje na Komovima, Jelovici, Gradišnici, itd. Planina Komovi izdvaja se u svakom pogledu i smatra se osnovom za dalji razvoj turizma ovog predela. Prostorni plan predviđa da se izgradi skicentar. Planinara je elektrifikacija dalekih katuna uz pomoć solarne energije, u saradnji sa državnim organima.	<ul style="list-style-type: none"> • ne postoji adekvatna infrastruktura, prvenstveno u pogledu putne infrastrukture i infrastrukture namenjene za snabdevanje električnom energijom • postojeći smeštajni kapaciteti nisu dovoljni • smeštaj je pretežno organizovan u planinarskim domovima i eko katunima • prisutna je depopulacija sela
Andrijevića/ lovni turizam	Na području Andrejevice bile su nastanjene divlje životinje, jeleni, srne, vepar, divokoze, medvedi, zečevi, ali je došlo do uništenja životinskog fonda i istrebljivanja većine vrsta. Plan je da dođe do razvijanja lovnog turizma posredstvom eventualnog sportskog lova ili neke vrste safarija. Primena vodnih resursa sa ciljem da se poveća turistička ponuda je ogromna. Ovaj razvoj bi mogao da obuhvati splavarenja, sportski ribolov i kajak. Beleži se i sve značajniji broj sportskih ribolovaca, reč je uglavnom o inostranim turistima.	<ul style="list-style-type: none"> • nedostaje infrastruktura • ne postoje investitori
Plav/ planinarski turizam	Zakon o nacionalnim parkovima Crne Gore je definisao da se u skladu sa njegovim članovima Prokletije proglase nacionalnim parkom. Međutim, još uvek nije došlo do formiranja uprave. Reč je o planini koja se odlikuje velikim potencijalom kada je reč o razvoju turizma.	<ul style="list-style-type: none"> • ne postoji plan posebne namene parka koji se nalazi u nadležnosti nacionalnih parkova Crne Gore • usled nepostojanja plana posebnih namena nisu

		doneti ni lokalni planovi i strategije, obzirom da je potrebno da oni vudu usaglašeni
Plav/zimski turizam	Zona Babino Polje – Bogičevica odlikuje se velikim potencijalom kada je u pitanju razvijanje zimskog turizma. Tu je značajno da se istakne visokoplaninsko skijalište. Plavskim delom Prokletija obuhvaćeno je 44% planine. Ovaj deo obuhvata sedam zona i obuhvata otprilike 65% denivelacija ski staza na prostoru Crne Gore.	<ul style="list-style-type: none"> • ulaganja su nesrazmerna potencijalima • ne postoji adekvatna snabdevenost električnom energijom • nedostaju investicije • postojeća infrastruktura je u lošem stanju
Plav/letnji turizam	Zonom Plavskog jezera i reke Ljuče, zonom doline Grebaje, obuhvaćene su zone koje imaju pogodnosti za razvijanje letnjeg turizma. Postoji plan za razvijanje eko katuna na mestima gde postoje planinski letnji kolibokatuni, planinarskih domova, itd.	<ul style="list-style-type: none"> • nedostaju investicije • postojeća infrastruktura je u lošem stanju
Plužine/eko turizam	Prisutnost velikog potencijala za razvijanje eko turizma usled činjenice da postoje padine i visoravni na prostoru Plužina. Funkcioniše nekliko eko kampova, međutim reč je o potencijalu koji nije u potpunosti iskorišćen.	<ul style="list-style-type: none"> • putna infrastruktura je loša • smeštaj ne nekategorisan • ne postoji dovoljna edukacija radnje snage • prisutna je depopulacija sela
Plužine/planinarenje	Šumski komplks na prostoru Plužina smatra se potencijalom kada je reč o razvoju planinskog turizma. Posebnim značajem odlikuje se deo opštine koji kroz NP Durmitor prolazi. Turisti individualno obilaze pojedina poručja. Može se reći da ovaj resurs nije na pravi način iskorišćen.	
Plužine/rafting rekom Tarom	Kada je u pitanju opština Plužine, glavnim turističkim potencijalom smatra se rafting rekom Tarom. U Šćepan Polju prisutan je veliki broj rafting klubova koji tokom svakog dana, u periodu maja i septembra, pruža turistima mogućnost da splavare.	<ul style="list-style-type: none"> • putna mreža je loša • smeštaj je nekategorisan • radnja snaga nije u dovoljnoj meri edukovana
Plužine/	Splavarenje na Pivskom jezeru smatra se jednim među značajnijim turističkim	<ul style="list-style-type: none"> • radnja snaga nije u dovoljnoj meri edukovana

splavarenje Pivskim jezerom	potencijalima opštine Plužine koji nije u dovoljnoj meri iskorišćen.	
Šavnik/ planinski turizam	Prisutan je potencijal koji se može koristiti kako bi se razvio planinski turizam. On se prvenstveno ogleda u postama kanjonima Bijela, Bukvice i Nevidio. Vršni se sprovođenje organizovanih poseta kanjonima koji su navedeno, prvenstveno kada je kanjon Nevidio u pitanju.	<ul style="list-style-type: none"> • prisutan je trend depopulacije
Šavnik/ eko turizam	Razvijanje eko-turizma obavlja se posredstvom ponude eko sela. Na prostoru opštine Šavnik prostiru se četiri eko sela koja su smeštena na katunima.	<ul style="list-style-type: none"> • nepostojanje adekvatne putne infrastrukture • stanoništvo se raseljava
Žabljak/ skijaški turizam	Reč je o resursu koji se primenjuje posredstvom ski centra Durmitoru, ski centra Savin kuk i ski centra Jankovača. U pitanju je resurs koji se može koristiti kroz aktivnosti alpskog skijanja. Smeštajnim kapacitetima pretežno se smatraju apartmani i hoteli.	<ul style="list-style-type: none"> • putna infrastruktura može biti posmatrana kao jedan od ozbiljnijih problema za bolju valorizaciju postojećeg potencijala • prisutna je gradnja koja nije planska • prisutan je trend depopulacije
Žabljak/ planinarenje	Planinarenje se smatra atraktivnim vidom turizma prvenstveno tokom letnjeg perioda. Na području Žabljaka postoji dosta staza koje su uređene.	
Žabljak/ rafting rekomb Tarom	Na prostoru Žabljaka, aktivnost raftinga na reci Tari smatra se jednim od potencijala kada je reč o razvoju turizma.	
Pljevlja/ ruralni turizam	Potrebno je da se turističkom tržištu obezbedi ponuda ruralnog turizma koji će imati različite nivoe usluga, programe podtipova u vidu agro-turizma, eko-turizma, itd. Prostori Ljubišnje i Kosancije smatraju se atraktivnim lokacijama kada je u pitanju razvoj ovakvog vida turizma.	<ul style="list-style-type: none"> • obzirom na činjenicu da je životna sredina ugrožena, sve niže zone ograničene su znatnim ograničenjima u pogledu rekreacije i turizma

Pljevlja/lovni turizam	Postoje područja koja imaju potencijal za razvoj lovnog turizma, odnosno sportskog ribolova. Reč je o Otilovićima jezeru i reci Čehotini, kanjonu Drage i Bukovici.	
Pljevlja/ zimski turizam	Potencijalom za razvoj zimskog turizma odlikuju je lokacije Kosanica, Ljubišnja i Popovanjiva.	<ul style="list-style-type: none"> • atraktivne lokacije su slabo dostupne obzirom na loš kvalitet lokalnih saobraćajnica i njihovo loše održavanje tokom zimskog perioda • postoji obavezna zaštita objekata namenjenih vodosnabdevanju u Velikoj Pilješi, Breznici i Bogiševici • postoje problemi povezivanja saobraćajnom infrastrukturom na regionalnom nivou • elektrosnabdevanje nije adekvatno na području van grada

(Ministarstvo ekonomije Crne Gore, 2012, 115-128)

Kada je ruralni turizam u pitanju sama ponuda na teritoriji Crne Gore trebala bi biti posmatrana sa gledišta većeg broja elemenata, poput: smeštajnih kapaciteta, infrastrukture, proizvoda, odnosno ponude organizatora putovanja (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

3.4.1. Proizvodi vezani za aktivnosti u prirodi

U skladu sa Strategijom razvoja ruralnog turizma sa akcionim planom do 2023. godine, proizvodima ruralnog turizma smatraju se tri grupe proizvoda: proizvodi agroturizma, proizvodi turizma baziranog na aktivnostima u prirodi i ostali proizvodi vezani za ruralno kulturno nasleđe.

Pod proizvodima agroturizma podrazumeva se pet kategorija proizvoda. Reč je o: smeštaju u objektu koji je nekad predstavljao aktivno seosko domaćinstvo, tj. poljoprivredno gazdinstvo, uz obavljanje aktivnosti na drugom mestu; smeštaju u okviru poljoprivrednog gazdinstva uz pasivan kontakt, tj. smeštaju bez dodatnih usluga; smeštaju ili poseti poljoprivrednom gazdinstvu uz indirektni kontakt – posluživanju proizvoda poljoprivrednog gazdinstva (obroka); smeštaju ili poseti aktivnom poljoprivrednom gazdinstvu, sa direktnim kontaktom, ali u vidu demonstriranja poljoprivrednih aktivnosti; smeštaju ili poseti u aktivnom poljoprivrednom gazdinstvu, sa autentičnim doživljajem posredstvom učestovanja u aktivnostima sa domaćinima (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Pod proizvodima turizma zasnovanog na aktivnostima u prirodi podrazumeva se devet kategorija. Reč je o biciklizmu/planinskom biciklizmu; šetnji/planinarenju; jahanju konja; sportskom lovu i ribolovu; avanturističkim aktivnostima/ekstremnim sportovima(kanjoningu; paraglajdingu, alpinizmu, raftingu i sl.); eko-turizmu; programu izgradnje timskog duha (team building-u); 4x4, enduru, motokrosu; i drugim (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Kada je reč o ostalim proizvodima vezanima za kulturno nasleđe, govori se o vinskom turizmu, gastronomskom turizmu i degustaciji proizvoda: događajima i festivalima; posetama istorijskim lokalitetima i zavičajnim muzejima; obilasku sela; kreativnom turizmu (zanatskim i umetničkim radionicama, školama kuvanja i sl.); seoskim pijacama – pijačnim danima; tematskim rutama; i drugim (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Na teritoriji Crne Gore beleži se prisustvo nacionalne biciklističke staze i regionalnih i lokalnih biciklističkih staza koje vode kroz ruralne i planinske predele. Kada je reč o nacionalnim markiranim biciklističkim stazama, njih ima pet. Do nastajanja mreže tzv. „Vrhunskih biciklističkih staza” došlo je usled odluke koju je donelo Ministarstvo održivog razvoja i turizma a koja se odnosi na unapređenje biking i hiking ponude Crne Gore, obzirom na planinske predele koji se smatraju idelanim terenima za razne vrste ponude u okviru oblasti aktivnog turizma. Reč je o stazama kojima su povezane planine, glečerska jezera, planinske reke, Jadransko mora i značajni kulturno istorijski spomenici i živopisna sela. Iako postoji odlična infrastruktura, na pojedinim delovima staze došlo je do oštećenja signalizacije. „Postoje i dve regionalne staze Katunski put Granični visovi (koji obuhvata opštine Berane, Andrijevicu, Plav) i Rikavačko jezero – Jošanica” (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018, 19). Kada je reč o lokalnim biciklističkim stazama, one su se prostoru na severu na području Andrijevice, Berana, Bijelog Polja, Mojkovca, Kolašina, Plava, Gusinja, Plužina i Pljevalja. Prisutan je veliki broj staza koje su namenjene za pešačenje. Razvijena je i ponuda drugih aktivnosti, među kojima se izdvajaju kanjoning i rafting. U vidu vrhunskih staza izdvajaju se Centralna transferzala sadužinom od 232 km i Primorskoplaninarska transferzala sa dužinom 187 km. Reč je o uredno markiranim stazama. „Takođe, vredno je napomenuti i regionalnu planinarsku stazu Vrhovi Balkana, koja se proteže kroz tri države (Crna Gora, Albanija, Kosovo) ukupne dužine 134 km, koja je veoma atraktivna i posećena” (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018, 19).

Primetno je da se važnim segmentom tražnje smatraju ljubitelji aktivnog odmora u prirodi i avanturističkog turizma. Oni najčešće dolaze radi planinskog biciklizma i planinarenja. Ove grupe turista zainteresovane su za prirodu, tradiciju, kulturu, slow food koncept ishrane. Nasuprot tome, prisutni su i turisti koji dolaze kako bi posetili i uživali u seoskom ambijentu. Reč je pretežno o porodicama i starijom populaciji koja traga za aktivnostima koje su povezani sa domaćinstvima i neposrednim okruženjem. Kada je reč o domaćinstvima prisutno je veliko učešće stranih turista, dok su komercijalni smeštajni kapaciteti preferirani od strane domaćih turista (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Na prostor ruralnih područja Crne Gore veliki broj posetilaca dolazi bez korišćenja agencijskih usluga. Posetioci sami vrše organizovanje boravka i bavljenja različitim aktivnostima, poput planinarenja, biciklizma ili pećanja, ili se prijave za neki vid aktivnosti

za koji im je neophodan stručni vodič, poput kanjoninga ili raftinga (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

3.4.2. Agroturizam

Kada je reč o agroturizmu i boravku u ruralnim domaćinstvima, reč je o proizvodu koji tek treba da doživi svoju ekspanziju, obzirom na svoju sve veću popularnost na tržištu. Turisti žele da autentično dožive ruralno, aktivno participuju i imaju kontakt sa stanovništvom seoskih područja. Kada je reč o otvaranju seoskih domaćinstava za turiste, ova ideja je još uvek u povoju, i ova domaćinstva najčešće smeštaju turiste koji su kao primaran motiv za dolazak imali aktivnosti u prirodi. Sa druge strane, prisutna je i ponuda domaćinstava čija je namena za turiste koji imaju želju da uživaju u miru, konzumiraju domaću hranu i praktikuju aktivnosti u okviru domaćinstva (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Pozitivnim se smatra činjenica da je ponudom turističkih agencija obuhvaćena i mogućnost za smeštaj u okviru seoskih domaćinstava, katuna, etno sela i planinskih koliba i kuća. Navedeno aranžmanima daje obeležje ruralnog turizma. Potrebno je istaći činjenicu da je i dalje prisutan mali procenat lokalnih turističkih agenata koji svojom ponudom obuhvataju aktivnosti ili arnžmane koji se odnose na ruralni turizam (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Kada je u pitanju atraktivnost agroturističke ponude, zapažena je veća tražnja za domaćinstvima koja su sačuvala tradicionalni stil gradnje i čiji je prostor opremljen tradicionalno. Istovremeno, veća neto zarada zabeležena je u domaćinstvima koja sama proizvode hranu namenjenu njihovim gostima. Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja u okviru ove oblasti kontinuirano pruža podršku sa ciljem da se uvećaju stočni fond, površina pod zasadima, prerada proizvoda na poljoprivrednim gazdinstvima, itd. (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Kada su u pitanju ostali proizvodi ruralnog turizma, prisutan je veći broj vinskih ruta i gastronomskih ruta koje su turistima na raspolaganju. U vidu jedne od najatraktivnijih ruta moguće je izdvojiti etno-gastronomsku turu na Skadarskom jezeru. Reč je o ruti koja je nastala u vidu rezultata IPA projekta za prekograničnu saradnju Crne Gore i Albanije.

Istovremeno, prisutan je veliki broj aktivnosti koje imaju potencijal da prerastu u proizvode (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

3.4.3. Ponuda organizatora putovanja

Ponuda turističkih agencija na prostoru Crne Gore obuhvata različite varijante. Postoje unapred pripremljeni paket aranžmani za određeni interval vremena i pojedinačni sadržaji – odnosno proizvodi koji od strane turista mogu biti odabrani u skladu sa njihovim nahođenjem, na osnovu čega se formira plan putovanja koji je lično njima prilagođen. Takođe, prisutne su i agencije koje pružaju mogućnost za modularni buking. Na ovaj način turisti imaju mogućnost da odaberu pojedinačne sadržaje koji pripadaju različitim distupim kategorijama (katuni, avanture, boravak i aktivnosti na poljoprivrednom gazdinstvu). Istovremeno, turističkim agencijama turisti podnose zahteve za organizaciju posebnih sadržaja, tj. aranžmana namenjenih pojedincima, manjim ili većim grupama turista. Kao jedan od primera moguće je istaći organizaciju biciklističkih tura, prema posebnim zahtevima turista. Ture koje su prilagođene prema posebnim zahtevima turista najčešće bivaju organizovanje za grupe koje broje između jednog i pet turista. Specifično je da su u najvećem broju slučajeva u pitanju ture koje imaju mešoviti karakter, tj. turistima su ponuđeni aranžmani kojima je obuhvaćena kombinacija boravka na planini i na moru. Ponudom su obuhvaćene i posebne ture namenjene turistima koji tragaju za posebnim iskustvom i koji imaju želju za uživanjem u luksuznijim verzijama ruralnog turizma. Organizovanje ovih tura vrši se za posebne ciljne grupe i one se nazivaju turama specijalnih interesovanja, odnosno prilagođenim luksuznim putovanjima (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Uz ture i turističke proizvode koji su na prostoru Crne Gore ponuđeni turistima, sve većom popularnošću se odlikuju regionalne ture. Reč je o turama organizovanim za turiste koji u Crnu Goru dolaze na duži vremenski period i koji imaju želju da tokom tog perioda obiđu što veći broj država u okviru regiona. U sklopu aranžmana koji se turistima nude od strane turističkih agencija najpopularnijim se smatraju sadržaji poput raftinga, kanjoninga, degustacionih tura, obilazaka katuna, pešačkijtura, hajkinga, zip lajna, džip safarija, obilaska seoskih domaćinstava i učestovanja u okviru tradicionalnih aktivnosti na poljoprivrednim gazdinstvima (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Na osnovu prakse domaćih turističkih agencija moguće je zaključiti da strani turisti nemaju želju da dobiju isključivo gotove proizvode koji su predstavljeni pojedinačnim aktivnostima. Upravo suprotno, strani turisti tragaju za kombinovanjem sadržaja koji su ponuđeni u okviru ruralnog turizma Crne Gore. Najzastupljenijim turistima u okviru ruralnih područja smatraju se strani turisti. Sa druge strane, domaći turisti se za ruralni turizam odlučuju u određenim situacijama, prvenstveno prilikom organizovanja team-building aktivnosti. Značajno je da se istakne da postoji mogućnost pronalaženja ponude ruralnog turizma Crne Gore i u okviru sajtova većeg broja stranih specijalizovanih agencija (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Kada je reč o višednevnim putovanjima, u ponudi agencija najzastupljeniji su aranžmani kojima su obuhvaćeni proizvodi koji pripadaju grupi aktivnosti u prirodi. Reč je o aktivnostima kao što su pešačenje, bajking, rafting, kanjoning i druge eskeperimentalne aktivnosti, posmatranje ptica. Istovremeno, često postoji i ponuda kombinacije većeg broja aktivnosti (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018). Navedeno je u skladu sa istraživanjem koje je sprovedeno kako bi se izradio Program razvoja ruralnog turizma sa akcionim planom do 2021. godine. Istraživanjem su bili obuhvaćeni turisti posetioci ruralnih predela Crne Gore. „Turisti koji su boravili u višednevnoj poseti Crnoj Gori procentualno najčešće navodili netaknutu i izuzetno lepu prirodu (55.4%) kao prednost ruralne destinacije koju su posetili. Na drugom mestu je gastronomija (30.9%), dok najmanji procentualni udeo imaju noćni provod/festivali (2.2%) i istorija i kultura (3.6%)” (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2019, 27). Kada je reč o kulturno-istorijskim vrednostima, one se smatraju najmanje iskorišćenim segmentom ponude, prvenstveno kada je u pitanju sever zemlje. Iz tog razloga neophodno je da se kulturno-istorijskim vrednostima posveti posebna pažnja i da se vrši međusobno uvezivanje ponude kulturnog i ruralnog turizma. Reč je o aspektima turizma koji se smatraju komplemenarnim vidovima turizma koji imaju velike potencijale obogaćivanja, čime bi bilo obezbeđeno produženje boravka turista koji se odluke za posećivanje ruralnih predela Crne Gore (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

U isto vreme, veliki procenat ponude zasniva se na izletima, tokom kojih ne postoji duže zadržavanje u seoskim domaćinstvima, usled čega dolazi do umanjenja dugoročne koristi izazvane ovakvih aktivnostima. Nedostaje da dođe do organizovanja većeg broja aranžmana koji će biti duži i kojima će biti objedinjena ponuda severa i juga, što bi dovelo do boljeg iskorišćavanja raznovrsnih prirodnih vrednosti koje su na udaljenosti koja je relativno mala. Uz navedeno, domaća ponuda u okviru ruralnog turizma ima nedostatak integrisanosti.

Naime, neophodno je postojanje izraženije saradnje nosioca ponude prilikom kreiranja jedinstvenog lanca vrednosti u okviru ruralnog turizma. Time je obuhvaćena i saradnja između seoskih domaćinstava sa jedne strane i organizatora aktivnosti u prirodi, organizatora događaja, muzeja, poljoprivrednih proizvođača i ponude u oblasti ekstremnih sportova sa druge strane (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

3.4.4. Lanac vrednosti

Na većem delu ruralnih područja nisu prisutni sadržaji koji bi imali mogućnost da u dovoljnoj meri animiraju posetioce ruralnih područja. Od strane lokalnih planinarskih klubova i drugih aktera ovog tipa kroz aktivnosti koje obavljaju još uvek turizam nije u dovoljnoj meri sagledan u vidu značajne komponente lokalnog razvoja i sela, i u tom pogledu primećeno je da nedostaje razvojna singerija. Iz tog razloga postoje primeri realizovanja različitih projekata kojim se uređuju prostori ili staze, a da tom prilikom nisu u obzir uzeti potencijal projekta da privuku turiste i potencijali za boravak turista (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Na lokacijama koje obiluju raznovrsnom ponudom smeštajnih kapaciteta, i to ne isključivo registrovanih smeštajnih kapaciteta, i dalje je prisutan nedostatak zaokružene ponude, tačnije nema postojanja zaokruženog lanca vrednosti. Osim toga, lokalne samouprave smatraju se značajnim subjektom kada je reč o prepoznavanju značaja koji imaju lanac vrednosti i integrisani destinacijski proizvod. Istovremeno, one imaju ulogu u samom razvoju proizvoda (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Potrebno je da nosioci ponude dobijaju različite vidove podrške, dok se neophodnim korakom smatar izradnja sistema za upravljanje destinacijskim proizvodom. U 2017. godini došlo je do realizovanja projekta razvoja katunskog puta Granični visovi. Reč je o putu koji je dug 160 km, i kojim je izvršeno povezivanje opština Berana, Andrijevice, Plava i Rožaja. Tokom projekta, obezbeđeni su solarni paneli za katune, dok je na prostoru ove tematske turističke izvršena gradnja pet odmorišta i isto toliko kampova (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Reč je o projektu koji je namenjen za planinare i biciklistice, ali i licima koja se ne smatraju aktivnim turistima, već vole sami da posećuju navedene predele, dok istovremeno smatraju da su katuni interesantni. Tokom predstojećeg perioda potrebno je da se sagleda na

koji način će se u ovom predeli nastaviti valorizacija turističkih aktivnosti, da li će i na koji način biti privučeni novi pružaoci usluga na prostoru same rute i da li postoji potreba za daljim koracima i ukoliko postoji šta je potrebno učiniti kako bi se ostavila ekonomska održivost. Kao primer se može istaći da na prostoru Katunskog puta ne pokazuju sve porodice spremnost da se priključe turističkog delatnosti. Potrebno je da se navedeno ima u vidu prilikom pronalaženja načina na koji je moguće uključiti što veći broj lokalnih aktera u sticanje koristi od panoramskih puteva i projekata koji su slični. Istovremeno neophodno je istaći da se projekti ne mogu smatrati *a priori* uspešnim, i da su česti slučajevi da razvoj ponude nije planiran na integralan način (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Delom lanca vrednosti smatraju se i poljoprivredni proizvodi koji su raspoloživi. Oni ne trebaju biti posmatrani u vidu dela ponude domaćinstava, već i u vidu potencijala koji bi povezao poljoprivrednike i veće ugostitelje (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018). Neophodno je da distribucija poljoprivrednih proizvoda bude prilagođena promenama u tržišnom okruženju (Kuzman, Prdić i Dobraš, 2017).

I pored pokušaja povezivanja, povezivanje nastavlja da bude izazov. Razlozi za ovakvo stanje mogu biti posmatrani iz dva ugla. Sa jedne strane, kod ugostitelja nije prisutna dovoljna zainteresovanost, obzirom da im je jednostavnije da sarađuju sa manjim brojem većih dobavljača, gde postoji prisutnost sigurnost kada su u pitanju isporuka, obim i kvalitet proizvoda koji su isporučeni. Sa druge strane, od strane poljoprivrednih proizvođača proizvodi često nisu isporučeni sa neophodnim kvalitetom i u količini koja je zahtevana. Uz navedeno, izazovom se smatra i postojanje nedovoljnog poznavanja zakona koji se odnose na bezbednost hrane i drugih propisa kojim je ova oblast regulisana, čije zahteve je neophodno ispuniti kako bi proizvod mogao da se nađe na tržištu. Činjenica je da postoji potencijal, prvenstveno ukoliko se u vidu ima činjenica da je od strane FAO-a pripremljen inventar tradicionalnih proizvoda Crne Gore (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

3.4.5. Infrastruktura

Primetno je da potencijal za razvoj ruralnog turizma nije iskorišćen u potpunosti. Istovremeno, primećuje se da je tokom budućnosti potreban veći intenzitet prilikom izgradnje infrastrukture, formiranja proizvoda i aktivnosti i njihovog plasiranja na tržište. Glavnim problemom, kada je razvoj ruralnog turizma u pitanju, smatra se nerešen problem osnovne

infrastrukture na području većine sela. Pod tim se podrazumeva sigurnost snabdevanja vodom, sigurnost snabdevanja električnom energijom, odlaganje otpada, neadekvatni prilazni putevi i signalizacija. U okviru sela u kojima su prisutna domaćinstva koja aktivno pružaju usluge u ruralnom turizmu, prisutan je nedostatak sadržaja namenjenih različitim ciljnim grupama, poput pešačkih staza, ruralnih tematskih staza i sl. Istovremeno, većina objekata nije opremljena Internetom, što predstavlja čestu primedbu posetilaca. I pored toga što pojedini pravilnici i regulative ističu da je za obavljanje turističke delatnosti neophodno postojanje određene turističke infrastrukture, ona je u najvećem broju slučajeva ili nepostojeća ili u lošem stanju. Istovremeno, činjenica je da pojedinačna seoska domaćinstva nemaju mogućnost obezbeđivanja turističke infrastrukture (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Rezultati istraživanja vezanog za stavove koje imaju turisti koji su posećivali ruralna područja Crne Gore pokazuju da su od strane turista koji su višednevno posetili Crnu Goru negativne ocene najčešće davane infrastrukturi – 29.4%. Od strane turista najveća prosečna ocena za razvijenost infrastrukture data je centralnom regionu – 3.25. U poređenju sa ukupnim uzorkom, turisti koji su na severu Crne Gore boravili dali su najveću ocenu za čistu okolinu – 4.12, u poređenju sa južnim regionom u kome je karakteristika čiste okoline ocenjena najslabijom ocenom – 3.39. Na području severnog regiona primećen je napredak u pogledu infrastrukture, dok se velikim problemom regiona i dalje smatra sistem informisanja turista (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

U okviru Mapa resursa Crne Gore, kada su u pitanju ograničenja za razvoj ruralnog turizma i turizma uopšteno u najvećoj meri se izdvajaju ograničenja u pogledu infrastrukture. Prema regionima ograničenja su sledeća:

- primorski region – ograničenja turističkih potencijala prvenstveno su povezana sa turističkom infrastrukturom pod kojom se podrazumeva neadekvatno rešen saobraćaj, nerešena pitanja kanalizacije i odvoda, i sl. Uz to, potencijalnom pretnjom za puno iskorišćavanje vrednosti turističkih potencijala smatra se neplanska gradnja uz neadekvatan stepen brige kada su u pitanju spomenici kulture, tradicija i stil gradnje, tj. gradnja uz narušavanje ambijentalnog okruženja;
- središnji region – ograničenja za dalji razvoj turizma ogledaju se u nezadovoljavajućoj turističkoj infrastrukturi i nepostojanju raznolike turističke

ponude. Istovremeno, glavnom opasnošću za dalji razvoj smatra se ekspaniza neplanske gradnje;

- severni region – ograničenja turističkih potencijala u okviru ovog regiona prvenstveno su povezana sa kompletnom turističkom infrastrukturom koja nije dovoljna. Istovremeno, zadovoljavajući nivo ne ispunjava ni tehnička infrastruktura – reč je o putnoj infrastrukturi i snabdevanju električnom energijom. Sprovođenje programa raftinga se obavlja na nestandardizovan i nekontrolisan način. Osim toga, potencijalna pretnja za puno iskorišćavanje vrednosti turističkih potencijala ogleda se u neplanskoj zgradnji, prvenstveno na području Zabljaka, uz neadekvatan stepen brige o stilu izgradnje, odnosno narušavanje ambijentalnog okruženja. Istovremeno, nije prisutna svest većine vlasnika o potrebi povećanja standarda/ili nije prisutna dovoljna informisanost kakva je tražnja prisutna sa najbitnijih emitivnih tržišta (Ministarstvo ekonomije Crne Gore, 2012).

3.4.6. Smeštaj

Ponuda smeštajnih kapaciteta u Crnoj Gori obuhvata hotele i slične objekte na području manje ili više etabiliranih destinacija, etno sela, izdavaoce privatnih apartmana i seoska domaćinstva. Novijim karakterom odlikuje se ponuda smeštaja u etno selima i katunima, i ona tek treba da zaživi na području pojedinih predela, prvenstveno na području severnog regiona. U okviru Centralnog turističkog registra Crne Gore postoje podaci vezani za različite pružaoce usluga u okviru turizma Crne Gore, samim tim i u okviru ruralnog turizma (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Raznovrsni tipovi smeštaja turistima su na raspolaganju. U okviru registra nalaze se sve informacije vezane za tipove smeštaja. Značajno je istaći da postoje pružaoци usluga smeštaja čiji podaci nisu obuhvaćeni registrom. Takvim pružaoциma usluga smeštaja smatraju se seoska domaćinstva. Razlozi za neprijavljivanje najčešće su povezani sa procedurama prijavljivanja za obavljanje turističke delatnosti. Novim Zakonom o turizmu donete su određene izmene kada su ove procedure u pitanju, čime je poznavanje procedura postalo dodatni izazov. Centralnim registrom nisu obuhvaćene detaljnije informacije vezane za karakteristike smeštajne ponude. Usled toga se u vidu ključnog koraka ističe potreba formiranja objedinjene baze podataka o pružaoциma usluga u oblasti ruralnog turizma za sve regione države. Navedeno se u prvom redu odnosi na turističke agencije koje su na samom

početku obavljanja turističke aktivnosti, dok bi objedinjena baza podataka osim pomoći turističkim agencijama, obezbedila olakšavanje poslovanja i nosiocima ponude u okviru ruralnog turizma. Naime, bilo bi obezbeđeno veće promovisanje njihove ponude, usled čega bi došlo do pospešivanja uslova za njihovu saradnju i umrežavanje. Sa druge strane, nije prisutno postojanje jedinstvenog sistema rezervacija u okviru koga bi turisti imali mogućnost rezervisanja i direktnog plaćanja smeštaja u okviru nekog seoskog domaćinstva (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

U skladu sa podacima koji su dobijeni od strane većeg dela lokalnih samouprava iz sva tri regiona države, obezbeđeno je izvođenje okvirne slike vezano za vrstu i broj smeštajnih kapaciteta u ruralnom turizmu, i u okviru područja koja nisu valorizovana još uvek. Kada su u pitanju prikupljeni podaci koji se odnose na područja koja još nisu valorizovana u dovoljnoj meri izveden je zaključak da je prisutan veliki broj lokacija koje su neiskorišćene i koje su pogodne za turističku valorizaciju koja bi bila održiva (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

3.4.7. Znanja i veštine

Lokalne turističke organizacije često se susreću sa izazovima koji su vezani za efikasnije bavljenje ruralnom turističkom ponudom. Glavni izazov povezan je sa kadrovskim resursima i pitanjima koja su vezana za upravljanje turističkih proizvodima, prvenstveno kada je reč o ruralnom turizmu. Na jugu Crne Gore, pored navedenog, potrebno je istaći da lokalne turističke orijentacije pokazuju dominantnu orijentisanost prema turizmu povezanim sa morem (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Prisutan je nedostatak znanja i veština kod pružaoca usluga u okviru ruralnog turizma prvenstveno kod ruralnih domaćinstava. Moguće je brzo rešiti ovaj problem posredstvom organizovanja obuka i edukacija, uz istovremeno prethodno definisanje ciljeva i ideja obuka. Međutim, dobra organizacija edukacija i treninga za veće grupe smatraju se samo delom rešenja. Neophodan je mentorski pristup, koji nije moguć ukoliko se ne formiraju savetodavni mobilni timovi i ukoliko se ne sprovedu intervencije na terenu. Razvoj ovakvog vida turizma zahteva lični kontakt. Sa druge strane, razvoj ruralni turizma ima i socijalnu i populacionu komponentu, kako kada je u pitanju egzistencija ruralnog stanovništva, tako i kada je u

pitanju podrška mladima koji se žele vratiti u seoska područja kako bi se bavili turističkom i poljoprivrednom delatnošću (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Na području Crne Gore naponi da se izvrši povezivanje turizma i poljoprivrede, tj. turizma i sela, pokazali su rezultate koji su relativno ograničeni. Tačnije, prisutan je relativno mali broj seoskih domaćinstva koje pružaju usluge turistima u poređenju sa potencijalima kojima ruralno područje u Crnoj Gori raspolaže (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Navedeno stanje izazvano je velikim brojem uzroka. Ključan problem se ogleda u nepostojanju liderstva u pogledu ruralnog razvoja i razvoja turizma, nedovoljnom razumevanju potreba, mogućnosti i kapaciteta koje poseduju postojeći i potencijalni pružaoci usluga od strane nosilaca turističke politike na lokalnom nivou. Različite lokalne strategije pokazale su se nedovoljnim osnovom za razvoj i slabom garancijom uspeha. Kada je reč o razvoju ruralnog turizma, u institucionalnom pogledu, neophodno je definisanje jasnih mera delovanja na nacionalnom i lokalnom nivou (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

3.4.8. Koordinacija

Kompleksnost ruralnog turizma smatra se osnovnim problemom kada je u pitanju razvoj ove vrste turizma. Ona je izazvana prvenstveno kompleksnošću koja je turizmu generalno svojstvena (npr. velikim brojem aktera koji pružaju usluge turistima, tj. kreiraju jedinstven doživljaj, neusaglašenost administrativnih granica i granica koje turisti vide kao deo destinacije), i drugim karakteristikama koje su vezane za ruralni turizam (npr. zajedničkim korišćenjem prostora od strane turizma, šumarstva i poljoprivrede, zavisnošću autentičnosti ruralnog proizvoda od prisutnosti odgovarajuće ponude poljoprivrednih proizvoda koji su lokalni, ruralnim turizmom u vidu oblika za diversifikaciju ruralne ekonomije). Usled ovakvog vida kompleksnosti u vidu posledice dolazi do velikog broja integracija (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

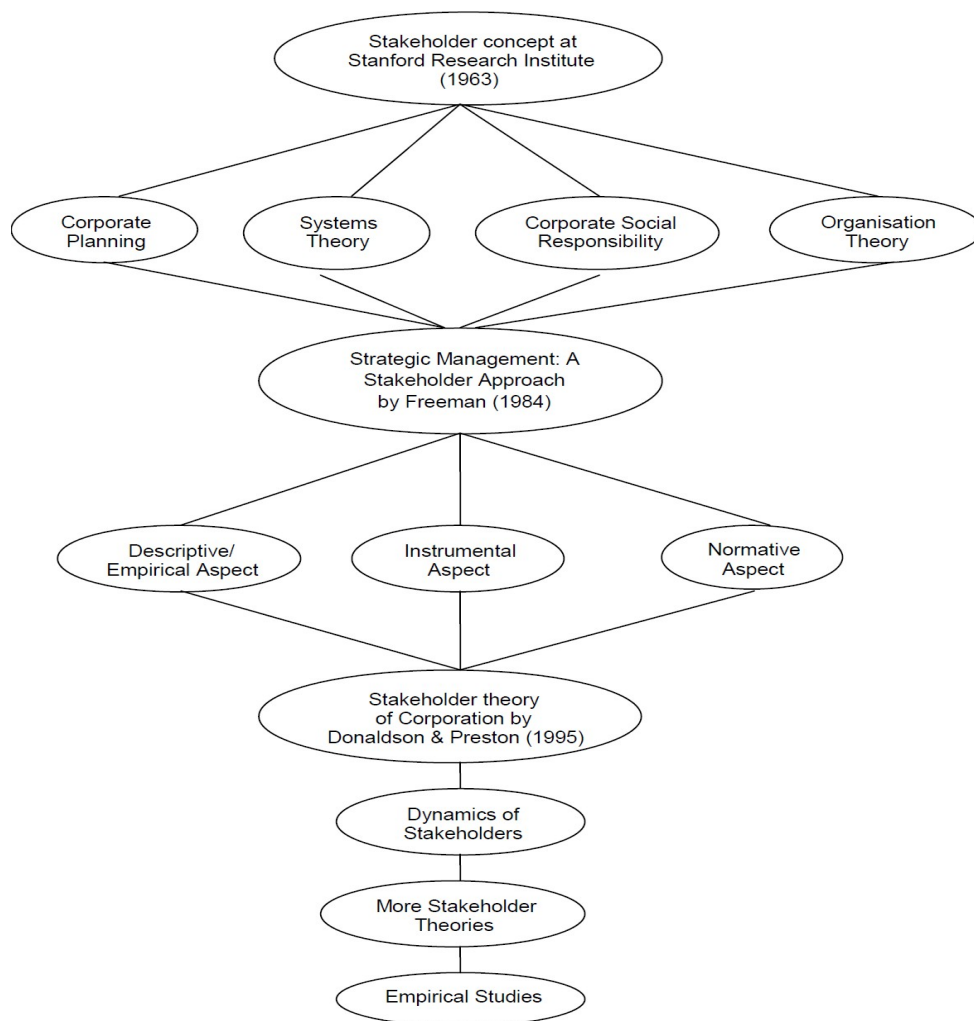
Kada je Crna Gora u pitanju, to se ogleda u činjenici da postoji: strateška nadležnost dva ministarstva – Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja i Ministarstvo održivog razvoja u turizma, lokalna razvojna nadležnost različitih opština, nadležnost u pogledu marketinga koju imaju nacionalne turističke organizacije kada je u pitanju međunarodni marketing i lokalne turističke organizacije kada je u pitanju lokalni marketing. Postoji

mogućnost prevazilaženja relevantnog postojećeg problema neisaglašenosti integracija posredstvom razvoja adekvatnih mehanizama koordinacije kojima bi bilo obezbeđeno postavljanje opštih pravila i strateški pravaca razvoja, i usklađivanja aktivnosti pojedinačnih aktera, što se smatra još jednom od preporuka navedenih u Programu razvoja ruralnog turizma Crne Gore sa akcionim planom do 2021. godine (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

3.5. Zainteresovane strane za razvoj ruralnog turizma i poljoprivrede u Crnoj Gori

3.5.1. Razvoj teorije interesovnih grupa

Kao što je Freeman (1984) identifikovao tokom svog istraživanja, reč „učesnik“ i koncept zainteresovanih strana prvi put je spomenuta u Memorandumu istraživačkog instituta Stanford 1963 godine. Posle uvođenja koncepta zainteresovanih strana 1963. godine, postala je deo različitih teorija poput korporativne planiranja, teorija sistema, korporativna društvena odgovornost, teorija organizacije (Freeman, 1984).

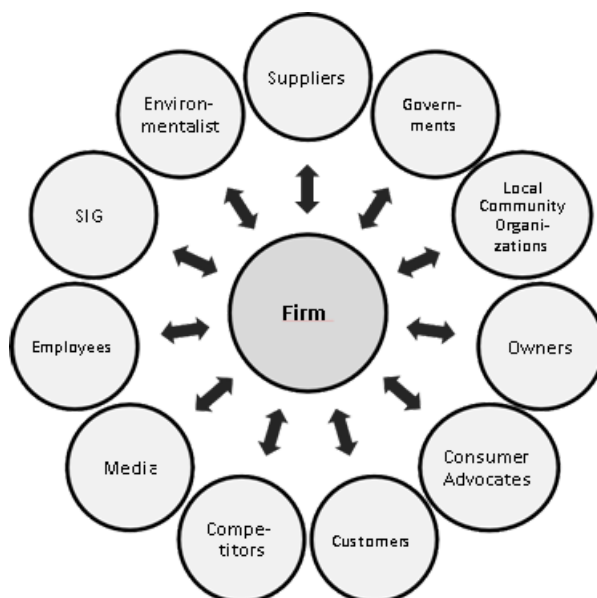

Slika 1. Istorijski razvoj strateškog koncepta zasnovanog na pristupu zainteresovanih strana (Elias & Cavana, 2000, 2)

Freeman je 1984. napisao „Strateški menadžment: pristup zainteresovanih strana“, knjigz koja je postala jedna od citiranih knjiga u vezi sa temom interesnih grupa. Kako Elias i Cavana (2000) ističu teorija o korporaciji koju su predstavili Donaldson i Peterson, kao što je prikazano na slici 1, predstavljala je prekretnicu koja je povezivala deskriptivne/empirijske, instrumentalne i normativne aspekte teorija zainteresovanih strana. Nakon toga proizvedene su dinamike zainteresovanih strana, više teorija zainteresovanih strana i empirijske studije (Elias & Cavana, 2000).

Nakon što je Freeman (1984) u svojoj knjizi „Strateški menadžment: pristup zainteresovanih strana“ razvio okvir za strateško upravljanje koji je uzeo u obzir uticaj zainteresovanih strana na performanse organizacija, termin akter se sve više i više koristio u

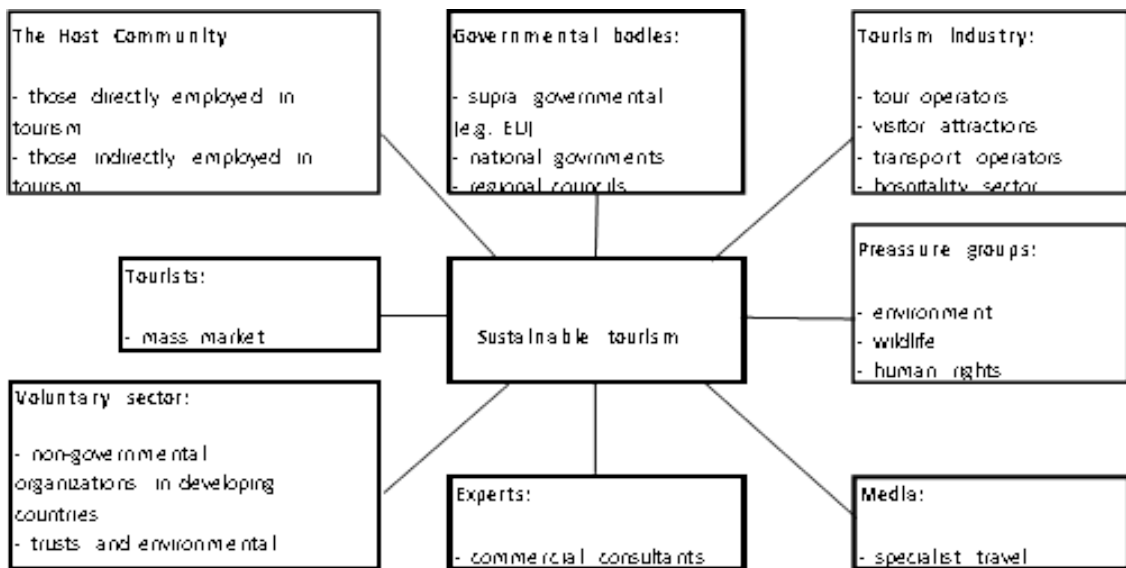
literaturi o upravljanju (Quinlan, 2008). Na firmu ili industriju ne utiču samo unutrašnje promene, već i spoljne promene životne sredine. U tom smislu, menadžeri moraju shvatiti šta čini njihovo okruženje i ko ima udeo u njihovom poslovanju. Razumevanje uticaja na organizacioni učinak i ko ima udeo u organizaciji omogućava rukovodiocima da se prilagode promenama koje prouzrokuju oni koji imaju udeo u organizaciji (Freeman, 1984).

Slika 2. Pregled zainteresovanih strana firme (Freeman, 1984, 25)

Freeman (1984) je naglasio da prikaz sa slike 2 previše pojednostavljen način predstavljanja stanovišta zainteresovanih strana firme, jer predstavljene interesne grupe nisu homogene. Nemaju svi članovi svake interesne grupe imaju isti ulog, interes ili uticaj na firmu ili organizaciju. Stoga bi se svaka grupa zainteresovanih strana mogla detaljnije podeliti u podgrupe sa sličnim karakteristikama. Freeman je razvio verovatno najčešće citiranu definiciju zainteresovanih strana: „Učesnici su one grupe koje mogu uticati ili uticati na dostizanje svrhe organizacije“ (Freeman, 1984, 49). Pored toga, Preble (2005) ističe da je Freemanova široka definicija zainteresovanih strana vrlo korisna u upravljanju zainteresovanim stranama, ali ne omogućava savremenim menadžerima da jasno i precizno identifikuju aktore koji su važni za njihove organizacije.

Clarkson definiše zainteresovane strane kao „osobe ili grupe koje imaju, ili tvrde, vlasništvo, prava ili interese u korporaciji i njene aktivnosti, prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti“ (Clarkson, 1995, 106).

Slika 3. Zainteresirane strane u održivom turizmu (Swarbrooke, 1999, 17)

Pri razvoju održivog turizma takođe bi trebalo uzeti u obzir zainteresovane strane i njihov uticaj na razvoj turizma. Swarbrooke (1999) je tvrdio da je osam glavnih interesnih grupa važno za održivi turizam: zajednica domaćina, vladina tela, turistička industrija, grupe za pritisak, turisti, mediji, eksperti i dobrovoljni sektor.

Cooper i saradnici (2006, citirano u Dabphet, 2013) su napomenuli da nemaju svi akteri isti značaj za uspešan razvoj održivog turizma. Štaviše, razvoj i uspešna primena održivog turizma veoma zavise od podrške relevantnih zainteresovanih strana (Gunn, 1994, citirano u Kruja & Hasaj, 2010).

3.5.2. Okviri zainteresovanih strana

3.5.2.1. Freemanov pristup zainteresovanim stranama

Freeman definiše upravljanje zainteresovanim stranama kao „koncept koji se odnosi na potrebu da organizacija upravlja odnosima sa svojim specifičnim interesnim grupama na način usmeren na akciju“ (Freeman, 1984, 53). On tvrdi da postoje najmanje tri procesa koja je potrebno razumeti za pravilno upravljanje odnosima sa zainteresovanim stranama:

- Racionalni nivo - Ko su zainteresovane strane?

- Nivo procesa - Organizacioni odnosi sa svojim zainteresovanim stranama.
- Transakcioni nivo - „Transakcije i povoljni dogovori između organizacije i njenih zainteresovanih strana“ (Freeman, 1984, 53).

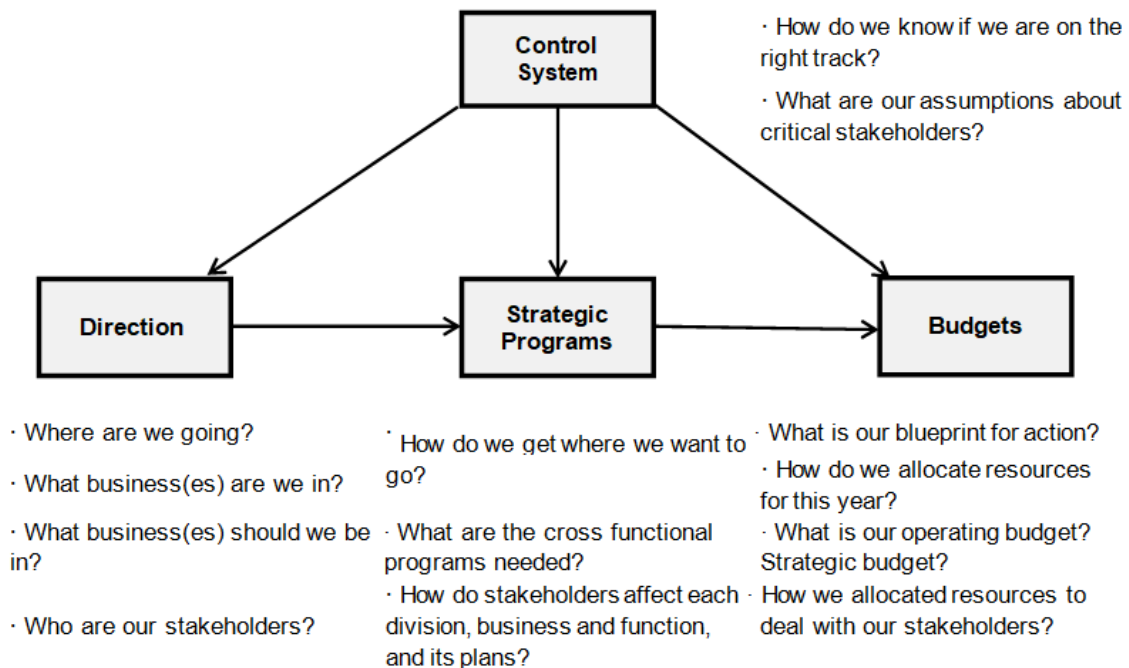
POWER STAKE	Fomal or Voting	Economic	Political
Equity	Stockholders Directors Minority Interests		
Economic	Debt Holders	Customers Competitors Suppliers Unions	Foreign Governments
Influencers			Consumer Advocates Government Nader's Raiders Sierra Club Trade Association

Slika 4. Mreža zainteresovanih strana (Freeman, 1984, 62)

Glavni fokus racionalnog nivoa je definisanje zainteresovanih strana i kreiranje mape zainteresovanih strana na osnovu mreže zainteresovanih strana predstavljene na slici 4. Većina organizacija ima sličnu mapu zainteresovanih strana koju bi trebalo dalje podeliti na detaljniju listu zainteresovanih strana i podskupina za određenu organizaciju (Freeman, 1984). Nadalje, on ističe da uloga svakoge zainteresovane stranem a ne samo zainteresovanih grupa, treba definisati. Ulog je očigledno višedimenzionalan, ali takođe nije lako otkriti koje dimenzije ima ulog. Stoga Freeman koristi dvodimenzionalnu rešetku sa „interesima“ ili „ulogom“ na jednoj osi, i „moći“ na drugoj, kao što je prikazano na slici 4. On predlaže da se tradicionalna kategorizacija uloga ili kamata organizacije koristi kao kapital (tj. vlasnici, akcionari, direktori), ekonomski ili tržišni udeo (tj. kupci i dobavljači) i uticajni ljudi (tj. Vlade, udruženja, advokati). Dok je moć označena kao formalna ili glasačka (tj. akcionari, vlada, direktori), ekonomska (tj. dobavljači, kupci, sindikati) i politička (vlada, udruženja, sindikati, potrošačke grupe) (Freeman, 1984).

Nivo procesa omogućava organizacijama da prenose svoje vrednosti i strategije svojim zainteresovanim stranama. Procesni nivo strateškog upravljanja je kritičan za uspešne

organizacije, a tipičnim procesima strateškog upravljanja moraju biti dodani akteri. Freeman (1984) je predstavio Lorangeovu shemu za proces strateškog upravljanja, prikazanu na slici 5, koja pokazuje da su zainteresovane strane važne za strateško razmišljanje menadžera, kao i kako i kada treba uzeti u obzir uticaj zainteresovanih strana.

Slika 5. Proces strateškog upravljanja (Freeman, 1984, 127)

Transaktivni nivo strateškog upravljanja pomaže menadžerima da proizvedu uspešne transakcije sa zainteresovanim stranama koje su „zasnovane na razumevanju legitimiteta zainteresovanih strana i procesa koji rutinski izražavaju zabrinutost“ (Freeman, 1984, 73). Shvatajući da organizacije postaju sve složenije, Freeman (1984) je predložio da ne samo menadžeri budu unutrašnje zainteresovane strane, već i da svi oni koji utiču na menadžere i organizaciju interno treba da se smatraju internim akterima. Stoga deli zainteresovane strane na unutrašnje i spoljne. Oni koji su se fokusirali na spoljna pitanja i samo na spoljne aktere organizacije shvatili su da postoje unutrašnji akteri koji mogu uticati na to koji će se procesi koristiti i kako će se neke transakcije završiti kako bi se zadovoljili spoljni akteri i rešili spoljni problemi (Freeman, 1984). Njegova ideja je da se koristi pristup zainteresovanih strana u cilju prilagođavanja spoljnim promenama zadovoljavanjem potreba (spoljnih) zainteresovanih strana. Takođe, prilagođavanje spoljnim promenama zahteva posledične unutrašnje promene u organizacijama. Stoga je on definisao unutrašnje zainteresovane strane

kao „interne grupe koje se mogu činiti određenom menadžeru mnogo problematičnijim od spoljnih grupa“ (Freeman, 1984, 216).

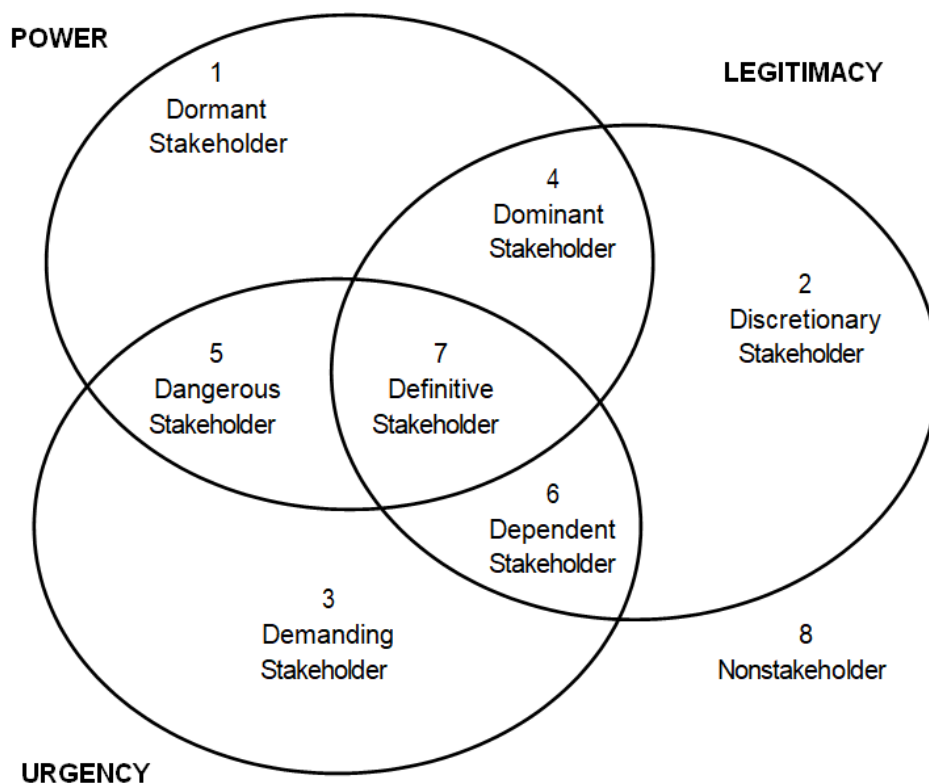
3.5.2.2. Mitchelov koncept zainteresovanih strana

Mitchell, Agle i Wood (1997) su videli s da za identifikaciju zainteresovanih strana nisu relevantni samo moć i interes koje je otkrio Freeman. Oni su izvršili sistematski pregled literature o postojećim definicijama zainteresovanih strana i shvatili su da zainteresovane strane treba da se razlikuju između onih koji imaju legitimne zahteve ili interese („podnosioci zahteva“) i onih koji imaju uticaj ili moć („uticajnici“), i takođe da dve grupe ne moraju istovremeno imati i potraživanja (interes) i uticaj (moć), kao što je predložio Freeman (1984).

Freeman (1984) je identifikovao nivo „procesa“ i „transakcije“ pristupa zainteresovanih strana kao važne delove u definisanju okvira zainteresovanih strana, a to su revidirali Mitchell, Agle i Wood (1997) analizom odnosa između zainteresovanih strana i organizacija. Oni su tvrdili da treba uzeti u obzir i stvarni i potencijalni odnos aktera sa organizacijama, jer je neophodno da organizacije budu svesne potencijalnih uticaja latentnih zainteresovanih strana koji bi mogli poboljšati ili pogoršati performanse.

U analizi postojećih organizacionih teorija, Mitchell, Agle i Wood (1997) su shvatili da se nijedan nije usredsredio na hitnost i da je važno biti svestan količine pažnje koju organizacija mora da posveti svakoj grupi zainteresovanih strana

Zbog toga oni predlažu tri glavna svojstva koja bi trebalo uzeti u obzir pri definisanju organizacionih aktera: moć, legitimitet i hitnost. Na osnovu ova tri atributa razvijena je tipologija zainteresovanih strana prikazana na slici 6. Mitchell, Agle i Wood (1997) su poboljšali model zainteresovanih strana dodavanjem hitnosti kao dodatnog atributa zainteresovanih strana koji se uzima u obzir pri identifikovanju zainteresovanih strana.

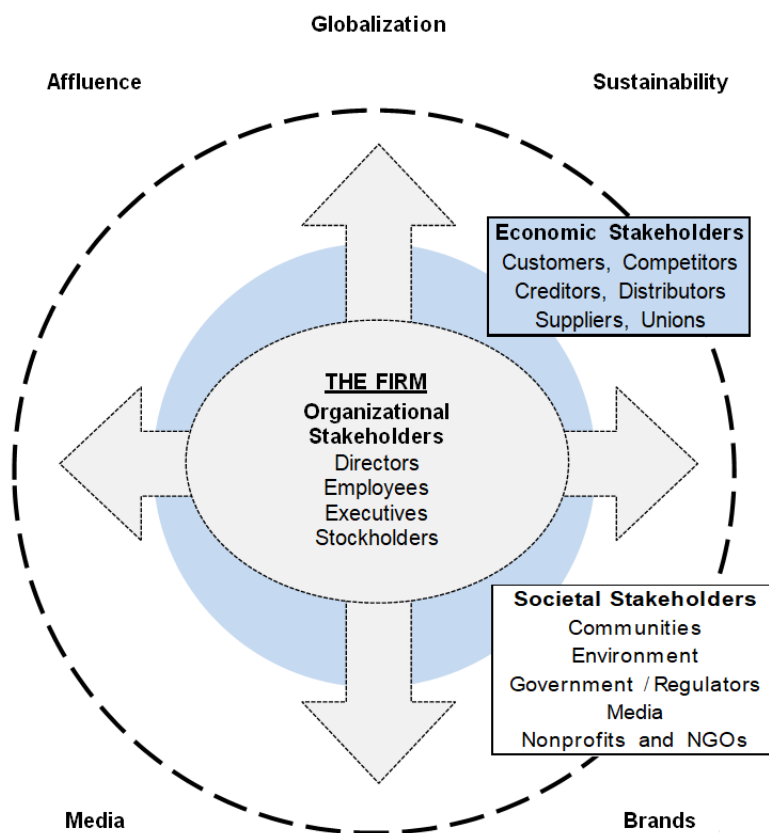
Slika 6. Tipologija zainteresovanih strana (Mitchell, Agle & Wood, 1997, 874)

Nadalje, ne treba zanemariti činjenicu da su atributi zainteresovanih strana „promenljivi i nisu stabilni, kao i društveno konstruisani i nisu objektivni“. Pored toga, zainteresovane strane možda nisu svesne da imaju atribut, kao što je prethodno pomenuto, koji može uticati na organizaciju, ili možda neće koristiti atribut da utiču na organizaciju Mitchell, Agle i Wood (1997).

Freeman (1984) deli zainteresovane stranena spoljne i unutrašnje. Mitchell, Agle i Wood (1997) svrstavaju zainteresovane strane u devet grupa: uspavani, diskrecioni, zahtevni, dominantni, opasni, zavisni, definitivni i vlasnici koji nisu zauzeti. Clarkson (1995) vidi zainteresovane strane kao primarne i sekundarne za organizaciju, dok Werther i Chandler (2014) nude klasifikaciju zainteresovanih strana u tri grupe: organizacione, ekonomske i društvene.

3.5.2.3. Perspektiva zainteresovanih strana - strategija i korporativni strateški

Werther i Chandler (2014) shvatili su da perspektive strategije industrije i resursa nisu dovoljne za trenutno brzo promenljivo, izazovno i globalizovano okruženje u kojem organizacije posluju. Zbog toga oni predlažu perspektivu strategije za više zainteresovanih strana kao pogodnije sredstvo za razvoj i primenu korporativne strategije. Na osnovu njihove definicije zainteresovanih strana kao „grupe ili pojedinca koji su zainteresovani za aktivnosti firme“ razvili su model zainteresovanih strana predstavljen na slici 7.

Slika 7. Režim zainteresovanih strana (Werther & Chandler, 2014, 55)

Mitchell, Agle i Wood (1997) su već shvatili da zainteresovane strane nisu statične i da mogu imati više od jednog atributa, a slično tome Werther i Chandler su predložili da „isti akter može istovremeno postojati kao više tipova zainteresovanih strana“ (Werther & Chandler, 2014, 54). „Na primer, zaposleni su pre svega organizacioni akteri, ali ponekad mogu biti i kupci organizacije“ (Werther & Chandler, 2014, 77). Njihova klasifikacija se takođe delimično zasniva na Fremanovoj internoj i eksternoj klasifikaciji zainteresovanih strana, pošto oni definišu organizacione zainteresovane strane kao unutrašnje zainteresovane

strane, dok se spoljnim zainteresovanim stranama smatraju društvene i ekonomske zainteresovane strane. Shvatili su da identifikacija zainteresovanih strana neće biti dovoljna za definisanje sveobuhvatnog alata za analizu zainteresovanih strana i razvoj strategije. Zbog toga oni predlažu davanje prioriteta potrebama i interesima zainteresovanih strana.

Iako se teorija zainteresovanih strana razvijala tokom godina, identifikacija zainteresovanih strana je i dalje prvi zadatak svih autora prilikom provođenja analize zainteresovanih strana. Na primer, Freeman (1984) predlaže sledeća pitanja za analizu zainteresovanih strana:

- „Ko su trenutno naše zainteresovane strane?
- Ko su naši potencijalni akteri?
- Kako svaki akter utiče na nas?
- Kako utičemo na svakog aktera?
- Ko su zainteresovani za svako odeljenje i posao, itd.?
- Koje pretpostavke daje naša trenutna strategija o svakom važnoj zainteresovanoj strani (na svakom nivou)?
- Koje su trenutne „promenljive životne sredine“ koje utiču na nas i naše aktere (na primer, na inflaciju, premije, „poverenje u posao (ankete), korporativni identitet, medijski imidž“ itd.)?
- Kako merimo svaku od ovih promenljivih i njihov uticaj na nas i naše zainteresovane strane?
- Kako postizemo rezultat kod naših zainteresovanih strana? " (Freeman, 1984, 242).

Freeman (1984), Mitchell, Agle i Wood (1997) i Werther i Chandler (2014) se takođe fokusiraju na prioritizaciju zainteresovanih strana. Oni tvrde da je postavljanje prioriteta neophodno s' obzirom da se „interesi interesovanja često sukobljavaju“, a ignorisanje interesa moćnih zainteresovanih strana može biti pogubno za dugoročno poslovanje organizacije.

Ipak, prioritet specifičnih zainteresovanih strana se vremenom menja i nije isti za sva pitanja kojima se jedna organizacija bavi. Ne treba misliti da je prioritet određene zainteresovane strane za svaku organizaciju isti, jer različite organizacije imaju različita viđenja i misije i posledično različito daju prednost sličnim zainteresovanim stranama (Werther & Chandler, 2014).

Otkad je uveden pristup zainteresovanih strana, mnoge organizacije su razvile sopstvene interne modele analize zainteresovanih strana. Postoje neke organizacije čija osnovna delatnost razvija i sprovodi analize prilagođenih zainteresovanih strana prilagođenih različitim korisnicima. U ovoj studiji, kao primer praktične upotrebe zainteresovanih strana, predstavimo pristup u pet koraka angažovanju zainteresovanih strana, razvijen od strane BSR. BSR je globalna neprofitna organizacija koja je fokusirana na održivost, a između ostalog nudi kompanijama različite alate za izgradnju održivog odnosa sa svojim zainteresovanim stranama (Morris & Baddache, 2012). Njihovi predlozi su: prvo, analiziranje prošlih i postojećih ciljeva i motivacija i vizija kompanije; drugo, analiza zainteresovanih strana; treće, definisanje budućih ciljeva i akcionog plana za kompaniju; četvrto, sprovođenje zaključaka i ciljeva; i na kraju, dobijanje povratnih informacija od zainteresovanih strana, što će poboljšati saradnju sa kompanijom i njenom poslovnom strategijom.

Kada definišemo i pokušavamo da razumemo ko su akteri kompanije, predlažu da sledeće akcije:

- Identifikacija zainteresovanih strana;
- Analiza zainteresovanih strana;
- Mapiranje zainteresovanih strana;
- Prioritiranje zainteresovanih strana.

Primer BSR-ovog pristupa u pet koraka koristi se da se pokaže kako se teorije kombinuju i koriste na sveobuhvatan i praktičan način.

3.5.3. Analiza zainteresovanih strana u praksi

Angažovanje ključnih aktera, posebno u privatnom sektoru, ključno je za uspešnu primenu Mape puta za proširivanje veza između male poljoprivrede i turizma u Crnoj Gori 2020-2022 konstruisane u okviru projekta Promovisanje održivih lanaca prehrambenih proizvoda kroz veze sa turizmom koji je nastao u saradnji Organizacije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (FAO) i Evropske banka za obnovu i razvoj (EBRD) sa Ministarstvom održivog razvoja i turizma i Ministarstvom poljoprivrede i ruralnog razvoja. Sledeće zainteresovane strane za primenu mape puta su:

- privatni sektor: ovo uključuje aktere segmenta HORECA (hoteli, restorani i ugostiteljstvo) širom Crne Gore, udruženja proizvođača geografskih oznaka, udruženja proizvođača, lokalna IT preduzeća poput Seljak.me, seoska domaćinstva i male proizvođače kvalitetnih i tradicionalnih poljoprivrednih proizvoda, turoperatore i u Crnoj Gori i u inostranstvu, relevantna sektorska poslovna udruženja u Crnoj Gori, kao što je novoformirano nacionalno udruženje seoskog turizma (RTA). RTA je ključna zainteresovana strana ne samo u pogledu svog članskog tela, već i zbog svoje ključne uloge u zagovaranju i jačanju pokretača uspešnog ruralnog turizma: koordinacija, saradnja i mreže;
- civilno društvo: lokalne i regionalne turističke organizacije kao što su *EUROGITES* i *Campagna Amica*, neprofitni razvojni partneri poput Regionalne razvojne agencije Bijelasica, Komovi i Prokletije u Crnoj Gori i, i stručne mreže širom regiona Balkana, Evrope i Kavkaza;
- javne vlasti: Ministarstvo turizma i održivog razvoja, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja i opštinske uprave (Food and Agriculture Organization of United Nations & European Bank for Reconstruction and Development, 2020).

U nastavku akcenat će biti usmeren na najvažnije zainteresovane strane za razvoj ruralnog turizma i poljoprivrede Crne Gore: poljoprivredne proizvođače, turističke organizacije u Crnoj Gori, državu sa naglaskom na Ministarstvo turizma i održivog razvoja i Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja i lokalne samouprave.

3.5.3.1. Poljoprivredni proizvođači

Poljoprivreda i prehrambena industrija su posebno atraktivni privredni sektori (Simić & Vassileva, 2020), dok je multifunkcionalnost poljoprivrede važna za uravnotežen regionalni razvoj. Binder i Witt (2012) ističu da je multifunkcionalnost poljoprivrede način da se ukažu na evolutivne puteve diferencijacije i integracije dohotka za poljoprivrednike, posebno u marginalnim oblastima gde je poslovnu konkurentnost posebno teško postići u funkciji teritorijalnih strukturnih slabosti. U mnogim zemljama u razvoju poljoprivreda je od vitalnog značaja za održivi ruralni razvoj i prepoznata je kao glavno sredstvo za smanjenje siromaštva i osiguravanje ekonomskog rasta. U tom smislu, smanjenje siromaštva u ruralnim oblastima značajno zavisi od održivog poljoprivrednog razvoja. U razvijenim ekonomijama

poljoprivreda se sve više razmatra u sistemskom pristupu, sposobna da proizvodi prehrambene proizvode i zadovoljava nove potrebe potrošača, pružajući i javna dobra (biodiverzitet, poljoprivredni pejzaž) i usluge (turizam, energetika, obrazovne usluge) i hranu sa specifičnim atributima (tipični proizvodi) (Ginaldy et al., 2012). Poslednjih godina, za promociju politika ruralnog razvoja, javni operater je uspostavio multifunkcionalnu viziju poljoprivredne delatnosti, pripisujući njene višestruke funkcije i odgovarajući na potrebe novog društva (Gray, 2000). Na ovaj način postoje farme koje istovremeno doprinose proizvodnji hrane, očuvanju prirodnih resursa, zapošljavanju i održivom razvoju ruralne teritorije.

Intenzivan razvoj urbanih područja doprinosi povećanoj potražnji za odmor u ruralnim područjima. U razvijenim zemljama agroturizam ima dugu tradiciju. Turizam, posebno u ruralnim oblastima, jedan je od sektora u razvoju u ekonomiji Evropske Unije. Širom sveta, selo je postalo uobičajena turistička destinacija. Vlasnici farmi u ruralnim područjima obavljaju razne aktivnosti, na primer, kombinovanjem poljoprivredne proizvodnje i turizma.

U okviru saradnje EBRD/FAO, a nakon razgovora sa zainteresovanim stranama u Crnoj Gori, posebno sa predstavnicima Ministarstva održivog razvoja i turizma i Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, projekat Promovisanja održivih poljoprivredno-prehrambenih lanaca vrednosti kroz veze sa turizmom je osmišljen da ojača tržišnu povezanost proizvođača hrane sa turizmom i hotelijerstvom, restoranima i ugostiteljstvom (HORECA), nadovezujući se na lekcije naučene iz prethodnih EBRD-FAO projekata povezanih sa promocijom održivih lanaca vrednosti.

Opšti cilj je da se poboljša održivost lokalnih prehrambenih sistema i turističke industrije kako bi se dugoročno podstakla ulaganja u dva sektora i doprinelo boljem prihodu malih poljoprivrednika, otvaranju novih radnih mesta i ruralnom razvoju kroz razvoj agroturističke aktivnosti i promociji gastronomije u ruralnim područjima. Konkretno, projekat će ojačati veze između proizvodnje poljoprivrednih proizvoda i turističke industrije u Crnoj Gori u cilju poboljšanja i diverzifikacije turističke ponude povezane sa promocijom visokokvalitetnih prehrambenih proizvoda i jačanja održivih lanaca vrednosti.

Brzo rastuća turistička industrija Crne Gore već čini skoro četvrtinu bruto domaćeg proizvoda (BDP), pri čemu je većina tog turizma koncentrisana u obalnom regionu. Poljoprivreda ostaje važan deo nacionalne ekonomije, doprinoseći oko 8% BDP-a i

obezbeđujući zaposlenje za otprilike 1/6 stanovništva (<http://www.eastagri.org/projectcorner/index.php?id=139>). Crna Gora gradi na svom bogatom kulturnom i prehrambenom nasleđu i dobro očuvanim prirodnim lepotama kako bi postala četvorosezonska destinacija za održivi turizam. Nabavka visokokvalitetnih lokalnih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda koristila bi turističkoj industriji i lokalnim poljoprivrednim proizvođačima i doprinela razvoju održivih (kratkih) lanaca vrednosti i prehrambenih sistema.

Gastronomija i tradicionalni prehrambeni proizvodi igraju glavnu ulogu u promociji nacionalnog identiteta i kulture zemlje i postaju sve važniji za kvalitet turističkog iskustva. Ne samo da je podizanje svesti o bogatoj prehrambenoj baštini Crne Gore među turističkim operaterima i turistima od suštinske važnosti za turističku strategiju Crne Gore, već i povećana potražnja potrošača za autentičnim iskustvom u hrani, hoteli i restorani mogu promovisati lokalnu kuhinju koja slavi njihovu kulturu prehrane. Ovo takođe može pružiti mogućnosti malim proizvođačima da dodaju vrednost svojim tradicionalnim proizvodima i proizvodima povezanim sa poreklom putem lokalnih izvora iz sektora HORECA.

Da bi se ojačale veze između dva sektora, projekat sprovodi sledeće aktivnosti:

- politički dijalog o povezivanju poljoprivrede sa turizmom (analiza praznina i preporuke, tehničke radionice i konferencija na kojima će se razgovarati o problemima kojima se treba baviti i kako, mapa puta za promociju tržišnih veza između malih poljoprivrednih proizvođača/prerađivača i turističkog sektora);
- izgradnja kapaciteta malih vlasnika i lokalnih partnera (tehnički treninzi, obilasci lokacija i radionice za podizanje svesti javnih donosioca odluka i podučavanje malih vlasnika o nadogradnji njihovih aktivnosti radi povezivanja sa formalnim tržištima, razmena znanja (Austrija, Italija));
- osnaživanje malih vlasnika i učenje iz konkretnih pilot akcija za proširivanje u budućnosti (identifikacija ključnih crnogorskih lokacija za agroturizam i lokalnu gastronomiju, pilot u severnom regionu koji pokriva pet opština koji će obuhvatati identifikaciju i uključivanje tradicionalne kuhinje u lokalne restorane i hotele, stvaranje gastro rute koja povezuje proizvođače sa HORECA-om i promociju i plasman lokalne gastronomske ponude);
- povećana svest javnih i privatnih aktera o crnogorskom prehrambenom nasleđu na nacionalnom i regionalnom nivou (promocija poljoprivredno-prehrambenih proizvoda

u HORECA-i, objavljivanje inventara tradicionalnih prehrambenih proizvoda sa potencijalnim geografskim poreklom, učešće delegacije i radionica koju je pokrenuo *Slow Food* pod nazivom *Terra Madre*, učešće delegacija i okrugli sto na velikom sajmu turizma) (<http://www.eastagri.org/projectcorner/index.php?id=139>).

Zahvaljujući kontinuiranom razvoju postojećeg institucionalnog okruženja, mogućnosti i potencijal malih proizvođača i seoskih domaćinstava da pristupe sektoru turizma svakodnevno rastu. Ipak, ostaje još mnogo toga da se uradi na jačanju kapaciteta malih i tradicionalnih poljoprivrednika koji će imati koristi od ovog konteksta. Akcije bi trebalo da se bave poboljšanjem direktnih i zaostalih veza sa ovim potencijalnim tržištem u porastu. Kao komplementarnost sa inicijativama u okviru Ministarstva održivog razvoja i turizma, Programa razvoja ruralnog turizma, politike kvaliteta i politike ruralnog razvoja Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, identifikovani su putevi za delovanje i preporučeni zadaci kako bi se bolje povezali mali poljoprivredni proizvođači poljoprivredne hrane koji se bave kvalitetnom proizvodnjom sa turističkim sektorom i obezbedili održive koristi.

Razvoj kapaciteta ruralnog turizma za male proizvođače, seoska domaćinstva i udruženja kroz unapređenje poslovnim i marketinških veština seoskih turističkih domaćinstava i malih proizvođača podrazumeva sledeće zadatke:

- podržavanje razvoja kapaciteta novih i postojećih udruženja/grupa proizvođača (uključujući geografske oznake) i njihovih članova u pripremi isplativih poslovnih planova za finansiranje investicija i jačanje kapaciteta u finansijskom upravljanju udruženjima za povećanje transparentnosti i poverenja;
- razvijanje kapaciteta lokalnih proizvođača i drugih lokalnih aktera da razvijaju i vode gastronomska iskustva koja obogaćuju turističku ponudu ciljane destinacije, nudeći i druge aktivnosti pored smeštaja i obroka. To uključuje ideje kao što su posete proizvodnim pogonima, radionice ukusa, „uradi sam“, tj. aktivnosti žetve i pripreme hrane za turiste, planinarenje na katunskim pašnjacima radi posete proizvodnim pogonima itd., i uključuje podršku u prolaženju zakonskih i administrativnih procedura;
- nastavak jačanja gastroture razvijene u okviru EBRD/FAO projekta, nadovezivanje na naučene lekcije i dobre prakse kako bi se povećala i razvila nova gastrorutu sa jedne od destinacija identifikovanih projektom. To uključuje izgradnju čvrste mreže među

tradicionalnim proizvođačima hrane i diferencijaciju svake gastronomske ponude jednih od drugih, kako se ne bi nadmetali isti turisti. Svakim proizvođačem koji precizira svoju ponudu i učini to zaista jedinstvenim iskustvom, ukupna ponuda ciljane destinacije i dužina boravka i potrošnje turista treba da se poboljšaju (Food and Agriculture Organization of United Nations & European Bank for Reconstruction and Development, 2020).

Glavni akteri za implementaciju ovih zadataka su: udruženja proizvođača i geografskih oznaka, Saveti EBRD-a za mala preduzeća, RTA i članstvo, lokalni kuvari, lokalna i regionalna mreža stručnjaka i razvojni partneri kao što su Regionalna razvojna agencija Bijelasica, Komovi i Prokletije, lokalne turističke agencije, lokalne turističke organizacije, opštine, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja. Glavne aktivnosti podrazumevaju terenske posete, podučavanje, razmenu znanja i tehničke radionice; dizajn i širenje promotivnog materijala i signalizacija (Food and Agriculture Organization of United Nations & European Bank for Reconstruction and Development, 2020).

U radu seoskih domaćinstava pojavljuju se zakonodavne i lokalne barijere. Kada je reč o zakonodavnim barijerama, one se ogledaju u: procedurama registracije, minimalnim tehničkim uslovima/standardima, pružanju turističkih usluga u katunima, prijavljivanju gostiju, poreskoj politici, promociji, regulativama o bezbednosti hrane; dok se lokalne barijere ogledaju u: procedurama registracije, neregulisanom odvozu otpada iz ruralnih područja, eksploataciji šuma i reka, nepouzdanosti infrastrukture, nerazvijenoj okolnoj turističkoj ponudi i neujednačenim standardima (Udruženja seoska domaćinstva – turizam na selu, 2019).

U Crnoj Gori je u cilju otklanjanja prepreka koje se pojavljuju u radu seoskih domaćinstava došlo do osnivanja udruženja seoskih domaćinstava – turizam na selu. U Beranama je tokom oktobra 2018. godine došlo do održavanja sastanka sa seoskim domaćinstvima kod kojih je postojala želja za formiranjem udruženja. Od strane inicijativne grupe obavljani su razgovori sa drugim domaćinstvima i ispitana je njihova volja za udruživanjem. Regionalna razvojna agencija u vidu iskusne organizacije pružila je pomoć u organizacionom pogledu, ali ne poseduje nikakvu ulogu u okviru upravljačkih mehanizama udruženja, niti predstavlja člana udruženja. Razlozi osnivanja udruženja turizam na selu ogledaju se u zajedničkoj promociji, radu na uklanjanju barijera, ujednačavanju standarda i

podrsci novim domaćinstvima. Udruženje seoskih domaćinstava turizam na selu tokom 2019. godine brojalo je 40 članova, dok je na svakom sledećem sastanku upravnog odbora planirano primanje novih članova. Članovi udruženja predstavljaju primarno poljoprivredne proizvođače koji dolaze iz različitih delova Crne Gore. Operativni ogranci udruženja u svom radu baviće: promocijom, regulativama, standardima, katunima i podrškom novim domaćinstvima (Udruženja seoska domaćinstva – turizam na selu, 2019).

3.5.3.2. Turističke organizacije u Crnoj Gori

Nacionalna turistička organizacija Crne Gore ima nadležnost da promovise turističku ponudu Crne Gore. Na osnovu toga, moguće je zaključiti da je reč o krovnoj organizaciji nacionalnog turističkog marketinga Crne Gore, koja vrši promovisanje različitih elemenata turističke ponude. Na sajtu organizacije moguće je pronaći informacije vezane za rute i aktivnosti u prirodi. Ono što je mana jeste činjenica da agroturizam nije zastupljen u ponudi i prezentaciji od strane Nacionalne turističke organizacije (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2019).

Na teritoriji Crne Gore prisutne su 23 lokalne turističke organizacije čije su aktivnosti orjentisane prema promociji i informisanju o turizmu i turističkoj ponudi na lokalnom nivou. Lokalne turističke organizacije u okviru svojih internet stranica u većem ili manjem obimu pružaju informacije vezane za aktivnosti u prirodi, lokalitete, staze i rute koje su od značaja za turiste koji ruralna područja posećuju. Informacije koje se odnose na smeštaj u domaćinstvima su manje zastupljene. Istovremeno, neophodno je naglasiti činjenicu da ne postoji mogućnost da se izvrši on-line rezervacije smeštaja (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2019).

Na teritoriji Crne Gore prisutne su i druge organizacije koje imaju aktivnosti orjentisane prema turizmu, prvenstveno ruralnom turizmu kako na lokalnom, tako i na regionalnom nivou. U ovom domenu značajno je istaći aktivnosti koje imaju organizacije civilnog sektora (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2019).

3.5.3.3. Država

Mapa puta za proširivanje veza između male poljoprivrede i turizma u Crnoj Gori 2020-2022 ima za cilj jačanje veza između proizvođača poljoprivredne hrane i učesnika na turističkom tržištu, i nadovezivanje na napredak i pouke naučene iz pilot projekata. Na ovaj način, komplementarnost ove mape i već usvojenog „Programa razvoja ruralnog turizma Crne Gore“ od strane Ministarstva održivog razvoja i turizma sa Akcionim planom 2019-2021 je osigurana. Projektne aktivnosti postigle su neke zapažene rezultate, a to su: identifikacija teritorija koje će podržati u razvoju agroturizma, konkretne veze sa turističkim tržištem podržavanjem komercijalizacije kroz poboljšano pakovanje i etiketiranje, analize bezbednosti hrane i deklaracije proizvoda, kao i ministarske registracije prerađenih poljoprivrednih proizvoda i domaćinstva seoskog turizma. Trenutni pravni i institucionalni okviri (Zakon o turizmu sa elementima za ruralni turizam, Nacionalni program ruralnog turizma Ministarstva održivog razvoja i turizma, Agrobudžet Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja) informisani su analizom praznina, razmenom tehničkog znanja u Austriji i Italiji i nekoliko nacionalnih radionica:

- Nacionalna radionica o povezivanju malih proizvođača hrane sa hotelima i restoranima;
- Nacionalna radionica o pitanjima i izgledima za uspešno povezivanje lokalne gastronomije i seoskog turizma, predstavljajući međunarodna iskustva Hrvatske, Slovenije, Austrije i *Slow Food International*;
- Nacionalna radionica i dijalog o politici o katunima i turizmu –mogućnosti i prepreke (Food and Agriculture Organization of United Nations & European Bank for Reconstruction and Development, 2020).

Budući da su zakonski i institucionalni okviri sada uspostavljeni, kako sa strane turizma, tako i sa aspekta poljoprivrede i ruralnog razvoja (okvir o šemama kvaliteta i usklađivanje podsticaja za ruralni razvoj i agroturizam), putokaz će definisati put napred u pogledu otklanjanja preostalih praznina. Sa strane ponude, to uključuje razvoj proizvođača, posebno malih vlasnika, kapaciteta za povezivanje i tržište ili pružanje agroturističkih usluga. Sa strane potražnje, postojana su ograničenja u pogledu očekivanja i zahteva turističkog tržišta u odnosu kako na HORECA sektor, tako i na seoski turizam.

Crna Gora ima dugo i snažno kulinarsko nasleđe, vekovima povezujući tradiciju i poljoprivredu. Danas su ove tradicionalne prakse proizvodnje hrane i lokalne kuhinje neiskorišćeni resursi za obogaćivanje turističkih mogućnosti, posebno u svetlu potražnje potrošača koja označava visok potencijal rasta u ugostiteljskim aktivnostima na selu i visokokvalitetnoj hrani specifičnoj za Crnu Goru koja se nalazi u hotelima i restoranima. Ova nerealizovana prilika pruža brojne izgleda za ekonomske, kulturne i prirodne resurse da pruže osnovu za održivi turizam širom Crne Gore. Od početka 2018. godine, Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (FAO) i Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD) saradivali su sa Ministarstvom održivog razvoja i turizma i Ministarstvom poljoprivrede i ruralnog razvoja na jačanju veza između poljoprivrede i turizma u Crnoj Gori. Oba ministarstva sa entuzijazmom podržavaju jačanje veze između dva sektora, jer se promocijom lokalne gastronomije i tradicionalne hrane kao turističkog iskustva, koristi pojavljuju i u poljoprivredno-prehrambenom i u turističkom sektoru. Povezivanje sektora podržava širenje dodavanja vrednosti šire na teritoriji zemlje i može pomoći u ograničavanju uticaja lanca snabdevanja na životnu sredinu podsticanjem zaštite resursa koji čine iskustva i proizvode jedinstvenim. Takođe ima niz socijalnih koristi kroz uključivanje lokalnih zainteresovanih strana i osnaživanje žena u njihovoj ulozi čuvara tradicionalne prehrambene baštine, što je na kraju rezultiralo poboljšanjem egzistencije seoskih domaćinstava i jačanjem seoskih zajednica (Food and Agriculture Organization of United Nations & European Bank for Reconstruction and Development, 2020).

Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja ima nadležnosti kojima je pokriveno široko područje aktivnosti koje su povezane sa poljoprivredom, ribarstvom, vodoprivredom, šumarstvom, lovom, drvnom industrijom, kao i pitanjima ruralnog razvoja. Od strane Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, u pogledu ruralnog turizma, vrši se sprovođenje mera podrške za diversifikaciju ekonomskih aktivnosti poljoprivrednih gazdinstava kroz nuđenje bespovratne podrške namenjene prilagođavanju smeštajnih kapaciteta i stavljanju smeštajnih kapaciteta u funkciju razvijanja turizma i obezbeđivanja dodatnih prihoda poljoprivrednih gazdinstava na teritoriji ruralnih područja (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, 2019).

Tokom perioda između 2013. i 2018. godine Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja objavilo je pet javnih poziva posredstvom Agrobudžeta koji su bili povezani sa adaptacijom objekata i nabavkom namenske opreme za potrebe turizma i ugostiteljstva u vrednosti od polovine troškova. Poljoprivredni proizvođači koji su imali nameru bavljenja

uslugama u oblasti ruralnog turizma posedovali imali su mogućnost da izvrše adaptiranje prostorija kako bi se bavili turizmom (degustacionih sala, kuhinja, kupatila) ili da izvrše nabavku opreme (inventara) koja je neophodna kako bi se pružale usluge. Maksimalna iznos bio je 10.000 €. Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog turizma je u okviru svih poziva izvršilo podržavanje 36 poljoprivrednih gazdinstava koja su kategorizovala svoje objekte i prijavila delatnost bavljenja turizmom, prvenstveno posredstvom unapređenja smeštajnih kapaciteta na gazdinstvu. Ukupan iznos ovih projekata iznosio je 147.439,88 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, 2019).

Ministarstvo održivog razvoja i turizma (2016) je u okviru svog Programa razvoja ruralnog turizma Crne Gore sa akcionim planom do 2021. godine. definisama strateški cilj razvoja ruralnog turizma na teritoriji Crne Gore kojim se predviđa održivi razvoj turističke ponude koja se odlikuje diverzifikovanošću i autentičnošću koja će obezbediti osnov da se poboljša životni standard stanovništva u okviru ruralnih područja i zaustavi depopulacija ovih područja. Operativni ciljevi razvoja ruralnog turizma Ministarstva održivog razvoja i turizma ogledaju se u:

- unapređenju sistema ruralnih turističkih iskustava i integraciji ponude;
- razvoju svesti i informisanosti turista vezano na ponudu ruralnog turizma u Crnoj Gori;
- osposobljavanju i aktiviranju zainteresovanih strana (ruralne zajednice, preduzetnici i preduzeća) da unaprede vrednosti ruralnih proizvoda posredstvom aktivnog učešća u okviru upravljanja održivim razvojem njihovih destinacija (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

3.5.3.4. Lokalne samouprave

Većina lokalnih samouprava iz tri regiona Crne Gore dostavila je podatke na osnovu kojih je Ministarstvo održivog razvoja i turizma steklo sliku vezano za vrstu i broj smeštajnih kapaciteta u oblasti ruralnog turizma i područja koja još nisu valorizovana. Ono što je nedostatak vezano za lokalne samouprave jeste njihova statičnost i nedostatak kapaciteta. Naime, pod podrškom ruralnim zajednicama vezano za razvoj turizma podrazumeva se rad na terenu, što iziskuje obezbeđivanje dovoljno kadrovskih kapaciteta na lokalnom nivou koji će

moći da pruže preduzetnicima podršku u početnim fazama bavljenja ruralnim turizmom (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Lokalne samouprave smatraju se značajnim subjektom kada je reč o prepoznavanju značaja lanca vrednosti i destinacijskog proizvoda koji je integrisan. Pored navedenog, evidentno je da lokalne samouprave imaju značajnu ulogu kada je u pitanju razvoj proizvoda. Kao primer se može navesti da je u saradnji lokalnih samouprava Berana, Andrijevice, Plava i Rožaja i Ministarstva održivog razvoja i turizma završen projekat razvoja katunskog puta „Granični visovi” u dužini od 160km. Projektom je obezbeđeno dodeljivanje solarnih panela katunima, dok je na samoj ruti izgrađeno pet odmorišta i pet kampova (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

Lokalne samouprave trebale bi biti uključene u terenski rad u okviru koga će vršiti informisanje stanovništva vezano za mogućnosti, subvencije, pozive za podršku od strane Ministarstva održivog razvoja i turizma. Naime, činjenica je da lokalno stanovništvo Crne Gore ima nedovoljno razvijenu svest u pogledu značaja razvoja ruralnog turizma, njegovih prednosti, ali i da je nezainteresovano za bavljenje ovakvim vidom turizma. Lokalne samouprave bi mogle biti uključene u animiranje postojećih poljoprivrednih gazdinstava za bavljenje ruralnim turizmom, kroz pružanje subvencija sa lokalnog nivoa, uz subvencije sa državnog nivoa u cilju motivisanja lokalnog stanovništva da se bavi ruralnim turizmom.

Još jedan problem koji se pojavljuje u oblasti ruralnog turizma jeste prisutnost sive ekonomije i neregistrovanih smeštajnih kapaciteta što dovodi do postojanja nelojalne konkurencije. Činjenica je da pružaoci usluga smeštaja u ruralnim predelima ne vrše registraciju usled postojanja komplikovanih procedura, administrativnih procedura i visoke cene. Lokalne samouprave bi u ovom pogledu trebale da pružaju podsticaj koji može biti u vidu kreditiranja osoba koje žele da se ruralnim turizmom bave ili u vidu skraćivanja procesa registracije. Na ovaj način bi se obezbedilo povećanje broja registrovanih seoskih domaćinstava (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2018).

3.6. Finansiranje poljoprivrede i ruralnog turizma u Crnoj Gori i mogućnosti unapređenja

Smolović i Kuzman (2020) ističu da razvoj ruralnih područja u Crnoj Gori počiva na unapređenju poljoprivredne proizvodnje i razvoju turizma i da ruralni razvoj u Crnoj Gori do sada nije moguće uporediti sa kretanjima u zemljama Evrope. Istovremeno, značajno je istaći da je, zbog svog proizvodnog ciklusa i sezonskog karaktera, poljoprivredna proizvodnja specifična za finansiranje jer zahteva da se sredstva ulažu odjednom i da se hvataju na duži period, zbog sporog obrta (Smolović i Živanović, 2019).

U Crnoj Gori se razvoj ruralnih područja zasniva na unapređenju poljoprivredne proizvodnje i razvoju turizma. Dosadašnji razvoj ruralnih područja Crne Gore nije moguće upoređivati sa ruralnim razvojem na području država Evrope, usled velikog broja različitih faktora. Tokom poslednjih godina XX veka, na području Crne Gore postojali su nepovoljni politički događaji koji su imali negativan uticaj na životnu sredinu, razne druge resurse, ali i doveli do loše finansijske situacije koja se negativno odrazila na ruralna područja. Došlo je do nastanka ekonomske krize, kontinuirano prisutne, koja je dovela do smanjenja investicija namenjenih održavanju komunalne infrastrukture, saobraćajne infrastrukture, razvoju poljoprivrede i turizma na ruralnom području. Tokom XXI veka došlo je do nastavljanja navedene pojave usled čega je došlo do potpunog zaostajanja u razvoju poljoprivrede i ruralnog turizma. Takođe, na razvoj poljoprivrede i ruralnog turizma negativan uticaj imaju i različiti problemi kako u organizacionom pogledu, tako i oni institucionalnog karaktera.

Iz prethodno navedenog dolazimo do zaključka da se finansije mogu smatrati glavnom sponom, odnosno nemogućnost pronalaženja modela finansiranja koji bi u svakom slučaju predstavljao osnovu za dobro organizovanje kvalitetnog i kontinuiranog unapređenja turizma u ruralnoj sredini. Finansiranje koje je namenjeno organizovanju turizma na ruralnom području odlikuje se kompleksnošću i uskom povezanošću sa finansiranjem drugih aktivnosti, poput poljoprivredne proizvodnje. Finansijska pomoć svih aktivnosti u okviru ruralnog područja smatra se stalnim i nezaobilaznim problemom privrede Crne Gore. Činjenica je da se loša finansijska situacija stanovništva na ruralnom području odražava negativno na razvoj poljoprivrede i turizma, dok bi sa druge strane ove aktivnosti mogle obezbediti podizanje standarda i poboljšanje životnih uslova na selu. To nas upućuje da je za

podsticanje razvoja poljoprivrednih i turističkih aktivnosti u svim segmentima u okviru ruralnih područja neophodno definisati modalitete finansiranja.

Obezbeđivanje finansijskih sredstava namenjenih razvoju ruralnih područja mora biti iz pravovremenih izvora finansiranja, u cilju realizovanja poljoprivredne proizvodnje i organizovanja adekvatnog ruralnog turizma sa ciljem da se ostvari rentabilno poslovanje. Neophodno je da finansijska sredstva budu planirana na takav način da se vraćaju tokom dužeg perioda. Istovremeno je potrebno da kamate budu male i da ukoliko za to postoji mogućnost postoji odloženi početak otplate. Na osnovu svega navedenog moguće je zaključiti da je i za razvoj turizma neophodno pravovremeno obezbeđivanje finansijskih sredstava pod povoljnim uslovima.

Između finansiranja poljoprivrede i ruralnog turizma prisutna je uzročno-posledična veza. Naime, ruralni turizam se pretežno razvija u vidu dodatne delatnosti u okviru poljoprivrednih domaćinstava, usled čega iz poljoprivredne proizvodnje potiče prvobitna inicijativa za finansiranje. Kasnije, kada dođe do razvijanja turizma na višem nivou, on omogućava finansiranje poljoprivredne proizvodnje.

3.6.1. Finansiranje poljoprivrede i ruralnog turizma

Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore u okviru Agrobudžeta za 2020. godinu navodi da iznos ukupnih opredeljenih sredstava iznosi ukupno 60.722.500 €. Ova sredstva namenjena su da ih koriste organ državne uprave nadležan za poljoprivredu i ruralni razvoj i organ nadležan za bezbednost hrane, veterinu i fitosanitarne poslove. Od toga je Bužetom države za tekuću godinu obezbeđeno 24.404.500 €, donacijama 27.326.000 € i kreditnim sredstvima 8.992.000 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, 2020).

Sredstva koja su predviđena Agrobudžetom za 2020. godinu iznose 24.404.500 € i taj iznos podeljen je na pet delova: prvi deo namenjen je razvoju poljoprivrede, ruralnom razvoju i ribarstvu u iznosu od 20.837.500 €, drugi deo namenjen je kontribuciji za potrebe realizovanja međunarodnih projekata (IFAD) u iznosu od 650.000 €, treći deo namenjen je sprovođenju mera bezbednosti hrane i hrane za životinje u iznosu od 349.000 €, četvrti deo namenjen je sprovođenju mera zdravstvene zaštite životinja u iznosu od 2.341.000 €, dok je

peti deo namenjen sprovođenju fitosanitarnih mera u iznosu od 227.000 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, 2020).

Kada je reč o sredstvima namenjenim razvoju poljoprivrede konkretno, ona se dele na sredstva namenjena:

- konsultantskim uslugama, projektima i studijama u iznosu od 196.500 €;
- subvencijama za proizvodnju i pružanje usluga u iznosu od 13.163.000 €;
- ostalim transferima pojedincima u iznosu od 3.200.000 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, 2020).

Kada je reč o sredstvima namenjenim ruralnom razvoju, ona se dele na:

- sredstva namenjena konsultantskim uslugama, projektima i studijama u iznosu od 15.000 €;
- izdatke namenjenje za lokalnu infrastrukturu u iznosu od 1.520.000 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, 2020).

Postoji mogućnost uvećavanja sredstava koja su ovom uredbom utvrđena uz pomoć sredstava podrške Evropske Unije „kroz IPARD II Program za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja za period 2014-2020 i EU/IPA 2018 u skladu sa članom 11 Zakona o budžetu Crne Gore za 2020. godinu, a i iz kredita Svetske Banke „Institucionalni razvoj i jačanje poljoprivrede Crne Gore“ (MIDAS 2) i kredita Međunarodnog fonda za razvoj poljoprivrede - IFAD u skladu sa članom 9 Zakona o budžetu Crne Gore za 2020. godinu, i izvršavaće se u visini njihovog ostvarenja“ (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, 2020, 4).

Agrobudžetom za 2020. godinu namenjena su sredstva za poljoprivredu kroz programe mera tržišno-cenovne politike, mera ruralnog razvoja, podrške opštim servisima u poljoprivredi, socijalne transfere seoskom stanovništvu i tehničku i administrativnu podršku za sprovođenje programa u iznosu od 54.262.500 €, od čega tekuća sredstva iznose 211.500 €, donacije 27.326.000 €, krediti 6.192.000 €, subvencije za proizvodnju i pružanje usluga 15.163.000 €, izdaci za lokalnu infrastrukturu 2.170.000 €, ostali transferi pojedincima 3.200.000 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, 2020).

IPARD II Program predstavlja program razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Crne Gore u periodu između 2014. i 2020. godine. Reč je o programu koji je tokom jula 2015. godine usvojila Evropska komisija. Nakon većeg broja poseta revizora Crne Gore, tokom

oktobra 2017. godine Crna Gora je dobila pismo od Generalnog direktora Evropske komisije za poljoprivredu i ruralni razvoj u okviru koga je precizirano da je obezbeđeno ispunjavanje preduslova za početak sprovođenja programa na teritoriji Crne Gore. Tako da se ovaj korak može smatrati za početak implementacije programa na teritoriji Crne Gore. Posredstvom sprovođenja programa crnogorski poljoprivrednici dobiće 51.740.654 € bespovratnih sredstava, evropskih 39.000.000 € uz nacionalno kofinansiranje u iznosu od 12.740.654 € za period između 2014. i 2020. godine. Ciljevi ovog programa ogledaju se u postepenom usklađivanju poljoprivredne politike Crne Gore i zajedničke poljoprivredne politike Evropske Unije; modernizaciji proizvodnje i jačanju proizvodne konkurentnosti; uvođenju novih tehnologija i inovacija i otvaranju novih mogućnosti na tržištu; poboljšanju kvaliteta proizvoda kroz ispunjavanje standarda koji postoje u oblasti bezbednosti hrane i zaštite životne sredine na nivou Crne Gore i Evropske Unije; dostizanju nacionalnih standarda i standarda Evropske Unije kada su u pitanju zaštita životne sredine, javno zdravlje, zdravlje životinja i bilja, dobrobit životinja, zaštita na radu; promovisanju ekonomske i društvene inkluzije, prvenstveno posredstvom olakšavanja investicija za mlade poljoprivrednike i one u okviru oblasti koje imaju prirodna ograničenja; doprinosu razvoju održivih praksi upravljanja zemljištem; doprinosu razvoju održivih praksi upravljanja zemljištem kroz podržavanja organske poljoprivrede i drugih agro-ekoloških praksi. Kada je reč o novčanim sredstvima predviđenim ovim programom, ona iznose 26.000.000 € iz Programa razvoja poljoprivrede i ruralnih područja u okviru IPARD 2014-2020, dok je kofinansiranjem iz nacionalnog budžeta predviđeno 2.000.000 €, čime je ukupan iznos 28.000.000 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, 2020).

EU/IPA 2018 Projekat predstavlja projekat podrške poljoprivredi, šumarstvu, bezbednosti hrane i ribarstvu. Razlozi za podsticaj u okviru ovog projekta ogledaju se u: dinamici procesa pregovaranja sa Evropskom Unijom u okviru poglavlja 11 vezano za poljoprivredu i ruralni razvoj, 12 vezano za bezbednost hrane, veterinu i fitosanitarne poslove, 13 vezano za ribarstvo, koja iziskuje da se konstantno unapređuju kapaciteti crnogorske administracije u okviru ovih oblasti. Sa ciljem da se obezbedi ispunjavanje merila koja su u okviru navedenih poglavlja postavljena, prvenstveno kada je su u pitanju jačanje konkurentnosti poljoprivrednih proizvođača, zaštita zdravlja potrošača i uspostavljanje sistema upravljanja i kontrole u okviru ovih oblasti koji će biti sveobuhvatan, Evropska komisija je odobrila iznos od 9.500.000 € namenjen crnogorskoj poljoprivredi, šumarstvu, bezbednosti hrane i ribarstvu u okviru IPA 2018. programa. Ciljevi se ogledaju u činjenicu da

će realizacijom ovih mera biti doprineto jačanju administrativnih kapaciteta namenjenju kreiranju i sprovođenju Zajedničke poljoprivredne politike, Zajedničke ribarsku politiku, i politika vezanih za bezbednost hrane, veterinu i fitosanitarne poslove; uspostavljanju funkcionalne Agencije za plaćanja; omogućavanju prikupljanja i razmene informacija na svim nivoima sa ciljem planiranja održivog upravljanja šumama; unapređenju sistema upravljanja i kontrole uvozne robe kako biljnog, tako i životinskog porekla. je reč o novčanim sredstvima predviđenim ovim programom, ona iznose 380.000 € za tehničku podršku, 130.000 € za finansiranje nabavke opreme, što ukupno čini iznos od 510.000 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, 2020).

Drugi projekat institucionalnog razvoja i jačanja poljoprivrede u Crnoj Gori (MIDAS 2) je 30. januara 2018. godine stekao odobrenje od strane odbora izvršnih direktora Međunarodne banke za obnovu i razvoj. Na dan 8. marta 2018. godine došlo je do potpisivanja ugovora o kreditu između Međunarodne banke za obnovu i razvoj i Vlade Crne Gore. Kada je reč o razvojnom cilju projekta, on se ogleda u poboljšanju konkurentnosti ribarstva i poljoprivrede na području Crne Gore, posredstvom povećanja pružanja državne podrške u usaglašavanju sa zahtevima za pristupanje Evropskoj Uniji. Cilj ovog projekta je da se obezbedi ojačavanje programa Ministarstva kroz obezbeđivanje povećavanja i stvaranja različitih mogućnosti da se ostvare prihodi od proizvodnih jedinica, doprinosa za kreiranje radnih mesta i ojačavanje otpornosti produktivnih jedinica u smislu prilagođavanja klimatskim promenama i podržavanje Crne Gore u ispunjenju uslova za zatvaranje poglavlja 11. Kada je reč o finansijskom planu ovog projekta, on obuhvata podršku jačanju otkupnih centara u iznosu od 1.500.000 €, realizaciju drugih aktivnosti projekta – grantova, tehničke podrške programu, baza podataka, istraživanja i sl. u iznosu od 3.000.000 €, što ukupno čini iznos od 4.500.000 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore, 2020).

Od strane Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore u saradnji sa Međunarodnim fondom za razvoj poljoprivrede (IFAD) započeto je sa Projektom stvaranja klastera i razvoja ruralnih područja. Ovaj projekat je implementiran u okviru sedam opština. Reč je o Nikšiću, Šavniku, Žabljaku, Bijelom Polju, Mojkovcu, Petnjici i Beranama. Klasteri u vidu načina na koji se organizuju poljoprivredni proizvođači postaju sve prisutniji na prostoru Crne Gore, dok sa druge strane oni imaju sve veću potrebu za podrškom od države. Ciljevi ovog projekta ogledaju se u povezivanju poljoprivrednih proizvođača iz opština koje su obuhvaćene projektom; smanjenju troškova kada su u pitanju proizvodnja i transport kroz udruživanje poljoprivrednih proizvođača; kreiranju lanca vrednosti koji će pružiti

omogućavanje kratkoročne veze između krajnjih potrošača i proizvođača; obezbeđivanju grant podrške namenjene malim poljoprivrednim proizvođačima. Kada je reč o finansijskom planu ovog projekta, on obuhvata podršku razvoju klastera u oblasti poljoprivrede u iznosu od 590.000 € (Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, 2020).

Ruralni turizam Crne Gore se u prvom redu finansira iz budžeta Crne Gore. Međutim, za finansiranje se koriste i sredstva iz fondova Evropske Unije. Kada je reč o programima koji se indirektno ili direktno odnose na razvijanje ruralnog turizma u Crnoj Gori oni su sledeći: RCC – program namenjen kreiranju integrativnog turističkog proizvoda na nivou Jugoistočne Evrope, Strategija Evropske Unije za Jadransko-jonski region (EUSAIR), IPARD – Instrument za prepristupnu pomoć u oblasti ruralnog razvoja za programski period 2014- 2020. i programi prekogranične saradnje Crne Gore (Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019).

RCC program je izvršio koordiniranje ekonomija Zapadnog Balkana prilikom izrade strategije koja je inspirisana Strategijom EU Evropa 2020, kako kada su u pitanju rešena pitanja, tako i kada je u pitanju koncept ubrzavanja napretka posredstvom bolje saradnje sa područjima koja su od zajedničkog interesa. Ekvivalent Jugoistočne Evrope (SEE) SEE 2020 je program koji je usvojen od strane sedam ekonomija na prostoru Jugoistočne Evrope u okviru konferencije Ministara ekonomije koji je održan tokom novembra 2013. godine, a odnosi se na poslove i prosperitet u startegiji evropske perspektive. Kada je reč o direktnim učesnicima JIE 2020, reč je o Albaniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu, Crnoj Gori, Srbiji i Makedoniji. Na ovu strategiju nadovezan je program koji je namenjen za kreiranje integrativnog turističkog proizvoda na nivou Jugoistočne Evrope 2017-2019. Osnovni cilj navedenog programa ogleda se u pružanju pomoći prilikom prevazilaženja prepreka vezanih za mobilnost profesionalaca, poboljšanje koordinacije, stvaranje uslova za investicije, itd. (Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019).

Kada je reč o Strategiji Evropske Unije za Jadransko-jonski region (EUSAIR), reč je o četvrtom stubu održivog razvoja turizma i startegiji koja je zasnovana na Jadransko-jonskoj inicijativi koja je tokom 2000. godine pokrenuta i kojom je obuhvaćeno osam država. Reč je o četiri države koje su članice Evropske Unije – Grčkoj, Hrvatskoj, Italiji i Sloveniji; četiri države koje nisu članice Evropske Unije – Albaniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji. U skladu sa prethodnim strategijama namenjenim Regionu Baltičkog mora (EUSBSR) i Dunavskog regiona (EUSDR). Od strane komisije trenutno se vrši usvajanje

Komunikacionog i Akcionog plana za strategiju Evropske Unije, koji kao fokus ima Jadransko-jonski region (EUSAIR). Ovom novom strategijom je obuhvaćena i Pomorska strategija za Jadransko i Jonsko more, koja je od strane Komisije usvojena tokom 2012. godine. Cilj EUSAIR-a ogleda se u unapređenju ekonomskog rasta i prosperiteta regiona posredstvom poboljšanja njegove privlačnosti, konkurentnosti i povezanosti, i zaštiti mora, životne sredine i ekosistema u primorskim i kontinentalnim oblastima. Istovremeno, očekivanje je da će Strategija dati doprinos boljoj integraciji u Evropsku Uniju za zemlje kandidate i za zemlje koje su potencijalni kandidati (Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019).

U sklopu nove finansijske perspektive za period između 2014. i 2020. godine, od strane Evropske komisije je posredstvom Instrumenta pretprijetne podrške za ruralni razvoj (IPARD II) Crnoj Gori opredeljeno 39.000.000 €. Reč je o programu koji je uz ostalo namenjen diverzifikaciji poljoprivrednih gazdinstava i razvoju poslovanja, tj. razvoju ruralnog turizma i poslovanja. Investicije su usmerene prema ulaganjima namenjenim izgradnji i/ili rekonstrukciji i/ili opremanju objekata namenjenih pružanju usluga u oblasti turizma i ugostiteljstva (soba, restorana i dr.), objekata namenjenih rekreaciji, igranju, turističkih kampova, ali i poboljšanju objekata na otvorenom (namenjenih jahanju, ribolovu u unutrašnjim vodama, biciklizmu, tematskim stazama). Kada je reč o programu razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Crne Gore u okviru IPARD II 2014-2020 (IPARD II program), on je od strane Evropske komisije usvojen u julu 2015. godine, a od strane Vlade Crne Gore dva meseca kasnije. Glavni ciljevi ogledaju se u unapređenju bezbednosti hrane na području Crne Gore i razvoju konkurentnosti kada su u pitanju poljoprivredna proizvodnja i prerada, i usklađivanju sa standardima koji postoje u Evropskoj Uniji vezano za ove oblasti. Finansijskim sporazumom 2014-2020 koji su potpisale Vlada Crne Gore i Evropska komisija vezano za podršku poljoprivredi i ruralnom razvoju IPARD II, u sklopu Instrumenta pretprijetne podrške IPA, izvršeno je bliže propisivanje finansijskih obaveza koje ima Evropska Unija kada je reč o sprovođenju programa IPARD II i definisanje odredbi vezanih za proveravanje zadataka izvršavanja budžeta vezano za dve mere programa IPARD II. Reč je o investicijama u fizički kapital poljoprivrednih gazdinstava i investicijama u fizički kapital koji se odnosi na preradu i marketing poljoprivrednih i ribljih proizvoda. U okviru ovog programa izdvojeno je 86.811.578 € za CRnu Goru u periodu od 2014. do 2020. godine. U prvom redu u pitanju su grantovi namenjeni sufinansiranju investicija uz javni doprinos od maksimum 70% troškova koji su prihvatljivi (Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019).

Kada je reč o programima prekogranične saradnje Crne Gore oni se smatraju finansijskom podrškom za saradnju pograničnih teritorija susednih država ili saradnji delova ili celih država u pogledu rešavanja pitanja koja imaju zajednički interes, poput upravljanja otpadom, pružanja usluga u okviru različitih sektora, kulturne i ekonomske saradnje, turizma i saobraćaja. Reč je o inicijativi Evropske Unije koja je prisutna od 1990. godine, međutim tada su sredstva koja obezbeđuje Evropski fond za regionalni razvoj posredstvom programa INTERREG bila raspoloživo isključivo državama Evropske Unije. Nakon 2004. godine, u okviru programa INTERREG uključene su i države koje ne pripadaju Evropskoj Uniji, primenjivanjem fondova koji su za njih na raspolaganju. Trenutno je u pitanju program IPA 2. Reč je o instrumentu za prepristupnu pomoć koji obuhvata period između 2014. i 2020. godine (Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019).

U okviru finansijskog perioda od 2014. godine do 2020. godine Crna Gora je imala učešće u okviru osam programa prekogranične i transnacionalne saradnje, od čega pet čine bilateralni programi a tri multilateralni programi. Kada su u pitanju bilateralni programi, oni se odvijaju između Crne Gore i Hrvatske, Crne Gore i Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, Crne Gore i Albanije i Crne Gore i Kosova (Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019).

Prvi program transnacionalne saradnje jeste Jadransko-jonski program prekogranične saradnje (*INTERREG ADRION*). Reč je o evropskom transnacionalnom programu koji za cilj ima da postaknte saradnju i solidarnost, jača privrednu, socijalnu i teritorijalnu koheziju u okviru Jadransko-jonske regije i zemalja partnera, tj. Albanije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Grčke, Italije, Crne Gore, Srbije i Slovenije (Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019).

Drugi program transnacionalne saradnje jeste transnacionani program Dunav. Ovim programom obuhvaćeno je četrnaest država, od čega su devet država Evropske Unije, tri države koje su kandidati za ulazak u Evropsku Uniju i potencijalni kandidati za članstvo u Evropsku Uniju i dve susedne države. Na ovaj način su programom obuhvaćene Austrija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Mađarska, Moldavija, Nemačka (Baden-Vurtemberg i Bavarska), Republika Češka, Rumunija, Slovačka, Slovenija, Srbija i jedan deo teritorije Ukrajine. Operativni program predviđa sledeće prioritete: inovativnu i društvenu odgovornu Dunavsku regiju, životnu sredinu i kulturu Dunavske regije, bolju povezanost Dunavske regije i bolje upravljanje regijom (Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019).

Tabela 6. Načini finansiranja projekata u oblasti turizma

Institucija	Konkurs
Ambasada SAD u Podgorici	Fond namenjen očuvanju kulturne baštine, radu sa mladima, osnaživanju mladih, zaštiti životne sredine
Ambasada Kraljevine Norveške	Jačanje integracija Evropske Unije na prostoru Srbije i Crne Gore – društveno-ekonomski razvoj, stabilnost i dobra uprava
Ambasada Kanade	Kanadskim fondom obuhvaćeno je finansiranje malih projekata kojima se obezbeđuje unapređenje demokratskog, ekonomskog, kulturnog i društvenog života građana u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji.
CEI – Centralnoevropska inicijativa – Ministarstvo vanjskih poslova Crne Gore	Regionalno povezivanje posredstvom održivog razvoja ekonomije i turizma.
UNDP (održivi ciljevi razvoja)	Podrška lokalnom razvoju posredstvom civilnog sektora – socijalnim uključivanjem, demokratskim upravljanjem, ekonomijom i zaštitom životne sredine, razvojem po meri čoveka.
GEF – Global Environmental Facility	Održivi razvoj turizma
COSME – Program Evropske Unije za podsticanje konkurentnosti malih i srednjih preduzeća 2014-2020	Mere sa ciljem da se smanje sve one poteškoće koje dovode do limitiranja rasta preduzeća. Reč je o boljem poslovnom okruženju, lakšem pristupu finansijama, promociji preduzetničke kulture i internacionalizaciji MSP, tj. njihovom izlasku na inostrana tržišta u Evropi i svetu.

(Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019, 24)

Treći program transnacionalne saradnje jeste Mediteranski program, program INTERREG MED 2014-2020. Reč je o programu kojim je obuhvaćeno 57 regiona iz različitih država Evropske Unije i tri korisnice IPA, uključujući Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu i Albaniju. Operativni program predviđa: promociju inovacionih kapaciteta Mediterana sa ciljem pametnog i održivog razvoja, podsticanje nisko-karbonskih strategija i energetske efikasnosti u okviru specifičnih teritorija MED programa: gradovi, ostrva i udaljena mesta, zaštitu i promovisanje kulturnih i prirodnih resursa u mediteranskoj oblasti, jačanje upravljanja u mediteranskoj oblasti (Ministarstvo razvoja održivog turizma, 2019).

3.6.2. Mogućnost unapređenja finansiranja

Sredstva poljoprivrednog budžeta nisu dovoljna za dinamičiji razvoj poljoprivrede. Razvoj poljoprivrede zahteva povećanje poljoprivrednog budžeta i izdvajanje sredstava za investicije i programe ruralnog razvoja (Kuzman i sar., 2017). U skladu sa činjenicom da se obezbeđivanje finansijskih sredstava može smatrati limitirajućim faktorom kada je u pitanju razvoj ruralnih područja, dolazi do nametanja potrebe za istraživanjem problema vezanih za finansiranje i mogućnosti unapređenja finansiranja. Finansijska sredstva dovode do onemogućavanja i ograničavanja, ukoliko se posmatraju sa aspekta nedostatka sredstava sa jedne strane i nemogućnosti pronalaženja adekvatnih izvora finansijske pomoći sa druge strane. Značajno je da se za rešavanje navedenih problema u okviru ruralnih područja obezbeđivanje sredstva namenjenih organizovanju adekvatnih turističkih aktivnosti i poljoprivrede sprovodi istovremeno, obzirom da je reč o uzročno-posledično povezanim delatnostima. Iz tog razloga je neophodno utvrđivanje modaliteta finansiranja značajnih aktivnosti turizma i poljoprivrede.

Postoje mnoge dodirne tačke turizma i poljoprivrede, dok je istovremeno prisutno uspostavljanje stalnih i širokih veza. Ukoliko se posmatra iz ugla prirodnih potencijala, prirodne nerazvijenosti i procesa raseljavanja sa ruralnog područja moguće je izvesti zaključak da organizovanje i razvoj ruralnog turizma ne predstavljaju isključivo mogućnost, već i potrebu. Očekuje se da razvoj ruralnog turizma može dovesti do diversifikacije ruralne ekonomije, dodatnih prihoda za lokalno stanovništvo, dodatnog zapošljavanja kada su mladi a i stari u pitanju, posebnog angažovanja žena i plasiranja poljoprivrednih proizvoda za potrebe koje turizam ima.

U okviru ruralnih područja na razvoj turizma uticaj imaju različiti resursi, među kojima presudnu ulogu imaju finansijski resursi. Pretežno finansijski resursi predstavljaju značajno ograničenje kada je razvoj ruralnog turizma u pitanju. Organizatori ruralnog turizma, ali i poljoprivrede, nisu zadovoljni rezultatima koji su postignuti u finansijskom periodu, jer ta sredstva ne mogu obezbediti samofinansiranje.

Dolazi se do zaključka da finansijska pomoć države mora predstavljati osnovni oblik finansijske pomoći za ruralni turizam i to tokom samog početka prilikom organizovanja početnih aktivnosti. Izvodi se zaključak da kada se obezbede neka finansijska sredstva, finansiranje može biti zasnovano na principu finansiranja i tržišnim izvorima finansiranja. U

Crnoj Gori, heterogenost uslova koji postoje dovode do velike složenosti razvoja ruralnog turizma i poljoprivrede. Iz tog razloga neophodno da se vrši organizovanje razvoja ruralnog turizma i poljoprivrede planirano prema sektorima u skladu sa zakonskim i strateškim okvirima, a u skladu sa akcionim planovima kojima se predviđaju modaliteti finansiranja, i kontrolisanje ciljeva koji su postignuti.

Mera diverzifikacije uvedena je u crnogorskom Agrobudžetu 2013. godine, a svake godine od 2013. godine raspisivan je poziv za poljoprivrednike. Prema informacijama dobijenim od porodica na terenu, većina dodeljenih sredstava je isplaćena tek u 2017. godini, a inače je svake godine postojala značajna potrošnja. Na primer, u 2013. godini, prvoj godini ovog poziva, odobrena je samo jedna prijava, a u sledećoj godini samo četiri prijave. Maksimalna podrška Ministarstva koja je bila pružena iznosila je 5.000 € po poljoprivrednom gazdinstvu, uz 50% sopstvenog doprinosa podnosioca zahteva (Food and Agriculture Organization of the United Nations & European Bank for Reconstruction and Development, 2019). Štaviše, podnosilac zahteva mora uložiti celokupan iznos unapred. Tek nakon odobrenja do najsitnijih detalja, podnosilac zahteva dobija 50% nadoknade od Ministarstva. Ovo je ogromna prepreka, jer je neprikladna za većinu poljoprivrednika koji obično nemaju toliku uštedu u gotovini za ulaganje. Mnoga poljoprivredna gazdinstva se iz tog razloga nisu prijavila, a neke odobrene prijave su povučene. Neophodno je da se ulože napor u promene postojećeg načina finansiranja na takav način da podnosilac zahteva ne mora da ulaže unapred celokupan iznos, ali i da se dobijanje povrata novčanih sredstava ne čeka tokom dugoročnog perioda. Važno je napomenuti da od 2017. godinu mera diverzifikacije uključuje i mala ulaganja u nadogradnju nekoliko katuna, mada ne postoje podaci o apsorpciji.

Kao što je prethodno opisano, finansiranje je dostupno i na nacionalnom nivou i na nivou Evropske Unije, ali su raspoloživost i pristup dve različite dimenzije. U Crnoj Gori je veoma niska stopa apsorpcije, posebno u pogledu manjih proizvođača u severnom regionu, a podsticaji za podsticanje investicija i eventualno sužavanje jaza u životnom standardu između severnog i centralnog/primorskog regiona su prilično ograničeni. Pouzdane i raščlanjene statistike o isplati je teško dobiti, a statistika apsorpcije podrške Agrobudžeta nije mogla biti prikupljena. Međutim, kroz niz intervjuva koje su Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija i Evropska banka za obnovu i razvoj prilikom svog istraživanja pod nazivom Povezivanje poljoprivrede i turizma u Crnoj Gori: Analiza praznina sprovele sa zainteresovanim stranama ustanovljeno je da se 200 proizvođača prijavilo za sredstva poput IPARD-a u 2017. godini, a da je samo 30-40 predloga sprovedeno. Razlozi za to su razni, ali

najčešći je bio zbog neusklađenosti sa prvobitnim predlogom ili nedostatka predfinansiranja (Food and Agriculture Organization of the United Nations & European Bank for Reconstruction and Development, 2019).

Predfinansiranje i za Agrobudžet i za IPARD predstavlja ograničenje za mnoga domaćinstva koja ne mogu finansijski opravdati investiciju bez garancije nadoknade, a za mnoge je to jednostavno odsustvo likvidnosti. Kredit za predfinansiranje je teoretski dostupan, ali u praksi ga jeteško dobiti.

Mnogi mali vlasnici nisu prihvatljivi za IPARD mere, a pravna lica (tj. kompanije) su tipične za skup kandidata. Izuzev geografske oznake prerađivača, vrlo malo dodane vrednosti ostvaruju poljoprivredni proizvodi malih poljoprivrednika i tradicionalni proizvođači hrane putem IPARD-a. Postoji mera koja je pripremljena kroz MIDAS II za fizičke osobe i preduzetnike, koja uključuje diverzifikaciju i podršku zanatstvu, ruralnom turizmu i preradi, a ti dodatni pozivi trebalo bi da imaju uticaja na male vlasnike. Činjenica je međutim da su sredstva u ovom programu manja u poređenju sa ostalim programima. Neophodno je da svi programji budu jednako dostupni i malim poljoprivrednicima i tradicionalnim proizvođačima hrane.

Kada je reč o pristupu ženama finansijama, tradicionalne rodne uloge obeshrabruju žene da pokrenu posao ili registruju svoje aktivnosti, a očekuje se da će mnoge žene ostati kod kuće i brinuti se za domaćinstvo i porodicu. Iako postojeći zakoni predviđaju jednaku ulogu žena u društvu, određeni načini razmišljanja često sprečavaju žene da ostvare svoj maksimalan potencijal u mnogim oblastima, posebno ekonomski. Domaća imovina obično je u vlasništvu muških članova domaćinstva delimično zbog tradicionalnih rodni uloga, pa prema tome, preduzetnice imaju manju fleksibilnost u ponudi kolaterala za dobijanje kredita.

Pored mera podrške poput nacionalnog Agrobudžeta ili IPARD-a, u Crnoj Gori su na raspolaganju i druge mogućnosti za finansijsku podršku. Ovo uključuje kreditnu i garancijsku podršku koju nude Investicioni razvojni fond i komercijalne banke, mada pozajmljivanje preko komercijalnih banaka karakteriše visoka kamatna stopa i nepovoljni uslovi za poljoprivrednike, čime se ograničava pristup istima. Neophodno je obezbediti povoljnije uslove i nižu kamantnu stopu, kako bi kreditnu i garancijsku podršku mogao koristiti veći broj korisnika.

Investicioni razvojni fond može direktno da finansira do 50% ukupne investicije, a udeo obrtnog kapitala u zajmu može biti do 20% ukupnog iznosa kredita. Osiguranje je preduslov, i poput zahteva za registraciju i podršku, tako je i vlasništvo ili zemljišna dozvola obezbeđenje prilikom odobravanja kredita (Food and Agriculture Organization of the United Nations & European Bank for Reconstruction and Development, 2019). Ovo je prilično teško dobiti za mnoga domaćinstva. U mnogim slučajevima vrednost poljoprivrednog zemljišta je degradirana zbog nerazvijenosti tržišta poljoprivrednog zemljišta, što onemogućava dobijanje željenog odnosno potrebno iznosa kredita. Potrebno je da se izmeni zakonska regulativa u ovom pogledu, na takav način da iznos kredita, odnosno finansiranja ne bude uslovljen vrednošću zemljišta.

3.7. Komparativna analiza ruralnog turizma u okviru odabranih (mediteranskih) država Evropske Unije

Od kraja dvadesetog veka, ruralna Evropa bila je u srži duboke društvene promene, koja je videla da se selo iz jednostavnog „proizvodnog pejzaža“ razvija u „potrošački pejzaž“ (Cloke, 2006). Širenjem privrede usluga, priroda je postala uglavnom stambeno i rekreativno mesto (Woods, 2009). Stoga je povećala svoju privlačnost postajući pristupačnija i korisnija, pružajući tako ruralnosti novu ulogu u širem društvenom kontekstu. Ova promena proizilazi iz mnoštva društvenih i kulturnih procesa, poput rastuće mobilnosti i integracije roba, usluga, ljudi i znanja iz različitih teritorijalnih područja, uključujući ruralna i urbana područja (Hedberg & do Carmo, 2012), zajedno sa zdravijim životnim stilom povezanim sa novim konceptom blagostanja. Pod tim okolnostima, poljoprivreda je dobila novi značaj postajući prioritet ruralnog razvoja (Niska, Vesala & Vesala, 2012). Tokom poslednje decenije, zaista su brojne studije naglasile odnos poljoprivrede sa okruženjem, drugim privrednim sektorima i društvom. Kako je istaknuto, ovaj pristup je rezultat promene ekonomskog i društvenog značenja primarnih proizvodnih delatnosti, koje su poljoprivredi pripisale drugačiju i širu ulogu nego u prošlim vremenima.

U tom okviru, uzastopne reforme Zajedničke poljoprivredne politike Evropske Unije progresivno su proširile obrazloženje politike ruralnog razvoja, od jednostavne podrške do podsticanja njenog razvoja promovisanjem poljoprivrednih politika, bolje nege i finansijske pomoći usmerene na obe kvalifikacije, očuvanja životne sredine i ruralnog prostora, poboljšanja kvaliteta života, kao i sve veće diverzifikacije ruralne ekonomije. Kada na

početku XXI veka govorimo o „osveti sela“ (Barberi, 2009) i ekonomskoj vrednosti svojstvenoj ponovnom otkrivanju identiteta mesta (Becattini, 2015), koncept ruralnog razvoja bio je povezan sa novom ulogom koja se pripisuje poljoprivredi u odnosu na životnu sredinu, teritoriju, kao i za bezbednost i kvalitet hrane. Ako su u drugoj polovini XX veka najavili kraj zemljordanka i seljaka, izbrisan industrijalizacijom i rastom gradova (Mendras, 1984), danas se pojavljuje novi scenario ruralnog razvoja, takozvana postindustrijska ili postmoderna ruralnost, gde razvoj poljoprivrede zahteva politike zasnovane na teritoriji i orijentisane ka opštem razvoju. Sa progresivnim uspostavljanjem multifunkcionalne poljoprivrede, u skladu sa smernicama politike ekonomske zajednice, koja je u stanju da igra različite uloge pored tradicionalne primarne koja se odnosi na proizvodnju hrane i sirovina i rastućom diverzifikacijom ekonomskih aktivnosti unutar ruralnih područja, moderna poljoprivreda igrala je drugačiju ulogu u odnosu na prošlost, morajući da odgovori na obnovljene potrebe trenutnog društva u pogledu sigurnosti hrane, zaštite životne sredine, rekreativnih potreba i, uopšteno, poboljšanje kvaliteta života (De Castro, 2010).

3.7.1. Hrvatska

Članstvo Hrvatske u Evropskoj Uniji od 2013. godine obuhvatalo je promene u hrvatskoj ekonomiji, uključujući ruralni razvoj. Osim primorskog turizma, koji je izuzetno važan za Hrvatsku, tokom poslednjih decenija došlo je do diverzifikacije turističkih proizvoda i razvoja novih vrsta turizma, poput ruralnog, zdravstvenog, tranzitnog, itd. Skuras, Petrou i Clark (2006) ističu kako drugi oblici turizma postaju dostupniji, što znači da je sve teže i teže koristiti turizam zasnovan isključivo na „moru i suncu“ u cilju zadovoljavanja potrošača.

Oko 93% kopnenog područja Hrvatske označeno je ruralnim, a naseljava ga petina ukupnog stanovništva (Svržnjak i sar., 2014). Prema Demonji i Ružiću (2010), ruralna područja Hrvatske imaju sledeće karakteristike: nalaze se izvan grada i urbanih središta; imaju malu populaciju; prisutno je dominantno korišćenje zemlje i šume za postojanje lokalnog stanovništva; i prevladavaju ruralna društvena struktura, tradicija i identiteti. Oni su Hrvatsku klasifikovali i prema OECD kriterijumima za definisanje ruralnih područja: 91.6% ukupne površine u Hrvatskoj klasifikovano je kao seosko, a 8.4% kao gradsko; 88.7% naseljenog područja nalazi se u ruralnim delovima Hrvatske, a 11.3% u urbanim područjima;

35% stanovništva živi u 14 gradova sa više od 30.000 stanovnika; dok 47.6% ukupnog stanovništva živi u ruralnim sredinama (Demonja & Ružić, 2010).

Povećanje potražnje u ruralnom turizmu povezano je sa promenama u društvu, ekonomiji i percepciji turista. Uopšte, ljudi su obrazovaniji, što podrazumeva i veće stope prihoda. Štaviše, ljudi imaju više slobodnog vremena, koje ne troše svi odjednom na jedan godišnji odmor, već se podele na nekoliko kraćih odmora. Iako nije nužno, visoko obrazovanje i prihodi na neki su način povezani sa većom svešću o zdravlju, „zelenim“ problemima, provođenjem vremena u prirodi i konzumiranjem organske hrane. Autentičnost mesta sve se više ceni, dok potražnja za lokalnom gastronomijom raste. Ljudi iz urbanih naselja umorni su od svog stresnog načina života i traže mir i spokoj. Pristupačnost ruralnih područja u Hrvatskoj poboljšana je razvojem transportnih mreža, saobraćajnih veza i poboljšanim komunikacijama (Internet). Uz to, povećava se broj turističkih agencija koje uključuju ruralni odmor, kao i broj aktivnih starijih ljudi koji su voljni putovati u ruralna odredišta (Križman Pavlović, 2001).

Postoji veliki potencijal za razvoj ove vrste turizma, koji može biti snažna podrška ekonomskom i socijalnom razvoju ruralnih područja. U svom članku, Demonja, Katica i Mišćin (2009) prepoznaju porast ruralnih domaćinstava u Hrvatskoj i definišu ih kao „novi turistički proizvod u ruralnim područjima“. Oni takođe identifikuju velike razlike u razvoju turizma u različitim ruralnim područjima u Hrvatskoj, navodeći kako neke županije imaju veliki broj registrovanih seoskih domaćinstava, dok šest županija nije imalo registrirano seosko domaćinstvo do 2007. godine (Demonja, Katica & Mišćin, 2009). Kapaciteti ruralnog turizma u Hrvatskoj imaju kratku istoriju od 1998. godine kada su registrovana prva porodična poljoprivrednagazdinstva – 32 njih, dok je tokom 2017. godine postojalo samo 447 registrovanih seoskih domaćinstava koja su vrlo nejednako raspoređena po županijama (Grgić et al., 2017).

Važnost ruralnog turizma ogleda se u snažnoj interakciji između poljoprivredne proizvodnje, tradicionalnih proizvoda, predstavljanja tradicije, tradicionalne gastronomije i turističkih usluga i upotrebe postojećih resursa. Strukturne promene u poljoprivrednoj proizvodnji dovele su do slabljenja ruralne ekonomije, što je nametalo traženje dodatnih izvora prihoda za poljoprivrednike (Grgić, Zrakić & Gudelj-Velaga, 2015). Za daljnji razvoj ruralnog turizma potrebni su ljudski resursi, a istovremeno se hrvatsko ruralno područje suočava sa problemom depopulacije.

Ranije su migracije u ruralnim područjima bile uzrokovane ratovima i prirodnim katastrofama, ali poslednjih godina egzodus u ruralnim područjima je uzrokovan socijalnim i ekonomskim problemima. Grgić, Žimbek i Tratnik (2010) ističu da su najveće životne teškoće u hrvatskim ruralnim područjima ekonomske: nedostatak zaposlenja, loš izbor zanimanja i niže plate u odnosu na posao u gradu. Najveći problem je što mladi ljudi posebno napuštaju ruralna područja zbog nedostatka mogućnosti (Grgić et al., 2017). Migracija ruralnog stanovništva može se sprečiti prvenstveno povećanjem zaposlenosti i prihoda i stvaranjem takve fizičke i socijalne infrastrukture u ruralnim područjima koja će značajno poboljšati životne uslove ruralnog stanovništva. U stvari, to može pomoći razvoju svih oblika ruralnog turizma što će podstaknuti ostale ekonomske aktivnosti u ruralnim područjima s' obzirom da nijedna aktivnost ne deluje nezavisno, već se međusobno nadopunjuju i jačaju.

Ruralni turizam u Hrvatskoj počeo se razvijati nakon rata za nezavisnost (1991-1995), prvo u kontekstu promocije razvoja kontinentalnog turizma, a kasnije i kao suštinski faktor u razvoju ruralnih područja i obnovi sela. Razvijao se neravnomerno, u zavisnosti od ciljeva i programa pojedinih regiona zemalje. Počeo se razvijati u Istri kao sastavni deo destinacijskog proizvoda obalnih turističkih odredišta i u ostalim regijama kako bi podigao kvalitet života u ruralnim područjima i obezbedio dodatni prihod. Različite institucije preduzele su velike akcije za razvoj turizma na porodičnim poljoprivrednim gospodarstvima (Hrvatska ekonomska komora, Ministarstvo turizma, različita udruženja proizvođača i potrošača itd.), ali efekti tih akcija nisu bili u skladu sa njihovim naporima. Najveći problem predstavljala je veličina ruralnih poljoprivrednih gazdinstava u Hrvatskoj, koja su u proseku 2.8 hektara poljoprivrednog zemljišta po farmi. Na tako malim farmama je prilično teško organizovati turističku ponudu (Grgić et al., 2017). Sistemski razvoj ruralnog turizma u Hrvatskoj može se podeliti u dva važna razdoblja (Šarić, 2016):

- od 1995. do 1999. – hrvatska vlada usvojila je Nacionalni program za razvoj malih i srednjih preduzeća u turističkoj industriji sa naglaskom na održivi razvoj turizma u ruralnim područjima.
- 2004. godine –kada je nova hrvatska vlada počela ozbiljno brinuti o ruralnim područjima i ekonomskim aktivnostima u ruralnom području.

Prema Strategiji razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, vizija razvoja ruralnog turizma u Hrvatskoj do 2020. godine bila je sledeća: 2020. godine ruralni turizam će biti konkurentan, komercijalno uspostavljen i sve popularniji izvozni proizvod u Hrvatskoj. Uzimajući u obzir ambijentni osećaj i ekološku očuvanost sredine, ruralni turizam u

Hrvatskoj privući će domaću i međunarodnu turističku potražnju, uglavnom zbog autentične atmosfere, "topline doma" i karakterističnih iskustava prilagođenih snabdevanju prilagođenim potrebama različitih potrošačkih segmenata. Dinamični razvoj ruralnog turizma u Hrvatskoj imaće za rezultat podsticaj poslovnog okruženja, odgovornog upravljanja destinacijama i visok stepen uključenosti i posvećenosti svih nosioca turističke politike na nacionalnom i regionalnom nivou. Cilj razvoja ruralnog turizma u Hrvatskoj do 2020. godine ogledao se u povećanju međunarodne konkurentnosti, poželjnosti i prepoznatljivosti (Hrvatski sabor,2013).

Regioni sa najrazvijenijim ruralnim turizmom u Crnoj Gori su područje Slavonije i Baranje, Međimurska županija i Istra. Područje Slavonije i Baranje bogato je turističkim atrakcijama koje imaju potencijal za razvoj turizma, poput termalnih, lekovitih voda, reka, svetišta, vinskih ruta, prirodnih parkova, kulturne baštine, itd. Ovo posebno ruralno područje sa nezagađenim okruženjem i održivim razvojem ujedno je bogato tradicijom, kuhinjom, poznatim slavonskim gostoprimstvom i što je vrlo važno sa niskim cenama robe i usluga. Slavonija i Baranja siromašne su novostvorenim turističkim atrakcijama, a problemi razvoja ruralnog turizma ogledaju se u nedostatku preduzetničkog znanja i veština, zakonodavstva, promotivnih aktivnosti, itd. Kao najmanje razvijena turistička regija kontinentalne Hrvatske, Slavonija bi trebala iskoristiti turističke potencijale, prirodne lepote, tradiciju i kulturu koji su dugo zanemareni na bolji i efikasniji način i sama se plasirati na tržište kao turističko mesto koje snabdeva nečim novim i tradicionalan karakterističnim. Ljudi žive na način, ali u savremenom duhu. Polazišta koja daju prednost Slavoniji kao turističkoj destinaciji prema Bolfeku, Jakičiću i Lončariću (2012) su: očuvana priroda Panonske nizije, tiho i mirno utočište od urbanog životnog stila, bogatstvo istorije, arhitektura i jedinstveni urbani kompleks, poštovanje tradicionalnih vrednosti i ponosne tradicije poznate po gostoprimstvu lokalnih ljudi koji boravak čine ugodnim, romantična atmosfera koju pružaju autentični gradovi i dvorci poznati po brojnim legendama, i bogata kuhinja uz zvuke autohtonog muzičkog instrumenta.

Na razvoj ruralnog turizma u Međimurskoj županiji pozitivno je uticala susedna Republika Slovenija, ali i ideje i iskustva emigranata koji se vraćaju iz Austrije, Švajcarske i Nemačke, gde se ovaj oblik turizma razvijao pre mnogo godina (Mesarić-Žabčić, 2008).Razvoj ruralnog turizma u ovom regionu podstaknut je mogućnošću stvaranja dodatnih prihoda, a samim tim i povećanjem kvaliteta života i ublažavanjem depopulacije ruralnih područja u Međimurskoj županiji. Ruralni turizam počinje se planirano koristiti u svrhu

revitalizacije ruralnih područja (Grgić et al., 2017). Dodatna motivacija za ovu vrstu ulaganja i preduzetništva, kako kod pojedinaca tako i kod županije, jesu specifična seoska poljoprivredna gazdinstva na tom području, predstavljanje tradicija kroz narodne običaje i tradicionalne zanate, proizvodnja tradicionalnih proizvoda i činjenica da je očuvanje prirodnog ambijenta na visokom nivou. Narodni običaji su vidljivi u načinu na koji su gradili „hiže“ (tradicionalno ime za kuću), u narodnim nošnjama, svadbenim obredima, tradicionalnim pesmama, muzici i plesu Međimurske županije. Međimurska županija područje je zdrave klime, odličnih uslova za rekreaciju, slobodno vreme, dobrih putnih veza sa ostatkom Hrvatske i susjednim zemljama, što sve zajedno predstavlja važne elemente za dalji razvoj ruralnog turizma na području Međimurske županije (Mesarić- Žabčić, 2008). Istorijski spomenici, nacionalna baština (nošnje, maske, običaji, gozbe i hrana), vodotoci, vinogradi i posebna poljoprivredna gazdinstva iz godine u godinu privlače sve više turista. Turisti su oduševljeni pejzažnom lepotom, kvalitetom vina, bogatom lokalnom kuhinjom, jedinstvenim specijalitetima hrane i gostoprimstvom. Lokalna muzika, pesme i ples imaju važnu ulogu u promociji ruralnog turizma u Međimurskoj županiji. Obnova starih kuća za ruralni turizam je nedavna pojava u Međimurskoj županiji i povezana je sa povratkom bivših stanovnika iz inostranstva. Prednosti razvoja ruralnog turizma na području Međimurske županije ogledaju se u širenju postojećeg turizma, širenju turističkog poslovanja u prolećnim i jesenjim mesecima i sposobnosti generisanja većih prihoda od turizma. U isto vreme ova vrsta turizma potiče očuvanje zavičajnih običaja, tradicionalnih zanata, socio-kulturne karakteristike međimorskog kraja i tradicionalnu primarnu proizvodnju i preradu poljoprivrednih proizvoda (Grgić et al., 2017).

Ruralni turizam prisutan je u Istri od 1996. godine. Istra je bila prva regija u Hrvatskoj koja je započela sa ovom vrstom turizma. U početku je ruralni turizam bio dopunska aktivnost glavnom obalnom turizmu (Drpić, Kenjić & Milojica, 2011). Danas je Istra markirana kao najrazvijenija ruralna turistička regija, a takođe ima specifičnu vrstu ruralnog turizma ako je uporedimo sa ostalim regijama ruralnog turizma u Hrvatskoj. Ruralno-turistička roba i usluge produžili su glavnu turističku sezonu sa dva meseca na gotovo celu sezonu. Istra je poznata po proizvodnji sira, šunke, maslina, maslinovog ulja, šparoga, tartufa, finih vinskih alkoholnih pića i likera. U svakom segmentu turističke potražnje postoji veoma bogata ponuda (od hrane do smeštaja do različitih aktivnosti, tradicije i specifične prirode). Istra ostvaruje najveći prihod iz ruralnog turizma u Hrvatskoj i dobar je primer za ostale regije (Grgić et al., 2017).

Pored navedenih delova, ruralni turizam razvijen je i u južnom delu zemlje (ruralni delovi Dalmacije). Zanimljivo je da uprkos maloj ukupnoj površini ili relativno malom broju ukupnog stanovništva u Hrvatskoj postoji takva heterogenost u prirodi, kulturnom i istorijskom nasleđu, načinu života i načinu ruralnog turizma. Prilično je teško naći neki zajednički imenilac ruralnog turizma u različitim hrvatskim regijama. Kada bismo to uradili to bi bilo bogatstvo u heterogenosti i razlikama. Takva vrsta nacionalnog ruralnog turizma mogla bi biti komparativna prednost domaćeg turizma u celini. Zbog prirodne i kulturne baštine, ruralni turizam u Hrvatskoj može imati vrlo dobru perspektivu, ali se tu javljajudemografski i finansijski/ekonomski problemi u ruralnim područjima kao glavne prepreke.

3.7.2. Grčka

Što se tiče potražnje za ruralnim turizmom, mora se naglasiti da tokom 1970-ih i početkom 1980-ih u Grčkoj, mediteranskoj zemlji sa dugom tradicijom u primorskom turizmu, ruralni turizam zapravo nije postojao. U tom smislu, važno je istaći tri važne činjenice:

- u mediteranskim zemljama dominantan trend je uvek bio primorski turizam. Međunarodni turistički agenti koji su polarizovali interes turista, bilo domaćih ili stranaca, prema primorskim regionima, a ne ka unutrašnjim ruralnim oblastima (Bazin & Rouk, 1997), dodatno su pojačali ovaj trend;
- snažna želja gradskog stanovništva da se „vрати prirodi“ i „otkrije mesto“ pojavila se tek devedesetih godina XX veka; prema tome, sve do kasnih osamdesetih godina, takav turistički tok, koji bi mogao da favorizuje unutrašnja ruralna područja, nije razvijen;
- s' obzirom na to da se posle II svetskog rata u Grčkoj desilo masovno odlaženje sa sela, stanovnici grada nisu presekli veze sa svojim kućama i uvek su se praznicima vraćali u svoja sela. Stoga nikada nisu osetili snažnu potrebu da se vrate svojim korenima ili da traže autentičnost ruralnog sveta (Iakovidou et al., 2012).

Od kasnih osamdesetih godina nadalje, u nastajanju okvira integrisanog ruralnog razvoja, mnogi lokalni stručnjaci bili su ubeđeni da postoji potreba da se započne sa planiranjem novih oblika turizma u Grčkoj. To je uglavnom zbog činjenice da je masovni

turizam već dostigao tačku zasićenja, dok su novi oblici turizma bili sve više traženi. Društveni interes pobuđen je u očuvanju ugroženih pejzaža i pomaganju ljudima da otkriju svoj identitet kroz svoje kulturne vrednosti. Takvo interesovanje podstaklo je grčke agencije da započnu planiranje razvoja ruralnog turizma u Grčkoj (Koutsouris, 2008).

Vlasti su na ruralni turizam gledale kao na lokalnu ili regionalnu aktivnost kako bi obezbedile dodatni prihod seoskim porodicama, poboljšale njihov životni standard i održale ruralno stanovništvo. Pored toga, smatralo se da je to lokalna ili regionalna aktivnost koja ima za cilj revitalizaciju ruralnog okruženja i smanjenje dezertifikacije. Takva aktivnost je takođe održavana kako bi ponudila alternativno rešenje za teške socijalne i ekonomske probleme koji pogađaju manje povoljne regione, čiji su resursi uglavnom korišćeni u primarnom sektoru ekonomije (Iakovidou, 1992).

Razvoj ruralnog turizma organizovan je u osnovi oko dve ose. Prva se odnosila na privatnu inicijativu koju su preduzimale pojedine osobe, čija je glavna delatnost bila poljoprivreda (agroturizam), a druga na, privatnu ili kolektivnu inicijativu od strane stalnih stanovnika sela ili ženskih poljoprivrednih turističkih zadruga (agroturizam). Iako je agroturizam i dalje nedovoljno razvijen, zbog strukture grčke poljoprivrede i stava grčkih turista prema agroturizmu, agroturizam i dalje predstavlja najoriginalniji oblik ruralnog turizma u Grčkoj (Iakovidou et al., 2012).

Agroturizam u zemljama Mediterana mnogo je noviji fenomen nego u zemljama severne Evrope. U zemljama poput Britanije, Francuske, Nemačke, Austrije, Švajcarske, skandinavskih država, Holandije i Belgije, agroturizam ima dužu istoriju, usled indutrijske revolucije i uspona urbanih društava, koji su otuđili stanovnike grada od poljoprivrede još od ranog XX veka i stvorili ruralni turizam kao privremeni „povratak“ prirodi za odmor i rekreaciju. Čak i u planinskim zemljama sa ograničenim potencijalom za intenzivnu proizvodnju, dobar broj poljoprivrednika je uključen u ove vrste aktivnosti. Agroturizam u ovim zemljama mnogo je više povezan sa konvencionalnim i masovnim turizmom, koji su se razvili nakon 1950-ih, nego sa poljoprivredom ili ruralnim turizmom. Agroturizam u Grčkoj ima relativno kratku istoriju. Njegovi koreni se mogu naći u raznim oblicima ruralnog turizma koji su uobičajeni u Grčkoj i koji se održavaju na verskim praznicima (Božić, Uskrs, dani lokalnih sveca, kada stanovnici grada posećuju selo) i vikendima. Ovaj ruralni turizam je nakon 1980-ih preimenovan u agroturizam i poklapa se sa dva razvoja. Prvi je bio ulazak Grčke u Evropsku ekonomsku zajednicu 1981. godine, a potom i pokretanje niza programa i

inicijativa za lokalni i ruralni razvoj. Drugi je bio rastući naglasak na pitanjima kao što su rodna ravnopravnost i životni standard ruralnog stanovništva, posebno u planinskim i manje povoljnim oblastima (Kizos & Iosifides, 2007).

Nema zvaničnih podataka o broju ruralnih turističkih preduzeća, ali je poznato da se značajan procenat nalazi se na ostrvima i u primorskim oblastima, iako takva područja teško mogu da se okarakterišu kao ruralna s' obzirom na neke karakteristike kao što su njihov obračun naselja, struktura zaposlenosti i prihoda, kao i obrasci potrošnje. Ove su ustanove prilično izolovane, odnosno nisu integrisane u razvojni plan globalnog područja kojeg bi agroturizam mogao biti sastavni deo (Karampela & Kizos, 2018). Stoga se sa razlogom može tvrditi da se ova vrsta agroturizma odvratila od prvobitnih ciljeva upotrebe ruralnih resursa u okviru održivog razvoja, povezivanja urbanih i ruralnih područja kroz kulturne razmene i mobilizaciju ruralnog stanovništva (Anthopoulou et al., 1998).

Što se tiče ženskih poljoprivrednih turističkih zadruga, manji deo nudi smeštaj zajedno sa slobodnim aktivnostima, dok su ostale uključene u proizvodnju lokalnih tradicionalnih proizvoda (Karampela & Kizos, 2018). Većina ovih zadruga nalaze se u ruralnim oblastima Severne Grčke, tj. regionima Makedonija, Trakija i Epir, regionu Tesalija i Centralna Grčka, na egejskim ostrvima i Kritu (Iakovidou et al., 2012). Ženske zadruge doprinele su dodavanju nekoliko ruralnih zajednica na grčku mapu „alternativnog turizma“. Učešće ruralnih žena u zadrugama omogućilo im je da cene svoje veštine i učine ih produktivnim. Pored toga, zadruge su uspele da garantuju prihod ruralnim ženama. Kao rezultat toga, zalagale su se za nezavisnost žena, samopoštovanje, samopouzdanje i poboljšanje njihovog društvenog statusa u lokalnim zajednicama. Konačno, zadruge su uticale na razvoj drugih sektora lokalne ekonomije, a to su poljoprivreda, trgovina, mala preduzeća, itd. (Gidakou et al., 1997).

Što se tiče privatne inicijative agroturizma, u Grčkoj još uvek ne postoji tačna globalna slika i malo se zna o njenoj prostornoj distribuciji. Ipak, većina ovih preduzeća podržana je kroz Inicijativu LEADER i nalaze se u planinskim i siromašnim ruralnim područjima i koriste značajna sredstva (Iakovidou, Koutsouris & Partalidou, 2002).

3.7.3. Italija

Od kraja XX veka, zbog krize industrijalizacije i iscrpljenosti modela fabričkog rada, interesovanje za „povratak u selo“ raste. Širenje novih društvenih i kulturnih trendova, osetljivijih na pitanja održivosti i očuvanja prirodnog bogatstva, podstaklo je u Italiji, zemlji umetnosti i lepog pejzaža, nagli porast novih turističkih inicijativa koje su ekološki prihvatljive i vrte se oko kvalitetne hrane i vina. Zbog toga su „Putevi ukusa“ i brojna udruženja malih ruralnih naselja stvoreni da poboljšaju italijansko umetničko i arhitektonsko nasleđe. Posebno je poraslo interesovanje za mediteranskom ishranom, što pokazuje i rast turizma vezanog za ulje. Problemi kompatibilnosti ne nedostaju, kao ni poteškoće u osmišljavanju novih formula zajedničkog života, ali kako se primećuje, nakon procvata turizma „sunca i plaža“ 1960-ih, danas se pojavila daleko raznolika turistička panorama, omogućavajući tako ruralnom svetu koristi od ponovnog zamaha (Piñeiro, de Salvo & Giommi, 2019).

Sa krajem XX veka i početkom XXI veka pozicioniranje hrane u turističkom sektoru Italije duboko se promenilo, a geografske destinacije prepoznale su svoj gastronomski potencijal kao važan faktor privlačnosti i kao novu priliku za pozicioniranje na sve većem konkurentnom globalnom tržištu. Interesovanje za tipične proizvode i domaću hranu dobilo je sve veći značaj među turističkim motivima (Richards, 2015), zahvaljujući ne samo obnovljenoj pažnji ka gastronomiji koja karakteriše današnje društvo, već i afirmaciji turističke ponude kompleksnog iskustva, zasnovane na gastronomskim resursima koji mogu uključiti i stimulisati senzornu i iskustvenu komponentu turističke potrošnje. Gastronomski turizam je potvrđen kao kretanje turista koji, dok se kreću, kupuju i konzumiraju lokalnu hranu, posmatraju i učestvuju u procesu proizvodnje hrane i smatraju je glavnom motivacijom za putovanje ili barem kao jednom od najvažnijih aktivnosti kojakaracteriše putovanje (Ignatov & Smith, 2006), dok oko 59% italijanskih turista smatra važnim ili veoma važnim prisustvo gastronomske ponude i tematskih iskustava (Piñeiro, de Salvo & Giommi, 2019).

Važno je naglasiti da je Italija jedina zemlja unutar Evropske Unije sa posebnim zakonima koji regulišu agroturizam, smatrajući ga poljoprivrednom delatnošću (Santucci, 2013). Italija je danas jedan od lidera evropskog agroturizma. Svake godine u italijanska sela i farme dolazi više od dva miliona ljudi. Italija se može ponositi svojim uspehom u razvoju ruralne rekreacije. Zemlja koja je davno postala sinonim za reč turizam, osim tradicionalnih klišeja poput putovanja u Rim, Veneciju, Firencu i Napulj, uspela je da otvori novi trend u putovanjima.

Za godinu rođenja italijanskog agroturizma mogla bi se smatrati 1985. godina. Tada je italijanska vlada usvojila zakon o agroturizmu kojim je osigurala podršku toj turističkoj industriji iz javnog sektora. Za deset godina od usvajanja zakona, broj ljudi koji su želeli da se odmore u ruralnoj Italiji porastao je za tri puta. Agroturizam je, između ostalog, pomogao da se otvore mnoga nova radna mesta. Brojni poljoprivredni (a samim tim često i najsiromašniji) prostori Italije dobili su dodatni impuls za razvoj. Danas među najpopularnijim oblastima ruralnog turizma u Italiji spadaju: provincije Toskana (1/4 ukupnog ruralnog turizma u Italiji), Kalabrija, Sardinija, Sicilija, Marke, Veneto (Piñeiro, de Salvo & Giommi, 2019). Na primer, Toskanu mnogi izdvajaju kao najpopularniju destinaciju za turiste ruralnog turizma u Italiji. Ruralni pejzaži ovog regiona Italije mogu se videti na italijanskim poštanskim razglednicama, kalendarima i u svetskim bioskopima. Jedna od novijih sjajnih pojava Toskane bila je u filmu *«Pod suncem Toskane»*, snimljenom na brdima provincije 2006. godine.

Jasno je da i u ovom slučaju, kao i za sve druge vrste inovacija, postoje i rani usvajači, kao i oni koji zaostaju, tako da u mnogim delovima italijanskog poluostrva i ostrva još uvek postoje potencijali koje treba istražiti. Na Siciliji i u Puliji, na primer, samo 0.6% i 0.3% poljoprivrednika je uključeno u agroturizam, dok oba regiona nude neverovatne pejzaže, plaže, mesta kulturne baštine i izuzetno bogatu gastronomiju. Operatori letova niskih cena otkrili su ove destinacije i masa turista uliva se u ove dve regije iz zemalja severne Evrope, ali se poljoprivrednici i dalje moraju mobilizovati da presretnu makar mali deo ovog toka (Santucci, 2013).

Danas agroturizam u Italiji obuhvata više od 10 hiljada farmi, vila i palata spremnih za smeštaj turista tokom cele godine. Mnoge farme u Italiji imaju svoju posebnost. Turisti imaju priliku da biraju između ruralne rekreacije i upoznavanja sa tajnama italijanske gastronomije, da kombinuju ruralno i aktivno opuštanje, uključujući farme konja, kao i slobodno vreme i posao. Opuštanje i posao predstavljaju kombinaciju koja na prvi pogled deluje smešno, ali su u Italiji zapravo uspeali da uključe turiste u poljoprivredne poslove i istovremeno od njih uzmu novac (Piñeiro, de Salvo & Giommi, 2019). Jednim od svetlih primera takve „besramne eksploatacije“ mogu se smatrati berba pomorandže na Siciliji ili berba grožđa u Toskani.

Poslednjih godina gastronomija je igrala centralnu ulogu u utvrđivanju očekivanja i motivacije putnika u Italiji. Hrana i lokalni kulinarski specijaliteti trenutno se mogu smatrati

stvarnim turističkim atrakcijama i mogu pomeriti cilj putnika ili "foodies" putnika (Fox, 2007). Na ovaj se način gastronomija, kao i predstavljanje prijatne senzorne aktivnosti, razvija se i kao faktor privlačnosti i kao sredstvo turističkog marketinga za odredišta širom zemlje (Folgado, Hernández & Campón, 2011). Hrana, drugim rečima, postaje ujediniujuća tačka teritorijalne autentičnosti i turista koji su sve više zainteresirani za originalne, inkluzivne predloge, strogo vezane za teritoriju koju će posetiti. Ovo udruženje važi za Italiju, jer je u njoj kombinacija poljoprivrede, poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i očuvanja istorijskog pejzaža jaka. Generalno, u mediteranskim zemljama (Italija, Grčka i Španija) prehrambeni i gastronomski pejzaži igraju temeljnu ulogu u izgradnji imidža.

Osim po umetnosti, Italija je u svetu identifikovana kao zemlja u kojoj dobro jedete i pijete (Ohe & Ciani, 2012). Reči kao „pica“, „testenina“, „espresso“ i „kapučino“ dodale su hrani univerzalnu dimenziju, postajući tako brendovi gastronomske globalizacije. Italija je zapravo jedna od zemalja u kojoj je ponuda hrane i vina šira i raznolika. Sa svojih 863 naziva —299 geografskih oznaka hrane (35%), 526 geografskih oznaka vina (61%), i 38 geografskih oznaka alkoholnih pića (4%, Italija dolazi pre Francuske (764) i Španije (358). Najvažnije godine u stvaranju geografskih oznaka porekla bile su u periodu od 1996. do 2012. godine. Rasprostranjeni po regionima, poljoprivredno-prehrambeni sa geografskim oznakama prevladavaju u Emiliji Romanji (45), Venetu (38) i Lombardiji (36), dok vina preovlađuju u Pijemontu (59) i Toskani (58). Nadalje, u Italiji postoji 11.632 farmi sa restoranima, 18.632 farmi sa smještajem, 170 ruta vina i ukusa, i 99 muzeja ukusa (Piñeiro, de Salvo & Giommi, 2019).

U ruralnom turizmu Italije posebnu pažnju zaslužuje rute vina, ulja, testenina i ukusa jer su mreže raširene po italijanskom poluostrvu uključivanjem velikog broja ruralnih naselja. Putevi ukusa su sredstvo koje ogromnom delu italijanskog poluostrva pružaju mogućnost evolucije orijentisane i na nadogradnju i na razvoj teritorije. Ovaj proces je važan za podsticanje razvoja manje ekonomski naprednih područja, poput planinskih područja koja trenutno imaju gubitak stanovništva, kao i ekonomskih aktivnosti. U tim se oblastima, ustvari, proizvodi većina tipičnih proizvoda, ali na tim teritorijama, manje favorizovani i tendenciozno isključeni iz procesa modernizacije, postaju resurs koji mogu dati vrednost svom razvoju. integrisanjem i unapređenjem različitih teritorijalnih resursa. Štaviše, jednoglasno je prepoznato da tipični proizvodi, kao oblik izražavanja kulture teritorije, u velikoj meri utiču na društveni i ekonomski razvoj lokalnih ruralnih teritorija, naročito dostizanjem sledećih socioekonomskih koristi: povećanja prihoda od poljoprivrednih

preduzeća, veće društvene vitalnosti, teritorijalne obnove, valorizacije i očuvanja tradicionalnih aktivnosti, i razvoja prehrambenog i vinskog turizma koji mogu doprineti poboljšanju ekonomske održivosti ovih teritorija (Ohe & Ciani, 2012).

Na pozadini globalnog redefinisanja ekonomskih bilansa, rute tipičnih proizvoda, od kojih se većina nalazi i na rubnim teritorijama i planinskim područjima, rade na različitim nivoima, uključujući promociju turističkih sistema i tematskih ruta koje su u stanju da vrate vitalnost do marginalizovanih područja daleko od glavnih ruta i železničkih veza (Ohe & Ciani, 2012). Geografska marginalnost, prema tome, može postati koristan resurs, a rute predstavljaju efikasno sredstvo za njenu promociju. One uključuju veoma artikulisani skup inicijativa, koje uključuje širok broj javnih i privatnih aktera koji će različito učestvovati u mreži, koja će postati, zamišljena na način koji nije uvek sistematski integrisan, pokretač novih oblika lokalnog razvoja među oblicima, strukture i geografije teritorije koja se stalno menja (Santucci, 2013).

Vinski turizam je veoma značajan u ukupnom promentu ruralnog turizma Italije. Promet vinskog turizma u Italiji kreće se između 2.5 i 3.5 milijardi eura kao rezultat turističkog pokreta u kome je učestvovalo oko četiri miliona ljudi. Primarni primer transformacija povezanih sa gastronomskim razvojem je malo toskansko selo Montalkino gde su se između 2011. i 2016. turistički dolasci povezani sa vinom povećali za 125% (sa 5.000 na 24.000), čime je favorizirano množenje hotelskih objekata (sa 14 do 50) i kreveta (od 78 do 620). Montalkino, koji koristi odličan međunarodni imidž koji uživa u Toskani, nije usamljeni primer rasta (Piñeiro, de Salvo & Giommi, 2019). Ovo mesto je jasan prikaz promena koja se desila u italijanskom turizmu tokom poslednjih decenija kada je, pod uticajem krize industrijalizacije i sve većih kritika zbog masovne izgradnje obala, turistički model prešao sa masovne turističke ponude primorskog turizma ka raznovrsnijoj ideji kako uživati u slobodno vreme. U svetlu nove turističke potražnje, vezane za atraktivnost kampanje i potrošnju tipičnih proizvoda, proizvođači su takođe primorani da adaptiraju njihove strukture od jednostavnih mesta proizvodnje do pogodnih struktura za smeštaj turista.

3.7.4. Španija

Tokom poslednjih dvadeset godina turizam se proširio na sve uglove ruralne Španije. Tokom ovog perioda stvorene su brojne turističke smeštajne infrastrukture, koje su dodale

značajnu vrednost španskom ruralnom nasleđu i dodatno diversifikovale njegove turističke usluge (Martín Gil & Martín Hernanz, 2014). Danas u celoj zemlji postoji obilje teritorija koje nude generički model ruralnog turizma koji je tematizovan na društvenim vrednostima poput odsustva stresa okoline, očuvanih pejzaža i tradicionalne ruralne kulture. Međutim, rast ponude, teritorijalna difuzija i globalne promene na post-fordističkom tržištu doveli su do sve veće konkurencije na tržištu, što dovodi u pitanje održivost takve aktivnosti u ruralnim područjima. Evolucija od konvencionalnih turista do onih sa daleko više iskustva i sa potpuno novim nizom motivacija podstakla je da turistička preduzeća i turističke destinacije podjednako ulažu u proizvode i usluge u kojima su kvalitet i tržišna orijentacija ključni za maksimiziranje njihove konkurentnosti. To takođe znači da kompanije i destinacije moraju da dizajniraju inovativnije proizvode da bi osvojili nova tržišta i promovisali širenje visoko specijalizovanih pristupa koji su usmereni na nišna tržišta (Sanagustin-Fons, Lafita-Cortés & Moseñe, 2018).

Post-moderni, hiper-mobilni turista, koji trajno želi da iskoristi „autentična i jedinstvena iskustva“, podstiče turistička preduzeća i turističke destinacije da ulože sve više resursa u stalne napore i dizajniraju nove proizvode koji su složeni. U ruralnim sredinama, gde dominantni mikro operateri imaju ograničenu finansijsku sposobnost, ovi napori, koji definišu konkurentne turističke destinacije, bez obzira na njihovu prirodu, mogu se ostvariti samo koordinacijom napora između lokalnih agenata, promovisanjem umrežavanja i široke upotrebe nove informacione tehnologije; što predstavlja pitanja koja se trenutno ne rešavaju ili ne rešavaju u većini španskih ruralnih područja. Pre dvadeset i pet godina u Španiji skoro nije bilo dokaza o ruralnom turizmu. U tom kontekstu, teritorije koje su predložile generičke modele ruralnog turizma mogle bi da posluju relativno uspešno, jer su radile u sektoru u nastajanju sa malo konkurencije ili bez pritiska. Danas teritorije deluju u visoko konkurentnom okruženju, o čemu svedoče zvanične objavljene statistike. Prošlog veka, do kraja osamdesetih, u Španiji je bilo nekoliko stotina seoskih smeštaja. Do 2011. godine cifra je bila bliža 15.000. U ovom periodu broj korisnika smeštaja je znatno porastao, ali krivulja rasta ponude još je jača. Shodno tome, prosečna popunjenost po sobi i po smeštajnoj jedinici se smanjila, pokazujući značajan pad u periodu od 2000 do 2011. godine. U 2014. godini došlo je do porastta broja korisnika, dok je došlo do dvostrukog porasta popunjenosti jedinica, i malo manje popunjenosti smeštajnih jedinica, štoje dovelo do smanjenja prosečnog broja korisnika po smeštaju i smeštajnoj jedinici, dovodeći dopada profitabilnosti po turističkom preduzeću. Ovaj problem se sastoji od derivacije velike zavisnosti od domaćeg

turizma i veoma ograničene sposobnosti zauzimanja međunarodnih tržišta, što znači da, u vreme tržišne krize, pad popunjenosti smeštaja ne nadoknađuje dolaskom stranih turista. Kombinacija ovih faktora (veći rast ponude u odnosu na potražnju i prevelika zavisnost od domaćeg tržišta) postavlja stvarna pitanja profitabilnosti za sektor i ozbiljno dovodi u pitanje održivost preduzeća i regiona koji se ne prilagođavaju trenutnoj situaciji. Kao što Butler napominje u svom pristupu životnom ciklusu turističkih destinacija, trenutni scenario zahteva da teritorije u konačnici donose odluke, inoviraju i izbegavaju stagnaciju i pad (Martín Gil & Martín Hernanz, 2014).

Ruralni turizam u Španiji je zrelo tržište koje sve više zavisi od sposobnosti teritorija da privuku i zadrže posetioce i da iskoriste svoje znanje za razvoj specijalizovanih i diferenciranih proizvoda koji integrišu različite resurse i pružaju visoku dodatnu vrednost sa kojom se tržište identifikuje (Sanagustin-Fons, Lafita-Cortés & Moseñe, 2018). Španski ruralni turizam mora da zavisi od efikasnosti javnih i privatnih agenata koji deluju koordinisano i da razvijaju predloge koji mogu da transformišu teritorije u artikulisane turističke destinacije sa vrlo prepoznatljivim imidžom brenda. Imajući to u vidu, ruralnoj Španiji nedostaje iskustva međusobno dogovorenih turističkih kretanja koja sprovode lokalni agenti, a koji se pravilno planiraju i čiji je glavni cilj izgradnja destinacija iznad stvaranja ponude. Takođe nedostaju institucije sa kapacitetom da se bave osnovnim problemima održivosti i konkurentnosti turističkih destinacija, kao što su procena evolucije turističkog fenomena, korekcija negativnih uticaja i procena kvaliteta usluge, utvrđivanje stepena zadovoljstva turističkim iskustvom i efikasno ulaganje u promociju, prodaju i marketing. Na primer, to je slučaj na severoistoku Segovije, regionu gde je došlo do određenog napretka u razvoju turizma, ali koji i danas ima brojne nedostatke u svojoj ulozi kao artikulisane turističke destinacije, koja je spremna i pripremljena da se takmiči dugoročno (Cánoves, Herrera Jiménez & Villarino Pérez, 2005).

U različitim lokalitetima u Španiji postoje mnoge vrste aktivnosti ruralnog turizma. Neki od njih potiču iz različite (u poređenju sa recimo, severozapadnom Evropom) autohtone upotrebe sela. Na kraju XX veka mnoge španske porodice koje žive u urbanim sredinama bile su udaljene samo jednu generaciju od zemlje. Na jednostavnijem nivou aktivnost ruralnog turizma predstavlja tradicionalnu vožnju u prirodu na nedeljni izlet, tokom letnjih vikenda. Ostale formalizovane vrste seoskih aktivnosti, iako još uvek spadaju u kategorije tradicionalnog, autohtonog korišćenja ruralnih krajeva, uključuju mnoštvo osnovanih lovačkih i streljačkih klubova. Pored ovih vrsta aktivnosti, postoji i noviji skup događaja.

Neki od njih odnose se na različite aspekte upravljanja selom, na primer, stvaranje nacionalnih i prirodnih parkova. Ostali relativno novi oblici aktivnosti uključuju paraglajding, hodanje na duže staze i planinarenje, penjanje, biciklizam, jahanje, obilaženje pećina, rafting i kanuing. Međutim, u Španiji, neke od ovih praksi nisu uvek kompatibilne jedna sa drugom, posebno pošto je došlo do prelaska sa pasivnih na aktivnije aktivnosti. Jedna od posebnih oblasti turizma koja ima snažnu ruralnu komponentu odnosi se na banje (*balnearios*). Kao i u mnogim delovima ruralne Evrope, i španske banje imaju dugu i uglednu istoriju (Sanagustin-Fons, Lafita-Cortés & Moseñe, 2018).

Na prostoru Španije razvijeni su agroturizam i vinski turizam kao oblici ruralnog turizma. Veoma je značajna pozitivna reakcija mnogih stanovnika sela na agroturizam, uglavnom zato što vide poboljšanje objekata, povećanu vrednost imovine i prilično bolji kvalitet života u celini. Ove pozitivne posledice najčešće osećaju mlađa domaćinstva i deca, što ih možda privlači za boravak u ruralnom području (Canoves & Villarino Perez, 2002). Najbolje aktivnosti agroturizma su: zadaci uzgoja: hranjenje životinja, dojenje krava, sakupljanje pilećih jaja, šišanje ovaca, čuvanje ovaca ili konja, jahanje magaraca; briga o usevima – zalivanje biljaka, branje voća, pomaganje sa oranjem, korišćenje organskih tehnika; pravljenje vina ili jabukovače; istraživanje šume – učenje kako prepoznati bobice i divlje gljive, šetanje stazama koje poznaju samo meštani; pravljenje hrane – džemovi, jogurt, sir, med; ručni rad – učenje pravljenja prirodnih ukrasa ili aromatičnih ulja, izrada keramike; uživanje u neobičnim festivalima – mnogi su povezani sa zemljoradnjom, poput berbe vina u La Rioji ili sajama pastira u jezerima Covadonga, uključujući demonstracije ovčara (<https://www.spain.info/en/discover-spain/agrotourism-spain/>).

Aktivnosti agroturizma moguće je pronaći bilo gde u Španiji, ali navešćemo neke primere istaknute na sajtu turističke organizacije Španije: Malaga, Baskija, Galicija i Navara. Navara je unutrašnjost na severu Španije koja je prepuna mogućnosti. Ovde ćete pronaći Navara agrorute koje prolaze kroz prelepe turističke atrakcije i uključuju brojne slobodne aktivnosti povezane sa agroturizmom. Ovi agro-putevi vode turiste kroz zapanjujuće planine poput Pirineja, i omogućavaju im da posete farme ovaca, tradicionalne seoske kuće, centre za posetioce, proizvođače sira, vinarije, muzeje ulja, muzeje tartufa i mnoga druga uzbudljiva mesta (<https://www.spain.info/en/discover-spain/agrotourism-spain/>).

3.7.5. Portugal

Smešten u zapadnom delu Iberskog poluostrva, Portugal je država koja ima jednu od najantičnijih i najodrživijih teritorijalnih granica Evrope (Silva & Leal, 2015). Do kraja XX veka turizam zasnovan na suncu i plaži bio je glavna roba Iberijskog poluostrva (Loureiro & Francisco, 2009). Sa početka XXI veka širenje ruralnog turizma je trend koji je zajednički za većinu zemalja u Evropi (Canoves et al, 2004), dok je Portugalu je tokom poslednjih decenija ruralni turizam porastao i postao važna ekonomska aktivnost u nekoliko ruralnih područja. Razvoj ruralnog turizma u Portugalu rezultat je dubokih promena u društvu uopšte i posebno u ruralnom svetu, što zahteva da se novi razvoj kreće kroz diverzifikaciju aktivnosti. Takođe su za taj razvoj presudne promene u ponašanju turističkih potrošača u odnosu na preferencije i motivaciju putovanja (Yagüe, 2002).

Ruralni turizam je nedavna pojava u Portugalu. Službeno se pojavljuje 1978. godine objavljivanjem Uredbe o regulaciji br. 14/78 od 12. maja 1978. Međutim, tek nakon objavljivanja Uredbe o zakonu br. 423/83 ruralni turizam je zaista porastao u Portugalu (Duarte, 2010). U ranoj fazi, ruralni turizam se zasnivao gotovo isključivo na prenoćištima – sobe iznajmljene u privatnoj kući vlasnika. Svrha ovih aktivnosti bila je dopuniti prihode od poljoprivrede i one nisu predstavljale pretnju glavnoj poljoprivrednoj delatnosti (Cavaco, 1995). U drugoj fazi, proizvod se razvio od jednostavnog smeštaja do raznovrsnijih i specijalizovanih usluga i struktura, prateći strategiju za privlačenje raznovrsnije i zahtevne klijentele i podsticanje ponovljenih poseta (Duarte, 2010).

U slučaju Portugala, proširenje ruralnih područja dodatno je ojačano ulaskom zemlje u Evropsku Uniju 1986. godine, čije su orijentacije – naročito realizacija Zajedničke poljoprivredne politike, u kojoj su mnoge evropske ruralne teritorije prihvaćene su kao mesta očuvanja prirode i multifunkcionalnih područja – dovele do pojačavanja procesa „deruralizacije“ zemlje, kao i do opustošenja i dekadencije mnogih ruralnih područja (Figueiredo, 2008). Sa početkom XXI veka zapadne i naročito udaljene ruralne lokacije u Portugalu sve se više smatraju multifunkcionalnim područjima, gde su efikasne aktivnosti, kao što su poljoprivreda ili šumarstvo, povremeno toliko istaknute kao i (rastuće) aktivnosti usmerene prema potrošnji kao slobodno vreme i turizam (Figueiredo & Raschi, 2012). Osim zabave i turizma, nove funkcije na selu sadrže zaštitu životne sredine i očuvanje običaja i sećanja i izgrađene kulturne baštine i nasleđa (Silva, 2012). Te lokacije su danas „izvan poljoprivrede“. Međutim, oko 50% portugalske površine može se meriti kao krhka ruralna mesta (Oliveira-Baptista, 2006).

Da bismo razumeli ruralni turizam u Portugalu moramo razumeti i ko su vlasnici. Studija koju je sproveo Silva (2006) ukazuje na postojanje tri različite grupe vlasnika. Prva grupa povezana je sa tradicionalnim i plemićkim porodicama koje se pridružuju aktivnosti uglavnom radi očuvanja i obnavljanja starih porodičnih imanja, posebno palata i dvorca. Drugu grupu čine poljoprivrednici koji žele zaraditi nešto novca od poljoprivrednih objekata, kao što su staje i male seoske kuće. Konačno, pojedinci koji kupuju i restauriraju stare kuće u tradicionalnim selima koje bi se koristile u turističkim aktivnostima čine treću grupu. Mnogi ljudi su ruralni turizam videli kao priliku za obnavljanje porodičnih kuća uz podršku vlade i istovremeno stvorili alternativni način da zarade dodatni prihod, mada dobar broj njih nisu zanimali stvarne aktivnosti turizma u ruralnim oblastima (Silva, 2006).

Ovo može objasniti zbog čega je jedan od glavnih pokretača razvoja ruralnog turizma u Portugalu bila podrška vladinih sredstava za obnovu starih kuća u različitim regionima. U Portugalu, kao i u ostatku Evrope, ruralni turizam je smatran dobrim rešenjem za evropsku krizu porodične poljoprivrede tokom 1980-ih, kroz razvoj i diverzifikaciju novih ekonomskih aktivnosti u ruralnim sredinama. U nekim su se slučajevima nove aktivnosti direktno nadmetale sa postojećim, koje nisu bile poljoprivrednog karaktera. U drugim slučajevima, specijalizacija povezana sa seoskim kućama bila je ponuda atrakcija vezanih za specijalizovane poljoprivredne proizvode, kao što su vinogradi doline Douro u Portugalu za proizvodnju vina Oporto (Duarte, 2010).

Koncept ruralnog turizma uglavnom zavisi od ponuđenih proizvoda. Ruralni turizam poznat je po poznatom gostoprimstvu vlasnika vikendica. Trenutno je ruralni smeštaj u Portugalu raspoređen između sledećih modaliteta: agroturizma, seoskih kuća, seoskih hotela, ruralnog turizma, stanišnog turizam i seoskog turizma.

Prethodne decenije u Portugalu je sproveden program pod nazivom *Schist Villages*, nastao iz razvoja „mreže škrljačkih sela“, pod Operativnim planom za centralni region Portugala. Ova inicijativa obuhvatala je preko dvadeset brdskih sela (okružnih mikro-područja), raspoređenih između trinaest opština u podregijama severa, jug, i unutrašnjosti Pihñala, unutrašnjosti Beira, i jugu Cova da Beira. To se odnosi na oporavak grupe brdskih sela (npr. obnova krovova i fasada, modernizacija društvenih područja, ugradnja gradskog nameštaja, obnova puteva i pešačkih staza, ugradnja osnovnih infrastrukturnih sistema) radi održavanja mreže lokacija od turističkog značaja. Ove zajednice su sada integrisane u sistem u skladu sa (posetiocima) proširenim sistemom, koji generalno podrazumeva region, koji

takođe pokriva živopisne puteve koji spajaju sela i pruža, osim toga, panoramske rute, parkove rekreacije i mesta za zaustavljanje sa kartama koje opisuju pejzaž. Na osnovu „seoskih planova“, posebnosti teritorijalne uprave koja je uznemirena mikrolokacijama (periferna i otkrivena ekonomska, socijalna i demografska slabost), cilj je jačanje i podsticanje ponuda za intervenciju (uz finansijsko održavanje iz Evrope Unije i portugalske vlade), čiji je cilj da se takva područja poboljšaju, da se poboljša život ljudi, poboljša njihovo samopoštovanje i podstaknu njihovi potencijali (početni i posebni) (Carvalho, 2004).

Regionalno zajedništvo takođe igra aktivnu ulogu u uspostavljanju iskustva u ruralnom turizmu, podržavajući posetioce da otkriju i uživaju u privlačnijem iskustvu ovih mesta. Stanovnici mogu podeliti svoja saznanja o istoriji, kulturi i prirodnom nasleđu regiona ili predložiti mogućnosti za bliže vezivanje sa načinom života (prihvatanjem posetilaca u svojim domovima) ili sa regionalnim proizvodima (promovisanjem, realizacijom ili omogućavanjem da probaju ove proizvode) (Sáez, 2007).

Redovno i značajno smanjenje broja stanovnika, kao i starosna dob, postalo je preovlađujuća i specifična karakteristika u brojnim delovima evropskog sela. U Portugalu je takav proces uticao na sva unutrašnja i planinska područja, gde je demografska depopulacija već dovela do frakcijske, ili u mnogim prilikama, do potpune pustinje stotina sela (Ribeiro & Markues, 2002).

Danas u Portugalu preovlađuje nekoliko oblika ruralnih smeštajnih jedinica, kao što su: *Turismo de habitação* – dvorci ili stambene kuće priznate arhitektonske vrednosti, odgovarajuće mere, sa karakterističnim nameštajem i dekoracijom; ruralne rustikalne kuće koje imaju odlike ruralnog okruženja u kojem se nalaze; agroturističke kuće i šankovi na farmama, gde posetioći mogu da učestvuju u radu farme ili u dodatnim vrstama zabave, *Turismo de Aldeia* – seoski turizam; i *Casa de Campo* – seoske vikendice (Ribeiro & Markues, 2002).

Kao i u većini drugih evropskih zemalja, i ruralne lokacije u Portugalu su tokom poslednjih decenija doživele suštinske promene kao rezultat sve većeg globalnog socioekonomskog pokreta promene. Čak i ako se rezultati ovih procesa izmena koji su se dogodile na ruralnim lokacijama mogu razlikovati, u skladu sa zemljama i oblastima, jedan od najočitijih simbola je lišavanje monopola uživanog u poljoprivrednim aktivnostima. Ruralne lokacije se više ne smatraju generativnim područjem, već se sve više predstavljaju kao prostor za unos i trošenje u kojem slobodno vreme i turističke aktivnosti predstavljaju

prevladavajući deo. Zbog ovih modifikacija, mnoge ruralne lokacije u Portugalu, posebno udaljene, danas se vide, bilo u društvenom ili institucionalnom smislu, kao post-poljoprivredna i usvojena područja. Ove lokacije mogu da se definišu kao prostori male solidnosti, nastanjeni starijom, penzionisanom populacijom koja ima nizak stepen pismenosti. Definitivno zbog njihove udaljenosti i staromodnosti koji konfiguriraju procese stalnosti određenih karakteristika ruralnog i ruralnosti (običaji, kulturna baština, ogledne arhitektonske karakteristike, pejzažna pratnja itd.) koje gradsko stanovništvo sve više ceni, ove lokacije su danas u središnjoj platformi u smislu zabave i aktivnosti posetilaca (Figueiredo et al, 2014).

Nadalje, kako bi prethodno navedeno postalo vidljivije, opisaćemo jedno tipično turističko portugalsko selo (*Aldeia da Pedralva*) i aktivnosti koje je stvorilo to selo. Ovo selo je kupio i obnovio portugalski menadžer, koji je odlučio da učestvuje u poslovima seoskog turizma. Glavne aktivnosti su aktivnosti turista u planinarenju, biciklizmu, promatranju ptica i surfovanju. Posebni programi za starije osobe usklađeni su sa kapacitetima učesnika. Radionice o fotografiji, portugalskoj gastronomiji i časovi joge na plaži sadržani su u aktivnostima, što može biti i disjunktivno partnerima promatrača ptica, surfera, biciklista, koji nisu raspoloženi za ove fizičke aktivnosti. Budući da je jedan od ciljeva projekta prenošenje regionalne spoznaje na posetioce, u aktivnostima programa nalaze se regionalni dirigenti, a regionalne prodavnice prehrambenih proizvoda i saloni koriste lokalne proizvode. Pored toga, posetioci imaju mogućnost za kupovinu ribe i školjki direktno od regionalnih ribara koji ih uče kako da se kuvaju. Štaviše, cilj ostalih aktivnosti je davanje informacija o regionalnoj istoriji, tradiciji, proizvodima, zanatstvu i gastronomiji (Agapito, Mendes & Pinto, 2012).

4. ODRŽIVI RAZVOJ I ODRŽIVI TURIZAM U CRNOJ GORI

4.1. Uloga i važnost održivog razvoja u Crnoj Gori

Pre više od dva veka pojavila su se prva pitanja u vezi sa uticajem evolucije naše civilizacije na životnu sredinu i resurse naše planete. Godine 1798. Tomas Robert Maltus, demograf, politički ekonomista i pastor u Engleskoj napisao je esej o principu populacije. Predviđao je da će svetska populacija na kraju umirati od gladi ili, barem, živeti na minimalnom nivou, jer proizvodnja hrane ne može pratiti rast stanovništva (Bac, 2008).

Smatrao je da je stanovništvo pod kontrolom bede, poroka i moralne suzdržanosti. Maltus je napisao da se populacija, kada nije kontrolisana, povećala u geometrijskom obimu i egzistenciji za čoveka u aritmetičkom obimu. Tehnološki napredak od tog vremena pokazao se pogrešnim. Kroz bolje poljoprivredne tehnike, pronalazak nove poljoprivredne opreme i kontinuirani napredak u poljoprivrednoj nauci, proizvodnja je porasla mnogo brže od populacije, toliko da je realna cena hrane danas mnogo niža nego što je bila pre dvesta godina, ili pre svega pedeset godina (Baumol, Litan & Schramm, 2007).

Rasprava o maltuzijanskim granicama je nastavljena tokom vremena, sa mnogim kritičarima koji su pitali kako je postalo moguće da šestostruko povećanje globalne populacije, od jedne do sedam milijardi, od 1798. godine i dalje može više ili manje da prehrani stanovništvo. Sledeći talas maltuzijanizma je predstavljen idejama i perspektivama koje je predstavio Rimski klub. Rezultati kompjuterskih simulacija koje su napravili tehničari MIT-a objavljeni su u dobro poznatoj knjizi Granice rasta koja je usmerila pažnju na iscrpljivanje neobnovljivih resursa i posledično povećanje cena roba. Osim toga, ovaj model je pretpostavio da će se populacija i industrijski kapital nastaviti rast eksponencijalno, što će dovesti do sličnog rasta zagađenja i potražnje za hranom i neobnovljivim resursima (Bac, 2008).

Pretpostavlja se da je ponuda i hrane i neobnovljivih resursa fiksna. Nije iznenađujuće s' obzirom na pretpostavke, što model predviđa kolaps zbog neobnovljivog trošenja resursa. Istovremeno, jedan od njihovih zaključaka napominje da ne postoji izuzetan napor da se smanji zagađenje ili očuvanje resursa. Ali kako je vreme prolazilo, većina predviđanja Rimskog kluba za naredne tri decenije godina, od 1973. do 2003. godine nije bila potvrđena (Bac, 2008).

Još jedan istraživač vredan spomena je Lester Brown. Objavio je brojne knjige i članke koji se bave problemima sa kojima će se naša civilizacija suočiti nakon što ćemo iscrpimo rezerve fosilnih goriva. On je osnovao Svetski osmatrački institut, a kasnije i Institut za Zemaljsku politiku. Oba instituta predstavljaju činjenice u vezi sa globalnim korišćenjem prirodnih resursa i takođe predstavljaju održive alternative za naše trendove potrošnje (Brown, 2006).

Glavni cilj pomenutih maltuzijanaca bio je da pruže koristan podsetnik društvu i lokalnim, nacionalnim i međunarodnim vlastima da se, ako nastavimo naše trendove potrošnje, možemo naći u nevolji (Jovanović, 2013).

Konferencija o ljudskoj sredini iz 1972. godine u Stokholmu, kojoj je prisustvovalo sto trinaest država i predstavnika devetnaest međunarodnih organizacija, bila je prva međunarodna konferencija istinski posvećena isključivo pitanjima zaštite životne sredine. Tamo je grupa od dvadeset sedam stručnjaka artikulisala veze između okruženja i razvoja navodeći da iako su u pojedinačnim slučajevima postojali sukobi između ekoloških i ekonomskih prioriteta, oni su u suštini bili dve strane istog novčića. Drugi rezultat Konferencije u Stokholmu bio je stvaranje Programa Ujedinjenih Nacija za zaštitu životne sredine koji ima misiju da obezbedi liderstvo i ohrabri partnerstvo u brizi za životnu sredinu inspirišući, informišući i omogućujući nacijama i narodima da poboljšaju svoj kvalitet života bez ugrožavanja budućih generacija (Baker, 2006).

Ova konferencija je odigrala katalističku ulogu u promovisanju naknadnog usvajanja međunarodnih sporazuma koji se bave dampingom okeana, zagađenjem sa brodova i trgovinom ugroženim vrstama (United Nations General Assembly, 1987). Takođe je usvojila Stokholmsku deklaraciju o ljudskom okruženju, koja je uključivala napredne principe, kao što je princip 13167, koji je proglasio potrebu za integracijom i koordinacijom u planiranju razvoja kako bi se omogućila zaštita životne sredine. Međutim, konferencija u Stokholmu bila je ograničena u svojoj delotvornosti, jer su zaštita životne sredine i potreba za razvojem, posebno u zemljama u razvoju, viđeni kao konkurentne potrebe i tako su se rešavali na poseban, nekoordiniran način (Bac, 2008). Neki kritičari su zaključili da je konferencija bila više posvećena identifikaciji kompromisa između okruženja i razvoja nego promovisanju harmoničnih veza između njih. Čak su i dokumenti Ujedinjenih Nacija nakon konferencije u Stockholmu potvrdili da je malo toga postignuto kako bi se konkretno integrisale brige za

životnu sredinu u razvojne politike i planove. Jasno je bila potrebna integrisana perspektiva koja je uključivala i ekonomski razvoj i osetljivost na životnu sredinu (Prizzia, 2007).

Generalna skupština Ujedinjenih Nacija je 1983. godine osnovala Svetsku komisiju za životnu sredinu i razvoj, koja je kasnije poznata kao Brundtlandska komisija, nazvana po predsedavajućem, Gro Harlem Brundtlandu, tadašnjem premijeru Norveške, a kasnije šefu Svetske zdravstvene organizacije. Komisija je 1987. godine objavila Brundtlandov izveštaj pod nazivom Naša zajednička budućnost. On je izgrađen na onome što je postignuto u Stokholmu i pružio je politički najznačajniju od svih definicija održivog razvoja prema kojoj je održivi razvoj razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe. Definicija sadrži dva glavna pojma: prvo, koncept potreba, posebno suštinske potrebe siromašnih u svetu, kojima treba dati prioritet; i drugo, ideju o ograničenjima koja nameće stanje tehnologije i društvene organizacije na sposobnost okruženja da zadovolji sadašnje i buduće potrebe (Bac, 2008).

Posvećenost lidera iz celog sveta održivom razvoju jasno je artikulisana u Agendi 21, ključnom dokumentu sa petsto stranica prikupljenih zdravih praksi i saveta za postizanje održivog razvoja u gotovo svim područjima na površini Zemlje. Aktivnosti Agende 21 organizuju se po temama životne sredine i razvoja: kvalitet života, efikasno korišćenje prirodnih resursa, zaštita globalnih dobara, upravljanje ljudskim naseljima i održivi ekonomski rast. Ona prepoznaje da postojanje teškog siromaštva u nekoliko delova sveta uz životni standard zasnovan na rasipničkoj potrošnji resursa u drugim delovima nije održiv model, i da se upravljanje životnom sredinom mora praktikovati u zemljama u razvoju i industrijskim zemljama. Tokom konferencije 1992. dogovoreno je da za implementaciju Agende 21 zemlje pripreme nacionalnu strategiju održivog razvoja (Bac, 2008).

Iako je održivi razvoj bio ujedinjujući princip za čitavu Rio konferenciju, postojalo je neslaganje oko njegovog značenja i implikacija. Proces UNCED-a je pokušao da pruži smernice u sprovođenju održivog razvoja postavljanjem skupa principa i plana aktivnosti zasnovanog na konceptu. Zaista, Rio je manje raspravljao o definiciji održivog razvoja nego o razvoju pristupa kako bi se osigurala njegova implementacija. Neki kritičari tvrde da se implementacija principa pravednosti i života u ekološkim granicama može postići samo ako društveni, politički i ekonomski sistemi imaju fleksibilnost da budu preusmereni ka održivosti, kao i integrirani jedni sa drugima i okolinom (Prizzia, 2007).

Na Konferenciji o klimatskim promjenama iz 1997. godine, razvijene zemlje su se dogovorile o specifičnim ciljevima za smanjenje emisije gasova staklene bašte, što je rezultiralo opštim okvirom, koji je postao poznat kao Protokol iz Kjota, sa detaljima koji će biti detaljno razrađeni u narednih nekoliko godina. Sjedinjene Američke Države su predložile da se stabilizuju samo emisije i da se uopšte ne smanju, dok je Evropska Unija tražila smanjenje od 15%. Na kraju, došlo je do trgovinske razmene, a industrijalizirane zemlje su se obavezale na ukupno smanjenje emisija gasova koji izazivaju efekat staklene bašte na 5,2% ispod nivoa iz 1990. za period od 2008. do 2012. godine. Međutim, složenost pregovora stvorila je značajnu konfuziju oko usaglašavanja čak i nakon što je sam Kyoto protokol usvojen, jer je samo naveo osnovne karakteristike za usklađenost, ali nije objasnio sva važna pravila o tome kako će funkcionisati. Iako su osamdeset četiri zemlje potpisale Protokol, ukazujući na njihovu nameru da ga ratifikuju, mnogi druge su oklevale da preduzmu čak i ovaj korak (Bac, 2008).

Nažalost, Sjedinjene Američke Države su odbile da ratifikuju Kjoto protokol. Evropska Unija je ratifikovala Kjoto protokol, ali to nije bilo dovoljno. Unija nije uspiela smanjiti emisiju ugljen dioksida. Ukupna slika situacije za 2030. godinu je pesimistična. U odnosu na brojke iz 1990. godine, doprinos Sjedinjenih Američkih Država emisijama ugljen dioksida će se povećati za 50%, u poređenju sa povećanjem od 18% u Evropskoj Uniji. Protokol iz Kjota i dalje ostaje jedan od najčešće raspravljanih međunarodnih sporazuma između zelenih i neoliberala (Bac, 2008).

U septembru 2000. godine na Milenijumskom samitu održanom u Njujorku, svetski lideri su se složili oko Milenijumskih razvojnih ciljeva, od kojih je većina imala 2015. godinu kao vremenski okvir. Ovi ciljevi su skromni i ambiciozni. Milenijumski razvojni ciljevi pokazuju da su sredstva za život i dobrobit siromašnih u svetu sada konceptualizirana u smislu pristupa mogućnostima i odsustvu nesigurnosti i ranjivosti. Oni predstavljaju praktičniji izraz principa ravnoteže između ekonomskih, socijalnih i ekoloških stubova održivog razvoja. One uključuju:

- prepolovljavanje procenta ljudi koji žive sa manje od jednog dolara dnevno i onih koji pate od gladi;
- postizanje univerzalnog osnovnog obrazovanja i promovisanje rodne ravnopravnosti,;
- smanjenje smrtnosti dece i poboljšanje zdravlja majki;
- sprečavanje širenja side;

- integrisanje principa održivog razvoja u politiku zemlje;
- smanjenje za polovinu broja ljudi koji nemaju pristup pitkoj vodi (Bac, 2008).

Nažalost, svet se još uvek mora uhvatiti u koštac sa ovom opasnom mešavinom ravnodušnosti i skrivanja i na kraju obnoviti poverenje između ljudi, biznisa i vlade, očajnički potrebno ako želimo imati ikakve šanse u postizanju Milenijumskih razvojnih ciljeva u borbi protiv siromaštva, bolesti i deprivacija (Bac, 2008).

Svetski samit o održivom razvoju u Johaneshburgu 2002. godine predstavljao je prekretnicu u poslovanju stvaranja partnerstava između Ujedinjenih Nacija, vlada, biznisa i nevladinih organizacija kako bi se prikupila sredstva za rešavanje problema globalne životne sredine, zdravlja i siromaštva. Samit u Johaneshburgu ponovo je potvrdio Milenijumske ciljeve i dopunio ih postavljajući brojne dodatne, kao što je prepolovljavanje udela ljudi koji nemaju pristup osnovnim sanitarijama; minimiziranje štetnih efekata od hemikalija; i zaustavljanje gubitka biodiverziteta. Neki autori smatraju da je samit napredak u pomicanju koncepta održivog razvoja ka produktivnijem istraživanju odnosa između ekonomskog razvoja i kvaliteta životne sredine (Bac, 2008). Svetski samit o održivom razvoju popunjava neke praznine u Agendi 21 i Milenijumskim ciljevima razvoja i rešava neka novonastala pitanja, uključujući prepolovljavanje udela ljudi bez pristupa osnovnim sanitarnim uslovima do 2015; korišćenja i proizvodnje hemikalija do 2020. na načine koji ne dovode do značajnih negativnih učinaka na ljudsko zdravlje i okolinu; održavanje ili obnavljanje iscrpljenih ribljih zaliha do nivoa koji mogu proizvesti maksimalni održivi prinos na hitnoj osnovi i gde je to moguće do 2015. godine; i da se do 2010. postigne značajno smanjenje trenutne stope gubitka biološke raznolikosti (Nelson, 2007).

Konferencija u Johaneshburgu potvrdila je trend koji se pojavio od Konferencije 1992. godine, o sve većem značaju socioekonomskih stubova održivog razvoja. Program zaštite životne sredine na dve prethodne konferencije Ujedinjenih Nacija održan je vrhuncima u javnom ciklusu pažnje glavnih razvijenih zemalja. Svetski samit o održivom razvoju je uključio koncept održivog razvoja kroz svoja razmatranja i prvobitno je nazvan "samitom implementacije". Neizbežno je da su se zahtevi za dodatnim finansijskim resursima i prenosom tehnologije nastavili, ali je većina rasprava već bila predodređena uspostavljanjem Milenijumskih ciljeva razvoja u 2000. godini (Bac, 2008).

Ako pratimo sve konferencije od 1972. do 2002. godine, možemo primetiti da je došlo do pomaka u političkoj debati od primarnog naglaska na ekološkim pitanjima na Konferenciji

u Stokholmu 1972. godine, kroz zajednički fokus na ekološki, društveni i ekonomski razvoj na samitu u Rio de Žaneiru 1992. godine, i na Svetskom samitu u Johannesburgu 2002. godine. To ne mora nužno značiti da je zaštita životne sredine učinkovito sporedna, od interesa uglavnom za kapacitet za ublažavanje siromaštva (Bac, 2008). Naprotiv, čini se da je ono što je počelo kao poziv na zaštitu životne sredine u službi ljudskog razvoja postalo specifičniji poziv za davanje prioriteta poboljšanjima u dobrobiti najbogatijih sada i ubuduće (Stanojević, 2011).

Najveći izazov održivog razvoja ostaje globalna svest od domaćinstava do upravnih odbora u pogledu važnosti rešavanja izazova industrijske revolucije: neograničena ljudska i ekološka eksploatacija (Pokrajac, 2009).

4.1.1. Definicija koncepta održivog razvoja

U okviru savremene literature postoji veliki broj različitih shvatanja pojma održivosti, i koncepta održivog razvoja (Buzuk, 2013). Dva osnovna elementa koncepta održivog razvoja, tj. razvoj i održivost, prethodila su stvaranju samog koncepta. Razvoj i održivost mogu biti u jukstapoziciji, gde oba mogu imati kontraproductivne efekte, dok neoklasični ekonomisti naglašavaju da nema kontradikcije između održivosti i razvoja (Klarin, 2018). Prisutna je i sugestija kako ne postoji razvoj bez održivosti ili održivost bez razvoja (Brodhag & Taliere, 2006). Pojam razvoja povezan je sa prošlim zapadnjačkim konceptom imperijalizma i kolonijalizma, a u tom periodu podrazumevao je infrastrukturni razvoj, političku moć i ekonomsku politiku, služeći imperijalistima kao odličan alat za marginalizaciju i smanjivanje moći određenih zemalja (Ciegis, Ramanauskiene & Markinkus, 2009). Određeni autori povezuju značenje razvoja sa ekonomskim razvojem i izrazom nerazvijena područja (kasnije nazvano: zemlje trećeg sveta), koje je američki predsednik Harry Truman uveo pojam sredinom dvadesetog veka, označavajući područja sa znatno nižim životnim standardom od razvijenih područja (Jenkins, 2009).

Klasične teorije razvoja razmatraju razvoj u okviru ekonomskog rasta i razvoja (Cerin, 2006). Prema tim teorijama, razvoj je sinonim za ekonomski rast koji svaka država u određenoj fazi mora proći, podstaknuta transformacijom tradicionalne poljoprivrede u modernu industrijaliziranu proizvodnju različitih proizvoda i usluga, tj. prelazak sa tradicionalnog društva na fazu zrelosti i visoke potrošnje (Rios Osorio, Lobato & Castillo,

2005). Te teorije posmatraju zemlje u razvoju kao zemlje koje su ograničene slabom raspodelom resursa koji nastaju kao rezultat čvrste ruke vlade i korupcije, neefikasnim i nedovoljnim ekonomskim inicijativama, ali i političkom, institucionalnom i ekonomskom štednjom, pri čemu je zarobljavanje u zavisnosti i dominaciji razvijenih bogatih država (Klarin, 2018).

Prema neoliberalnim i modernim razvojnim teorijama uspostavljenim u proteklih šezdeset godina i savremenom shvatanju, razvoj je proces čiji izlazni cilj ima poboljšanje kvaliteta života i povećanje samodostatnog kapaciteta ekonomija koje su tehnički složenije i zavise od globalne integracije. Osnovna svrha ovog procesa je stvaranje stimulativnog okruženja u kojem će ljudi uživati i imati dug, zdrav i kreativan život (Klarin, 2018). Romerova (1986) nova ili endogena teorija rasta sugerise da je ekonomski rast rezultat unutrašnjeg stanja ili korporativnog sistema, a ključnu ulogu u ekonomskom rastu predstavljaju znanje i ideje. Model endogene teorije rasta sastoji se od četiri osnovna faktora:

- kapital meren u jedinicama potrošačke robe;
- rad koji uključuje individualne veštine;
- ljudski kapital koji se sastoji od obrazovanja, učenja, razvoja i individualne obuke; i
- tehnološkog razvoja (Romer, 1986).

U skladu sa ovim modelom, ako zemlje žele da stimulišu ekonomski rast, one moraju da podstaknu investicije u istraživanje i razvoj i akumulaciju ljudskog kapitala, s' obzirom da je odgovarajući nivo državnog kapitala ključ za ekonomski rast.

U literaturi se nalaze različite taksonomije značenja pojma razvoja, a najčešće se naglašavaju sledeća značenja:

- razvoj kao strukturna transformacija;
- ljudski razvoj;
- razvoj demokratije i upravljanja;
- razvoj kao održivost životne sredine (Vazquez & Sumner, 2013).

Termin održivost znači sposobnost održavanja nekog entiteta, ishoda ili procesa tokom vremena (Jenkins, 2009) i obavljanje aktivnosti koje ne iscrpljuju resurse od kojih zavisi taj kapacitet. Budući da se radi o opštem shvatanju održivosti, ovo značenje može biti analogno svim ljudskim aktivnostima i poslovnim procesima. Prema tome, u skladu sa

opštom definicijom, svaka aktivnost se može obaviti u obimu i varijacijama bez da dovede do samouništenja, ali dozvoljava dugoročno ponavljanje i obnavljanje. Međutim, neki autori ističu da je opšte razumevanje održivosti opasno jer ne poštuje ekološke granice i potrebu prilagođavanja ljudskih aktivnosti održivosti prirodnih sistema (Vazquez & Sumner, 2013). Prirodni sistemi omogućavaju ljudima da žive i podržavaju ishode ljudskih aktivnosti, stoga se održivost teško može smatrati bez ekološkog aspekta (Jenkins, 2009). U skladu sa tim, ekološka održivost postala je temeljni okvir za razmatranje socio-kulturne i ekonomske održivosti, ali i predmet argumentisanja u konceptu održivog razvoja.

Iako postoji mnogo definicija, najčešće korišćena definicija održivog razvoja je ona koju je predložila Brundtlandova komisija. Ova široka definicija ne ograničava opseg održivosti. Objašnjenje, međutim, dodiruje značaj međugeneracijske jednakosti (<https://sisu.ut.ee/dev/env-intro/book/1-1-sustainable-development>). Ovaj koncept očuvanja resursa za buduće generacije je jedna od glavnih karakteristika koja razlikuju politiku održivog razvoja od tradicionalne politike zaštite životne sredine, koja takođe nastoji da internalizuje eksternalije degradacije životne sredine. Opšti cilj održivog razvoja je dugoročna stabilnost ekonomije i životne sredine. To je moguće postići samo kroz integraciju i priznavanje ekonomskih, ekoloških i socijalnih pitanja tokom procesa donošenja odluka. U primeni ove definicije održivog razvoja, jedno pitanje se tiče zamenjivosti kapitala. Postoji nekoliko vrsta kapitala: socijalni, prirodni i ljudski. Definicija slabog održivog razvoja objašnjava da je važan samo agregatni nivo kapitala: kapital proizveden ili napravljen od strane čoveka predstavlja adekvatnu alternativu prirodnom kapitalu. Snažna održivost, sa druge strane, prepoznaje jedinstvene karakteristike prirodnih resursa koje ne mogu zameniti proizvedenim kapitalom. Većina ekologa i stručnjaka za pitanje životne sredine jesu zagovornici jake definicije održivosti (Stoddart, 2011).

Činjenica koju je značajno naglasiti jeste da usled ljudskog zadiranja u prirodu može doći do pojavljivanja narednih stanja:

- potrošnje obnovljivih resursa koja je većeg obima od prirodnih mogućnosti obnavljanja;
- potrošnje obnovljivih resursa jednako obimu prirodnih mogućnosti obnavljanja;
- potrošnje obnovljivih resursa koja je manjeg obima od prirodnih mogućnosti obnavljanja.

4.1.2. Različita tumačenja koncepta održivosti

Sveukupni razvoj čovečanstva tokom poslednjih decenija doveo je do sve nepovoljnijih klimatskih promena i prirodnih katastrofa, ali i ratova i političke i društveno-ekonomske nestabilnosti (Unković, 2012). Ljudi su svojim delovanjem negativno uticali na životnu sredinu, ugrožavajući opstanak Zemlje i budućih generacija. Ovi uslovi ukazuju na promene u ponašanju koje imaju za cilj racionalnije i efikasnije upravljanje svim resursima koji će omogućiti manji pritisak i uticaj na životnu sredinu. Takvo odgovorno ponašanje koje će osigurati dugoročnu eksploataciju resursa, bez ugrožavanja budućih generacija, razmatra se u okviru koncepta održivog razvoja koji se razvija sedamdesetih i posebno osamdesetih godina prošlog veka. Koncept održivog razvoja zasniva se na konceptu razvoja (društveno-ekonomski razvoj u skladu sa ekološkim ograničenjima), konceptu potreba (preraspodela resursa kako bi se osigurao kvalitet života za sve) i konceptu budućih generacija (mogućnost dugoročnog korišćenja resursa kako bi se osigurao neophodan kvalitet života za buduće generacije). Suština koncepta održivog razvoja proističe iz koncepta *Triple bottom line*, koji podrazumeva ravnotežu između tri stuba održivosti: ekološke održivosti usredsređene na održavanje kvaliteta životne sredine koja je neophodna za obavljanje ekonomskih aktivnosti i kvaliteta života ljudi, društvene održivosti koja teži da osigura ljudska prava i jednakost, očuvanje kulturnog identiteta, poštovanje kulturne raznolikosti, rase i religije, i ekonomske održivosti neophodne za održavanje prirodnog, društvenog i ljudskog kapitala potrebnog za prihode i životni standard. Kompletan održivi razvoj se postiže kroz ravnotežu između svih ovih stubova, međutim, zahtevano stanje nije lako postići, jer u procesu ostvarivanja svojih ciljeva svaki stub održivosti mora poštovati interese drugih stubova, a ne dovoditi ih u neravnotežu. Dakle, dok određeni stub održivog razvoja postaje održiv, drugi mogu postati neodrživi, posebno kada je u pitanju ekološka održivost, od čega zavisi ukupni kapacitet razvoja (Klarin, 2018).

Teorijom održivog razvoja obezbeđeno je uravnoteženo zadovoljavanje potreba koje imaju sadašnje i buduće generacije (<https://sustainabledevelopment.un.org/>). Ovakvom strategijom uvažena je socio-kulturna i prirodna okolina, kao i aspekt budućnosti (Common & Perrings, 1992). Cela filozofija utemeljena je na takav način da je njom obezbeđen kontinuitet civilizacijskih tekovina. Ovakav koncept teži optimalnom ekonomskom efektu uz minimalno degradiranje ekološke sredine, pa su u skladu sa tim načela održivog razvoja:

- Životna sredina – fizička „izdržljivost“ životne sredine predstavlja granice mnogim ljudskim delatnostima i govori nam da je neophodno da smanjimo potrošnju prirodnih bogatstava. Neophodno je da živimo u okviru tih ograničenja, kako bi narednim generacijama ova planeta bila predata u stanju koje će i dalje biti u mogućnosti da podržava zdrav život ljudi;
- Budućnost – imamo moralnu obavezu da narednim generacijama ne uskratimo priliku da zadovoljavaju svoje potrebe;
- Kvalitet života – ljudska dobrobit, pored materijalnih, poseduje i duhovne, moralne i kulturne dimenzije;
- Pravednost–odgovornosti, povoljne prilike i bogatstvo bi bilo potrebno rasporediti na pravedan način između zemalja, kao i između različitih društvenih krugova u okviru pojedinih zemalja, uz obraćanje pažnje na prava i potrebe koje imaju siromašni i ljudi koji se iz bilo kog razloga nalaze u nezavidnom položaju;
- Načelo predostrožnosti – ukoliko nismo sigurni kakav će uticaj neki postupak ili razvoj događaja imati na prirodnu sredinu, potrebno je da primenimo ovo načelo što će dovesti do izbegavanja mogućih neželjenih posledica;
- Holističko (sveobuhvatno) razmišljanje – rešavanje složenog problema održivosti dovodi do neophodnosti da se u proces rešavanja problema uključe svi činioци koji imaju delovanje na problem (Milutinović, 2004).

4.1.3. Komponente koncepta održivog razvoja

U širokoj diskusiji i upotrebi koncepta od njegovog uspostavljanja, generalno je priznavanje tri komponente održivog razvoja (Dzemydiene, 2008):

- Ekonomska komponenta: Ekonomski održiv sistem mora biti u stanju da proizvodi proizvode i usluge na kontinuiranoj osnovi, da održava upravljive nivoe vlade i spoljnog duga (Porter & van der Linde, 1995), i da izbegava ekstremne sektorske neravnoteže koje oštećuju poljoprivrednu ili industrijsku proizvodnju (Porter & van der Linde, 1998);
- Komponenta životne sredine (ekološka komponenta): ekološki održiv sistem mora održavati stabilnu bazu resursa, izbegavajući prekomernu eksploataciju sistema obnovljivih resursa ili funkcija ekološkog lavaboja i iscrpljivanje neobnovljivih resursa samo u onoj meri u kojoj se ulaže u odgovarajuće zamene. Ovo uključuje

održavanje biodiverziteta, atmosferske stabilnosti i drugih funkcija ekosistema koji se obično ne klasifikuju kao ekonomski resursi (ESCAP, CSIRO & The University of Sydney, 2015);

- Socijalna komponenta: Socijalno održiv sistem mora postići jednakost distribucije, adekvatno pružanje socijalnih usluga, uključujući zdravlje i obrazovanje, ravnopravnost polova, i političku odgovornost i učešće (Strangde & Bayley, 2008).

Jasno je da ova tri elementa održivosti uvode mnoge potencijalne komplikacije originalnoj jednostavnoj definiciji. Izraženi ili implicirani ciljevi su višedimenzionalni, što otvara pitanje kako uravnotežiti ciljeve i kako suditi o uspehu ili neuspehu. Na primer, šta ako pružanje adekvatnih zaliha hrane i vode zahteva promene u korišćenju zemljišta koje će smanjiti biodiverzitet? Šta ako su izvori energije koji ne zagađuju životnu sredinu skuplji, čime se povećava teret za siromašne, za koje predstavljaju veći deo dnevnih izdataka? Koji cilj će imati prednost?

U stvarnom svetu, retko možemo izbeći kompromise, i kao što Richard Norgaard ističe, možemo maksimizirati samo jedan cilj u isto vreme. Norgaard (1994) zaključuje da je nemoguće definisati održivi razvoj na operativni način u detaljima i sa nivoom kontrole koji se pretpostavlja u logici modernosti.

Snažno normativna priroda koncepta održivog razvoja otežava analitičko utvrđivanje. Ipak, tri gore navedena principa imaju rezonanciju na zdravorazumskom nivou. Oni zadovoljavaju kriterijum koji je ranije postavljen za snažan, lako shvaćeni koncept koji može imati široku primenjivost. Naravno, ako bismo se mogli približiti postizanju ovog tripartitnog cilja, svet bi bio bolje mesto, i jednako sigurno. Možda je lakše identifikovati neodrživost nego održivost, i identifikacija neodrživosti može nas motivisati da preduzmemo neophodne političke akcije (Norgard, 1994).

Sa stanovišta neoklasične ekonomske teorije, održivost se može definisati u smislu maksimiziranja blagostanja tokom vremena. Pretpostavlja se da je to ljudsko blagostanje - uvest ćemo tvrdnje ne-ljudskog sveta kada uzmemo u obzir ekološku perspektivu. Većina ekonomista dodatno pojednostavljuje identifikovanje maksimiziranja blagostanja uz maksimiziranje korisnosti izvedene iz potrošnje. Iako se ovo može kritikovati kao preterano pojednostavljenje, ono svakako uključuje mnoge važne elemente ljudskog blagostanja (hranu, odeću, stanovanje, prevoz, zdravstvene i obrazovne usluge, itd.) i ono ima analitičku prednost da problem smanji na merljive jednodimenzionalne indikatore (Harris, 2000).

Formalna ekonomska analiza onda postavlja pitanje da li održivost ima bilo kakvu validnost kao ekonomski koncept. Prema standardnoj ekonomskoj teoriji, efikasna alokacija resursa treba da ima efekat maksimiziranja korisnosti od potrošnje. Ako prihvatimo upotrebu diskontiranja vremena kao metode poređenja ekonomskih vrednosti potrošnje u različitim vremenskim periodima, onda se čini da održivost ne znači ništa više od efikasne raspodele resursa – koncepta koji je već dobro uspostavljen u ekonomiji (Harris, 2000).

Za razliku od ekonomista, čiji modeli ne daju gornju granicu ekonomskom rastu, fizički naučnici i ekolozi navikli su na ideju granica. Prirodni sistemi moraju postojati podložni nepokolebljivim zakonima termodinamike, a nauka o populacionoj ekologiji istražila je implikacije ovih zakona za žive organizme. Kao što ekolog Holling (1994) navodi, dva osnovna aksioma ekološke i evolucijske biologije su da su organizmi bujno nadproduktivni, i da se granice koje postavljaju vreme, prostor i energija neizbežno susreću. Temelji savremene ekologije i evolucijske biologije djelimično počivaju na posledicama ove dve aksiome.

U ekološkoj perspektivi, stoga, održivost mora uključivati ograničenja na nivoe stanovništva i potrošnje. Ova ograničenja važe za sve biološke sisteme. Dok ljudi mogu da izgledaju kao da ih izbegavaju neko vreme, oni na kraju moraju da prihvate granice konačne planete. Ekolog Paul Ehrlich i njegove kolege procijenili su da ljudi sada konzumiraju, kooptiraju ili uklanjaju oko 40% osnovne energije za sve kopnene životinje. Jasno je da je udvostručenje ove potražnje, kao što se može pretpostaviti 33% rasta stanovništva (do 8 milijardi) i 50% rasta potrošnje po glavi stanovnika do 2050. godine, ostavilo bi malo prostora za bilo koju drugu vrstu na planeti (Harris, 2000).

Međutim, ova jednostavna tvrdnja o ograničenjima nije u potpunosti obuhvatila doprinos ekologa diskusiji o održivosti. Ono što Holling (1994) identifikuje kao treći aksiom ekologije ima još značajnije implikacije. Treći aksiom odnosi se na procese koji generišu varijabilnost i novost – stvaranje genetske raznolikosti i rezultirajućih procesa evolucije i promene u vrstama i ekosistemima.

Genetska raznolikost dovodi do otpornosti u ekosistemima. Otpornost je kapacitet "odbijanja" koji omogućava sistemu da reaguje na smetnje ili oštećenja. Na primer, šumski ekosistem se može oporaviti od zaraze štetočinama kroz povećanje populacije grabljivaca koji kontrolišu štetočine, širenje vrsta koje nisu pogođene štetočinama, i moguće razvoj otpornosti na štetočine u pogođenim vrstama. Modeli odgovora će biti široko varijabilni, ali

će se očuvati suštinski integritet ekosistema. Ključ za otpornost je postojanje širokog spektra vrsta, koje međusobno deluju i pružaju rezervoar genetskih oblika koji pružaju potencijal za prilagođavanje promenljivim uslovima (Harris, 2000).

Kada je reč o socijalnoj perspektivi, zagovornici održivog razvoja, kao što smo приметili, prepoznaju društvenu komponentu razvoja kao suštinski deo nove paradigme. Na taj način potvrđuju važnost mnogo starije perspektive. Pristup „ljudskog razvoja“ koji naglašava pitanja osnovnih potreba i pravednosti dobro je utemeljen u istoriji ekonomske teorije (Vallance, Harvey & Dixon, 2011).

Andand i Sen ističu da su zabrinutosti za ove dimenzije ekonomskog razvoja započete sa najranijim ekonomskim teoretičarima, i suprotstavile su se pristupu ljudskog razvoja maksimizaciji bogatstva koji je dominirao modernom ekonomijom (Harris, 2000).

Fokus na osnovne potrebe i jednakost u razvoju predstavljen je nizom Izveštaja o ljudskom razvoju Ujedinjenih Nacija. Pored izračunavanja indeksa humanog razvoja koji nudi drugačiju meru razvojnog uspeha iz BDP-a po stanovniku ili BDP-a, izveštaji o humanom razvoju se svake godine usređuju na različite aspekte društvenog i ekonomskog razvoja, kao što su demokratsko upravljanje (1993), rodna nejednakost (1995), i siromaštvo (1997) (Harris, 2000).

Jasno je da je pitanje održivosti životne sredine isprepletено sa pitanjem siromaštva i nejednakosti. Često se primjećuje da uzročni odnos vodi u oba smera – povećano siromaštvo i gubitak sredstava za život u ruralnim područjima ubrzava degradaciju životne sredine, jer raseljeni ljudi stavljaju veći pritisak na šume, ribarstvo i marginalne zemlje. Ako su problemi životne sredine i pravednosti jasno povezani, onda moraju biti i rešenja (Duran et al., 2015).

Ukratko razmotrimo neke od glavnih do sada razvijenih tema:

- Prvobitna ideja razvoja zasnovana je na pravocrtnoj progresiji sa tradicionalnog na moderno društvo masovne potrošnje. U tom okviru, razvila se napetost između promocije ekonomskog rasta i ravnopravnog obezbeđenja osnovnih potreba. Razvoj koji se odvijao tokom poslednjih pola veka ostao je nepravedan i imao je negativan uticaj na životnu sredinu;
- Koncept održivog razvoja mora otkloniti društvene nejednakosti i štete po životnu sredinu, uz održavanje dobre ekonomske baze;

- Očuvanje prirodnog kapitala je neophodno za održivu ekonomsku proizvodnju i međugeneracijsku jednakost. Tržišni mehanizmi ne funkcionišu efikasno u cilju očuvanja prirodnog kapitala, ali su skloni da ga iscrpe i degradiraju;
- Iz ekološke perspektive, i populacija i ukupna potražnja resursa moraju biti ograničeni, a integritet ekosistema i raznolikost vrsta moraju se održavati;
- Socijalna jednakost, ispunjavanje osnovnih zdravstvenih i obrazovnih potreba i participativna demokratija su ključni elementi razvoja i povezani su sa održivošću životne sredine (Duran et al., 2015).

4.1.4. Principi održivog razvoja

Ključni princip održivog razvoja koji leži u osnovi svih drugih je integracija ekoloških, socijalnih i ekonomskih pitanja u sve aspekte donošenja odluka. Svi ostali principi u okviru održivog razvoja su integrirali donošenje odluka u njihovoj srži (Constanza & Daly, 1992). Upravo taj duboko fiksiran koncept integracije razlikuje održivost od drugih oblika politike (Stoddart, 2011).

Institucionalno, vladine organizacije su obično organizovane u sektorska ministarstva i odeljenja (Pezzoli, 1997). Ovo funkcionise prilično dobro dok sistem ne naiđe na nešto vrlo dobro sveobuhvatno i visoko integrisano u prirodi, kao što je održivi razvoj. U praksi, održivi razvoj zahteva integraciju ekonomskih, ekoloških i socijalnih ciljeva u sektorima, teritorijama i generacijama (Holdgate, 1993). Stoga održivi razvoj zahteva eliminaciju fragmentacije; to jest, ekološki, socijalni i ekonomski problemi moraju biti integrisani tokom procesa donošenja odluka kako bi se krenulo ka razvoju koji je zaista održiv (Stoddart, 2011).

Ukoliko se insistira isključivo na Bruntland definiciji moguće je primetiti da se u njoj uočava isključivo princip međugeneracijske solidarnosti, dok su svi ostali principi dodati od strane ekonomista, sociologa, političara koji su ovu definiciju tumačili iz ugla svoje profesije ili svog ličnog. „Tako tumačenje šta su i koji su principi održivog razvoja, dolazi i od Ujedinjenih nacija. Deklaracija o životnoj sredini i razvoju iz Ria proširuje definiciju održivog razvoja navođenjem 18 principa održivosti: ljudi imaju pravo na zdrav i produktivan život u harmoniji sa prirodom; razvoj danas ne sme ugroziti razvoj i potrebe životne sredine sadašnjih i budućih generacija; nacije imaju suvereno pravo da eksploatišu sopstvene resurse, ali bez nanošenja štete životnoj sredini van svojih granica; nacije će razvijati međunarodne

zakone da pruže naknadu za štetu koje aktivnosti pod njihovom kontrolom izazivaju na području izvan njihovih granica; nacije će koristiti pristup predostrožnosti radi zaštite životne sredine” (Nadić, 2011, 2014-2015).

Koncept održivog razvoja zasniva se na sledećim principima: integracija životne sredine i ekonomska odluka; upravljanje životnom sredinom ili ljudi kao čuvari životne sredine; zajednička odgovornost i donošenje odluka; prevencija i ublažavanje; konzervacija; minimizacija otpada; povećanje produktivnosti, sposobnosti, kvaliteta prirode i ljudskog života; rehabilitacija i reklamacija (Baker, 2006).

Pojam održivog razvoja u ovom radu se shvata kao razvoj koji omogućava isključivo zadovoljstvo savremenim potrebama i zahtjevima koji ne ugrožavaju zadovoljstvo osnovnih potreba budućih generacija, ometajući sisteme koji podržavaju život ili smanjujući biodiverzitet. Drugim rečima, to znači potraga za: principom samoregulacije samostalnog razvoja; principom efikasnosti; principom adekvatne dovoljnosti; principom prevencije/sprečavanja; principom poštovanja potreba, zahteva i prava budućih generacija; principom intergeneracijske, međugeneracijske i globalne jednakosti; principom kulturnog i društvenog integriteta; principom nenasilja; principom emancipacije i participacije; principom solidarnosti; principom prihvatljivih grešaka; principom optimizacije; principom ekološko pozitivne štedljivosti i ponašanja prilikom donošenja odluka (Huba, 1996).

4.1.5. Odlučivanje o održivom razvoju u Crnoj Gori

Među najčešće pomenutim slabostima koncepta održivog razvoja bila je slaba elaboracija i primenjivost konkretnih regionalnih i lokalnih uslova. Istovremeno u potpunosti uspostavljen sistem (političkih, zakonodavnih, ekonomskih i sl.) alata koji bi mogao osigurati praktičnu primenu ovog koncepta. Zahvaljujući Konferenciji Ujedinjenih Nacija o životnoj sredini i razvoju iz 1992. godine i radu koji je proizašao iz nje, sada postoji nekoliko strateških dokumenata za implementaciju koncepta održivog razvoja na globalnom nivou, a sličan dokument dostupan je na nacionalnom nivou u vidu Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore, dok nedostaju dokumenti na regionalnom i/ili lokalnom nivou.

Kada je reč o konvencijama i deklaracijama koje poseduju svetski značaj u oblasti održivog razvoja, izdvajaju se: Milenijumska deklaracija Ujedinjenih Nacija, Stokholmska deklaracija Ujedinjenih Nacija, Rio Deklaracija o životnoj sredini, Agenda 21 i Konvencija o

promeni klime. Deklaracije iz Stokholma i Rija predstavljaju rezultate prve i druge globalne konferencije o životnoj sredini, odnosno Konferencije Ujedinjenih Nacija o životnoj sredini u Stokholmu, 5. i 16. juna 1972. godine i Konferencije Ujedinjenih Nacija o životnoj sredini i razvoju (UNCED) u Rio de Žaneiro, 3.-14. Jun 1992. godine. Drugi politički ili pravni instrumenti koji su proizašli iz ovih konferencija, kao što su Akcioni plan za ljudsko okruženje u Stokholmu i Agenda 21 u Riju, usko su povezani sa ove dve deklaracije, i konceptualno i politički. Međutim, izjave same po sebi predstavljaju dostignuća signala. Usvojene u razmaku od dvadeset godina, one nesumnjivo predstavljaju glavne prekretnice u evoluciji međunarodnog zakona o životnoj sredini, koji podupiru ono što se naziva modernom erom međunarodnog ekološkog prava (Handl, 2012).

4.1.5.1. Strategija Evropske Unije i Mediteranska strategija kao okviri Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore

Nacionalnom strategijom održivog razvoja Crne Gore predstavljen je jedan među elementima namenjenih implementaciji Strategije Evropske Unije i Mediteranske strategije koji se može primenjivati na nivou države.

Veliki broj dokumenata odnosi se na održivi razvoj i generalna opredeljenja koja Evropska Unija poseduje prema njemu. Najvećim značajem odlikuje se Strategija održivog razvoja Evropske Unije u okviru koje se vrši definisanje okvira koncepcije (Todić, 2010).

Prvenstveno, definisano je da je strategija održivog razvoja zasnovana na takav način da je neophodno uzimanje ekonomskih, socijalnih i ekoloških efekata svih sektorskih politika prilikom procesa u kojima se donose odluke. Veliki stepen pažnje u okviru dokumenata dat je principima: predostrožnosti, korisnik plaća, zagađivač plaća i subsidijarnosti (Todić, 2010).

U okviru trećeg dela Startegije održivog razvoja Evropske Unije izvršeno je definisanje dugoročnih ciljeva, i akcionih prioriteta Evropske Unije. Pritom je akcenat usmeren na široki međusektorski pristup. Posebno je izvršeno razmatranje aktivnosti koje se odnose na ograničavanja promena klime i podsticanja primene čistih tehnologija. Time je obuhvaćeno postizanje ciljeva koji su definisani uz pomoć Kjoto protokola i insistiranje na ostvarivanju navedenih ciljeva u ostalim industralizovanim zemljama sveta. Dugoročnim ciljevima obuhvaćeno je i upravljanje prirodnim resursima na značajno odgovorniji način, unapređivanje transportnim sistema i primene zemljišta. Na ovaj način formulisane ciljeve

prvenstveno treba posmatrati u vidu opštih ciljeva koji su definisani u okviru Startegije održivog razvoja i definisani u sledeće grupe:

- zaštita životne sredine;
- društvena jednakost i kohezija;
- ekonomski napredak;
- poštovanje principa međunarodne odgovornosti (Todić, 2010).

U okviru samita u Johanesburgu, Mediteranski akcioni plan i Komisija za održivi razvoj Mediterana definisani su u vidu narelevantnijih programa i institucionalnih okvira namenjenih sprovođenju održivog razvoja na teritoriji mediteranskog regiona. MSOR vidi održivi razvoj u vidu neminovnosti kada je reč o savladavanju narednih razvojnih izazova na teritoriji Mediterana:

- izazovi vezani za očuvanje životne sredine;
- izazovi u demografskom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom smislu;
- izazovi vezani za globalizaciju, regionalnu saradnju i upravljanje (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

4.1.5.2. Strategija održivog razvoja Crne Gore

Nacionalnom strategijom održivog razvoja Crne Gore predstavljen je jedan među elementima namenjenim implementaciji Strategije Evropske Unije i Mediteranske strategije koji se može primenjivati na nivou države.

Veliki broj dokumenata odnosi se na održivi razvoj i generalna opredeljenja koja Evropska Unija poseduje prema njemu. Najvećim značajem odlikuje se Strategija održivog razvoja Evropske Unije u okviru koje se vrši definisanje okvira koncepcije (Todić, 2010).

Prvenstveno, definisano je da je strategija održivog razvoja zasnovana na takav način da je neophodno uzimanje ekonomskih, socijalnih i ekoloških efekata svih sektorskih politika prilikom procesa u kojima se donose odluke. Veliki stepen pažnje u okviru dokumenata dat je principima: predostrožnosti, korisnik plaća, zagađivač plaća i subsidijarnosti (Todić, 2010).

U okviru trećeg dela Startegije održivog razvoja Evropske Unije izvršeno je definisanje dugoročnih ciljeva, i akcionih prioriteta Evropske Unije. Pritom je akcenat

usmeren na široki međusektorski pristup. Posebno je izvršeno razmatranje aktivnosti koje se odnose na ograničavanja promena klime i podsticanja primene čistih tehnologija. Time je obuhvaćeno postizanje ciljeva koji su definisani uz pomoć Kjoto protokola i insistiranje na ostvarivanju navedenih ciljeva u ostalim industralizovanim zemljama sveta. Dugoročnim ciljevima obuhvaćeno je i upravljanje prirodnim resursima na značajno odgovorniji način, unapređivanje transportnih sistema i primene zemljišta. Na ovaj način formulisane ciljeve prvenstveno treba posmatrati u vidu opštih ciljeva koji su definisani u okviru Stratēgije održivog razvoja i definisani u sledeće grupe:

- zaštita životne sredine;
- društvena jednakost i kohezija;
- ekonomski napredak;
- poštovanje principa međunarodne odgovornosti (Todić, 2010).

U okviru samita u Johanesburgu, Mediteranski akcioni plan i Komisija za održivi razvoj Mediterana definisani su u vidu narelevantnijih programa i institucionalnih okvira namijenjenih sprovođenju održivog razvoja na teritoriji mediteranskog regiona. MSOR vidi održivi razvoj u vidu neminovnosti kada je reč o savladavanju narednih razvojnih izazova na teritoriji Mediterana:

- izazovi vezani za očuvanje životne sredine;
- izazovi u demografskom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom smislu;
- izazovi vezani za globalizaciju, regionalnu saradnju i upravljanje (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

4.1.5.2.1. Metodologija i proces izrade Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore

Procesom izrade Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore bila su obuhvaćena pozitivna iskustva koje su pokazali globalni, evropski i mediteranski procesi, dok se sam proces zasnivao na preporukama i principima koji su navedeni u okviru Rio Deklaracije i Agende 21, ali i Deklaracije i Plana implementacije iz Johanesburga.

Metodologija namenjena utvrđivanju prioriteta bila je organizovana na takav način da omogućava da od strane različitih učesnika u okviru procesa budu date ocene vezano za

stepen prioritnosti ciljeva u skladu sa setovima kriterijuma, važnošću i izvodljivošću. Prema pojedinačnim ocenama obezbeđeno je grupno rangiranje ciljeva, koji su potom primenjivani od strane ekspertskih radnih grupa kada su sastavljale akcioni plan. Od strane ekspertskih radnih grupa namenjenih ekonomskom razvoju, životnoj sredini i društvenom razvoju održana su četiri kruga sastanaka sa ciljem dogovaranja metodologije rada i oblikovanja rezultata. U radnom timu sačinjenog od predstavnika javne administracije, stručnih institucija, Univerziteta, nevladinih organizacija i konsultanata obavljano je pripremanje nacрта uz druge relevantne radne materijale. Od strane Savetodavnog odbora i Nacionalnog saveta za održivi razvoj vršeno je pružanje stručne i političke podrške (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

4.1.5.2.2. Vizije i opšti ciljevi

Vizije održivog razvoja Crne Gore ogledaju se u:

- vizijama ekonomskog razvoja – u osnovi se nalazi potreba da se ubrza ekonomski rast i zaokruže tranzicioni procesi prema tržišnoj privredi (stimulisanjem inovacija i produktivnosti, osnaživanjem preduzetništva, sprečavanjem odlaska kvalitetnog i perspektivnog kadra iz države), vodeći u isto vreme računa o tome da budu ispunjeni zahtevi održivosti posredstvom integrisanja politika životne sredine i ekonomskih politika i obezbeđivanje smanjenja efekata koje ekonomski rast ima u pogledu životne sredine;
- vizija socijalnog razvoja – pod njom je obuhvaćeno smanjenje stepena siromaštva i zaštita najviše ugroženih grupa stanovništva, uz obezbeđivanje adekvatnijeg raspodeljivanja koristi dobijenih ekonomskim razvojem između svih segmenata društva;
- vizija ekološkog razvoja – pod njom je obuhvaćena neophodnost da se očuva životna sredina i obezbedi održivo upravljanje prirodnim resursima, uz istovremeno obezbeđivanje sinergije među razvojem i očuvanjem životne sredine, uzimajući u obzir pravo koje buduće generacije imaju na kvalitetan život;
- vizija etičkog razvoja – pod njom je obuhvaćena neophodnost da se obezbedi poboljšanje upravljanja posredstvom izradnje kapaciteta svih aktera i prelaženje sa centralizovanog načina odlučivanja obavljanje pregovora, saradnje, koordiniranog delovanja i decentralizacije, i sprovođenje principa solidarnosti i zajedništva. Osim

navedenog, ova vizija obuhvata poštovanje ljudskih prava tako što će biti obezbeđena reaffirmacija prava na razvoj u okruženju koje je zdravo i pravično, i kulturna vizija – tj. potreba za omogućavanjem očuvanja kulturnih raznolikosti i identiteta, uz istovremeno obezbeđivanje jačanja kohezije celokupnog društva (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

U Nacionalnoj strategiji održivog razvoja Crne Gore navedeni su opšti ciljevi koji se ogledaju se u:

- ubrzanju ekonomskog rasta i razvoja, smanjenju regionalnih razvojnih nejednakosti;
- smanjenju nivoa siromaštva i obezbeđivanju jednakosti kada je u pitanju pristup resursima i uslugama;
- osiguravanju efikasnog kontrolisanja i umanjenja zagađenja, uz istovremeno održivo upravljanje prirodnim resursima;
- poboljšanju sistema upravljanja i učestovanju javnosti, mobilisanju svih aktera, istovremeno gradeći kapaciteti u okviru svih nivoa;
- očuvanju kulturnih raznolikosti i identiteta (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

4.1.5.2.3. Ekonomski razvoj – identifikacija problema i izazova, prioritetni zadaci i mere

U Nacionalnoj strategiji održivog razvoja Crne Gore navedeni su ključni izazovi kada je reč o makroekonomskim kretanjima koji se ogledaju u: održavanju makroekonomske stabilnosti, podsticanju bržeg ekonomskog rasta, okončanju procesa privatizacije, povećanju efikasnosti i jačanju konkurentnosti ekonomije, osiguravanju postizanja razvoja koji je uravnotežen, i većem stepenu integracije zahteva zaštite životne sredine u okviru svih segmenata ekonomske politike. Neophodno je da postoji usmerenost makroekonomske politike ka prevazilaženju navedenih izazova, tj. održavanju makroekonomske stabilnosti koja je postignuta uz formiranje povoljnog okruženja namenjenog bržem i uravnoteženijem ekonomskom rastu i razvoju. U vidu polaznog osnova namenog kreiranju ekonomskih politika pojavljuju se prepoznavanje komparativnih prednosti države i izgradnja proizvoda koji je kvalitetan i prepoznatljiv, kao i očuvanje karakterističnih vrednosti iz kojih proizilazi ovakav vid vrednosti. Dominantnim ekonomskim pitanjima smatra se ojačavanje

konkurentnosti domaće ekonomije, stimulacija preduzetništva i privlačenje što većeg broja inostranih direktnih investicija (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

U vidu prioriteta zadataka Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore u ovoj oblasti pojavljuje se podsticanje razvijanja malih i srednjih preduzeća uz obezbjeđivanje povećanja nivoa zaposlenosti i poboljšanja u infrastrukturnom smislu (saobraćaju, vodosnabdevanju i kanalizaciji, snabdevanju električnom energijom) u vidu preduslova za razvoj (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

Kada je reč o saobraćaju, generalni okvir namenjen formilisanju i sprovođenju politike saobraćaja na teritoriji Crne Gore usmeren je na ostvarivanju dobre prohodnosti uz istovremeno minimalno povređivanje prostora, minimiziranje negativnih uticaja koje saobraćaj ima kada je životna sredina u pitanju i uvećanje stepena bezbednosti. Dobrom prohodnošću uslovljeno je dalje razvijanje sektora u ekonomiji koji su prioritetni (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

U crnogorskoj ekonomiji razvijanje turizma jeste prioritet. Potrebno je očuvati kulturni integritet, poštovati osnovne ekološke principe i zaštititi biološki diverzitet, uz istovremeno nalaženje najefikasnijeg bilansa među ekonomskim, socijalnim i ekološkim zahtevima. Usled navedenog javila se potreba za donošenjem principa i smernica za održivi razvoj turizma u vidu okvira koji će biti korišćen kada se izrađuju i odobravaju strateška dokumenta i planovi. Reč je o principima i smernicama koji su izvedeni na osnovu preporuka koje je dala Svetska turistička organizacija, kojim su uz ostalo, uključeni procenjivanje i upravljanje graničnim kapacitetom nosivosti područja, indikatori održivosti, itd. (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

Poljoprivreda uz turizam i usluge, predstavlja glavni prioritet kada je reč o privrednom razvoju. Usled integracionih procesa Evropske Unije poljoprivreda je stavljena pred veliki broj izazova. Navedeno je usklađeno sa iskustvima drugih zemalja, prema kojima je reč o oblasti koja ima najveći obim obaveza u okviru procesa pristupanja Evropskoj Uniji. Zahtevi su povezani sa bezbednošću hrane, zajedničkom organizacijom tržišta kada je reč o određenim poljoprivrednim proizvodima i ruralnim značajem (komponentom agrarne politike kojoj je od strane Evropske Unije dat sve veći stepen značaja). Kada je reč o modelu razvoja u budućnosti, Crna Gora je orjentisana prema konceptu razvoja održive poljoprivrede. Prema ovom konceptu država je poljoprivredu stavila u značajno širi kontekst u odnosu na značaj

koji ona ima kada je reč o samom doprinosu bruto društvenog proizvoda (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

Kada je reč o energetsom sektoru, on je i sa proizvodnog i sa potrošačkog stanovišta, od velikog značaja kada se govori o održivom razvoju Crne Gore. Suština toga leži u činjenici da je neophodno obezbediti dovoljne količine energije kako bi bio omogućen ekonomski razvoj i zadovoljavajući životni standardi, dok istovremno proizvodnja i potrošnja energije dovode do značajnih negativnih uticaja u pogledu životne sredine. Prilikom proizvodnje električne energije u okviru termoelektrana dolazi do pojavljivanja organskih proisteklih iz neophodnosti racionalne eksploatacije izvora koji su neobnovljivi. Na teritoriji Crne Gore prisutni su značajni potencijali da se primenjuje energija koja vodi poreklo iz alternativnih izvora i mini hidroelektrana (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

U okviru Nacionalne strategije održivog razvoja navedeno je da se glavnim pravcima delovanja u okviru industrijskog sektora smatraju privatizacija i rekonstrukcija, formiranje zakonskih uslova kako bi se liberalizovalo tržište industrijskih proizvoda i obezbeđivanje razvijanja malih i srednjih preduzeća u okviru industrije, čime bi trebala biti obezbeđena veća konkurentnost. Veliki stepen pažnje treba biti usmeren na socijalne i ostale programe namjenjene za zbrinjavanje tehnoloških viškova u okviru procesa privatizovanja. Ukoliko se posmatra iz ugla održivog razvoja, osnovni cilj ogleda se u tome da se poboljša učinak industrije u odnosu prema životnoj sredini. Navedeni cilj biće ostvaren sprovođenjem mera kojima je obuhvaćeno dosledno primenjivanje zakona (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

Kada je reč o novim ili čistim tehnologijama, one se odlikuju ekološkim i ekonomskim koristima posredstvom smanjivanja troškova proizvodnje i podizanja njene efikasnosti. Novim tehnologijama podržan je podrživ razvoj usled:

- efikasnije primene primarnih enrgija i sirovina;
- sistematskog recikliranja proizvoda i otpada u vidu mogućih energetskih i primarnih sirovina;
- projektovanja proizvoda koji su dugotrajni; preferiranja izvora energije koji su obnovljivi;
- ekonomskog rasta bez ekološkog pritiska; i
- stvaranja novih radnih mesta (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

4.5.5.2.4. Proces implementacije Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore

Od strane većinskog broja učesnika tokom procesa pripremanja Nacionalne strategije održivog razvoja bio je istaknut značaj koji dosledna implementacija poseduje. Ti učesnici zalagali su se za mehanizme uz pomoć kojih bi se obezbedilo osiguravanje obaveznosti sprovođenja ove strategije. Tokom procesa u tome je izrađena strategija data je ocena da se način na koji će biti usvojena strategija može odlikovati velikim značajem kada je reč o njenom primenjivanju. Naglasak je usmeren na značaj postojanja zakonske osnove prilikom sprovođenja Strategije. Polaženjem od stavova i težnji o osiguravanju efikasnog primenjivanja dokumenata, koji su navedeni, došlo je do definisanja preporuka koje će biti navedene u nastavku. Nacionalna strategija održivog razvoja zahteva da se vrši angažovanje i koordiniranje radom svih aktera društva, i apsolutnu društvenu afirmaciju posredovanjem usvajanja u okviru Parlamenta. Kancelarija za održivi razvoj poseduje zadatak upravljanja celokupnom koordinacijom implementacije strategije. Izvođenje procesa monitoringa Nacionalne strategije održivog razvoja vrši se na identičan način kao i koordinisanje implementacijom, tj. posredstvom saradnje između stručnih institucija, nadležnih organa i Kancelarije za održivi razvoj (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

4.5.5.2.5. Komunikaciona strategija održivog razvoja Crne Gore

Glavni cilj Komunikacione strategije održivog razvoja Crne Gore 2011-2013 bila je orjentisanost prema podržavanju implementacije Nacionalne strategije održivog razvoja, koja je smatrana jednim od najznačajnijih dokumenata koji poseduju značajne uticaje kada je reč o razvojnim tokovima i orijentaciji države. Kao jedan među nužnim uslovima u pogledu postizanja navedenog cilja pojavljuje se neophodnost intenziviranja javnog zagovaranja ovakvog koncepta u okviru svih društvenih nivoa. Reč je bila o novom, integralnom, komunikacionom pristupu, koji nije ograničen isključio na to da koncept bude popularisan među najmasovnim slojevima stanovništva, nego je orjentisan i na ostvaranje novih kanala i mehanizama komuniciranja između svih aktera koji su relevantni kada je reč o održivom razvoju. Ciljane grupe ove strategije javljale su se u vidu najšire javnosti, državnih institucija, lokalne samouprave i javnih institucija, poslovnog sektora, civilnog sktora, medija, obrazovnih institucijai međunarodne javnosti (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2013).

U vidu generalnih ciljeva Komunikacione strategije izdvajalo se:

- pružanje komunikacione podrške implementiranju Nacionalne strategije održivog razvoja;
- povećavanje nivoa razumevanja i podrške konceptu održivog razvoja među svim generacijama stanovništva, do mere kojom može biti proizvedena društvena potražnja za uspješnom implementacijom Nacionalne strategije održivog razvoja, i atraktivno uključivanje građana u okviru procesa u kom se donose relevantne odluke;
- podizanje nivoa znanja i svesti vezano za značaj održivog razvoja kod lica koje donose političke odluke, javnih službenika, državnih službenika u okviru nacionalnog i lokalnog nivoa;
- povećavanje stepena iskrene političke orjentisanosti prema ideji održivog razvoja među svim političkim subjektima posredstvom njihovim programskim opredljenja;
- podržavanje aktivnog učestovanja poslovnog sektora u okviru zagovaranja održivog razvoja posredstvom procesa u kome se grade partnerski odnosi među svim segmentima društva;
- podržavanje izgradnje noviteta u kulturnoj oblasti, oblasti obrazovanja i vaspitanja i odnosa ka konceptu održivog razvoja;
- podržavanje aktivnog uključivanja nevladinog sektora u okviru oblasti održivog razvoja;
- podržavanje izgradnje partnerskog odnosa među javnim, civilnim i poslovnim sektorom;
- poboljšanje vertikalne i horizontalne koordinacije najšire grupe aktera koja je uključena prilikom realizovanja koncepta održivog razvoja;
- afirmisanje koncepta održivog razvoja u vidu ideje koja je svima prihvatljiva, čime se obezbeđuje izgradnja socijalne kohezije (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2013).

4.1.6. Indikatori praćenja održivog razvoja u Crnoj Gori

Hardi i Zdan (1997) tvrde da su monitoring i merenje održivog razvoja zasnovanog na indikatorima ključni, jer omogućavaju razumevanje kompleksnosti životne sredine i pružaju pravovremene korektivne akcije i mere usmerene na postizanje razvojnih ciljeva. Indikatori

predstavljaju određene norme kao standarde, te stoga određuju smer u procesu donošenja odluka i ukazuju na uspjeh ciljeva održivog razvoja. Shodno tome, indikatori ukazuju na stepen implementacije koncepta održivog razvoja (Ciegis & Streimikiene, 2005).

Još jedan vredan primer dobre prakse o kome Crna Gora može razmeniti iskustva o prenošenju nedavno predložene liste 241 indikatora za globalno praćenje održivog razvoja koji je *IAEG-SDG* identifikovao u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja do 2030. godine kao glavno sredstvo za planiranje budućeg praćenja evaluacije i implementacija Nacionalne strategije održivog razvoja. Procena potreba vezanih za prenošenje liste 241 indikatora u Nacionalnu strategiju održivog razvoja do 2030. godine potvrđuje da se u Crnoj Gori od 2018. godine prati 98 indikatora (41% od ukupnog broja indikatora, uključujući alternative). Za preostala 143 indikatora sa liste pokazatelja održivog razvoja Ujedinjenih Nacija, trenutno se ne planira uvođenje u Crnoj Gori (59% indikatora). Pored toga, postoji 31 indikator koji nadgledaju različite međunarodne organizacije i uključuje Crnu Goru, čije praćenje i analiza mogu biti funkcija praćenja napretka u ukupnoj implementaciji Nacionalne strategije održivog razvoja u Crnoj Gori (13% u odnosu na broj pokazatelja ciljeva održivog razvoja). Ako se ovi dodatni pokazatelji dodaju ukupnom broju pokazatelja koji se prate u Crnoj Gori od 2018. godine (98 + 31), postoji 129 indikatora koji se mogu pratiti kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou (54%) (<https://sustainabledevelopment.un.org/memberstates/montenegro>).

Imajući u vidu sve gore rečeno, ovaj dobrovoljni crnogorski nacionalni pregled predstavlja proces izrade nove Nacionalne strategije održivog razvoja a do 2030. godine u periodu od 2013. godine do danas i sa tim u vezi završnu fazu javnih konsultacija koje su pokrenute 2016. godine prilikom približavanja Predlogu Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine za zvanično usvajanje od strane crnogorske vlade. Stoga pruža i informacije o naučenim lekcijama uz prepoznavanje nacionalnih potreba i identifikuje izazove povezane sa prenošenjem Agende Ujedinjenih Nacija o održivom razvoju 2030. godine u nacionalnu politiku, posebno onih koji se tiču ovih pitanja:

- Omogućavanje međusektorskih konsultacija i javne rasprave o nacionalizaciji ciljeva održivog razvoja kroz izradu nove Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030;
- Omogućavanje međusektorskih konsultacija o uspostavljanju nacionalnog sistema za redovno praćenje i evaluaciju sprovođenja Nacionalne strategije održivog razvoja do

2030. godine, koje predstavlja i praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja i povezanih pokazatelja;

- Omogućavanje međusektorskih konsultacija o transformaciji i jačanju postojećeg sistema upravljanja za održivi razvoj (<https://sustainabledevelopment.un.org/memberstates/montenegro>).

Budući da je Crna Gora pionir u stvaranju nacionalnog samostojećeg procesa koji povezuje nacionalnu implementaciju sa primenom Agende o održivom razvoju Ujedinjenih Nacija 2030, posebno je važno da Agenda predstojećeg zasedanja Političkog foruma na visokom nivou o održivom razvoju pruži priliku drugima zemlje da razmenjuju iskustva o svojim nacionalnim procesima, posebno o iskustvu unapređenja nacionalne uprave za održivi razvoj, planiranja obezbeđivanja održivog finansiranja politike održivog razvoja i kreiranja statističke sisteme za podršku redovnoj proceni i praćenju Agende 2030, primenom ciljeva održivog razvoja i pokazatelja za održivi razvoj. Jednako je važno predstaviti integrisanu platformu Ujedinjenih Nacija za podršku tom nacionalnom poduhvatu u periodu do 2030.

Ovaj dobrovoljni crnogorski nacionalni pregled takođe prikazuje područja u kojima će Crnoj Gori prioritetno biti potrebna podrška u pogledu finansija, izgradnje kapaciteta, tehnologije, partnerstva, posebno u pogledu sledećih pitanja:

- Kako povećati efikasnost i efektivnost u nacionalnom sprovođenju Agende 2030 kroz unapređenje sistema upravljanja održivim razvojem i evaluacijom i izveštavanjem o sprovođenju Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine? Kako ojačati kapacitete Republičkog zavoda za statistiku (MONSTAT) i drugih proizvođača statističkih podataka da efikasno prate pokazatelje održivog razvoja?
- Kako mobilizovati eksterne izvore za finansiranje održivog razvoja Crne Gore i povećati udeo izdvajanja za održivi razvoj u ukupnom nacionalnom budžetiranju/BDP-u? Kako sprovesti nacionalna partnerstva i diverzifikovati javne i privatne izvore finansiranja od značaja za održivi razvoj?
- Kako sprovesti procenu regulatornog uticaja nacionalnih procesa u pogledu implementacije Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine? Kako sprovesti primenu mera Nacionalne strategije održivog razvoja i sa tim povezanih projekata očuvanja prirodnog kapitala i ozelenjivanja crnogorske ekonomije?

4.2. Primena održivog turizma na osnovu prirodnih resursa Crne Gore

4.2.1. Održivi turizam uslovljen prirodnim resursima Crne Gore

4.2.1.1. Održivi kupališni turizam

Morskim akvatorijumom Crne Gore obuhvaćene su teritorije: unutrašnje vode i teritorijalno more (širina dvanaest nautičkih milja). Obalnim područjem obuhvaćeno je: tri stotine kilometara obale i priobalnog pojasa; i gradovi i naselja koji se nalaze u šest opština (reč je o primorskom regionu) (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

Zakon iz 1992. godine daje definiciju Morskog dobra u vidu područja sa posebnom namenom kojim je obuhvaćen uski kopneni pojas duž celokupne obale i teritorijalno more u površini približno 2 500 km². U okviru Primorskog regiona glavne aktivnosti i oblasti privrede manifestovane su turizmom, pomorskom privredom, poljoprivredom i ribarstvom i iskorišćavanjem mineralnih sirovina u vidu peska i kamena, ispitivanja naftnih rezervi i rezervi prirodnog gasa. Tokom proteklog perioda navedene aktivnosti su u manjem ili većem stepenu dovodile do neodrživog eksploatisanja neobnovljivih prirodnih resursa ovog područja. U današnje vreme može se reći da je prisutna potrošenost obalskog prostora, u vidu jedinstvene i specifične vrednosti, usled različitog vida privrednih i drugih ljudskih aktivnosti što je izazvao značajno menjanje pejzaža i prirode (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016).

Primorskim turizmom predstavljen je oblik turizma na kome je Crna Gora tokom prethodnih decenija zasnivala svoju turističku ponudu. Kada je reč o osnovnim karakteristikama primorskog turizma one se ogledaju u korišćenju resura mora (plaža, primorja, morskog biljnog i životinskog sveta, marina, luka i pristaništa). I pored toga što se glavnom sastavnicom primorskog turizma smatra kupališni turizam, Crna Gora kao turistička destinacija u ponudi ima nekoliko segmenata koji su u različitom stepenu valorizovani i razvijeni: kultura i manifestacije, ronjenje i nautički turizam (Čavlek & Vukonić, 2001).

Razvoju održivog kupališnog turizma u Crnoj Gori pogoduju određeni okvirni uslovi. Reč je o: prijatnoj klimi, suncu i toploti; čistoj, bistroj vodi i moru; lepoj i netakutoj prirodi; i peščanim plažama. U pitanju su zahtevi koji se smatraju najvažnijim željama prilikom odmora kupališnih turista.

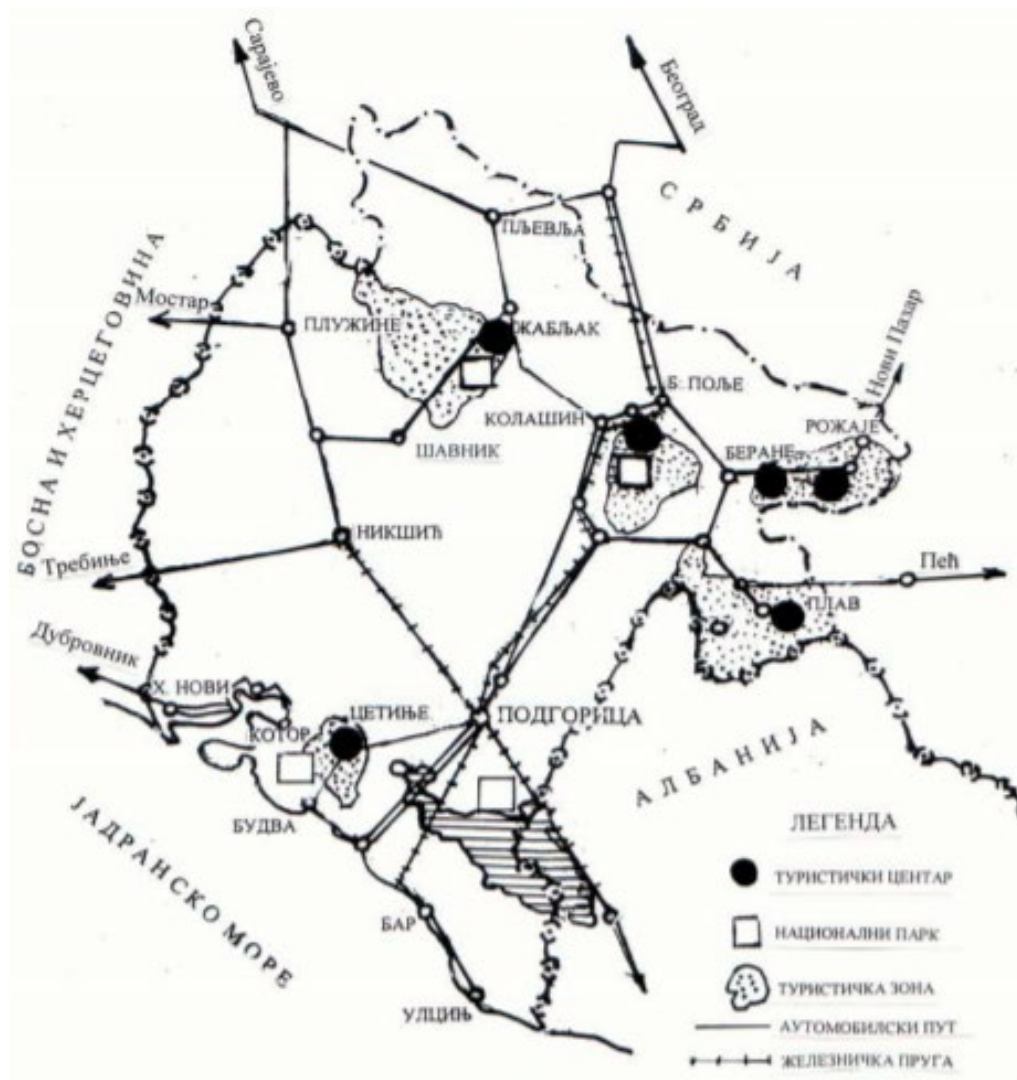
Mediterranska klima sa toplim letom i obala Jadranskog mora u dužini od 293.5 km predstavljaju osnovni turistički potencijal. Na svojoj obali Crna Gora poseduje prirodne unikate, koji na pažljiv način razvijeni i obrađeni mogu predstavljati trajnu bazu za delotvoran turizam:

- Boka Kotorska predstavlja naj slikovitiji i najduži fjord na Sredozemnom moru, i na njegovim obalama se nalaze stene visin preko 1000 m. Usled svoje slikovitosti Bokakotorski zaliv je još tokom antičkog perioda predstavljao magnet za turiste;
- Skadarsko jezero predstavlja najveće slatkovodno jezero smešteno u blizini Sredozemnog mora. U pitanju je jedno od poslednjih staništa pelikana u najvećem rezervatu ptica na prostoru Evrope. Pored toga što je jezero predstavlja idealno mesto za kupališne turiste, posećuju ga i eko turisti koji posmatraju ptice, upoznaju biljke, pešače, idu na izlete bicikloma, voze kanue, surfuju, eko kampuju, itd.; (Sjekloća, 2003).
- Velika plaža – uz ravnice u okviru zaleđa, izgrađena je od sitnog peska koji poreklo vodi iz Skadarskog jezera. Reč je o priobalnom staništu, a sama plaža poseduje veoma dinamičnu obalu koja je nastala tokom akumulacionih procesa. U okviru plaže prisutan je celokupan mozaik staništa, usled čega se Velika plaža odlikuje velikom pejzažnom vrednošću. Staništa se nalaze u litoralnim zonama, plažama, dinamama, depresijama sa slatkovodnim i alkaloidnim staništima, i autohtonim šumama (Dompke, 2008a). Velika Plaža predstavlja jedinu peščanu plažu na celokupnoj obali Jarana od granice sa Italijom do granice sa Albanijom, što čini jedinstvenu prodajnu vrednost. Ona ima veliki razvojni potencijal za razvoj kupališnog turizma, ali i drugih vidova održivog turizma na ovom prostor;
- Divlje-romantični planinski svet zaleđa podržava i povećava vrednost predstavljaju idealne preduslove za letnji kupališni odmor. U varijantama koje su uzbudljive i koje se brzo smenjuju, turizam nailazi na različite oblike, poput krševitih visoravni, gustih šuma, dubokih klisura, četiri nacionalna parka i kulturno veoma različitih akcenata, poput manastirskih crkvi (Morače, Ostroga i Pivskog manastira), džamije u Pljevljima, kraljevski minijaturnog grada-prestonice Cetinja (Sjekloća, 2003).

4.2.1.2. Održivi planinski turizam

Mnoge planinske regije sveta već su postale turističke destinacije, dok druge, koje još nisu na turističkoj mapi, kriju perspektivu turističkih koristi i velika očekivanja za budući razvoj. Iskustvo nam govori, međutim, da prirodna bogatstva poput živopisnih pejzaža ili zasneženih padina ne mogu sama garantovati rast turizma. U planinskim oblastima, kao i drugde, razvoj turizma često je rezultat inicijativa raznolikog niza aktera, od improvizovanih trgovaca i ugostitelja, zanatlija koji svoju proizvodnju prilagođavaju novoj klijenteli, do velikih investitora i preduzeća. Sa jedne strane, ova mnoštvo inicijativa često je preduslov za podelu blagodatni turizma; dok sa druge strane, takođe može ugroziti samu stabilnost sektora ako nije podložan nekom stepenu regulacije ili koordinacije. Lokalni politički i institucionalni kontekst stoga mora biti pogodan za zdrav razvoj turizma, sa odgovarajućim strategijama, politikama i institucijama kako bi se osiguralo da se bilo koji turistički potencijal može ostvariti. Uspostavljanje trajne turističke ekonomije, posebno ako se predviđa održivost, zahteva određeni nivo institucionalne regulacije, čak iako takva ograničenja možda neće pozdraviti svaki učesnik u sektoru u nastajanju.

U poređenju sa državama okruženja Crna Gora ima značajne komparativne prednosti kada je u pitanju održivi razvoj dvosezonskog planinskog turizma – letnji planinski turizam i zimski planinski turizam. Ove prednosti ogledaju se u bogatstvu i raznovrsnosti prirodnih turističkih resursa (geomorfološki, hidrografski, biogeografski i ekološki) i velikom procentu teritorije koji se nalazi pod nacionalnom i međunarodnom zaštitom. Visoke planine Durmitor, Bjelasica, Komovi, Prokletije i dr. sa nacionalnim parkovima smatraju se glavnim potencijalima za održivi planinski turizam Crne Gore. U tom pogledu je izvršeno sprovođenje turističke regionalizacije i klasterizacije. „Osim tri makro regije (Južna, Srednja i Sjeverna), definisane su i mezo turističke regije: Durmitor, Bjelasica sa Komovima, Prokletije, Moračke planine i Volujačko-maglička grupa planina”. (Knežević i Knežević, 2014, 218). Podela teritorije države na tri klastera na području primorja i tri klastera na kontinentalnom području treba da pruži doprinos boljoj povezanosti primorskog i planinskog turizma, što će nadalje da obezbedi veću ekonomsku valorizaciju potencijala koji su raspoloživi i smanjivanje razlika u razvoju između južne i severne regije (Knežević i Knežević, 2014).

Slika 8. Glavni centri i zone planinskog turizma (Knežević i Knežević, 2014, 208)

Ograničavajućim faktorom kada je u pitanju razvoj održivog planinskog turizma smatraju se smeštajni kapaciteti koji nisu dovoljni i adekvatni. Uz smeštajne kapacitete postoje i drugi ograničavajući faktori za razvoj održivog planinskog turizma u Crnoj Gori- Reč je o: nerešenim pitanjima regionalnih i gradskih deponija čvrstog otpada, nerazvijenoj generalnoj i turističkoj infrastrukturi, nelegalnoj gradnji, problemima kanalizacije, nepostojanju kolektora za otpadne vode, itd. Kako Knežević i Knežević (2014) ističu, ukoliko se navedena pitanja ne reše nije moguće očekivati da će se održivi planinski turizam uspešno razvijati.

Crnu Goru definišu planine, što čak i njeno ime može sugerisati. Međutim, iako je veći deo zemlje planinski, sa samo malim priobalnim područjem, turizam se tradicionalno fokusirao na obalu. Tek se vrlo nedavno ovo počelo menjati, jer planinski turizam postaje sve

popularniji, sa pozitivnim prednostima za one koji žive u planinama. Ovaj uticaj se najbolje može opisati iskustvom mlade porodice Kljajić iz sela Lubnice u severnoj Crnoj Gori. Ovaj planinski deo zemlje smatra se nerazvijenim, sa najvišom stopom nezaposlenosti, najslabijim rastom i uglavnom se u ovom delu živi samo od poljoprivrede. Lubnice se nalaze između dva nacionalna parka u prelepom planinskom pejzažu. Gospodin Kljajić je 2011. godine započeo postupak sertifikacije za organsku proizvodnju meda. Otprilike u isto vreme, Austrijska razvojna agencija i Ministarstvo turizma započeli su stvaranje novih proizvoda planinskog turizma u ovom regionu: u početku pešačke i biciklističke staze, a zatim mušičarenje, penjanje po stenama i agroturizam. Čim je gospodin Kljajić dobio sertifikat organskog proizvođača i video sve veći broj posetilaca svog sela, prepoznao je priliku i za svoju porodicu i za celo selo. Radeći sa regionalnom razvojnom agencijom, uključio se u regionalno brendiranje poljoprivrednih proizvoda, dobijanjem nove, dobro dizajnirane ambalaže za svoj med i organizovanjem obuke iz agroturizma. Odlučio je da svoju napuštenu stogodišnju kuću obnovi i prijavi kao seoski smeštaj. Njegova porodica sada priprema obroke za turiste koji prolaze kroz njihovo selo na putu do visokih planina, pruža im smeštaj – jedinstveno iskustvo boravka u autentičnoj seoskoj planinskoj kući – i prodaje proizvode sa svoje farme. U početku nisu verovali da će njihovo domaćinstvo ikada biti zanimljivo ili atraktivno za turiste. Međutim, iz svog iskustva i kroz kontakte sa lokalnim turističkim agencijama, postaju sve više svesni da turisti traže nekoliko stvari: rekreativne aktivnosti na otvorenom i mogućnosti u živopisnim oblastima, izloženost jedinstvenoj lokalnoj tradiciji, hrani i proizvodima. Upravo to mogu da ponude porodica Kljajić, njihove komšije i ljudi u drugim živahnim planinskim selima (Krivcevic, 2014).

Turizam ove vrste je održiv i nema negativne uticaje na životnu sredinu. Društveno je i kulturno odgovoran, čuvajući lokalne tradicije, obezbeđujući veće prihode za ugrožene grupe i obezbeđujući zaposlenje za žene na selu. Međutim, sveobuhvatan razvoj agro-turizma takođe zahteva znatan napor da bi se prevazišle sumnje i skepticizam lokalnog stanovništva. Potrebno je strpljenje, naporan rad i jasna vizija šta je potrebno da bi se poljoprivrednicima pružile odgovarajuće smernice o turizmu, koji je za njih obično vrlo nov. Izgradnja kapaciteta, umrežavanje i promocija moraju ići ruku pod ruku kako bi se osigurao uspeh.

4.2.1.3. Održivi ruralni turizam

Održivi ruralni turizam Crne Gore teži da zadovolji osnovne potrebe turista, ali da u isto vreme ne dovede do oštećivanja kulture, ekoloških procesa i prirodnih resursa. Prvenstveno, održivi ruralni turizam zasnovan je upravo na očuvanju navedenih vrednosti. U tom kontekstu se navodi da konceptualizacija održivog razvoja nužno ima za cilj povezivanje i objedinjavanje sva četiri stuba ruralnog razvoja: ljudi, ekonomije, životne sredine i industrije. Zbog toga održivi ruralni turizam sprečava ranjivost prirodnih i društvenih procesa i nesmetano usmerava razvoj domaćeg okruženja i njegove populacije.

Pojam održivog ruralnog turizma u Crnoj Gori dobija na značaju tek krajem prethodnog veka, obzirom da zastupa vrstu turizma koja ima minimalan uticaj na lokalnu kulturu i životnu sredinu. Njegov glavni cilj ogleda se u tome da turistima omogući sticanje znanja vezanih za prirodne, istorijske i kulturne karakteristike i jedinstveno okruženje uzočuvanje lokalnog integriteta i podsticanje ekonomskog rasta i koristi lokalne zajednice u isto vreme. Na ovaj način održivi ruralni turizam daje trajni doprinos poboljšanju i očuvanju životne sredine, kulturnih vrednosti, prirodnih i društvenih resursa i integriteta lokalne zajednice. Navedeno se postiže kroz minimiziranje negativnih i maksimiziranje pozitivnih efekata turizma na raspoložive resurse i životnu sredinu. U isto vreme, pojam održivog ruralnog turizma promovira demokratiju i sigurnost na širem području, ali i pravdu i jednakost, kako bi se temeljno načelo moralne pravde očuvalo i poštovalo.

Sa razvojne tačke gledišta, ciljevi održivog ruralnog turizma u Crnoj Gori su sledeći: zadovoljavanje svih potreba turista, dugoročno održavanje kvaliteta životne sredine (resursi), omogućavanje razvoja ruralnog turizma budućim generacijama na osnovu istinskih karakteristika prirodnih i društvenih resursa. Glavni faktori održivog ruralnog razvoja u turizmu sledeći: turisti – čije ponašanje utiče na održivost, zaposleni u turizmu – čiji je uticaj na održivost direktan ili indirektan, privredni subjekti u turizmu – u okviru osnovnih i povezanih delatnosti, javne službe i lokalno stanovništvo.

Sistematizacija pomenutih razvojnih ciljeva i faktora jedinstvenih za održivi ruralni turizam donela je koncept održivog ruralnog turizma koji u Crnoj Gori promovira:

- razvoj visokokvalitetnog turističkog proizvoda koji zadovoljava trenutne turističke potrebe, uz istovremeno očuvanje turističkih resursa za buduće generacije;

- očuvanje i poboljšanje kvaliteta životne sredine, optimalno korišćenje i zaštitu prirodnih resursa, vrednosti i dobara;
- ekonomski razvoj, očuvanje socijalnog integriteta i poboljšanje kvaliteta života lokalnih zajednica u turističkoj regiji;
- afirmaciju i očuvanje kulturnog identiteta i tradicije turističkog regiona;
- direktnu i indirektnu ekonomsku dobit od i u turizmu i doprinos smanjenju stope siromaštva lokalnog stanovništva;
- strateško planiranje i upravljanje održivim razvojem turističkih regija.

Značaj turističke ponude opština severnih i centralnih regiona leži u brojnim prirodnim i kulturnim znamenitostima koje turistima pružaju priliku da se susretnu sa netaknutom prirodom i prirodnim retkostima, sa predivnim pejzažima i putevima koji se prepliću sa tradicijom, kulturom i umetnošću. Znajući da je cela Crna Gora bogata aktivnostima, kulturom i tradicijom, nerazvijeni regioni mogli bi imati koristi od uvođenja barem nekih od njih u svoju turističku ponudu. Takvi potezi su povoljni sa stanovišta ekonomije, dok sa druge strane doprinose boljoj poziciji na turističkom tržištu.

Nacionalna turistička organizacija Crne Gore nudi širok izbor turističkih programa, podeljenih u sledeće rute:

- panoramski program „Tajne severoistoka“;
- panoramski program „Kruna Crne Gore“;
- panoramski program „Krug oko Korita“; i
- panoramski program „More i visine“.

Panoramski program „Tajne severoistoka“ uključuje posete sledećim nacionalnim parkovima: Biogradska gora, Prokletije i Durmitor; posetu kanjonu Tare i kanjonu Grlje; posetu botaničkoj bašti Dulovine i Ali-pašinih izvorima. Istovremeno, kulturno-istorijsko nasleđe uključeno u brojne programe seoskog turizma uglavnom čine posete manastiru Morača, Husein-pašinoj džamiji, manastiru Svete Trojice, crkvi Svetog Petra, crkvi Svetog Nikole, manastiru Đurđevi stupovi, Redžepagiću kula, manastir Dobrilovina (<https://montenegro.travel/en/info/1-secrets-north-east>).

Panoramski program „Kruna Crne Gore“ uključuje posete sledećim kulturnim baštinama: Nacionalni park Durmitor, kanjon Tare, reka Komarnica (kanjon Nevidio), Piva i Morača i brdo Trebjesa, u blizini Nikšića, kao i posete manastira Pive, crkve Soko, manastira

Podmalinsko, kraljevskog kompleksa kralja Nikole, manastira Morača i manastira Ostrog (kao najvažnijih turističko-verskih mesta), Duklja - Doclea i kraljevskog kompleksa u Kruševcu (<https://montenegro.travel/en/info/crown-montenegro>).

Panoramski program „Krug oko Korita“ uključuje posete spomeniku Novaku Miloševu, tvrđavi Medun, muzeju Marka Miljanova, Ubli, Orahovu, slivu Kuča; do vidikovaca Grlo Sokolovo, Zatrijebača, Delaja, Stjepova, Rudina i Fundina; do spomenika Rašovići; do jezera Bukumirsko i Rikavačko; do reke Cijevne; do točka Rašovića i Ljuharskog izvora; Katoličkoj crkvi Gospe, crkvi sv. Ilije, crkvi sv. Dimitrija, crkvi sv. Spasoja i sv. Stefana (<https://montenegro.travel/en/info/circuit-around-korita>).

Sva tri navedena programa dobra su polazna osnova za razvoj brojnih vidova turizma, posebno ruralnog, jer se nalaze u centralnom i severnom delu Crne Gore, što dovodi do zaključka da su potencijalni kapaciteti za razvoj i unapređenje ruralnog turizma neizmerni. Neophodno je usredsrediti se na pronalaženje najbolje strategije koja će dugoročno omogućiti visok stepen razvoja i kvalitetnu uslugu održivog ruralnog turizma. Takođe je potrebno pažnju usmeriti i na celokupan potencijal ruralnih regiona, ne samo na lokacije, već i na pristup koji se koristi u njihovoj prezentaciji. Stoga nije iznenađenje kada saznamo da neke prezentacije uključuju i legende, izuzetne istinite priče ili zanimljive istorijske činjenice koje podižu interesovanje za turiste i ostavljaju na njih posebne utiske.

Pored pomenutih znamenitosti, značajno je istaći katune kao istorijsko nasleđe ljudi sa kontinentalnog dela Crne Gore. Katuni predstavljaju jedinstvenu društvenu, istorijsku i kulturnu demonstraciju nomadskog načina života stočara koji stoje na velikim nadmorskim visinama „divljih“ planina Crne Gore. Katuni su privremena visokoplaninska stočarska naselja ili staništa u kojima pastiri žive tokom letnjih meseci kada njihova stoka pase na pašnjacima (Spasojević, 2007). Katuni su sveprisutni u istoriji Crne Gore i sa svojom jedinstvenom arhitekturom, dobro uklopljenom u životnu sredinu, i autohtonom hranom predstavljaju jedan od najvažnijih aspekata razvoja održivog ruralnog turizma. Katuni kao društvena, kulturna i istorijska atrakcija pogodni su za savremenu turističku potražnju i za formiranje kvalitetnih turističkih proizvoda u ruralnim područjima koji odgovaraju različitim turističkim ukusima. Iz tog razloga, Crna Gora treba da posveti posebnu pažnju promociji katuna kao jedinstvene turističke ponude na selu u ovom delu Evrope.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma (2019) izvršilo je analizu spoljašnjih i unutrašnjih faktora koji dovode do kreiranja šansi i ograničenja kada je u pitanju razvoj

ruralnog turizma na prostoru Crne Gore. Tom prilikom u obzir je uzeta ne samo Crna Gora u celosti, već i regioni, i postojeći i potencijalni turistički proizvodi ruralnog turizma. Potrebno je da se naglasi da se Crna Gora kada je ruralni turizam u pitanju nalazi u početnoj fazi, usled čega još uvek nije došlo do izdvajanja krupnijih razlika prema regionima i proizvodima. Drugačije rečeno, većinski su interne prednosti i nedostaci, i eksterne šanse i opasnosti imanentni za celi sistem ruralnog turizma (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2019).

Tabela 7. SWOT analiza održivog ruralnog turizma Crne Gore

Prednosti	Nedostaci/slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • predeli, ponude i tradicionalne vrednosti su autentične • veliko bogatstvo prirodnih lepota • ruralne destinacije su egzotične i nisu dovoljno istražene • prisutna je raznolikost proizvoda i ponude avanturističkog turizma • lokalno stanovništvo je gostoprimivo • tradicionalni crnogorski proizvodi • država je kandidat za učlanjenje u EU i ima mogućnost da koristi fondove 	<ul style="list-style-type: none"> • kod stanovništva nije razvijena svest o značaju bavljenja ruralnim turizmom • prisutnost sive ekonomije • putna infrastruktura nije dovoljno razvijena • ostala infrastruktura nije dovoljno razvijena • sankcije za neadekvatno ponašanje prema životnoj sredini su blage • prisutan je nedostatak znanja i veština potrebnih za bavljenje turizmom • prisutna je slaba veza između ruralne ekonomije, tj. poljoprivrede i turizma • lokalno stanovništvo nije informisano o podsticajnim merama • ne postoji institucionalna podrška namenjena podržavanju stanovništva da se prijave za podsticaje i registruju svoja domaćinstva • ne postoje sistemske olakšice koje su namenjene početnicima koji žele da se bave ruralnim turizmom • nije prisutno adekvatno promovisane turističke ponude u oblasti ruralnog turizma • ne postoji adekvatna promocija turističke ponude • ne postoji dovoljna inicijativa u pogledu unapređenja ponude i umrežavanja na lokalnom nivou • mali procenat seoskih domaćinstava odgovara zahtevima koje imaju strani posetiooci • ne postoji adekvatan sistem namenjen

	<p>informisanu i podršci posetioca</p> <ul style="list-style-type: none"> • ne postoji saradnja između privatnog i javnog sektora • prisutnost velikih razlika u pogledu kvaliteta usluge u ruralnom turizmu • turistička infrastruktura je neadekvatna • ne poznaju se procedure koje su relevantne kada je u pitanju ruralni turizam
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • Vlada Crne Gore je opredeljena za razvoj ruralnih predela zemlje i diversifikaciju turističke ponude • porast međunarodne potražnje za turizmom orjentisanom prema prirodi • porast međunarodne potražnje za turističkim destinacijama koje su nove, tj. neeksploatisane • povezivanje sa destinacijama ruralnog turizma u inostranstvu posredstvom agroturizma i tematizacije generalno • veća mogućnost korišćenja sredstava fondova EU i prekogranične saradnje • formiranje lokalnih akcionih grupa • posetioci imaju zahteve za ponudom domaćih proizvoda koji su autentični • posetici imaju zahteve za izvorskom vodom i organskom hranom • zasićenost destinacijama koje su tradicionalne • jačanje svesti ruralnih zajednica o činjenici da je razvijanje njihovih sredina uslovljeno mobilizacijom lokalnih resursa i diversifikacijom aktivnosti • razvijanje poljoprivrede kroz turizam i povećanu potražnju hrane • državna pomoć i pomoć EU u pogledu ruralnog razvoja (IPARD II) 	<ul style="list-style-type: none"> • kontinuirana depopulacija sela • tendencija prema razvijanju masovnog turizma • proces izgradnje infrastrukture u severnom regionu koja je potrebna je dug, i to je izazvano visokim troškovima • ne postoje dovoljno razvijeni kapaciteti namenjeni pripremi i realizaciji projekata EU • prisutan je porast zagađenja životne sredine • prisutan je konflikt između zaštite i razvoja • nije izvršeno kontrolisanje ulaza posetilaca u područja koja su zaštićena • prisutni su konflikti između inicijativa i projekata održivog ruralnog turizma i investicionih projekata u okviru drugih sektora privrede • umanjena mogućnost primenjivanja principa niskokarbonskog turizma • statičnost i manjak kapaciteta lokalnih samouprava • nedostaje proaktivni pristup razvoju ruralnog turizma

(Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2019).

4.2.2. Indikatori održivog korišćenja prirodnih resursa za razvoj turizma

Crne Gore

Indikatori su mere postojanja ili ozbiljnosti trenutnih problema, signali o predstojećim situacijama ili problemima, mere rizika i potencijalne potrebe za akcijom, i sredstva za identifikovanje i merenje rezultata naših akcija. Indikatori su skupovi informacija koji su formalno izabrani za redovnu upotrebu za merenje promena koje su od značaja za razvoj i upravljanje turizmom. Oni mogu meriti (World Tourism Organization, 2004):

- promene u sopstvenim strukturama i unutrašnjim faktorima turizma;
- promene spoljnih faktora koji utiču na turizam; i
- uticaje izazvane turizmom.

I kvantitativne i kvalitativne informacije mogu se koristiti za indikatore održivosti. Pokazatelj se obično bira iz niza mogućih skupova podataka ili izvora informacija, jer je značajan s obzirom na ključna pitanja na koja turistički menadžeri moraju odgovoriti. Upotreba tog indikatora može dovesti do akcija za predviđanje i sprečavanje neželjenih (ili neodrživih) situacija na odredištima..

U kontekstu održivog razvoja za turizam, indikatori su informacije o vremenskim serijama koje su strateške za održivost neke destinacije, njene imovine i na kraju, bogatstva turističkog sektora. U bilo kojoj destinaciji najbolji pokazatelji su oni koji odgovaraju na ključne rizike i zabrinutosti u vezi sa održivošću turizma, a takođe pružaju informacije koje mogu pomoći u razjašnjenju problema i merenju odgovora. Indikatori će obično odgovarati na pitanja koja se tiču prirodnih resursa i okoline destinacije, na pitanja koja se odnose na ekonomsku održivost, na pitanja koja se odnose na kulturna dobra i društvene vrednosti, i šire na pitanja organizacije i upravljanja, kako u sektoru turizma, tako i šire destinacije.

Tokom protekle tri decenije izvršen je veliki posao na razjašnjavanju ključnih pitanja održivosti turizma i sredstava pomoću kojih indikatori mogu podržati bolje odluke i akcije. Razvoj i upotreba indikatora sve više se posmatraju kao osnovni deo sveukupnog planiranja i upravljanja destinacijama i sastavni element u naporima da se promoviše održivi razvoj za turistički sektor u svim razmerama. Podsticaj za turistički sektor dolazi iz percepcije da su mnoge destinacije izložene riziku zbog nedovoljne pažnje na uticaje turizma i dugoročne održivosti destinacija. Incidencije kontaminiranih plaža i oštećenih kulturnih i ekoloških dobara, neprijateljske reakcije na turiste i razvoj turizma i rezultirajući problemi za turistički sektor pojavili su se u mnogim regionima. Studije Svetske turističke organizacije (World Tourism Organization, 2004) i mnogih drugih (Zolfani et al., 2015; Baker & Mearns, 2017;

Croce, 2018; Veiga et al., 2018) potkrepile su zaključak da se planiranje i upravljanje turizmom na mnogim destinacijama odvijalo sa nedovoljno informacija, posebno u pogledu uticaja turizma na destinacije, uticaja promena u socijalnom i prirodnom okruženju na turizam i dugoročno održavanje ključnih dobara koja destinaciju čine atraktivnom. U ovom kontekstu, indikatori su sistem ranog upozoravanja za menadžere destinacija na potencijalne rizike i signal za moguće akcije. Oni služe kao ključno sredstvo, pružajući specifične mere promena faktora koji su najvažniji za održivost turizma u destinaciji.

Donosioci odluka u turističkom sektoru moraju znati veze između turizma i prirodnog i kulturnog okruženja, uključujući efekte faktora životne sredine na turizam (moguće izražene kao rizici za turizam) i uticaje turizma na životnu sredinu (koji se takođe mogu izraziti kao rizici za proizvod). Činjenica je da odgovornost zahteva znanje. Korišćenjem postojećih i novo prikupljenih podataka mogu se otkriti promene u životnoj sredini, socijalnim i ekonomskim uslovima. Ove informacije zauzvrat omogućavaju kontinuirano merenje statusa pitanja relevantnih za održivost odredišta. Stoga se donošenje odluka u planiranju i upravljanju turizmom može poboljšati. Cilj je smanjiti buduće rizike za turističku industriju i destinacije.

Neke od koristi dobrih indikatora uključuju:

1. bolje donošenje odluka – smanjenje rizika ili troškova;
2. identifikaciju novih problema – omogućavanje prevencije;
3. identifikaciju uticaja – omogućavanje korektivnih mera po potrebi;
4. merenje učinka sprovođenja planova i upravljačkih aktivnosti – procena napretka u održivom razvoju turizma;
5. smanjen rizik od grešaka u planiranju – utvrđivanje ograničenja i mogućnosti;
6. veću odgovornost – verodostojne informacije za javnost i druge zainteresovane strane u turizmu podstiču odgovornost za njegovu mudru upotrebu u donošenju odluka;
7. stalno praćenje može dovesti do kontinuiranog poboljšanja – ugraditi rešenja u upravljanje.

Indikatori mogu podržati donošenje odluka zasnovanih na informacijama na svim nivoima planiranja i upravljanja turizmom:

- Nacionalni nivo – za otkrivanje širokih promena u turizmu na nacionalnom nivou, upoređivanje sa drugim državama, pružanje osnove za identifikaciju promena na lokalizovanijim nivoima i podršku strateškom planiranju na širokom nivou;
- Regionalni nivo – kao ulaz u regionalne planove i procese zaštite, da služi kao osnova za poređenje između regiona i da pruži informacije za procese planiranja na nacionalnom nivou;
- Određena odredišta (npr. obalne zone, lokalne opštine i zajednice) – za identifikovanje ključnih elemenata imovine, stanja turističkog sektora, rizika i performansi;
- Ključna mesta koja turisti koriste u destinacijama (npr. zaštićena područja, plaže, istorijski okruzi u gradovima, područja od posebnog interesa) gde određeni pokazatelji mogu biti ključni za odluke o kontroli na terenu, upravljanje i budući razvoj turističkih atrakcija (npr. nacionalni parkovi, tematski parkovi) gde indikatori nivoa upravljanja mogu podržati planiranje i kontrolu lokacija;
- Turističke kompanije (npr. turoperatori, hotelske, transportne i ugostiteljske kompanije) koje mogu pristupiti indikatorima kako bi hranile svoj proces strateškog planiranja za destinacije;
- Pojedinačne turističke ustanove (npr. hoteli, restorani, marine) za praćenje uticaja i performansi njihovog rada.

Indikatori generisani na različitim skalama su često međusobno povezani. Ako su objedinjeni, mnogi se mogu koristiti za stvaranje indikatora višeg nivoa. U vezi sa drugim lokacijama ili regionima, oni mogu doprineti uporednoj analizi ili poređenju. Na primer, pokazatelji ekološke efikasnosti prikupljeni u pojedinim turističkim objektima obično se izveštavaju centralnom rukovodstvu hotelskih i restoranskih lanaca, prevoznicima i turoperatorima kao deo normalnog poslovanja i mogu biti važni ulazni podaci u procese planiranja donošenja odluka na nivou kompanije. Pokazatelji održivosti za odredište često se zasnivaju na podacima prikupljenim na određenijem nivou sa ključnih lokacija za turističku upotrebu, određenih turističkih atrakcija i pojedinih turističkih objekata. Indikatori nivoa odredišta su suštinski inputi za procese planiranja na regionalnom nivou koji mogu dalje akumulirati informacije kao podršku razvoju indikatora na nacionalnom nivou.

Postoje različite vrste indikatora, od kojih svaki ima različitu korisnost za donosiocce odluka. Iako najdirektnije mogu biti oni koji pomažu u predviđanju problema, postoji nekoliko drugih vidova:

- indikatori ranog upozoravanja (npr. pad broja turista koji nameravaju da se vrate);
- pokazatelji stresa na sistemu (npr. nedostatak vode ili indeksi kriminala);
- mere trenutnog stanja industrije (npr. stopa popunjenosti, zadovoljstvo turista);
- mere uticaja razvoja turizma na biofizičko i socijalno-ekonomsko okruženje (npr. indeksi nivoa krčenja šuma, promene obrazaca potrošnje i nivoa prihoda u lokalnim zajednicama);
- mere upravljačkih napora (npr. troškovi čišćenja zbog zagađenja obale);
- mere efekta upravljanja, rezultata ili učinka (npr. promenjeni nivo zagađenja, veći broj povratnika).

Iako sve kategorije pokazatelja mogu biti dragocene u podršci održivom turizmu, pokazatelji ranog upozoravanja često su najkorisniji za turističke menadžere i mogu pružiti mogućnost predviđanja ozbiljnih negativnih efekata na destinaciju ili na celokupno turističko iskustvo. U idealnom slučaju, indikatori mogu omogućiti preduzimanje akcija i pre nego što se pojave ozbiljne pretnje održivosti. Takođe treba napomenuti da isti pokazatelj često može služiti različitim svrhama i njegova upotreba se vremenom može menjati. Na primer, pokazatelj stresa na sistemu poslužiće kasnije za merenje efekata i rezultata napora upravljanja preduzetih kao odgovor na identifikovane probleme.

4.2.2.1. Uvođenje indikatora održivog turizma

Razvoj turizma ograničen je zahtevima ekologije, ekonomije i društva. Očekivana stopa rasta u sektoru turizma, rastuća zavisnost mnogih zemalja u razvoju, posebno malih mediteranskih zemalja u kojima je turizam najvažniji izvor prihoda i doprinosa privredi na lokalnom, nacionalnom i regionalnom i subregionalnom nivou ističu potreba tačne analize odnosa između životne sredine i održivog turizma (Muller, 2004).

Indikatori ili promenljive koje se mogu meriti i nadgledati kako bi se otkrilo promenljivo stanje određenog fenomena, sredstvo su pomoću kojeg se postojeće informacije mogu filtrirati i prikupiti nove informacije. Ovo novo telo suštinskih sažetih informacija

olakšava prepoznavanje trendova kao i neposrednijih pretnji i preduzimanje odgovarajućih radnji (Weaver, 2006).

Unutar EU, Evropska komisija je razvila sistem uporednih pokazatelja održivog turizma, koji se odnosi na pet ključnih oblasti, uključujući (Weaver, 2006):

- Ekonomske pokazatelje (koji pokazuju ekonomske efekte turizma na ekonomiju);
- Pokazatelje zadovoljstva posetilaca (usmereni na optimalno zadovoljenje turističkih potreba);
- Kulturne indikatore (koji odražavaju stepen negovanja i očuvanja kulturnog identiteta lokalnog stanovništva);
- Socijalne pokazatelje (usmereni na promociju socijalnog integriteta lokalnih zajednica u turističkoj destinaciji); i
- Indikatore životne sredine (koji odražavaju stepen zaštite i očuvanja životne sredine).

Komisija za svaki od indikatora definisala je pojašnjenje i na osnovu referentne vrednosti može uporediti situaciju u turističkoj destinaciji i uspostaviti dijagnozu održivosti. Indikatori održivog razvoja turizma EU i njihovo tumačenje prikazani su u okviru naredne tabele.

Primenjivanje indikatora na nivou EU zasnovano je na sistemu kodiranja kojim se vrši utvrđivanje graničnih vrednosti za svaki indikator. I u skladu sa tim moguće je oceniti stanje razvoja turizma u vidu 1 – kritičnog, 2 – podnošljivog, i 3 – održivog. Reč je o indikatorima koji se još nazivaju indikatorima upozorenja. Na osnovu sistema kodiranja uvedene su tri zone. Reč je o crvenoj zoni kojom se označava da je situacija kritična i da je neophodno preduzimanje mera u cilju modifikovanja postojećeg plana razvoja turizma ili njegovog suspendovanja; žutoj zoni kojom se označava podnošljiva situacija, ali da trenutni razvoj turizma tokom narednog perioda može dovesti do ozbiljnih problema, usled čega je neophodno preduzimanje određenih preventivnih mera u tom pogledu; i zelenoj zoni kojom se ukazuje da je razvoj turizma moguće smatrati održivim, što predstavlja rezultat kvalitetnog upravljanja njegovim razvojem tokom perioda koji je prethodio (Vučetić, 2010).

Tabela 8. Indikatori održivog turizma EU (European Commission, 1995)

Tip indikatora	Indikator	Tumačenje
----------------	-----------	-----------

Ekonomski	Sezonski karakter prometa: % poseta u punoj sezoni (3 meseca)	< 40% zelena zona 40-50% žuta zona > 50% crvena zona
	Odnos noćenja i smeštajnih kapaciteta	> 150 zelena zona 120-150 žuta zona < 120 crvena zona
	Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja	Još uvek nije određeno
Zadovoljstvo turista	Ponovljene posete: % ponovljenih poseta u periodu od 5 godina	> 50% zelena zona 30-50% žuta zona < 30% crvena zona
	Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva	< 1,1:1 zelena zona 1,1-1,5:1 žuta zona 1,6:1 crvena zona
Kulturni	Intenzitet turizma: broj noćenja (000) prema broju stanovnika (00)	< 1,1:1 zelena zona 1,1-1,5:1 žuta zona > 1,6:1 crvena zona
	Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu	Treba porediti sa učešćem turizma u lokalnoj zaposlenosti
Socijalni	% turista koji ne dolaze posredstvom tour operator	> 70% zelena zona 50-70% žuta zona < 50% crvena zona
	Zemljište – 5 zemljišta na kome je izgradnja dozvoljena ali nije realizovana	< 10% zelena zona 10-20% žuta zona > 20% crvena zona
Stanje životne sredine	Korišćenje i zauzimanje zemljišta: % promena u izgrađenosti područja u toku 5 godina	Još uvek nije određeno
	Saobraćaj: % dolazaka turista koji ne koriste privatni automobil	> 20% zelena zona 10-20% žuta zona < 10% crvena zona

Praćenje održivosti turizma u Crnoj Gori pokazuje određeni nivo pokazatelja erozije održivosti. Ekonomski pokazatelji su duboko u crvenoj zoni koji su predstavljeni sledećim parametrima:

- Sezonska koncentracija tokom VII, VIII i IX meseca je oko 85% (prag crvene zone = 50%);
- Broj noćenja turista je 70 po krevetu (prag crvene zone = 120 noćenja po krevetu);
- Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja je otprilike 4.2, ali uključuje nizak unos u domaću poljoprivredu i industriju.

Kriterijumi turističko zadovoljstvo, na primer u Budvi kao najvećem turističkom gradu u Crnoj Gori, bili su u žutoj zoni tokom 90-ih (40% prinosa u poslednjih 5 godina, prag EU srednje žute zone je 30% do 50 %).

Kriterijum kulturne održivosti bio je u crvenoj zoni, o čemu svedoče sledeći pokazatelji:

- Kapacitet smeštaja/broj lokalnih stanovnika = 1,5:1 za Primorje i 0,30:1 za Crnu Goru. Obala je u zelenoj zoni (manje od 1,1:1), isključujući tržište drugog doma turista, ali duboko u crvenoj zoni (iznad 1,6:1), uključujući navedene i procenjene druge domove turista. Prema ovom kriterijumu, Crna Gora je u zelenoj zoni, zbog malog broja smještajnih kapaciteta smeštenih u severnom i centralnom regionu Crne Gore.
- Intenzitet turizma (broj noćenja u hiljadama/broj lokalnih stanovnika u stotinama) = 5,9:1 za primorje i 1,5:1 za Crnu Goru. Obala je duboko u crvenoj zoni, što dokazuju zvanične statistike, ali i pravilna procena ukupnog turističkog prometa. Crna Gora se u celini nalazi u žutoj zoni (manje od 1,5: 1) isključujući neregistrovana noćenja turista u svojim drugim domovima, ali Crna Gora je duboko u crvenoj zoni (iznad 1,6: 1), uključujući i procenjene noćenja turista u drugim domovima.
- Prema socijalnim kriterijumima, važan je doprinos turizma BDP-u i zaposlenosti. Dodatni pokazatelj socijalne održivosti je stepen nezavisnosti od turoperatora (% dolazaka turoperatora). U slučaju Crne Gore, većina turista je putovanje rezervisala preko turoperatora, 60%, u 2019. godini (žuta zona je između 50% i 70). To znači da je Crna Gora udaljena samo 10% od crvene zone ili zone velike neodržive zavisnosti od turoperatora.

Indikatori životne sredine mogu se proceniti na ovaj način:

- Procenat nezavršenih turističkih lokacija je iznad 40% (npr. Jaz, Buljarica, Čanj, Maljevik, Valdanos, Ulcinj, Velika Plaža –lokacije za Eko dom...) To znači da je Crna Gora u crvenoj zoni (crvena zona = iznad 20%);
- Učešće turista koji ne dolaze vlastitim automobilom je iznad 25%, što se smatra zelenom zonom, uprkos velikom broju automobila u sezoni koji blokiraju saobraćaj u Crnoj Gori.

Pored ovih pokazatelja održivosti, važno je spomenuti i trenutne probleme sa kanalizacionim sistemima, sistemom otpada, malim udelom obnovljivih izvora energije, ekološkim pretnjama i incidentima (povremeno izlivanje nafte na moru, zagađenje Luke Milena u Ulcinju, itd.). Crna Gora, kao proglašena ekološkom državom, zvanično je orijentisana na strategiju održivog razvoja i zelene ekonomije. Sada je glavno pitanje: može li ova strategija opstati podržavajući industriju iz doba socijalizma, kao što su kompanije: Fabrika aluminijuma Podgorica (privatizovana), Železara Nikšić (u štedjaju), Elektroindustrija Obod (zakupljena od strane Vlade na 30 godina). Strategija industrijskog razvoja iz 80-ih godina čiji je cilj bio razvoj širenjem prerađivačkih postrojenja duž Crne Gore zasnovanih na industrijskim proizvodima. Takva strategija prvi put se osporila 1981. godine i argumentovala je grupa stručnjaka, OECD (OECD, 1981). Ovi stručnjaci su promovisali alternativnu industrijsku strategiju koja bi se zasnivala na razvoju malog biznisa, domaćih preduzeća i zanata (sada: mala i srednja preduzeća kao osnova preduzetništva na tržištu). Alternativna industrijska strategija zahtevala bi manje ulaganja, veće zapošljavanje i zaštitu životne sredine. Ova strategija bi bila kompatibilnija sa razvojem turizma i agroindustrije, kao i sa predloženim strateškim razvojnim trougлом Crne Gore.

Ovi mali i srednji preduzetnici mogli bi dobro proceniti prirodnu ekonomsku osnovu i prirodne i veštačke resurse Crne Gore. Za poljoprivredni sektor takođe je predložena alternativna strategija razvoja, koja bi podrazumevala prelazak sa proizvodnje fabrika na diverzifikaciju proizvodnje, stvaranje mogućnosti za ruralni razvoj, ruralnu rekonstrukciju, uključujući disperziju industrija duž Crne Gore, u cilju podsticanja ruralne agroindustrije.

Ove strukturne promene u industriji i poljoprivredi doprinele bi razvoju alternativnog turizma, posebno u centralnom severnom delu Crne Gore. Danas, četiri decenije kasnije, ovi predlozi deluju vrlo aktuelno. Zar ne bi bilo bolje preseliti ili zatvoriti fabriku aluminijuma kako bi se uvela poljoprivredna?

Bilo bi usklađeno sa zelenom ekonomijom i održivim razvojem. Fabrika aluminijuma je višegodišnji gubitnik, potrošač energije i zagađivač životne sredine. Poljoprivredna fabrika proizvodila bi voće i povrće od plodnog tla (ravnicama Zeta i Bjelopavlići) za stanovnike i za turiste koji su želeli domaću, zdravu hranu. Za takvu strukturnu transformaciju, dokumentovanu i razrađenu, verovatno bi se obezbedila međunarodna podrška, uključujući finansijsku.

5. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

U ovom delu rada biće dat prikaz problema i predmeta istraživanja, cilja i značaja istraživanja, zadataka istraživanja; hipoteza istraživanja; metoda, tehnika i instrumenta istraživanja; populacije i uzorka istraživanja; načina obrade podataka i organizacije i toka istraživanja.

5.1. Problem istraživanja

Ruralni turizam se može definisati kao ruralno iskustvo koje obuhvata širok spektar atrakcija i aktivnosti koje se odvijaju u poljoprivrednim ili neurbanim oblastima. Njegove suštinske karakteristike uključuju široko otvorene prostore, nizak nivo turističkog razvoja i mogućnosti za posetioce da direktno iskuse poljoprivredno i/ili prirodno okruženje. Shodno tome, ruralni turizam u svom najčišćem obliku trebalo bi da bude:

- Smešten u ruralnim oblastima;
- Funkcionalno ruralni – izgrađen na posebnostima ruralnog sveta malih preduzeća, otvorenog prostora, kontakta sa prirodom i prirodnim svetom, nasleđa, tradicionalnih“ društava i tradicionalnih praksi;
- Ruralnog obima – u i u pogledu zgrada i naselja i, prema tome, obično je manji.
- Tradicionalnog karaktera, raste polako i organski i povezan je sa lokalnim porodicama. Često će biti u velikoj meri kontrolisan lokalno i razvijen za dugoročno dobro područja.

Turizam se sintetiše iz masovnog i alternativnog turizma. Masovni turizam karakteriše veliki broj ljudi koji traže kulturni odmor u popularnim odmarališnim destinacijama. Alternativni turizam se ponekad naziva turizmom od posebnog interesa ili odgovornim turizmom, a obično se podrazumevaju alternativni oblici turizma koji naglašavaju kontakt i razumevanje načina života i lokalnog prirodnog okruženja stanovnika.

Ruralni turizam uključuje:

- Poljoprivredni turizam – Turizam na farmama omogućava poljoprivrednicima da diverzifikuju svoje aktivnosti istovremeno povećavajući vrednost svojih proizvoda i imovine. Ruralni turizam takođe pomaže u pomirenju poljoprivrednih interesa i

zaštite životne sredine kroz integrisano upravljanje zemljištem u kojem poljoprivrednici i dalje igraju ključnu ulogu. Turisti koji odaberu poljoprivredni smeštaj, a ne druge vrste smeštajnih kapaciteta, traže istinsku ruralnu atmosferu u kojoj mogu podeliti intimnost domaćinstva u kojem žive, naučiti tradicionalne zanate i veštine sa svojim domaćinima, steći prijatelje što je kvalitetno, moderno vreme su skoro zaboravili i pre svega uživati u domaćoj hrani i pićima. Neke specifične etikete hrane mogu pomoći potrošačima da uspostave lokalne proizvode i mogu se koristiti kao prodajno mesto turistima koji žele da probaju domaću kvalitetnu hranu i piće;

- Nasleđe i kulturni turizam u ruralnim oblastima dolazi u širokom spektru oblika od kojih je većina jedinstvena za svakog lokalnog stanovnika i vredna komponenta proizvoda ruralnog turizma. Nasleđe i kulturni turizam uključuju crkve, seoske zgrade, ali može se proširiti i na lokalna obeležja od interesa, uključujući spomenike poznatim književnicima, umetnicima, naučnicima, istorijske ostatke, arheološka nalazišta, tradicionalne parkove, itd.;
- Eko turizam –Mnogi turisti posećuju ruralna područja u svrhu posmatranja ptica i životinja i učenja lokalne flore i faune. Ruralna turistička destinacija kao proizvod definitivno je vrlo krhka u ekološkom, socijalnom i kulturnom smislu. Njen razvoj zahteva vrlo specifičan pristup koji bi mogao da pomogne da održi dugoročnu održivost.

Postoje neki kritični faktori odgovorni za procenu i razvoj ruralnog turizma kao proizvoda. Neki od njih su:

- promene u preferencijama i potrebama posetilaca;
- odredište prirodnog i veštačkog okruženja;
- promena ili nestanak onih atrakcija koje su dovele turiste u to područje;
- identifikacija potencijalnih potrošača;
- razumevanje ponašanja kupovine ruralnih turista. Da bi bile konkurentne destinacije ruralnog turizma moraju da zadovolje osnovne turističke zahteve kao što su smeštaj i ugostiteljstvo;
- trebalo bi da bude povezan sa ruralnim domaćinstvom.

5.2. Predmet istraživanja

Turizam predstavlja osnovnu stratešku privrednu granu u Crnoj Gori. Poljoprivreda se razvija kao komplementarna grana uz turizam. Organizacija i razvoj ruralnog turizma i poljoprivrede mora da se odvija na principima održivog razvoja.

Postoji jedan pozitivan i zanimljiv uticaj turističkih aktivnosti vezanih za održivi razvoj u osetljivim, uglavnom ruralnim područjima: indukovana motivacija prema stanovnicima da sačuvaju lokalno nasleđe, bilo prirodno ili kulturno, i da povećaju kvalitet iskustava posetilaca. Pored pozitivnih efekata na destinaciju, dokazano je da ruralni turizam podstiče održivi ekonomski rast u susednim ruralnim lokalitetima putem dobro poznatog „efekta zaraze”, što doprinosi održivom regionalnom razvoju.

Turističke aktivnosti generišu povećanje prihoda, otvaranje novih radnih mesta, modernizaciju objekata, zapošljavanje žena na selu, viši životni standard za stanovnike i bolji kvalitet života. Istovremeno turističke aktivnosti dovode do podržavanja rasta lokalnih zanata, odgovorne su za ukazivanje ponosa na lokalnu i nacionalnu kulturu. Iz tog razloga nije iznenađujuća činjenica da se od strane nacionalnih i lokalnih aktera širom sveta promovišu turističke ponude i strategije sa ciljem revitalizovanja ruralnih područja. Istovremeno, ruralni turizam doživljava se u vidu održivog rešenja za sve probleme koji su prisutni u ruralnoj ekonomiji.

Rad se zasniva na istraživanju razvoja ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja Crne Gore. Rezultatima istraživanja ukazuje se na izazove i probleme sa kojima se susreću zainteresovane strane u ruralnom turizmu, identifikujući i niz pitanja koja se protive uspehu razvoja ruralnog turizma. Konkretno, u obzir je uzeto postojeće stanje: visokih troškova razvoja, ali niskih prinosa, niske potražnje, nedostatka osnovnih veština i dominacija operatora masovnog turizma kao glavnih izazova sa aspekta održivog razvoja Crne Gore. Zaključuje se, da je dugoročna finansijska i tehnička podrška od suštinskog značaja da bi turizam imao efektivnu ulogu ruralnog razvoja.

5.3. Cilj i značaj istraživanja

Svrha istraživanja je razumevanje teorijskih osnova koncepta održivog razvoja i ruralnog turizma i poljoprivrede, kao i koristi koje ruralni turizam i poljoprivreda donose

kada je u pitanju održivi razvoj Crne Gore. Osim navedenog, ovo istraživanje obuhvata opseg održivog razvoja Crne Gore i sve zainteresovane strane uključene u održivi razvoj.

Cilj istraživanja je dokazivanje postojanja pozitivnog uticaja turizma na crnogorska ruralna područja i da se potvrdi prisutnost značajne veze između turističkih aktivnosti i nivoa održivog razvoja. Istraživanje ima za cilj da analizira kvalitativnu stranu turističke ponude u crnogorskom regionu na osnovu mišljenja ispitanika i da prepozna potencijal za poboljšanje. Još jedan od ciljeva je da se identifikuju svi akteri i analizira njihova percepcija i stepen učešća u razvoju ruralnog turizma u Crnoj Gori. Apostrofirati preporuke za razvoj održivog ruralnog turizma i poljoprivrede u Crnoj Gori.

Značaj istraživanja ogleda se u upotpunjavanju postojećih saznanja vezanih za ruralni turizam i poljoprivredu u Crnoj Gori. Rezultati dobijeni ovim radom mogu poslužiti kao osnova za neka buduća istraživanja, ali i kao motiv za podizanje svesti o značaju i mogućnosti razvoja poljoprivrede i ruralnog turizma u Crnoj Gori.

5.4. Zadaci istraživanja

U skladu sa prethodno definisanim predmetom i ciljem istraživanja, definisani su sledeći zadaci istraživanja:

- Dokazivanje da li ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore.
- Dokazivanje da li poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore.
- Dokazivanje koje su asocijacije ljudi na pojam održivog razvoja.
- Dokazivanje značaja prirodnih resursa u pogledu razvoja održivog turizma.
- Dokazivanje postojanja mogućnosti za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori.
- Dokazivanje pozitivnih efekata razvoja održivog turizma kada je u pitanju stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije.
- Dokazivanje nivoa stepenapovezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja.
- Dokazivanje da li ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima.

5.5. Hipoteze istraživanja

Organizovanje i razvoj turizma u ruralnim prostorima smatraju se novinom koja omogućava turističkom području nove mogućnosti razvoja. Prisutna su očekivanja da ruralni turizam daje doprinos prosperitetu ruralnog područja, povećavanju broja zaposlenih i podsticanju vrednosti kako kulturne, tako i prirodne baštine. U skladu sa navedenim, definisana je osnovna hipoteza:

- H_0 : Ruralni turizam i poljoprivreda doprinose održivom razvoju Crne Gore.
Pored polazne hipoteze postavljene su sledeće pomoćne hipoteze:
- H_1 : Ne poseduju svi ljudi iste asocijacije na pojam održivog razvoja.
- H_2 : Prirodni resursi imaju najveći značaj za razvoj održivog turizma.
- H_3 : Postoji mogućnost za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori.
- H_4 : Razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije.
- H_5 : Postoji visok stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja.
- H_6 : Ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima.

5.6. Metode, tehnike i instrumenti

Uvažavajući specifičnosti kojima se odlikuje proučavani predmet istraživanja, prilikom izrade disertacije primenjivane su različite metode sa ciljem zadovoljavanja osnovnih metodoloških zahteva (objektivnosti, pouzdanosti, opštosti i sistematičnosti). Vršilo se istraživanje naučno-teorijskih saznanja, relevantne literature i savremene prakse primenjivanjem metoda:

- opštih naučnih metoda – reč je o komparativnoj metodi i hipotetičko- deduktivnoj metodi;
- posebnih naučnih metoda – reč je o metodu analize i sinteze, metodu indukcije i dedukcije, apstrakcije, specifikacije i generalizacije; i
- pojedinačnih (empirijskih metoda) – reč je o metodu posmatranja, metodu ispitivanja i metodu analize sadržaja.

Kao osnovna tehnika za prikupljanje podataka je uspostavljan konceptualnog okvira za istraživanje, kojim su ispitani stavovi ispitanika, a kreiran je za potrebe ovog rada. Anketa se sastoji od (1) opštih pitanja o održivom razvoju, održivom razvoju na području Crne Gore, i povezanosti resursa i održivog turizma i (2) pitanja koja se odnose na značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja.

5.7. Populacija i uzorak

Ispitanicima je predočeno da je reč o anonimnoj anketi, čiji će rezultati biti primenjeni prilikom izrade doktorske disertacije. Uzorak istraživanja čini 150 ispitanika koji žive u ruralnim područjima Crne Gore, među kojima su domaćinstva koja se već bave ruralnim turizmom (rekreativni turizam, sportski turizam – rafting, planinarenje), kao i ona koja planiraju da se bave i učestvuju u direktnom razvoju ruralnog turizma. Sa ciljem da se vidi kakvi su njihovi stavovi vezano za problem ruralnog razvoja i značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja Crne Gore.

5.8. Način obrade podataka

Rezultati dobijeni istraživanjem su obrađeni kroz SPSS (*Statistical Package for Social Science*) program za obradu podataka. Rezultati dobijeni anketnim upitnikom su prikazani tabelarno, grafički i tekstualno, kako bi prikazani sadržaji bili jasniji i pregledniji. U prikazivanju je korišćena deskriptivna naučno-istraživačka metoda.

5.9. Organizacija i tok istraživanja

Anketiranje ispitanika je vršeno onlajn, bez uticaja organizatora istraživanja. Istovremeno, reč je bila o anonimnom anketiranju kako bi se obezbedila što veća objektivnost u fazi prikupljanja relevantnih podataka, a time i pouzdanost u izvođenju zaključaka. Istraživanje je sprovedeno tokom maja 2021. godine u ruralnim područjima Crne Gore. Obrada rezultata dobijenih istraživanjem izvršena je tokom juna 2021. godine.

6. REZULTATI I DISKUSIJA ISTRAŽIVANJA

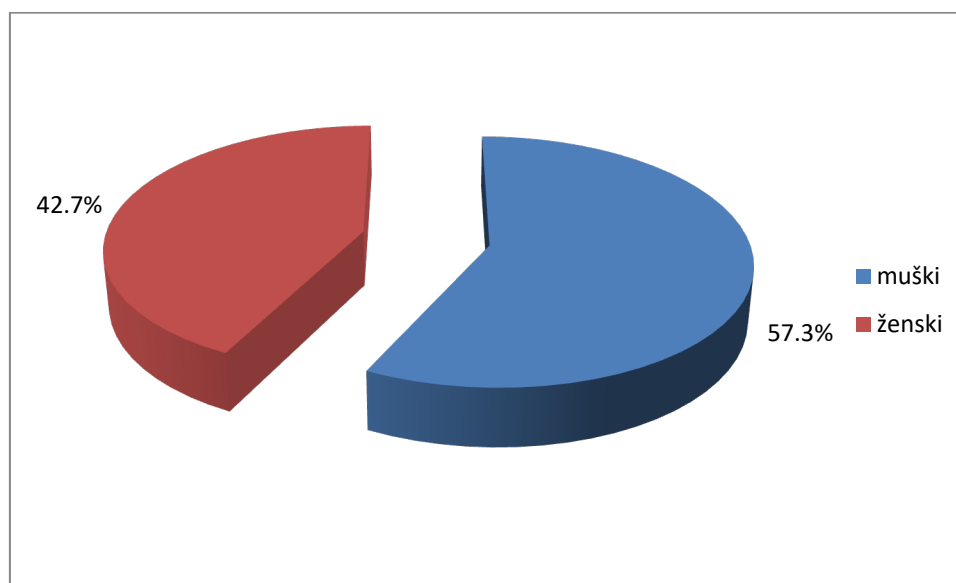
U okviru ovog dela rada prikazani su rezultati dobijeni istraživanjem, a potom i diskusija istih.

6.1. Rezultati istraživanja

Prvo pitanje u okviru istraživanja odnosilo se na pol ispitanika. Među ukupnim brojem ispitanika, bilo je 86 muškaraca (57.3%) i 64 (42.7%) žene (tabela 9, grafikon 1).

Tabela 9. Polispitanika

muški	86
ženski	64

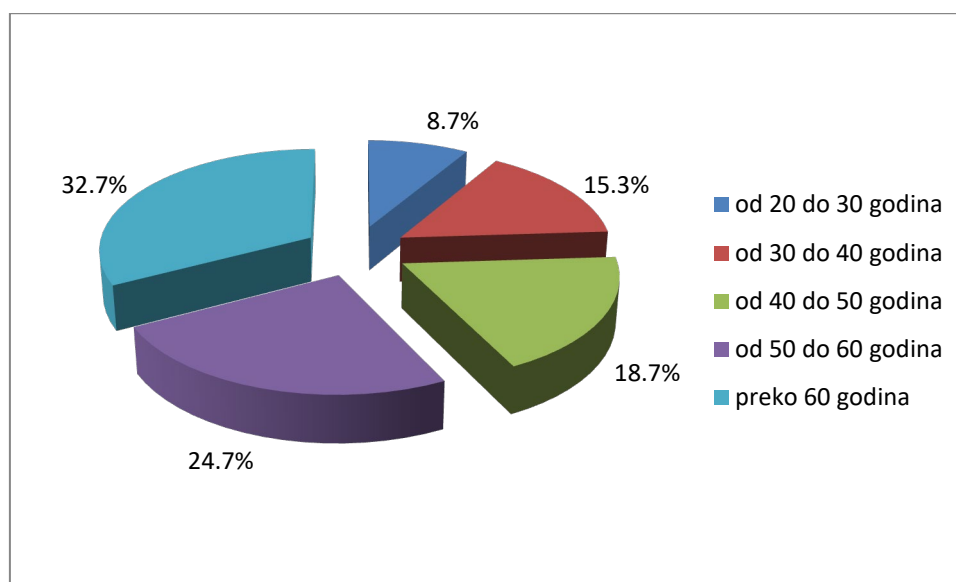

Grafikon 1. Pol ispitanika

Drugo pitanje odnosilo se na starost ispitanika. Najveći broj ispitanika bio je starosti preko 60 godina – njih 49 (32.7%), potom slede ispitanici starosti od 50 do 60 godina – njih 37 (24.7%), od 40 do 50 godina – njih 28 (18.7%), od 30 do 40 godina – njih 23 (15.3%), dok je najmanji broj ispitanika starosti od 20 do 30 godina – 13 (8.7%) (tabela 10, grafikon 2).

Tabela 10. Starost ispitanika

od 20 do 30 godina	13
od 30 do 40 godina	23
od 40 do 50 godina	28
od 50 do 60 godina	37
preko 60 godina	49

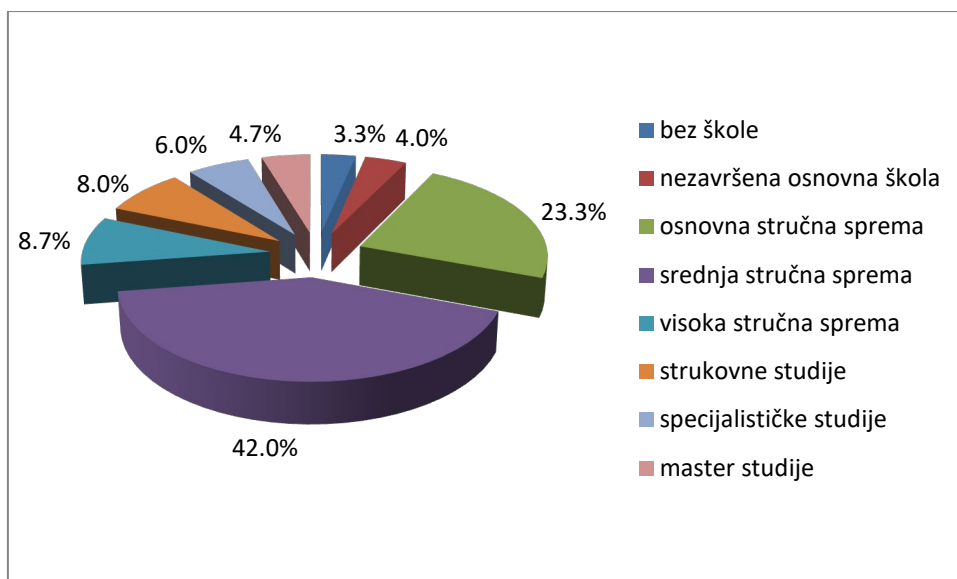

Grafikon 2. Starost ispitanika

Treće pitanje odnosilo se na nivo obrazovanja ispitanika. Najveći broj ispitanika ima srednju stručnu spremu – njih 63 (42%), potom slede ispitanici sa osnovnom stručnom spremom – njih 35 (23.3%), sa visokom stručnom spremom – njih 13 (8.7%), završenim strukovnim studijama – njih 12 (8%), završenim specijalističkim studijama – njih 9 (6%), završenim master studijama – njih 7 (4.7%), nezavršenom osnovnom školom – njih 6 (4%), dok je najmanje bilo ispitanika koji su bez škole – 5 (3.3%) (tabela 11. grafikon 3).

Tabela 11. Nivo obrazovanja ispitanika

bez škole	5
nezavršena osnovna škola	6
osnovna stručna sprema	35
srednja stručna sprema	63
visoka stručna sprema	13
strukovne studije	12
specijalističke studije	9
master studije	7

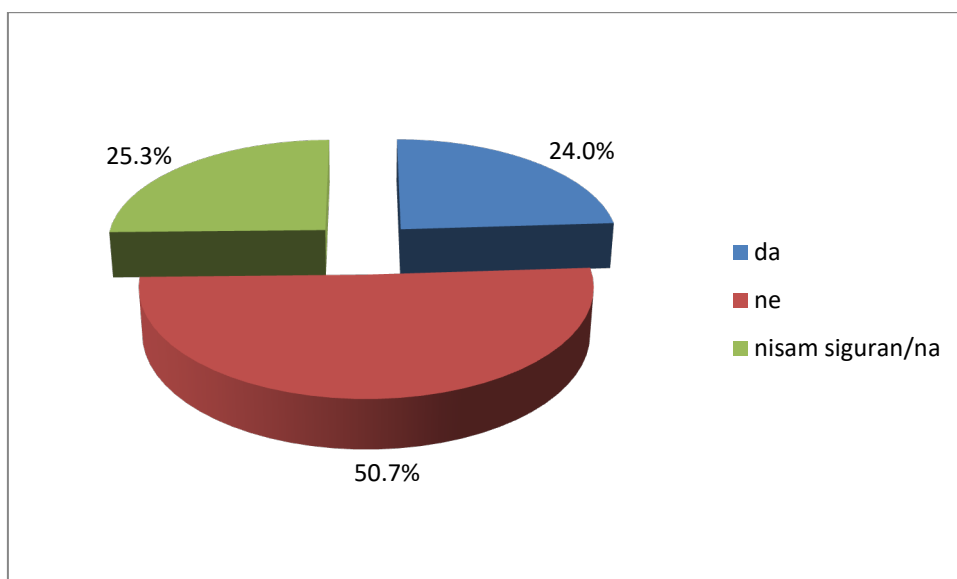

Grafikon 3. Nivo obrazovanja ispitanika

Četvrto pitanje odnosilo se na broj članova domaćinstva. Najveći broj domaćinstava broji jedan do dva člana – 95 (63.3%), potom slede domaćinstva koja broje tri do četiri člana – 36 (24%), dok je najmanje domaćinstava koja broje preko četiri člana – 19 (12.7%) (tabela 12, grafikon 4).

Tabela 12. Broj članova domaćinstva

jedan do dva	95
tri do četiri	36
preko četiri	19

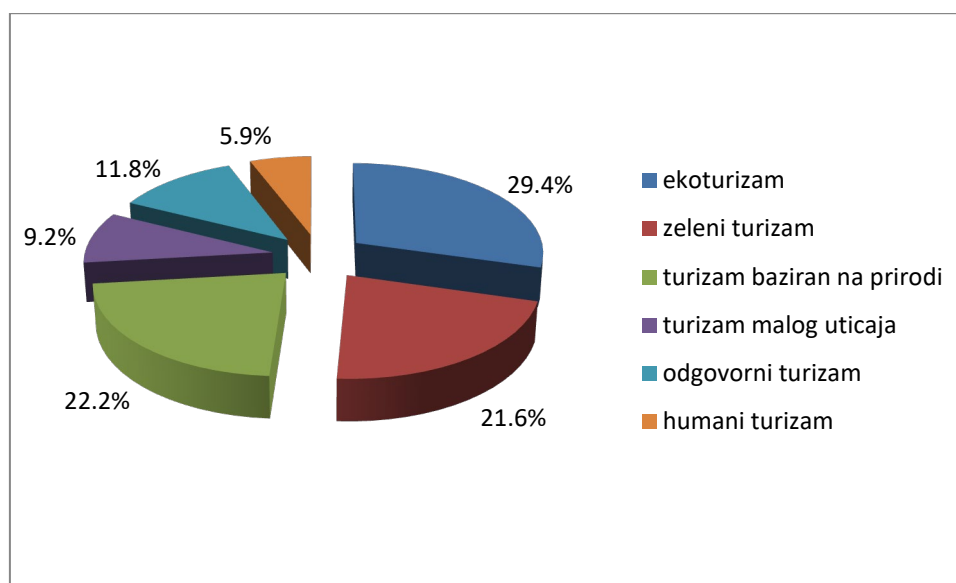

Grafikon 4. Broj članova domaćinstva

Peto pitanje odnosilo se na asocijaciju ispitanika na pojam održivi turizam. Najveći broj ispitanika – njih 45 (29.4%) izjasnio se da im je ekoturizam asocijacija na pojam održivog turizma, potom slede ispitanici koji su se izjasnili sa turizam baziran na prirodi – 34 (22.2%), zeleni turizam – 33 (21.6%), odgovorni turizam – 18 (11.8%), turizam malog uticaja – 14 (9.2%), dok se najmanje ispitanika izjasnilo za humani turizam kao asocijaciju – 9 (5.9%) (tabela 13, grafikon 5).

Tabela 13. Asocijacija na pojam održivi turizam

ekoturizam	45
zeleni turizam	33
turizam baziran na prirodi	34
turizam malog uticaja	14
odgovorni turizam	18
humani turizam	9

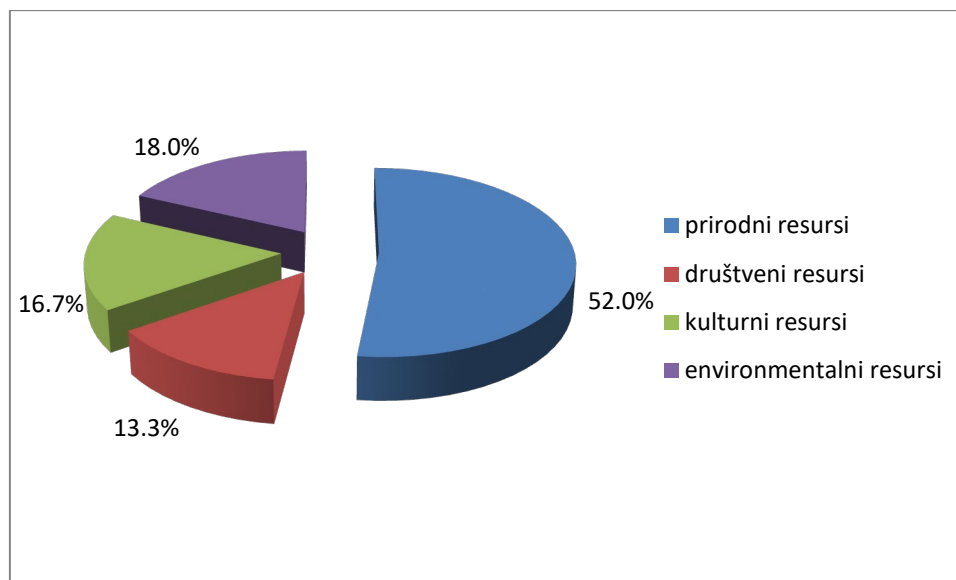

Grafikon 5. Asocijacija na pojam održivi turizam

Šesto pitanje odnosilo se na to šta, prema mišljenju ispitanika, ima najveći značaj za razvoj održivog turizma. Najveći broj ispitanika – njih 78 (52.2%) izjasnio se da prirodni resursi imaju najveći značaj za razvoj održivog turizma, potom slede ispitanici koji smatraju da environmentalni resursi imaju najveći značaj – njih 27 (18,0%), 25 (16.7%) ispitanika se izjasnilo da su u pitanju kulturni resursi, dok se 20 (13.3%) ispitanika izjasnilo da su u pitanju društveni resursi (tabela 14, grafikon 6).

Tabela 14. Najveći značaj za razvoj održivog turizma

prirodni resursi	78
društveni resursi	20
kulturni resursi	25
environmentalni resursi	27

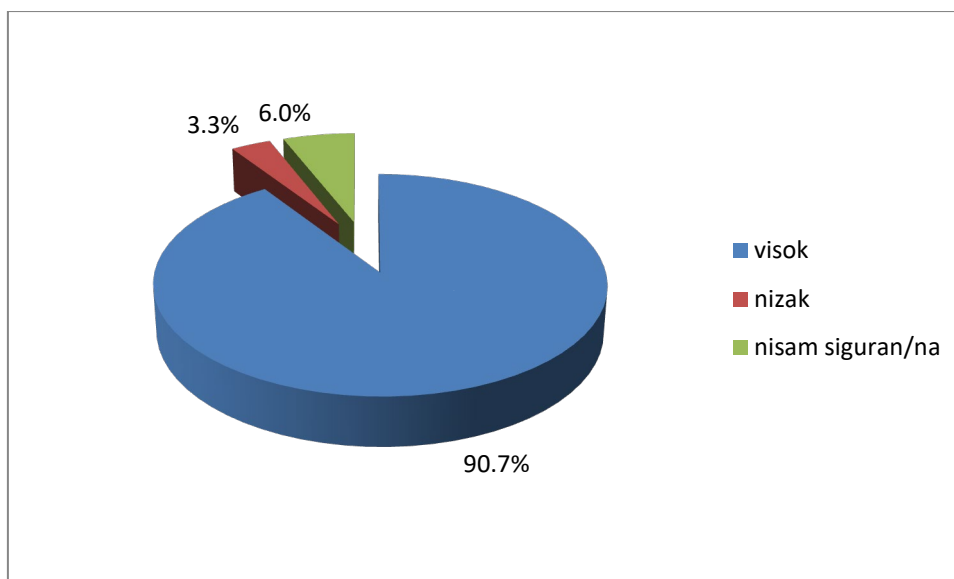

Grafikon 6. Najveći značaj za razvoj održivog turizma

Sedmo pitanje odnosilo se na stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja. Najveći broj ispitanika – 136 (90.7%) izjasnio se da postoji visok stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja, potom slede ispitanici koji su se izjasnili da nisu sigurni – 9 (6%), dok se 5 (3.3%) ispitanika izjasnilo da postoji nizak stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja (tabela 15, grafikon 7).

Tabela 15. Stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja

visok	136
nizak	5
nisam siguran/na	9

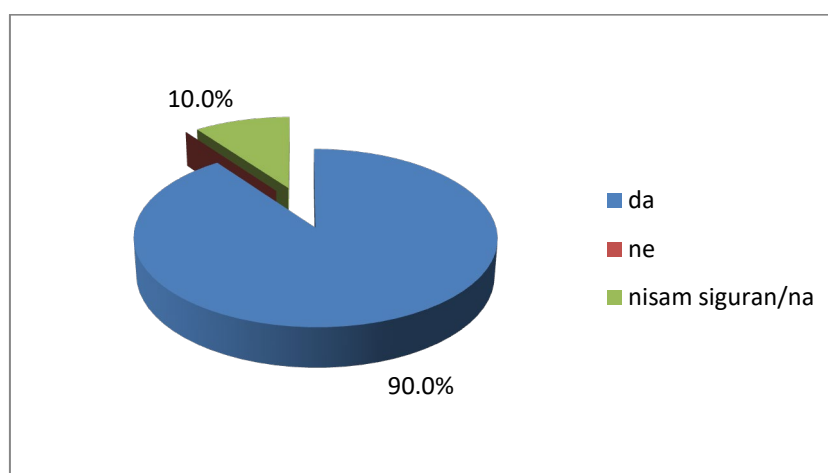

Grafikon 7. Stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja

Osmo pitanje odnosilo se na postojanje mogućnosti za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori. Čak 135 (90%) ispitanika se izjasnilo da postoje mogućnosti za boljim rezultatima održivog turizma u Crnoj Gori, dok se 15 (10%) ispitanika izjasnilo da nisu sigurni. Interesantan je podatak da nije bilo ispitanika koji su se izjasnili da ne postoje mogućnosti za boljim rezultatima (tabela 16, grafikon 8).

Tabela 16. Postojanje mogućnosti za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori

da	135
ne	0
nisam siguran/na	15

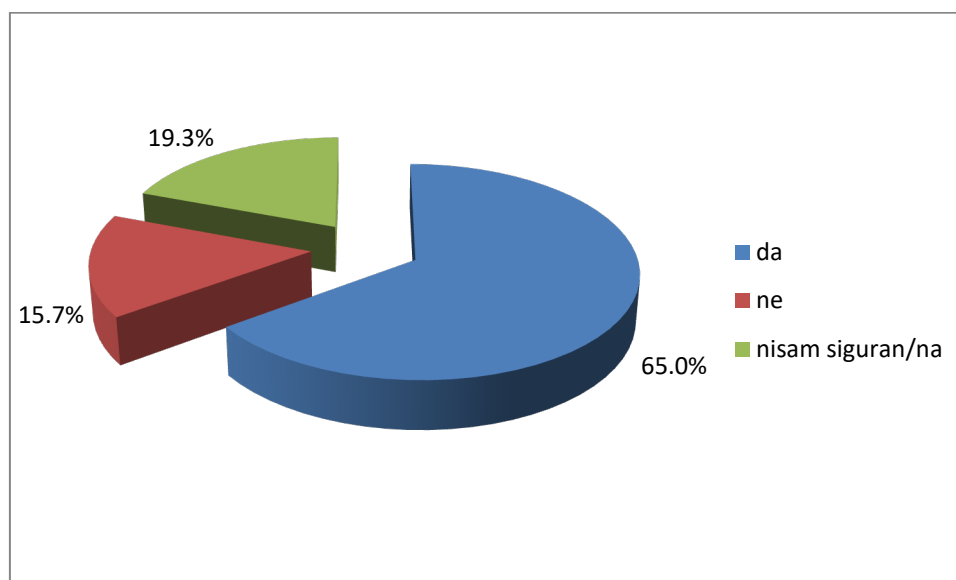

Grafikon 8. Postojanje mogućnosti za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori

Deveto pitanje odnosilo se na to da li razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije. Najveći broj ispitanika – njih 91 (65%) se izjasnio da razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije, 27 (19.3%) ispitanika se izjasnilo da nisu sigurni, dok su se 22 (15.7%) ispitanika izjasnila negativno (tabela 17, grafikon 9).

Tabela 17. Razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije

da	91
ne	22
nisam siguran/na	27

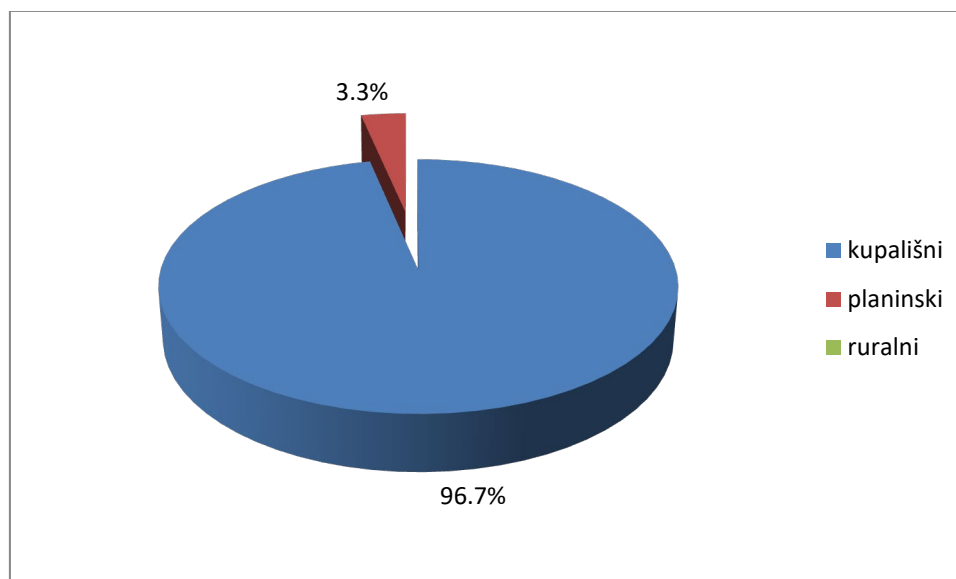

Grafikon 9. Razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije

Deseto pitanje odnosilo se na to koji je oblik turizma prema mišljenju ispitanika najrazvijeniji u Crnoj Gori. Čak 145 (96.7%) ispitanika izjasnilo se da je kupališni turizam najrazvijeniji oblik turizma u Crnoj Gori, dok se 5 (3.3%) ispitanika izjasnilo da je reč o planinskom turizmu. Nije bilo ispitanika koji su smatrali da je ruralni turizam oblik turizma koji je najrazvijeniji (tabela 18, grafikon 10).

Tabela 18. Oblik turizma najrazvijeniji u Crnoj Gori

kupališni	145
planinski	5
ruralni	0

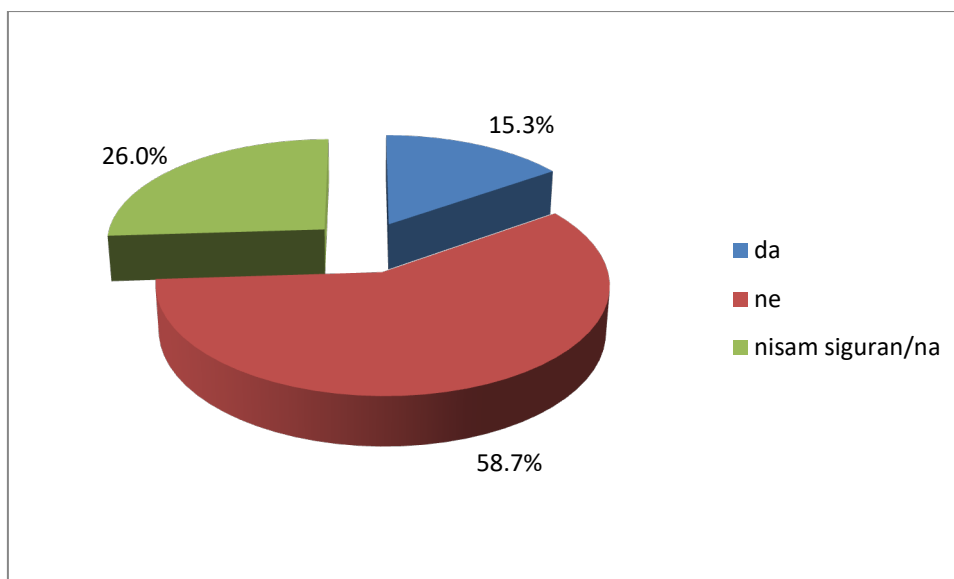

Grafikon 10. Oblik turizma najrazvijeniji u Crnoj Gori

Jedanaesto pitanje odnosilo se na to da li su u ruralnim područjima osnovne i dodatne usluge u dovoljnoj meri razvijene. Najveći broj ispitanika – njih 88 (58.7%) se izjasnilo da osnovne i dodatne usluge u ruralnim područjima nisu u dovoljnoj meri razvijene – 39 (26%), potom slede ispitanici koji su se izjasnili da nisu sigurni, dok je najmanji broj ispitanika koji su se izjasnili da su razvijene – 23 (15.3%) (tabela 19, grafikon 11).

Tabela 19. Razvijenost u dovoljnoj meri osnovnih i dodatnih usluga u ruralnim područjima

da	22
ne	88
nisam siguran/na	40

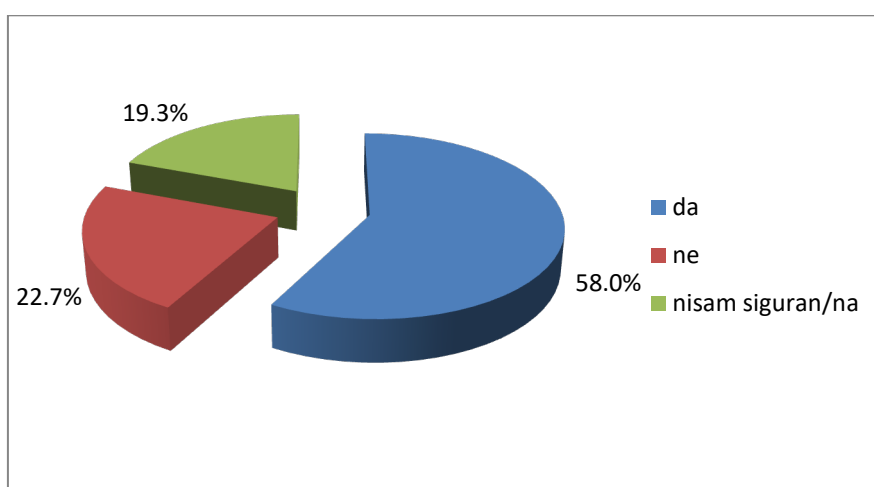

Grafikon 11. Razvijenost u dovoljnoj meri osnovnih i dodatnih usluga u ruralnim područjima

Dvanaesto pitanje odnosilo se na to da li su potrebne dodatne investicije u pogledu unapređenja ruralnog turizma. Od ukupnog broja ispitanika, njih 87 (58%) izjasnilo se da postoji potreba za dodatnim investicijama u pogledu unapređenja ruralnog turizma, 34 (22.7%) ispitanika su se izjasnila da ne postoji potreba, dok se 29 (19.3%) ispitanika izjasnilo da nisu sigurni (tabela 20, grafikon 12).

Tabela 20. Potreba za dodatnim investicijama u pogledu unapređenja ruralnog turizma

da	87
ne	34
nisam siguran/na	29

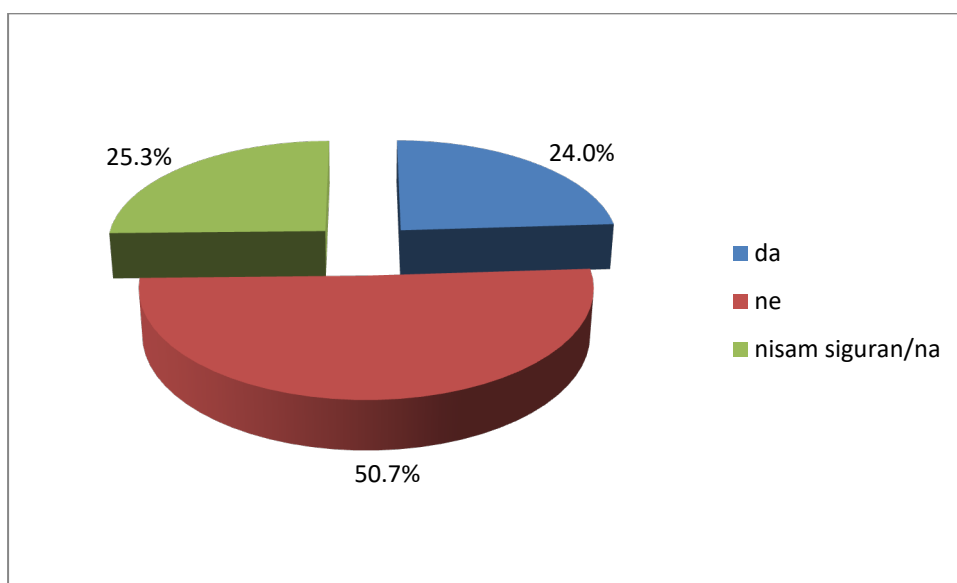

Grafikon 12. Potreba za dodatnim investicijama u pogledu unapređenja ruralnog turizma

Trinaesto pitanje odnosilo se na upoznatost sa postupkom kategorizacije smeštajnih ili ugostiteljskih objekata. Najveći broj ispitanika – njih 76 (50.7%) izjasnio se da nije upoznat sa postupkom kategorizacije smeštajnih i ugostiteljskih objekata, 38 (25.3%) ispitanika se izjasnilo da nisu sigurni, dok se samo 36 (24%) ispitanika izjasnilo da su upoznati sa postupkom kategorizacije (tabela 21, grafikon 13).

Tabela 21. Upoznatost sa postupkom kategorizacije smeštajnih i ugostiteljskih objekata

da	36
ne	76
nisam siguran/na	38

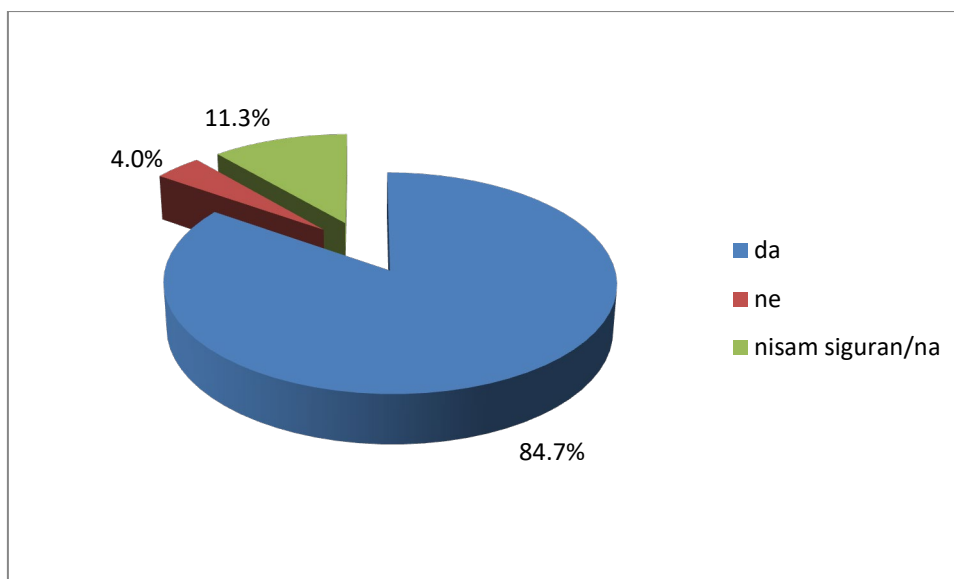

Grafikon 13. Upoznatost sa postupkom kategorizacije smeštajnih i ugostiteljskih objekata

Četrnaesto pitanje odnosilo se na to da li ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore. Najveći broj ispitanika – njih 127 (84.7%) izjasnilo se da ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore, 17 (11.3%) ispitanika izjasnilo se da nisu sigurni, dok se 6 (4%) ispitanika izjasnilo da ruralni turizam ne doprinosi održivom razvoju Crne Gore (tabela 22, grafikon 14).

Tabela 22. Ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore

da	127
ne	6
nisam siguran/na	17

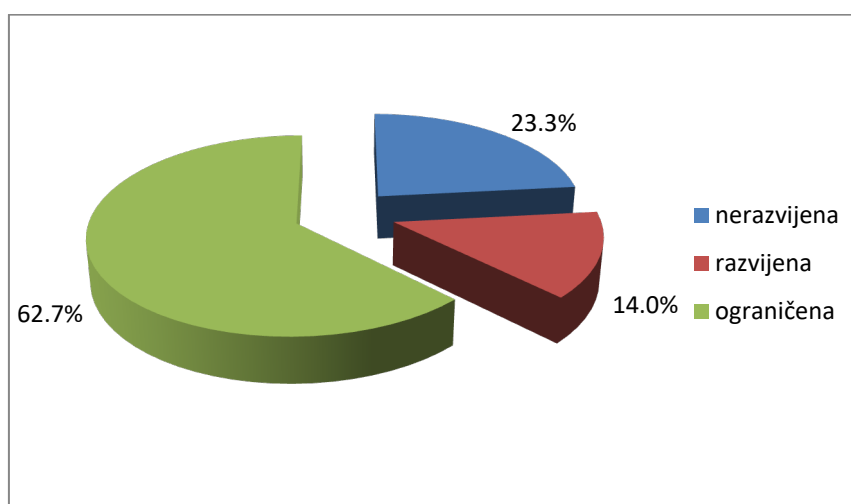

Grafikon 14. Ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore

Petnaesto pitanje odnosilo se na to u kojoj meri je razvijena promocija ruralnog turizma. Najveći broj ispitanika izjasnio se da je promocija ruralnog turizma u Crnoj Gori ograničena – njih 94 (62,7%), potom slede ispitanici koji smatraju da je promocija nerazvijena – 35 (23.3%), dok je najmanji procenat ispitanika koji smatra da je promocija razvijena – 21 (14%) (tabela 23, grafikon 15).

Tabela 23. U kojoj meri je razvijena promocija ruralnog turizma

nerazvijena	35
razvijena	21
ograničena	94

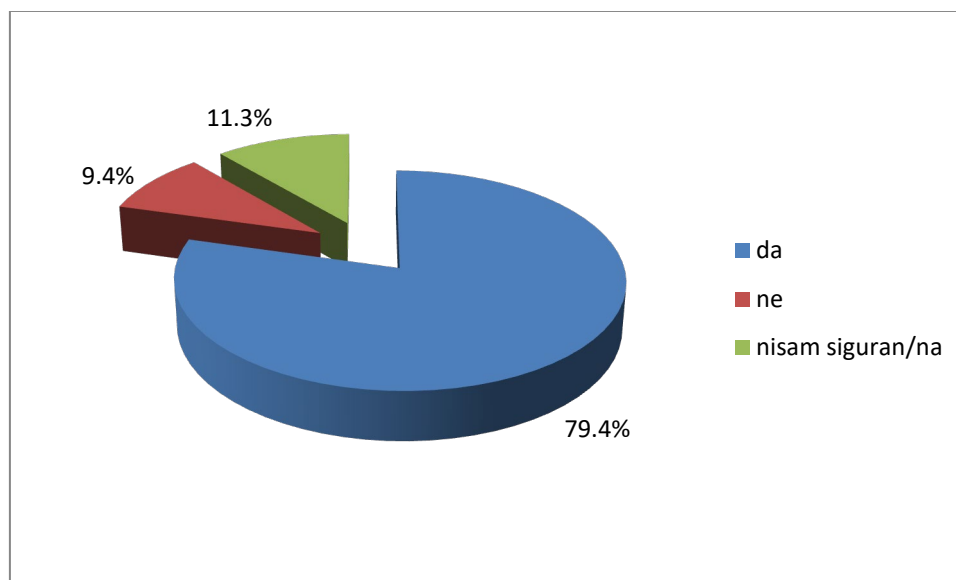

Grafikon 15. U kojoj meri je razvijena promocija ruralnog turizma

Šesnaesto pitanje odnosilo se na to da li poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore. Najveći broj ispitanika – njih 127 (79.4%) izjasnio se da poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore, potom slede ispitanici koji nisu bili sigurni – njih 18 (11.3%), dok se 15 (9.4%) ispitanika izjasnilo da poljoprivreda ne doprinosi održivom razvoju Crne Gore (tabela 24. grafikon 16).

Tabela 24. Poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore

da	127
ne	15
nisam siguran/na	18

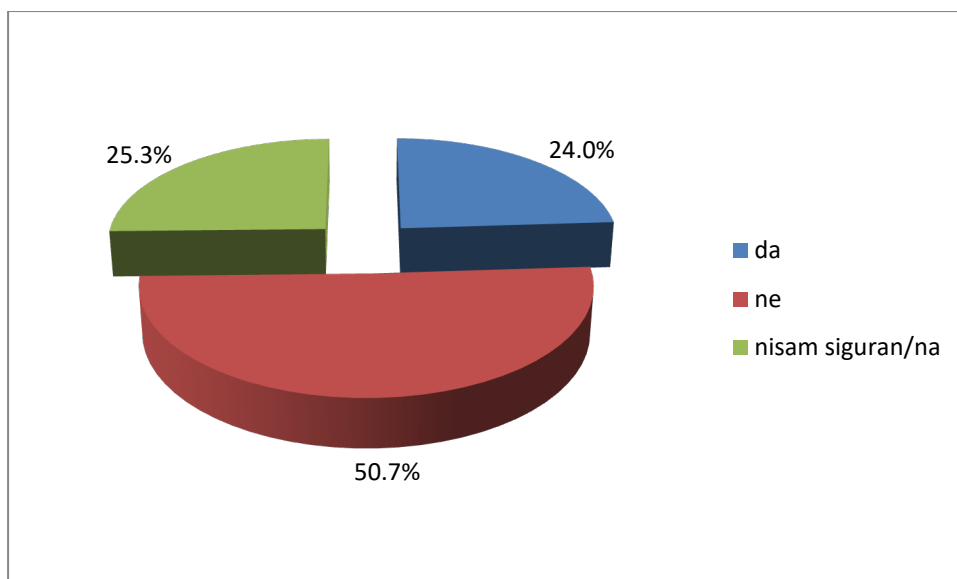

Grafikon 16. Poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore

Sedamnaesto pitanje odnosilo se na to da li ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima. Najveći broj ispitanika – njih 138 (92%) izjasnio se da ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima, 9 (6%) ispitanika se izjasnilo da nisu sigurni, dok su se 3 (2%) ispitanika izjasnila da ruralni turizam ne doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima (tabela 25, grafikon 17).

Tabela 25. Ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima

da	138
ne	3
nisam siguran/na	9

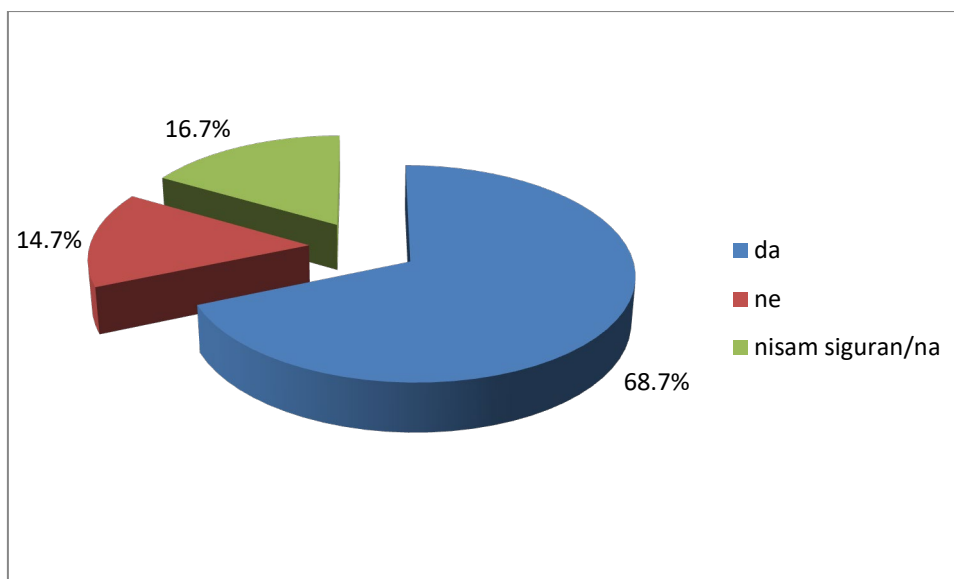

Grafikon 17. Ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima

Osamnaesto pitanje odnosilo se na to da li lokalni proizvodi mogu motivisati posetioce da dođu na određenu ruralnu lokaciju. Najveći broj ispitanika – njih 103 (68.7%) izjasnio se da lokalni proizvodi mogu motivisati posetioce da dođu na određenu ruralnu lokaciju, 25 (16.7%) ispitanika se izjasnilo da nisu sigurni, dok se 22 (14.7%) ispitanika izjasnilo da lokalni proizvodi ne mogu motivisati posetioce u tom pogledu (tabela 26, grafikon 18).

Tabela 26. Lokalni proizvodi mogu motivisati posetioce da dođu na određenu ruralnu lokaciju

da	103
ne	22
nisam siguran/na	25

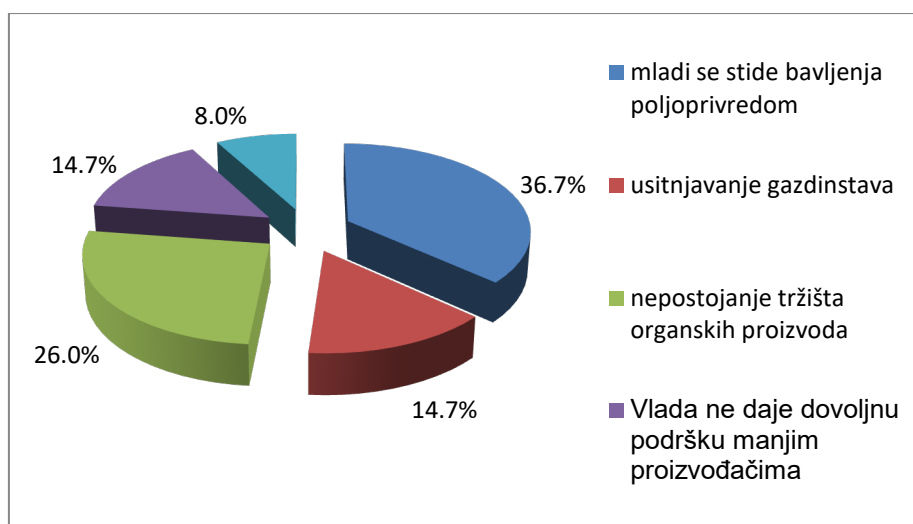

Grafikon 18. Lokalni proizvodi mogu motivisati posetioce da dođu na određenu ruralnu lokaciju

Devetnaesto pitanje odnosilo se na to šta je **najveća** prepreka za razvoj organske poljoprivrede u Crnoj Gori. Najveći broj ispitanika – njih 55 (36.7%) izjasnio se da se mladi stide bavljenja poljoprivredom, potom slede ispitanici koji smatraju da je prepreka nepostojanje tržišta organskih proizvoda – njih 39 (26%), ispitanici koji smatraju da Vlada ne daje dovoljnu podršku manjim proizvođačima – njih 22 (14.7%), ispitanici koji smatraju da je usitnjavanje gazdinstava najveća prepreka – njih 22 (14.7%), dok je najmanje bilo ispitanika koji smatraju da je za razvoj organske poljoprivrede u Crnoj Gori najveća prepreka činjenica da su jeftiniji uvozni proizvodi – njih 12 (8%) (tabela 27, grafikon 19).

Tabela 27. Najveća prepreka za razvoj organske poljoprivrede u Crnoj Gori

mladi se stide bavljenja poljoprivredom	55
usitnjavanje gazdinstava	22
nepostojanje tržišta organskih proizvoda	39
Vlada ne daje dovoljnu podršku manjim proizvođačima	22
uvozni proizvodi su jeftiniji	12

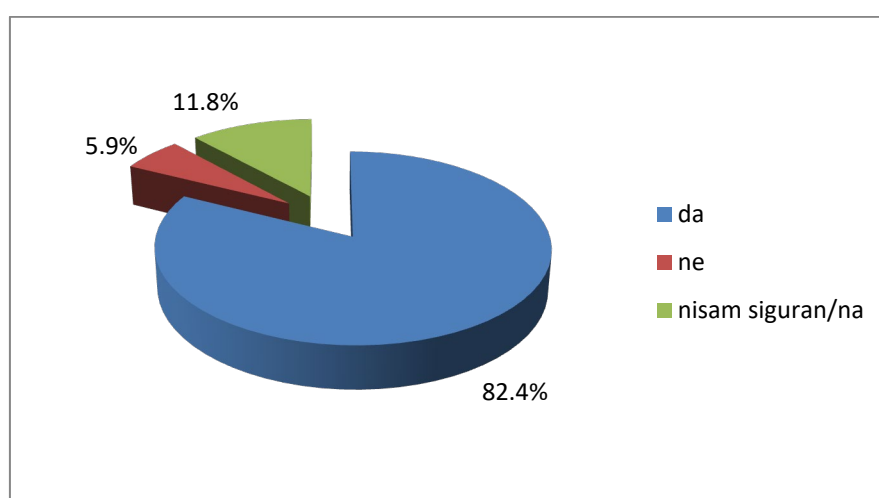

Grafikon 19. Najveća prepreka za razvoj organske poljoprivrede u Crnoj Gori

Dvadeseto pitanje odnosilo se na to da li ruralni turizam može doprineti razvoju tržišta organskih proizvoda. Ispitanici su se većinom, njih 126 (82.4%) izjasnili da ruralni turizam može doprineti razvoju tržišta organskih proizvoda, 18 (11.8%) ispitanika nije bilo sigurno, dok se 9 (5.9%) ispitanika po ovom pitanju izjasnilo negativno, odnosno smatrali su da ruralni turizam ne može dati doprinos razvoju tržišta organskih proizvoda (tabela 28, grafikon 20).

Tabela 28. Ruralni turizam može doprineti razvoju tržišta organskih proizvoda

da	126
ne	9
nisam siguran/na	18

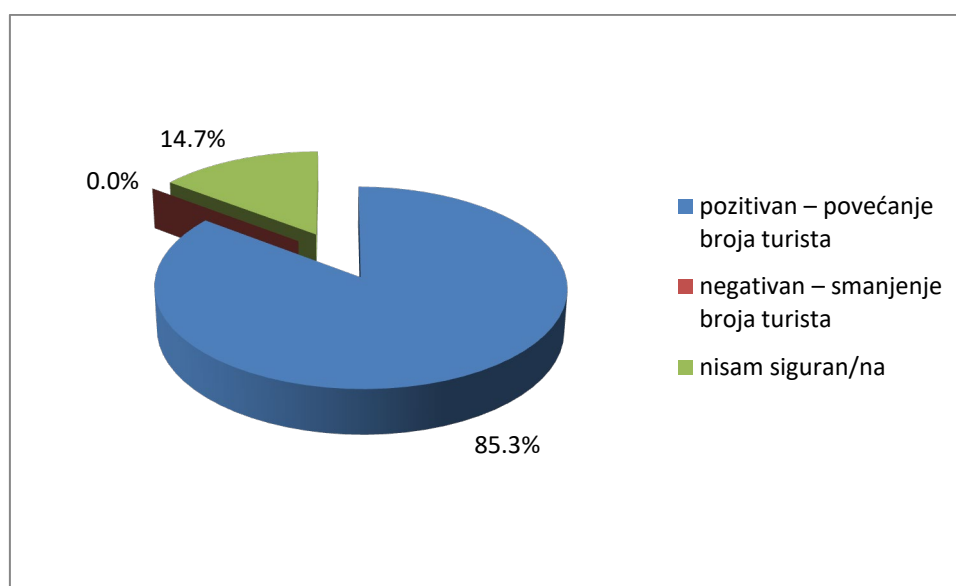

Grafikon 20. Ruralni turizam može doprineti razvoju tržišta organskih proizvoda

Dvadeset prvo pitanje odnosilo se na to kakav bi uticaj razvoj organske poljoprivrede mogao imati na broj turista u ruralnim područjima. Najveći broj – 128 (85.3%) ispitanika izjasnio se da bi organska poljoprivreda mogla da ima pozitivan uticaj i da dovede do povećanja broja turista, dok su se 22 (14.7%) ispitanika izjasnila da nisu sigurna. Nije bilo ispitanika koji su smatrali da bi razvoj organske proizvodnje mogao dovesti do negativnog uticaja i smanjenja broja turista (tabela 29, grafikon 21).

Tabela 29. Potencijalni uticaj razvoja organske poljoprivrede na broj turista u ruralnim područjima

pozitivan – povećanje broja turista	128
negativan – smanjenje broja turista	0
nisam siguran/na	22

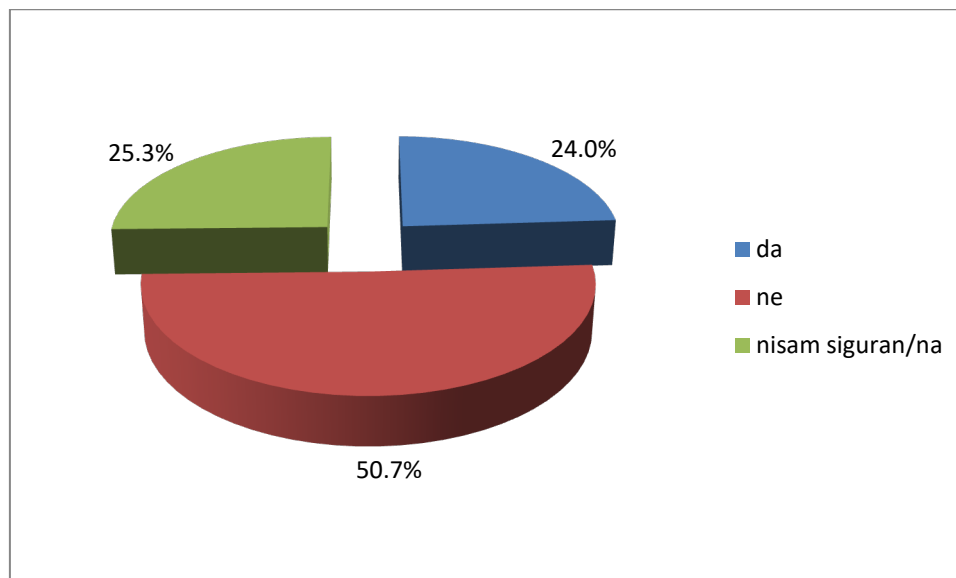

Grafikon 21. Potencijalni uticaj razvoja organske poljoprivrede na broj turista u ruralnim područjima

Dvadeset drugo pitanje odnosilo se na to da li u Crnoj Gori postoji neophodnost za oživljavanjem sela. Najveći broj ispitanika – njih 130 (86.1%) izjasnio se da postoji neophodnost za oživljavanjem sela, 18 (11.9%) ispitanika se izjasnilo da nisu sigurni, dok su se 3 (2%) ispitanika izjasnila da ne postoji potreba (tabela 30, grafikon 22).

Tabela 30. U Crnoj Gori postoji neophodnost za oživljavanjem sela

da	13
ne	3
nisam siguran/na	18

Grafikon 22. U Crnoj Gori postoji neophodnost za oživljavanjem sela

6.2. Diskusija

Prema poslednjem popisu poljoprivrede iz 2010. godine, ukupan broj gazdinstava u Crnoj Gori iznosio je 48.870, od čega su 48.824 porodična poljoprivredna gazdinstva ili 99% (Zavod za statistiku, 2011). Glavna karakteristika porodičnih poljoprivrednih gazdinstava je visok udeo starije radno sposobne populacije na farmi i nedostatak mladih. Na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima u Crnoj Gori bilo je 6.717 osoba mlađih od 24 godine, što čini 6,83%, dok je 23.198 radno sposobnog stanovništva starije od 65 godina i više, što čini 23,58% ukupne radne snage (Despotović, Joksimović & Jovanović, 2016). Navedeni podaci odgovaraju podacima dobijenim istraživanjem, prema kojim je anketirano najviše ispitanika starosti preko 60 godina, a najmanje ispitanika starosti do 30 godina. To istovremeno ukazuje i na migracije mladih prema urbanim sredinama u potrazi za poslom. Prema popisu poljoprivrede iz 2010. godine žene čine samo 12.87% nosilaca porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, dok je oko 33,24% vlasnika gazdinstava starije od 65 godina ili više, i to su uglavnom muškarci. Kada je reč o obrazovanju radne snage na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima u Crnoj Gori, najveći udeo imaju ljudi sa 4 godine srednje škole, 33,74%, od

čega su 66,88% muškarci i 33,22% žene. Samo 1,47% ima srednje ili više poljoprivredno obrazovanje, od čega su više od 70% muškarci (Zavod za statistiku, 2011). Jedna od najvažnijih demografskih karakteristika ruralnih sela u severnom regionu je njihova usitnjenost (Vujošević 2007). Navedeno odgovara podacima koji su dobijeni istraživanjem koje je sprovedeno, prema kojima najveći broj ispitanika iz ruralnih predela ima srednju stručnu spremu. Vujošević (2007) je istakao da većina farmi u Crnoj Gori ima jedan do dva člana, a oni su činili 76,8%. Podaci dobijeni istraživanjem odgovaraju podacima koje je predstavio Vujošević (2007), s obzirom da u posmatranom uzorku 63.3% domaćinstava broji jedan do dva člana.

Sproveden je širok spektar istraživanja o stavovima stanovnika prema turizmu. Istraživanja koja su sprovedena usmerena su na zajednice širom sveta, uključujući i one u Evropi. Dok je raniji rad bio fokusiran na veliku ili makro stranu stavova rezidenta, više istraživanja usmereno je na mikro stranu istraživanja stavova stanovnika. Ove nedavne studije su ciljale na specifične zajednice i istraživale su različite elemente i karakteristike unutar tih zajednica koje predviđaju stavove stanovnika o prisustvu turističke industrije. Razlike u stavovima su takođe ispitivane prema stepenu razvijenosti turizma, stepenu uključenosti pojedinca u turističku industriju, zrelosti destinacije, vrsti turističkog razvoja, specifičnom za jedan veliki događaj, i u poređenju sa percepcijom turista. Kao korak u pokušaju da se objasne stavovi stanovnika prema turizmu, nekoliko studija je istraživalo odnos između karakteristika pojedinca, kao što su demografija, lične koristi od turizma, vezanost za zajednicu i stavovi prema razvoju turizma. Većina studija je pokazala da stanovnici koji zavise od turističke industrije ili percipiraju veći nivo ekonomske dobiti imaju tendenciju da imaju pozitivniju percepciju ekonomskog uticaja turizma od drugih stanovnika (Lankford & Hauard 1994; Kayat, 2002; McGehee & Andereck 2004; Andereck et al., 2005; Andereck et al., 2007; Andereck & Nyaupane, 2011; Boley et al., 2014; Vidal Rua, 2020).

Druga varijabla koja je istraživana u nekim studijama je vezanost za zajednicu, koja se često meri kao dužina boravka i/ili odrastanje u zajednici. Neki istraživači su pronašli dokaze da je privrženost negativno povezana sa stavovima prema turizmu, ali ovaj odnos još nije konačan, s obzirom da su drugi otkrili suprotno. Harvey, Hunt i Harris (1995) bavili su se ulogom pola kao faktora u percepciji stanovnika o razvoju turizma. Druga istraživanja su pokazala da muškarci i žene nemaju jednaku korist od razvoja turizma u svojim zajednicama. Dok turizam može obezbediti zaposlenje za mlade ljude i žene, muškarci iz zajednice mogu

shvatiti da im turizam pruža malo održivih, respektabilnih i stoga prihvatljivih mogućnosti za ekonomski život (Andereck & Nyaupane, 2011).

Zašto je važno dalje istraživanje rodni pitanja ili istraživanja žena i turizma? Postoje različiti razlozi, uključujući kontinuirani rodno zasnovan jaz u platama, brze promene u porodičnom životu i seoskim stilovima života koji žene mogu gurnuti u siromaštvo, probleme u porodici ili u dvostruke obaveze sa poslom i porodičnim obavezama. Drugi problemi povezani sa razvojem turizma mogu različito uticati na žene i muškarce. Razumevanje načina na koji svi ruralni stanovnici vide razvoj turizma važno je i za planere i za lidere jer se bore da uravnoteže pitanja kvaliteta života sa izgradnjom jake ekonomije.

Kada je reč o asocijaciji ispitanika na pojam održivog turizma, primećuje se da ispitanici imaju različite asocijacije. Kao što ističe Stojanović (2011), u vidu pojmova koji se odnose na slične tipove turizma i aktivnosti vezanih za održivi turizam, moguće je izdvajanje ekoturizma, prirodnog turizma, zelenog turizma, turizma malog uticaja, kvalitetnog turizma, itd. Najveći procenat ispitanika, 29.4%, izjasnio se da im je ekoturizam asocijacija na pojam održivog turizma. Kako Vujović, Cvijović i Štetić (2012) ističu, često se pojam ekoturizma u literaturi izjednačava sa pojmom održivog turizma, s obzirom da se pod ekoturizmom podrazumeva oblik turizma u okviru koga učestvuju pojedinci i/ili grupe koji su ekološki svesni.

Po svojoj prirodi, turizam ceni ono što je najdragocenije u našem svetu: zadržavajući pejzaži, divlje životinje, istoriju, kulturu i ljude. Turizam može biti katalizator rasta lokalne ekonomije, obezbeđujući kvalitetna radna mesta, mogućnosti za preduzeća i sredstva za očuvanje. Ali ako se njime ne upravlja dobro, turizam može imati negativne uticaje na lokalne zajednice i okruženje, stvarajući dugoročne probleme za lokalno stanovništvo, što na kraju može dovesti do pada turizma u destinaciji. Cilj održivog turizma je povećanje koristi i smanjenje negativnih uticaja turizma na destinacije. Ovo se može postići:

- Zaštitom prirodne sredine, divljeg sveta i prirodnih resursa prilikom razvoja i upravljanja turističkim aktivnostima;
- Pružanjem autentičnih turističkih iskustava koja slave i čuvaju nasleđe i kulturu;
- Stvaranjem socio-ekonomskih koristi za zajednice kroz mogućnosti zapošljavanja i sticanja prihoda.

Pojam prirodnih resursa obuhvata „sve resurse“ koji postoje u prirodnom stanju i sve sisteme koji su ili mogu biti korisni čoveku u stvarnim tehnološkim, ekonomskim i društvenim okolnostima (Schillinga & Chiang, 2011). Često se u literaturi o ekonomskoj specijalnosti i ne samo termin „resursi“ povezivao sa terminom „rezerve“ koje označavaju dobro definisane resurse za koje se zna da postoje. Ipak, podaci koji se odnose na rezerve su podložni čestim promenama i, dopunski, izgleda da podržavaju visok nivo neizvesnosti. Stoga se pojam rezervi najčešće pominje u vezama sa neobnovljivim rezervama (npr. fosilna goriva, rude gvožđa i negvožđa, nalazišta kamenja, mermera, uranijuma).

Najčešće korišćena klasifikacija prirodnih resursa je ona koja ih deli na obnovljive resurse (tj. Sunčeva energija, energija vetra, energija plime, poljoprivredno zemljište, šume, vazduh i vode) i neobnovljive resurse (tj. mineralne materije i fosilna goriva). Obnovljivi atribut prirodnih resursa više puta zavisi od pravilnog korišćenja nekih nerestriktivnih administrativnih metoda, kao što je slučaj sa poljoprivrednim zemljištem i pravilnom skladištenjem otpada, jer se neke promene u sistemu prirodnih resursa mogu pokazati kao nepovratne. Dopunjavanje zaliha prirodnih resursa nastaje kao rezultat otkrića putem istraživanja. Iz tog razloga je proces istraživanja usko povezan sa upravljanjem prirodnim resursima. Obnovljivi resursi imaju odgovarajuću stopu povećanja ili regeneracije. Generalno, istraživanja daju informacije o rezervama resursa. Ponekad su ove informacije precizne, sa visokim nivoom sigurnosti, ali ponekad informacije ne mogu biti više nego verovatne i tako podvrgnute određenoj grešci. Osim toga, istraživanja postojećih zaliha nisu besplatna već skupa i informacije koje se dostavljaju moraju se tretirati kao „loši input“ u procesu proizvodnje dobara iz prirodnih resursa. U ovim uslovima, zalihe ili rezerve ukazuju na to za koje se zna da će biti dostupne u budućnosti, dok dinamika roba i usluga predstavlja indikator trenutne korisnosti. Mora se istaći i činjenica da u slučaju in situ korišćenja razlika nije tako jasna, jer se fond formira samim sistemom prirodnih resursa (npr. 3500 m² zrele hrastove šume), dok je dinamika usluga može se sastojati od interakcije sa drugim prirodnim sistemima ili ljudima (npr. divlji život ili uobičajeno zadovoljstvo ili reklamne aktivnosti).

Terminologija koja se odnosi na prirodne resurse je definisana i jasno prihvaćena u slučaju mineralnih resursa i fosilnih goriva (npr. resursi uglja, itd.). Prilikom definisanja pojmova uzimaju se u obzir dve karakteristike resursa: sfera geološkog znanja i ekonomska verovatnoća regeneracije (Schillinga & Chiang, 2011).

Stvarna generacija očigledno podržava degradaciju, a ponekad i smanjenje prirodnih resursa. Buduća generacija će morati da podrži ne samo troškove stvarne degradacije životne sredine, iscrpljivanja prirodnih resursa, već i troškove akumulacije zagađivača u životnu sredinu, smanjenja rezervi goriva, gubitka šuma i biodiverziteta. Iz tog razloga je neophodno prihvatiti održivi razvoj kao jedini siguran put do stvarnog razvoja društva, implementacije i intenziviranja korišćenja obnovljivih resursa za zadovoljenje proizvodnih i potrošačkih zahteva, ali i racionalnog alternativnog korišćenja neophodnih neobnovljivih resursa.

Osiguranje prirodnih resursa i održivog razvoja za sadašnju i buduću generaciju mora postati strateški nacionalni cilj koji se postepeno primjenjuje u funkciji tradicije, potencijala i prirodnog, tehničkog, društvenog i ljudskog kapitala države, kao i evolutivnih tendencija regionalnog, geografskog i ekološkog razvoja.

Najveći procenat ispitanika, 52.2% izjasnio se da prirodni resursi imaju najveći značaj za razvoj održivog turizma. Kako Stojanović (2011) ističe prirodni resursi mogu biti korišćeni na različite načine, i svaki od tih načina odlikuje se sopstvenim nivoom uticaja na razvoj održivog turizma. Akumulirana je ogromna količina znanja o prirodnim resursima turizma, odnosno prirodnim objektima, sistemima, pejzažima, procesima i događajima, koja se mogu koristiti za potrebe razvoja turizma, ali se i ta znanja često zanemaruju kao nešto očigledno. Relevantne publikacije nisu tako retke, ali se često pojavljuju u „marginalnim“ pa čak i teško dostupnim naučnim medijima. Očigledno, ova situacija je izazovna. Postoji mnogo „svežih“ primera koji pokazuju kako ispravno razumevanje prirodnih resursa, njihove lokalizacije i njihove prave vrednosti olakšava rast turizma i doprinosi održivom razvoju na određenim geografskim lokacijama – zemljama, regionima i prirodnim domenima (Marczak & Borzyszkowski, 2020; Pessot et al., 2021; Yuxia, 2020).

Prirodni resursi turizma predstavljaju veoma široku kategoriju i treba se pozabaviti njihovom raznovrsnošću. Mogu se klasifikovati prema dominantnim i najkorisnijim (turistima) elementima pejzaža. Ako je tako, treba razlikovati geomorfološke (oblike terena), geološke (minerali, stene i fosili), hidrološke (reke, jezera i mora) i biološke (životinje i biljke). Prirodni resursi turizma se takođe mogu klasifikovati u zavisnosti od njihove funkcionalnosti. Oni se odnose na turizam, rekreaciju, ugostiteljstvo i infrastrukturu i mogu se koristiti direktno ili indirektno. Konačno, moguće je klasifikovati prirodne resurse turizma u zavisnosti od njihovog stanja. Mogu se oceniti statičnim i dinamičkim, kao i fizičkim,

kulturno interpretiranim i estetskim. Bez sumnje, ove provizorne klasifikacije trebaju dalja poboljšanja i opravdanja da bi postale univerzalnije, što je važan zadatak za dalja istraživanja.

Naše razumevanje prirodnih resursa turizma zavisi od analitičke dubine i geografske širine relevantnog istraživanja. Potrebne su dobro obavljene studije slučaja različitih aspekata prirodnih resursa turizma na različitim mestima u svetu kako bi se ovo razumevanje unapredilo i učinilo zaista adekvatnim. Studije turizma se ne bave samo turistima, hotelima i transportom. Atraksije koje omogućavaju razvoj turizma potrebno je pažljivo inventarisati i otkriti njihova korisna svojstva kako bi se odredio turistički potencijal svakog datog objekta. U slučaju prirodnih resursa turizma, ovakve studije često postaju interne ili čak multidisciplinarne jer zahtevaju angažovanje stručnjaka iz nekoliko grana nauke, uključujući biologe, geografe, arheologe, itd., kao i ekonomiste, sociologe i, zapravo turističkih stručnjaka.

U posmatranom uzorku, 90.7% ispitanika se izjasnilo da postoji visok stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja. S obzirom da je turizam jedna od najbrže rastućih privrednih grana u poslednjim decenijama, a uzimajući u obzir da je on prvenstveno uslovljen raspoloživošću i kvalitetom prirodnih resursa područja u kojima dolazi do njegovog razvoja, održivo korišćenje prirodnih resursa nameće se u vidu jednog od ključnih izazova savremenog razvoja turizma (Bošković, 2016).

U posmatranom uzorku, 90% ispitanika izjasnilo se da postoje mogućnosti za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori. Kako Smolović i saradnici (2018) ističu, Crna Gora ima ambiciju da upravlja ključnim principima održivog razvoja u svom dugoročnom razvoju, ali sam koncept održivog razvoja zahteva stalnu podršku inovacionih aktivnosti. Inovativna, multidisciplinarna znanja, kao i veštine kao što su upotreba novih tehnologija, timski rad, upravljanje kvalitetom, veštine poslovne komunikacije, posvećenost kupcima i tako dalje, preduslovi su dugoročne otpornosti i razvoja turističkih kapaciteta. Veća kompatibilnost i formalnog i neformalnog obrazovanja sa zahtevima tržišta, kao i jača partnerstva između turističkih organizacija i obrazovnih institucija, dobra su praksa u obezbeđivanju i proširivanju ovih preduslova za uspešan održivi razvoj.

U posmatranom uzorku, 65% ispitanika se izjasnilo da razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije. „Osnovna odrednica prepoznatljivosti i/ili poželjnosti, a samim tim i održivost tržišta bilo koje turističke destinacije trebalo bi da bude povezana uglavnom sa mogućnošću njene

efikasne diferencijacije od potencijalno konkurentnih destinacija nuđenjem većeg ili manjeg broja emocionalno nabijenih (turističkih) iskustava” (Kunst, 2011, 4). Takođe, turističke destinacije nasleđuju većinu svojih najjačih atributa poput pejzaža, ljudi, istorije i kulture predstavljanjem sadržaja koji se može poboljšati i unaprediti kako bi se izgradila njegova autentičnost i potrebe za biti dosledno predstavljeni na ovaj način (Telišman-Košuta, 2011). Kao rezultat toga, određene destinacije pod uticajem održivih paket aranžmana i održivog turizma uopšte biće prepoznate kao destinacije kvaliteta, dok će druge izgubiti vrednost, zbog masovnosti za koju su se držali misleći da će na taj način postići dugoročni profit. Oba smera će uticati na budući razvoj, ali i na prepoznatljivost destinacije. Održivi turizam sigurno povoljno utiče na podizanje atraktivnosti destinacije, ali pruža i blagodati koje se ogledaju u njegovoj ponudi. Nije dovoljno samo naslediti resurse (i pretvoriti ih u atrakcije) na destinaciji koji će privući posetioce svojim postojanjem, već ih treba dalje razvijati, poboljšavati, pretvarajući ih u atrakcije, ali sa dozom opreza, tako da razvoj ne ugrožava identitet odredišta. U navedenom slučaju, pozitivne povratne informacije posetilaca neće izostati. Treba dodati da, na primer, da održivi aranžmani nisu dovoljni za stvaranje prepoznatljive destinacije, već samo podržavaju njen razvoj u željenom pravcu. Održivi turizam karakteriše prepoznatljivost destinacije na osnovu identiteta, kroz uključivanje tradicionalnih vrednosti u turistički proizvod destinacije.

Značenje reči „ruralno“ pretrpelo je višestruke transformacije u poslednjem veku: tradicionalno, podrazumevano, ruralno je bilo sinonim za agrarno. Međutim, u skorije vreme, termin je počeo da se koristi u književnosti više u društvenom, kulturnom i ekonomskom smislu. Međutim, takve akademski izvedene definicije mogu imati malo sličnosti sa razumevanjem koncepta od strane stanovnika. Teorija voljnog pragmatizma koju je izneo Bromley (2006) ukazuje na ovaj disparitet u mašti.

Sporno je da li je seoska mašta (način na koji seoski stanovnici zamišljaju svoje mesto i život) ono što je zanima marketinške snage. Dok je poetska mašta o seoskom okruženju oživljavala senzibilitet seoskih stanovnika i navela ih da vide aspekte autentičnog ruralnog koji su možda promakli neuvežbanim očima, komercijalne snage nemaju nikakav podsticaj da to čine. Ove snage su više zainteresovane da u ruralnom pejzažu ostvare ono što turisti koji potiču iz urbanih područja žele da vide (Rigg i Ritchie, 2002).

Istraživanja o autentičnom i neautentičnom turističkom iskustvu i načinu na koji se slike atrakcije, kulture i destinacije koriste u reklamiranju i promociji dobro su predstavljena

u turističkoj literaturi. I priroda imidža destinacije i način na koji se ona stvara su od najveće važnosti jer privlačnost turističke atrakcije u velikoj meri proizilazi iz dočarane slike, delom iz direktnog ili povezanog iskustva, a delom iz spoljnih izvora i uticaja. Mentalna slika je osnova za procenu i izbor individualnog izbora destinacije.

Bez sumnje, postoji mnogo izvora slika koje ljudi drže za mesto i proizvod. Iako su ruralna područja dugo služila da privuku posetioce svojom inherentnom privlačnošću, tek poslednjih godina regioni su eksplicitno nastojali da se razvijaju, imidž i promovišu privlačnijim za turističke investitore i zaposlene. Ruralne procese snimanja odlikuju neke ili sve od navedenih karakteristika: razvoj kritične mase turističkih atrakcija i objekata; organizacija događaja i festivala; razvoj strategija ruralnog turizma i politika organizacije sa novim ili obnovljenim regionalnim turističkim organizacijama i kako se one odnose na razvoj regionalnih marketinških i promotivnih kampanja; i razvoj usluga za slobodno vreme i kulturu i projekata podrške regionalnom marketingu i naporima u turizmu.

Osnovni ciljevi strategija imidžinga su da privuku turističku potrošnju, stvore zapošljavanje u turizmu i srodnim industrijama, podstiču pozitivne slike za potencijalne investitore i lokalno stanovništvo i obezbede okruženje koje će privući i zadržati interesovanje profesionalaca koji čine osnovnu radnu snagu u novom uslužne industrije. Identifikacija karaktera kao značajnog za promociju mesta je od kritične važnosti za ruralna područja i pojam ruralnosti.

Mesta se sve više pakuju oko izvora stvarnih ili zamišljenih kulturnih tradicija i reprezentacija koje se često fokusiraju na određenu interpretaciju istorije preduzeća nekog mesta. Turizam stoga može ojačati te aspekte ruralnosti i, stoga, identifikovati one koji su postali komodifikovani kroz proces marketinga mesta. U studiji sprovedenoj u kontekstu Novog Zelanda, zajednice domaćini su ispoljile strah od povećanog razvoja turizma, plašći se da bi to ugrozilo solidarnost njihovih zajednica, ali su ipak pozdravile živost novog razvoja i ekonomske prilike (McGregor & Thompson-Fawcett, 2011). Međutim, široko istraživanje prethodnih istraživanja bi sugerisalo da je, generalno, poklapanje između mašte turista i stanovnika o tome šta čini ruralno bolje u slučaju ruralnih destinacija razvijenih zemalja (Champion & Hugo, 2004).

U posmatranom uzorku 96.7% ispitanika izjasnilo se da je kupališni turizam najrazvijeniji oblik turizma u Crnoj Gori, dok se 3.3% ispitanika izjasnilo da je reč o planinskom turizmu kao najrazvijenijem obliku. Nijedan ispitanik nije imao stav da ruralni

turizam predstavlja najrazvijeniji oblik. U prilog tome govori činjenica da su Babović i saradnici (2015) istakli da se Crna Gora odlikuje čvrstim osnovama za razvoj ruralnog turizma, ali da je razvoj ruralnog turizma u zemlji izuzetno usporen. Navedeno je u određenoj meri uslovljeno činjenicom da je razvoj ruralnih područja usporen. Samim tim, ruralni turizam može predstavljati mogućnost za pospešivanje razvoja ovih područja. Istovremeno, Babović i saradnici (2015) su istakli da se ruralni turizam nalaze u senci kupališnog turizma i planinskog turizma. Ova dva oblika turizma značajno se bolje valorizuju, s obzirom na njihov sezonski karakter. Sa druge strane, ruralni turizam obezbeđuje turističke proizvode tokom cele godine, usled čega je neophodno raditi na njegovom razvijanju (Babović, Babović i Babović, 2015).

Ruralna područja su heterogena. Definicija ruralnog područja je problematična u literaturi – većina ljudi poznaje ruralno područje kada ga vidi, ali se malo njih slaže oko definicije u nekoliko rečenica. Debate na stranu, zajedničke karakteristike ruralnog prostora su (Manfio & Bendaduce, 2017):

- prostori u kojima ljudska naselja i infrastruktura zauzimaju samo male delove pejzaža, od kojih većinom dominiraju polja i pašnjaci, šume i livade, vode, planine i pustinje;
- mesta gde većina ljudi većinu svog radnog vremena provodi na farmama;
- obilje i relativna jeftinost zemljišta;
- visoki transakcioni troškovi, povezani sa velikim udaljenostima i lošom infrastrukturom; i
- geografski uslovi koji povećavaju troškove političkih transakcija i uvećavaju mogućnost da elita uhvati urbanu pristrasnost.

Za potrebe ovog rada, ključne karakteristike koje ruralna područja čine relevantnim za razvoj turizma su njihovo siromaštvo i nedostatak ekonomskih mogućnosti, u kombinaciji sa poljoprivrednom i/ili slikovitom i/ili kulturnom prirodnom područja, koja predstavlja turističko dobro. Cilj ruralnog turizma je povećanje neto koristi za ljude iz ruralnih područja i povećanje njihovog učešća u razvoju turističkog proizvoda. Iz ove perspektive, postoje tri glavna razloga zašto je važno razvijati turizam u ruralnim područjima: 1) povećavanje učešća ljudi u razvoju turizma; 2) donošenje šire koristi za ruralna područja i 3) nedostatak drugih održivih opcija.

1) *Povećavanje učešća ljudi u razvoju turizma* – Dok je procenat siromašnih u urbanim sredinama u porastu, još uvek ih je više u ruralnim oblastima, kako u ukupnom broju, tako i u proporciji stanovništva. Jedna ključna prilika za uključivanje većeg broja ljudi u turizam je razvoj turističkih preduzeća tamo gde oni žive. To ne znači da će oni nužno posedovati preduzeće, ili čak obezbediti radnu snagu, samo zato što se nalazi u ruralnom području, ali lokacija je prvi korak. Štaviše, dve prednosti turizma za povećanje učešća su činjenice da a) iz razloga što kupac dolazi do proizvoda (a ne obrnuto), postoji više mogućnosti za proširenje spektra transakcija; i b) turizam obično uključuje širok spektar preduzeća, tj. malih i neformalnih, kao i dobro uspostavljenih ili multinacionalnih. Jedna prednost specifična za ruralni turizam je da priroda proizvoda često uključuje preduzeća koja imaju lokalno vlasništvo, kao što su noćenje i doručak, kućne posete i boravak na farmi (Wilson et al., 2001).

2) *Donošenje šire koristi za ruralna područja* – Ruralna područja generalno pate od visokog nivoa siromaštva i takođe ih karakterišu niži nivoi nepoljoprivredne aktivnosti, infrastrukturni razvoj i pristup osnovnim uslugama. Oni takođe mogu patiti od depopulacije radno sposobnih i nedostatka političke moći. Kumar i Valeri (2021) ističu da razvoj turizma može pomoći u rešavanju nekoliko ovih problema kroz: ekonomski rast, ekonomsku diversifikaciju i stabilizaciju; motvaranje novih radnih mesta, kao primarni izvor prihoda, ali najvažniji sekundarni izvor prihoda; smanjene migracija i eventualno ponovno stanovništvo; održavanje i unapređenje javnih usluga; infrastrukturna poboljšanja; revitalizaciju zanata, običaja i kulturnih identiteta; povećanje mogućnosti za društveni kontakt i razmenu; zaštitu i unapređenje prirodne i izgrađene sredine; sve veće prepoznavanje ruralnih prioriteta i potencijala od strane kreatora politike i planera poljoprivrede.

3) *Nedostatak drugih održivih opcija* – Proizvodna industrija gravitira oblastima sa dobrim saobraćajnim vezama, infrastrukturom i komercijalnim veštinama. Ruralna područja obično imaju nekoliko izvora komparativne prednosti za privlačenje ekonomskih aktivnosti osim poljoprivrede ili industrije zasnovane na eksploataciji prirodnih resursa (rudarstvo, šumarstvo) (Wiggins & Proctor, 2001). Turizam je jedan od retkih sektora koji može biti pogodan za udaljena ili neurbana područja, pod uslovom da postoji dovoljan pristup za turiste. Pošto postoji nekoliko drugih opcija, njegova vrednost za stanovništvo ruralnog područja može biti posebno visoka. Postoje i praktični razlozi zašto se to može činiti kao relativno „laka“ opcija. Priroda proizvoda ruralnog turizma i klijentele može značiti da su dovoljni relativno osnovni objekti, koje je lakše razviti od visokokvalitetnih odmarališta. U

ruralnim oblastima mogu postojati dobra (strukture koje je napravio čovek, kultura, priroda) koja se mogu lako prilagoditi za razvoj turizma. Razvoj turizma takođe može imati negativne uticaje na stanovnike. U ruralnim oblastima, raseljavanje ljudi sa njihove zemlje i nadmetanje za druge prirodne resurse kao što su voda, šume i divlje životinje će verovatno biti ključni kompromisi.

Turističke strategije bi stoga trebalo da se fokusiraju na minimiziranje negativnih uticaja, kao i na iskorišćavanje potencijalnih koristi. Međutim, svaka procena ključnih karakteristika uspešnog razvoja turizma i ključnih karakteristika ruralnih područja dovodi do zaključka da se razvoj turizma u ruralnim područjima suočava sa velikim preprekama. Iako je moguće istaći brojne prepreke koje su uobičajene za ruralna područja, to nije slučaj kada se razmatra sama turistička atrakcija.

Neka ruralna područja imaju tako jake proizvode da kvalitet proizvoda može da nadoknadi druge probleme i deluje kao podsticaj industriji i turistima da ih prevaziđu. Druge oblasti, međutim, mogu da se odlikuju ogromnim prostranstvima poljoprivrednog zemljišta (možda močvarnim ili veoma sušnim), da budu topografski bez obeležja i da nemaju karakteristične kulturne i/ili istorijske karakteristike.

Malo je verovatno da će ove oblasti razviti uspešan proizvod čak i ako se otklone ostale prepreke, osim ako privatni ili javni investitor sa dobrim resursima ne uoči priliku. Ali za mnoga ruralna područja, razvoj ruralnog turizma će zahtevati kombinaciju razvoja atraktivnog proizvoda i prevazilaženja drugih izazova, kao što je na primer dostupnost veština. Dobar marketing i brze saobraćajne veze mogu pretvoriti prijatno područje u popularnu destinaciju za kraći odmor ili izlete. Većina gore navedenih prepreka su komercijalne, ekonomske i logističke. Oni se mogu rešiti ulaganjem vremena i resursa, iako se to ne može učiniti svuda.

Međutim, važno je napomenuti institucionalne i političke probleme, jer oni mogu imati veliki značaj u ruralnim područjima. Iako je turizam danas generalno industrija privatnog sektora, određeni stepen podrške vlade, u smislu investicija, odgovarajuće regulative i marketinga, može biti ključan. U Crnoj Gori seoski turizam je već dobro prepoznat od strane kreatora politike kao važna ekonomska strategija.

Osim toga, postavlja se i pitanje rodne ravnoteže. Žene koje žive u udaljenim ruralnim oblastima gde razvoj generalno nije uspeo da pozitivno utiče na njihove živote, moraju da se

pozabave svojim problemima. Ženama na selu treba dati prioritet i uključiti ih u smislu odgovarajućeg razvoja tehnologije u ruralnim kontekstima pošto su žene u ruralnim područjima često odgovorne za završetak i/ili nadzor produktivnih i reproduktivnih zadataka. Oni su ključni za opstanak domaćinstva i zajednice. Ove žene su bile i dalje su diskriminirane. Ovo promovira podređenost i superiornost muškaraca. Odgovarajuće tehnologije za seoske žene ne bi pomogle samo članovima njihovih porodica, već zajednici u celini. Oni mogu da troše manje vremena na kućne poslove i povećaju vreme obavljajući poljoprivredne i druge produktivne zadatke koji bi pomogli u povećanju proizvodnje koja se može koristiti za egzistenciju, a višak se može prodati kako bi ostvarili veći prihod koji bi izdržavao njihova domaćinstva i zajednice. Njihova niska izloženost tehnologijama zbog patrijarhalnih stavova ne utiče samo na žene, već na zajednicu u celini jer se one uključuju u različite aktivnosti. Da bi se osiguralo da žene imaju pristup tehnologijama i da ih optimalno koriste, treba se pozabaviti rodnim neravnotežama.

Sistematski pregled naučne literature ovog sektora može biti veoma koristan za razumevanje mnogih aspekata delikatne ravnoteže između ekonomskog razvoja i ruralnog turizma; različite perspektive na osnovu kojih se naučna literatura bavi temom ruralnog turizma ukazuju na moguće instrumente podrške održivom razvoju ruralnih područja. Trenutni trendovi pokazuju kako ruralni turizam predstavlja rastuće tržište koje nudi ruralnim zajednicama interesantnu priliku za rast. Sve više turista obraća pažnju na vrednosti kulture, hrane i pejzaža. Štaviše, može dati vredan doprinos održivom razvoju ruralnih područja. U tom cilju, organizacija poljoprivrednih preduzeća takođe evoluirala ka alternativnim mrežnim modelima koji garantuju veće ekonomske i socijalne koristi i obnovljenu aktivnu ulogu u poljoprivredno-prehrambenom sistemu.

Ove modele karakteriše ponovno povezivanje proizvođača i potrošača sa ovim eksplicitnim etičkim i političkim ciljevima: revitalizacija identiteta teritorije i odnosa seoske zajednice sa hranom i lokalnom poljoprivredom; veza sa održivošću poljoprivrede i ekonomski održivim razvojem i socijalno odgovorne prakse.

Nova potražnja za ruralnošću, stoga, postavlja nova pitanja: više nije u pitanju izvođenje tradicionalnog poljoprivrednog modela zasnovanog isključivo na produktivnosti i maksimizaciji profita, već više o poljoprivredi koja je snažno orijentisana na multifunkcionalnost koja takođe uključuje periurbana područja. Primer bi mogli biti poljoprivredni parkovi, inovativni i multifunkcionalni, gde se poljoprivreda praktikuje sa

ekološkim, pejzažnim i društvenim funkcijama; mogli bi da predstavljaju, u bliskoj budućnosti, strateški resurs za turističko unapređenje periurbanih područja. U ovoj perspektivi, dve italijanske studije slučaja, Poljoprivredni park Čakuli (Sicilija) i Poljoprivredni park Sud Milano (Lombardija), primeri su kako poljoprivredni parkovi mogu igrati ulogu pokretača razvoja turizma. Prva je poslednja ekstenzivna poljoprivredna površina u opštini Palermo. Park je kreiran polazeći od elemenata istorijski formiranog poljoprivrednog sistema, naglašavajući njihovu ulogu u definisanju specifičnih ukupnih odnosa i stepena njihove postojanosti, i planiranju intervencija za konzervaciju, obnovu, restauraciju ili zamenu na osnovu njihove suštinske vrednosti arhitektonske i ekološke imovine. Celo područje je zahvaćeno intervencijama za očuvanje tradicionalnih funkcija prigradske poljoprivredne delatnosti, posebno proizvodne funkcije jer se najbolja zaštita teritorije postiže dodeljivanjem ili održavanjem kompatibilnih namena. Važan element u realizaciji parka bilo je učešće i deljenje celokupnog procesa sa lokalnim igračima jer je imao zaslugu da interveniše u oblasti i sektoru u ekonomskoj krizi, dajući odgovor koji je sadržao onoliko elemenata revitalizacije koliko i moguće. Poljoprivredni park Sud Milano pokriva oko 30% ukupne površine gradskog grada Milana. Ciljevi parka su da zaštiti i obnovi pejzaž i životnu sredinu traka koje povezuju grad i selo; povezati spoljne površine sa urbanim zelenim sistemima; uravnotežiti ekologiju gradskog područja; i da čuva, kvalifikuje i razvija poljoprivredne i šumske aktivnosti i kulturno i rekreativno korišćenje (Ivona, 2021).

U oba pomenuta slučaja, poljoprivreda je pokretačka aktivnost izabrana da se očuvaju poljoprivredne teritorije, unapređujući različite kulture prisutne u istoriji. Multifunkcionalna poljoprivreda se ostvaruje kroz aktiviranje različitih usluga: proizvodnja hrane, ugostiteljstvo, direktna prodaja, smeštaj, ekološko obrazovanje, ekološke usluge, održavanje pejzaža i biodiverziteta, sportske aktivnosti i organizovanje seoskih turističkih itinerera.

Od posebnog interesa za ovu vrstu odnosa je deo zemlje u kontaktu sa dve oblasti ili, bolje rečeno, na granici oba, gde se jedno završava, a drugo počinje; „urbani“ i „ruralni“ nisu entiteti koji postoje nezavisno od ljudske prakse i posebnih interesa: pre, priroda i karakter ovih kategorija u zavisnosti od toga kako su definisane. Stoga je važno razmisliti o vrsti odnosa između dve oblasti ili, bolje rečeno, o granici oba, gde se jedno završava, a drugo počinje, da se definiše najbolja moguća interakcija.

Prepoznajući granice periurbane poljoprivrede kao što su veći demografski pritisak u ovim kontekstima i veća konkurencija u korišćenju prirodnih resursa, međutim, ova vrsta

poljoprivrede može računati i na druge pozitivne aspekte kao što su blizina lokalnim tržištima i ekonomski i društveni dinamizam, u poređenju sa tradicionalnim ruralnim područjima.

Sredstva za razvoj turizma u ruralnim područjima su raznovrsna i veoma heterogena. Kao i u slučaju regionalnih parkova gde socijalna dimenzija igra suštinsku ulogu i za revitalizaciju ruralnih sela, ova uloga je fundamentalna. Teritorijalni identitet može predstavljati teorijsku osnovu za uticaj na razvojne politike i, posebno, na razvoj turizma za proces održivosti. Ova snažna depopulacija izazvala je gubitak kvalifikovane radne snage i preduzeća, uzrokujući kako ekonomsku tako i društveno-ekološku degradaciju.

Kao što geografska literatura pokazuje, postoje tri moguća pravna leka koja se istorijski prate: Prvi je takozvani „konzervativni“ pristup, koji je sugerisao održavanje minimalnog nivoa usluga za stanovništvo kako bi se obeshrabilo dalje napuštanje. Drugi „kompenzatorni“ pristup predviđao je neku vrstu zamene novih stanovnika koji bi nadoknadili napuštene. Konačno, treći „multifunkcionalni“ pristup je izveden iz superponiranja konceptata unutrašnjeg područja i ruralnosti, oba izraza teritorijalne marginalnosti. Međutim, sva tri pristupa nisu zaustavila depopulaciju ovih teritorija i njihovih malih sela.

Proces revitalizacije ovih teritorija traje dugo zbog trenutnih uslova; istovremeno, turizam danas zahteva ponovno otkrivanje vrednosti kao što su očuvanje i autentičnost njihovog materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa, ostvarljivog kroz različite kulturne i društvene faktore (identitet, tradicija, uspomene, nematerijalne veze, lokalne posebnosti, ruralni pejzaži).

U posmatranom uzorku, gotovo 3/5 ispitanika(58.7%) se izjasnilo da osnovne i dodatne usluge u ruralnim područjima nisu u dovoljnoj meri razvijene. Postoje različiti načini za unapređenje osnovnih i dodatnih usluga. Kako Babović i saradnici (2015) u svom radu na temu Razvoja ruralnog turizma u Crnoj Gori ističu, tradicionalna gastronomija smatra se jednim od najbitnijih motiva posete domaćinstava u okviru ruralnih područja. Oni ističu da veliki broj seoskih domaćinstava ne nudi usluge ishrane svojim gostima i ne ostvaruje prihode na osnovu toga. Istovremeno, nije dovoljno obezbediti usluge ishrane, već neophodno i obezbeđivanje kvaliteta, različitosti, autentičnosti i tradicionalnosti u vidu temelja za što bolji doživljaj turiste. Autori su u vidu loših primera istakli određene ugostiteljske objekte smeštene u okviru ruralnih područja koji u svojim ponudama nemaju neka tradicionalna jela, poput kačamaka, cicvare, jagnjetine, teletine ispod sača, domaćih

pita, itd. Ovakav vid grešaka u poslovanju ugostiteljski objekti obravđavaju slabim posetama tokom vansezonskog perioda. To svakako ne može biti opravdanje, s obzirom da se ruralni turizam definitivno ne odlikuje sezonskim karakterom. Jedino što se na ovaj način sigurno postiže jeste da se turisti neće vratiti opet, tj. da neće ugostiteljski objekat preporučiti. To je veoma negativno, ukoliko se uzme u obzir činjenica da zadovoljan turista predstavlja najbolju moguću promociju. Kada su dodatne usluge, Babović i saradnici (2015) konstatovali su da se veoma mali broj domaćinstava odlikuje nekim dodatnim vidom pratećih usluga, poput zanatskih, sportsko-rekreativnih, kulturnih, trgovinskih i dr. Navedeno dovodi do toga da domaćinstva sebi uskraćuju mogućnost dodatnih prihoda. Kroz formiranje dodatnih usluga i povećanje prodaje domaćih proizvoda domaćinstva bi mogla obezbediti veće zadovoljstvo turista i značajno povećanje prihoda (Babović, Babović i Babović, 2015).

Ruralne oblasti se menjaju, trebalo bi da se promene i prioriteti ulaganja u ruralna područja. Ruralni regioni prolaze kroz značajnu strukturnu promenu. Globalizacija, promene u javnom finansiranju poljoprivrednog sektora i pojava važnih nepoljoprivrednih tržišnih niša stavljaju ruralne regione u direktnu konkurenciju suočavajući ih sa novim pretnjama i mogućnostima. Iako poljoprivreda više nije okosnica većine ruralnih ekonomija, sektori u nastajanju uključuju prvenstveno turizam, a potom i proizvodnju generalno i proizvodnju energije između ostalog.

Dokazi da ruralno više nije sinonim za poljoprivredu stvorilo je opšte razumevanje da ruralna politika ne uspeva ako se shvata kao poljoprivredna politika. Naprotiv, na ruralna područja se sve više gleda kao na heterogeni niz regiona u kojima jedna veličina odgovara svim politikama više nije prikladna da obuhvati raznolikost ruralnih potreba i mogućnosti. Ovo ima značajne implikacije u smislu definisanja i implementacije novih investicionih prioriteta za ruralni razvoj. Postoje 3 ključna prioritetna polja za javne ruralne investicije.

1) Prvo, treba se pozabaviti potrebama javnih usluga u ruralnim područjima. Seoske zajednice ne mogu postojati i napredovati bez odgovarajućih javnih usluga. Pružanje usluga ruralnim regionima je i pitanje omogućavanja njihovog učešća u nacionalnom razvoju i pitanje garantovanja prava građana. Mnoge zemlje imaju eksplicitnu pravnu obavezu da održe pravični životni standard na svojoj teritoriji. Minimalni standardi su važni jer teškoće u pristupu javnim uslugama same po sebi mogu generisati ili produžiti nejednake kapacitete i životne šanse (npr. kroz nejednako rano obrazovanje ili zdravstvenu zaštitu). Međutim, vlade zemalja suočavaju se sa ozbiljnim izazovima u pogledu pružanja usluga svojim ruralnim

građanima. Kombinacija geografske udaljenosti sa starenjem i smanjenjem ruralnog stanovništva i niske poreske osnovice dovodi u pitanje finansijsku održivost ruralnih usluga čak iu najrazvijenijim zemljama.

Veliki nedostaci treba da se otklone u oblasti mobilnosti, posebno u pogledu dostupnosti javnog prevoza, novih informacionih i komunikacionih tehnologija, dovoljnih i visokokvalitetnih resursa za obrazovanje i obuku, zdravstvene zaštite i brige o starim licima. Stoga postoji potreba za inovativnim pristupima pružanju usluga u ruralnim područjima. U tom pogledu ključne tačke su:

- Ujednačenost nije opcija. Osim problema finansijske održivosti, privlačna ideja o jednakim uslugama često vodi ka „konvergenciji ka dnu“. Vlade bi stoga trebalo da definišu minimalne standarde, a zatim da razlikuju pružanje usluga širom teritorije i prihvate koncentraciju najspecijalizovanijih usluga. Definicija minimalnih standarda treba da bude predmet pred događajne dijagnostike, praćenja i kontinuirane revizije. Minimalni standardi će se vremenom menjati kako se zemlja razvija;
- Dok pristup osnovnim uslugama treba posmatrati kao pravo, građani i preduzeća koja se nalaze u udaljenim oblastima treba da prihvate da snose deo troškova (npr. prevoz do udaljenih usluga) ili da usluge mogu biti lošije u smislu pristupa (npr. hitne usluge) ili kvalitet;
- Definisane vrste i kvaliteta javnih usluga je politički proces, koji prevazilazi odnos potrošač-proizvođač i u koji treba da budu uključene zajednice. Aktivno uključivanje može biti centralna tačka za razvoj zajednice, a samim tim i za društveno uključivanje u kolektivnom smislu;
- Inovativni alati zasnovani na mestu za pružanje usluga ruralnim regionima mogu pružiti neka rešenja za kompromise između pravičnosti i efikasnosti koji odluke o javnim investicijama čine složenim i politički delikatnim. Moderne strategije za pružanje usluga posebno bi uključivale (1) koordinaciju i saradnju između opština i sektora; (2) javno-privatna partnerstva; (3) podršku i pomoć za dobrovoljni rad u zajednici i neprofitne organizacije; (4) mobilne servisne jedinice i (5) korišćenje IKT-a za pružanje usluga;
- Širokopolasni pristup se ističe kao novo, neophodno javno dobro koje može doneti značajne mogućnosti ruralnim oblastima, jer efektivno izjednačava uslove za igru

omogućavajući ruralnim zajednicama neometan pristup informacijama, kao i mogućnost pružanja usluga koje su do sada uglavnom bile smatra se urbanim.

2) Drugo, vlade treba da investiraju u promovisanje ruralnih inovacija. Dokazi pokazuju da je kapacitet regiona, bilo urbanih ili ruralnih, da podrže procese učenja i inovacija ključni izvor konkurentne prednosti. Inovacije u ruralnim oblastima mogu se odnositi na „obavljanje tradicionalnih aktivnosti na nov način“, na pokretanje novih preduzeća ili na promenu načina na koji vlada komunicira sa građanima. U svim ovim slučajevima inovacija je snažno povezana sa društvenim procesima kao što su stvaranje mreža, jačanje lokalnih identiteta i stvaranje i širenje znanja. Pitanje kako definisati „inovaciju“ nije samo teorijsko, već ima snažne političke implikacije i utiče na odredište javnih investicija. Tradicionalno, teorije oko inovacija se fokusiraju na inovacije unutar firmi, a inovacije se često posmatraju kao naučni i/ili tehnički sekvencijalni proces koji vode stručnjaci. Inovacija se stoga često pogrešno povezuje sa „proizvodima visoke tehnologije“ i sa aktivnostima istraživanja i razvoja koje se uglavnom sprovode u urbanim sredinama.

Da bi se donele informirane, strateške odluke o ulaganjima u ruralne inovacije, moraju se napraviti sledeće razlike:

- Prvo, inovacija se ne odnosi samo na nove proizvode, već i na procese. Inovacija u ruralnom kontekstu stoga može biti presudna u smislu mogućnosti povezanih sa tradicionalnim aktivnostima kao što su poljoprivreda ili turizam koji se zahvaljujući tehnologijama mogu odvijati na produktivniji način;
- Drugo, inovacije se takođe odnose na način na koji vlade deluju i komuniciraju sa drugim akterima u sektoru. Institucionalne inovacije su stoga ključno pitanje u ruralnom razvoju. Inovativni alati upravljanja mogu biti ključni pokretači u koje vredi ulagati za razvoj ruralnih područja;
- Treće, ključnu razliku koja ima uticaja u smislu investicija takođe treba napraviti između proizvodnje i asimilacije inovacija. Iako su ulaganja u istraživanje i razvoj postala paradigma inovacija za neke regione, ulaganja u obrazovanje i obuku su važnija u mnogim ruralnim oblastima. Često se ruralni razvoj može efikasnije pokrenuti ulaganjem u sposobnost lokalnih kapaciteta da se asimiliraju prelivanje znanja koje se generiše negde drugde nego da se to znanje stvarno proizvede.

Ekonomija zasnovana na znanju, donosi novu stvarnost koja tek počinje, a sastoji se od ljudi koji rade na daljinu, kućnih poslova, preduzeća zasnovanih na webu, satelitskih kancelarija i preseljenja.

Podsticaj za inovativne projekte u ruralnim oblastima često dolazi od aktera koji nisu u okruženju. Zajednička komparativna prednost koju dele neka ruralna područja je sposobnost da se podrži visok kvalitet života. Činjenica je da veliki broj profesionalaca koji pripadaju kreativnoj klasi (kao što su arhitekta, umetnici, inženjeri, programeri softvera, dizajneri itd.) sve više žele da se presele na mesta koja nude bolji kvalitet života. Ovaj argument je posebno relevantan u zemljama u kojima je većina ruralnih područja relativno dobro povezana sa urbanim centrima i stoga se ova vrsta pojedinaca može lakše kretati.

Važna implikacija je da valorizacija pogodnosti nije samo pogodna za privlačenje većeg broja turista i penzionera, već i za privlačenje mlađih, talentovanih pojedinaca. Njihovo prisustvo zauzvrat može stvoriti relevantne pozitivne efekte na ruralnu ekonomiju u smislu formiranja novih firmi i rasta zaposlenosti. U kontekstu ruralnih područja, kombinovano prisustvo tri faktora ima znatno veći uticaj na ekonomski rast nego bilo koji u izolaciji: preduzetništvo, kreativna klasa i pogodnosti, kao što su pejzaž i rekreacija.

3) Treće, investicije treba da budu usmerene na iskorišćavanje ruralno-urbanih veza. Kreatori politike širom sveta sve više priznaju da se o strategijama za ruralna i urbana područja ne može raspravljati kao o odvojenim stavkama. Dinamika razvoja ovih tipova regiona je snažno povezana i razumevanje takvih veza može otvoriti nove mogućnosti za ruralni i urbani razvoj. O povezanosti urbanih i ruralnih područja svedoče milioni ljudi koji svakodnevno prelaze ove granice i posedovanje zajedničke imovine. U većini zemalja ljudi se obično ne razlikuju mnogo u pogledu obrazovnog postignuća i aspiracija. Zaista postoji značajno mešanje ruralnih i urbanih zajednica. Rast ekonomije znanja i kontinuirana poboljšanja u pogledu informaciono-komunikacione tehnologije će verovatno dodatno izgladiti razlike između ruralnih i urbanih. U smislu politike, postoji opasnost da se veze između sela i gradova često smatraju jednosmernim, odnosno doprinosom urbanih područja povećanju zaposlenosti, zarade i produktivnosti ruralnih područja koja ih okružuju. Konkretno, debate o politici gradskih regiona uglavnom su tumačene kao najbolje da se omogući gradovima da pokreću regionalni i nacionalni ekonomski rast. Zagovornici urbanih oblasti često prihvataju preporuke ruralne politike, što dovodi do često pogrešnog ciljanja

politike. Opasnost od toga je da se ne realizuje puni potencijal ruralnih područja i da se ruralna područja koja su izvan gradskih regiona zanemare u politici ekonomskog razvoja.

Najdinamičniji razvojni obrasci često proizilaze iz ukrštanja urbanog i ruralnog. Vrednost razvoja regionalnih politika u kojima ne dominiraju urbani prioriteti, ali gde urbano i ruralno rade zajedno su ilustrovane u: (1) razvijanju zajedničke vrednosti za zajedničku imovinu (2) povećanju geografskog obima i snage urbano-ruralnih veza i (3) fokusiranju političkih intervencija na periferne regione koji nemaju koristi od postojećeg ekonomskog dinamizma gradskih regiona.

Na uspeh i ruralnih i urbanih područja utiče interakcija mnogih faktora i više istraživanja, diskusije i razmene znanja mogu doprineti boljem razumevanju složene ruralno-urbane dinamike i efikasnim reakcijama. Posebno treba obratiti pažnju na potencijal informacionih i komunikacionih tehnologija u pravcu omogućavanja ruralnim oblastima unutar i van gradskih regiona da iskoriste neke prednosti aglomeracije, snižavanja troškova i povećanja produktivnosti. Takođe, postoji potreba da se dalje proučavaju demografske razlike u ruralnim i urbanim područjima, promene preferencija u različitim fazama života, migracioni trendovi i izazovi i mogućnosti koje oni predstavljaju za ruralne regione. Od posebnog fokusa bi takođe trebalo da budu pitanja kao što su komparativna prednost, korišćenje zemljišta, transportna i komunikaciona infrastruktura i saradnja između lokalnih samouprava na identifikaciji i iskorišćavanju sinergije između sela i gradova.

Istovremeno, neophodno je da kreatori politike shvate velike prednosti koje ruralna područja mogu ponuditi urbanim sredinama u smislu pružanja rešenja za neke od najhitnijih političkih izazova današnjih gradova: zagušenja, porast cena stanova, niži kvalitet zagađenja života, vazduha, vode i zemljišta, proizvodnje energije, odlaganja otpada, usluga za starije i nedostatka prostora za razonodu. Svi ovi zahtevi stvaraju mogućnosti za ulaganja i za javne i za privatne aktere.

Na kraju, ono što funkcioniše za jedan region ne mora nužno da funkcioniše i za drugi. Ključni izazov je kako odrediti prioritete za javne investicije koje će dati najveću prednost ekonomskoj budućnosti regiona. Pitanje kojim prioritetima ulaganja treba slediti ne bi trebalo da bude odvojeno od kritičnih pitanja o tome kako ove odluke treba doneti i ko treba da bude uključen u njih. Proces identifikacije prioriteta u okviru investicionih alternativa je u suštini proces odmeravanja troškova i uticaja. Dok postoji mnogo ruralnih regiona u kojima bi bila greška ne fokusirati se na poljoprivredu, postoje drugi u kojima bi

održavanje poljoprivrede koja nije konkurentna bila gubitak resursa. Nekim regionima će biti potrebna poljoprivredna istraživanja; drugima će biti potrebna industrijska infrastruktura, dok će treći morati da se klade na prirodne i kulturne resurse. U svakom slučaju, mapa politike za identifikaciju pravih javnih investicija u pravom regionu leži u samim regionima. Određeni sektori u nastajanju nude velike mogućnosti ulaganja. Obnovljiva energija, koja je najvećim delom, ruralna energija, mogla bi da znači veće cene za proizvođače, rente zemljišta za vetroelektrane i solarne objekte, poslove u građevinarstvu, eksploataciji i održavanju, useljavanje i budućnost mladih u ruralnim sredinama. Turizam predstavlja još jednu značajnu alternativu za neke regione. Investicije u valorizaciju ruralnih sadržaja stvorile su u nekoliko regiona turističke atrakcije koje stvaraju nove mogućnosti prihoda za lokalno stanovništvo. U svim ovim slučajevima, lokalno učešće i preduzetništvo su važni tako da oblast ne proizvodi dodatnu vrednost za druge oblasti, a ne za sebe.

Kada je potreba za dodatnim investicijama u pitanju, 58% ispitanika izjasnilo se da postoji potreba za dodatnim investicijama u pogledu unapređenja ruralnog turizma, dok se 22.7% ispitanika izjasnilo da ne postoji potreba. Gotovo 1/5 ispitanika (19.3%) izjasnila se da nije sigurna. Babović i saradnici (2015) istakli su da jako mali broj domaćinstva ulaže u smeštajne kapacitete, usled čega bi se mogao izvući zaključak o nepostojanju potreba za proširivanjem. Istovremeno, zabeležena su sve veća investiranja u prateće sadržaje, što nameće zaključak o postojanju svesti o proširenju turističke ponude. Kada je u pitanju finansiranje manifestacija, učešće ima veoma mali broj domaćinstava, koja doprinose sredstvima koja su relativno mala, dok se troškovi obično snose od strane opštine u okviru kojih se manifestacije održavaju, dok deo biva nadoknađen kroz aktivnosti poput iznajmljivanja štandova tokom manifestacija, naplađivanje ulaznica, itd. Na osnovu prethodno navedenog, autori su izveli zaključak o relativno maloj strukturi ulaganja domaćinstava i veoma sporom trendu razvoja ruralnog turizma. Istovremeno, ukazuje se na neophodnost kreditiranja i subvencionisanja sa ciljem obezbeđivanja mogućnosti za brži razvoj i bolju valorizaciju ruralnog turizma (Babović, Babović i Babović, 2015).

U sektoru usluga, percepcija korisnika o kvalitetu usluge je rezultat poređenja između očekivanja i iskustava. Istraživanja pokazuju da zadovoljstvo kupaca nije povezano sa određenom kategorijom kvaliteta, već zavisi od sposobnosti smeštajnih i ugostiteljskih objekata da ispune očekivanja kupaca (Lopez Fernandez & Serrano Bedia, 2004). Klasifikacijska kategorija u smeštajnom sektoru je pre pokazatelj cene nego kvaliteta. Sa stanovišta kupaca, cena i kategorija zvezdica mogu biti faktori koji određuju očekivanja

(Danziger, Israeli & Bekerman, 2006). Dakle, kada kupac plati visoku cenu da ode u smeštaj visoke kategorije, on je zahtevniji, ima veća očekivanja i onda se utiče na njegovu procenu kvaliteta i zadovoljstvo (Lopez Fernandez & Serrano Bedia, 2004). Štaviše, klasifikacija hotela je generalno vođena proizvođačima, a ne kupcima (Briggs, Sutherland & Drummond, 2007).

Šta znači biti smeštaj sa 3 ili 4 zvezdice? Kako potrošači tumače ove znakove? A posebno, možemo li postići zajedničko razumevanje ovih znakova sa međunarodne tačke gledišta? Za početak, da ukratko opišemo kompleksnost programa kvaliteta smeštaja, na koju utiče raznovrsnost smeštajnih kapaciteta u pogledu ponude i potražnje. U stvari, možemo pronaći mnoge programe, klasifikacije i pečate kvaliteta koje promovišu javne vlasti i privatne kompanije, a koji mogu stvoriti zabunu u pogledu percepcije potrošača o kvalitetu smeštajnih kapaciteta. Različite zemlje i regioni mogu izabrati različite pristupe u zavisnosti od karakteristika sistema klasifikacije (broj nivoa, korišćeni simbol, itd.) i prirode programa (javni, privatni). Štaviše, novi elektronski kanali distribucije i njihovi rejtinzi postali su novi način prikupljanja informacija o smeštajnim kapacitetima i njihovom kvalitetu. Metoda ocenjivanja kvaliteta smeštajnih kapaciteta je kreiranje rangiranja na osnovu specifičnih kriterijuma i na osnovu dodeljivanja simbola koji potvrđuje kategoriju kvaliteta. Simbol i skala koja se koristi mogu varirati od zemlje do zemlje, ali najčešće se koriste zvezda i dijamant, sa skalom od 1 do 5.

U Evropi se smeštajni kapaciteti obično rangiraju na skali od 1 do 5 zvezdica, pri čemu je pet zvezdica najviša moguća ocena. U Australiji i Kanadi, koristi se skala od 5 zvezdica, ponekad sa povećanjem od pola zvezdice. U Sjedinjenim Američkim Državama, smeštajni kapaciteti se generalno rangiraju na skali od 1 do 5 zvezdica prema Forbesovom vodiču za putovanja. Ocene zvezdica u Evropi određuju lokalni vladine agencije ili nezavisne organizacije, i one se veoma razlikuju od zemlje do zemlje. U nekim slučajevima, postoje državni sistemi kojima upravlja država (npr. Francuska, Portugal), u drugim slučajevima upravljanje je dodeljeno svakoj regionalnoj vladi koja ima svoje zakonodavstvo (npr. Italija, Španija); u suprotnom, njima se može upravljati kombinovanom akcijom privatnih i javnih organizacija (npr. Ujedinjeno Kraljevstvo). Ponekad su programi obavezni (npr. Italija), dok su u drugim slučajevima dobrovoljni i njima upravljaju isključivo privatna udruženja (npr. Nemačka).

Do sada nije usvojena nijedna međunarodna klasifikacija, iako je učinjeno nekoliko pokušaja ujednačavanja sistema klasifikacije. Nova istraživanja i projekti se razvijaju kako bi pokušali da stvore jedinstven standard, ali raznovrsnost ugostiteljskog sektora i veliki broj postojećih programa za kvalitet čini ovaj plan veoma teškim za sprovođenje.

Trenutno, trend je razvoj planova za usklađivanje ovih različitih sistema različitih nacija. Primer je sistem ocenjivanja zvezdicama koji je odobrila italijanska vlada, koji postavlja minimalne nacionalne standarde koje hoteli moraju da ispune na teritoriji Italije (Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, 2009). Primer uspeha ove tendencije je Nordijsko-baltička klasifikacija koja se sastoji od šest severnoevropskih zemalja – Danske, Švedske, Islanda, Estonije, Letonije i Litvanije – koje se sve slažu oko minimalnih standarda kvaliteta za sistem ocenjivanja hotelskih zvezdica.

Interesantan je podatak da je samo 25.3% ispitanika u posmatranom uzorku upoznato sa postupkom kategorizacije smeštajnih i ugostiteljskih objekata. Babović i saradnici (2015) ističu kako veliki broj domaćinstava i aktera ruralnog turizma u Crnoj Gori nije prošao kroz postupak kategorizacije. Istovremeno, oni ističu visok stepen neupoznatosti sa postupkom kategorizacije smeštajnih ili ugostiteljskih objekata. Samim tim, nameće se potreba za upućivanjem domaćinstava i aktera ruralnog turizma u minimalne uslove koji moraju biti zadovoljeni, u način podnošenja zahteva za kategorizaciju, institucije kojima se zahtev podnosi, visinu takse koja se plaća, itd. Nakon dobijanja rešenja o kategorizaciji objekta, neophodno je pripremanje ugovora sa turističkom organizacijom, turističkom agencijom ili ugostiteljskom radnjom, cenovnika, inventarske liste, kućnog reda i knjige gostiju. Domaćinstva pomoću redovne evidencije gostiju pružaju pomoć da se prepoznaju afiniteti turista, dok istovremeno obezbeđuju lakše praćenje razvoja ruralnog turizma. Uz knjigu gostiju, neophodno je da akteri ruralnog turizma poseduju knjigu utisaka koja će im obezbediti povratne informacije vezano za kvalitet turističkog proizvoda ili usluge koju pružaju. Nime, gost kome su obezbeđeni adekvatni odmor i razonoda predstavlja zadovoljnog gosta, što istovremeno čini najbolju reklamu (Babović, Babović i Babović, 2015).

Neka istraživanja su pokazala da turističke aktivnosti izazivaju nekoliko pozitivnih uticaja na ruralna područja, kao što su ekonomski rast, ekonomska diverzifikacija (Roberts & Hall, 2001), demografska stabilizacija (Müller & Jansson, 2007), povećanje ekonomske vrednosti prehrambenih proizvoda i podsticanje razvoja poljoprivrede (Roberts, Hall & Morag, 2017), poboljšanje socio-ekonomskog blagostanja i stvaranje ili rast novih lokalnih

preduzeća (Park & Yoon, 2011). Turizam takođe doprinosi povećanju ukupnog kvaliteta života stanovnika (Lin, Chen & Filieri, 2017) i podržava održivi razvoj sela i smanjenje odlazne migracije (Androshchuk & Chernenko, 2016). U stvari, turizam je poznati mehanizam zadržavanja stanovništva, posebno za mlade (ranjivije na emigracione fenomene) zbog njegove sposobnosti da brzo proizvede nova radna mesta i nedostatka zahteva visokih standarda za te poslove (Müller & Jansson, 2007). Štaviše, ljudska radna snaga zaposlena u turizmu zahteva jeftiniju konverziju iz postojećih sektora (na primer, poljoprivreda, niska industrija ili zanatstvo. Stoga nije iznenađujuće da je u demografski opadajućim uočen preokret emigracije kada su turističke aktivnosti počele da cvetaju, iako se razvoj turizma ponekad može okarakterisati kao dualistički ili čak sa kratkoročnim efektima (Loukissas,, 1982).

Tayebi, Babaki i Jabari (2007) su pokazali da je turistička industrija povezana sa ekonomskim rastom u slučaju zemalja sa niskim i srednjim dohotkom iz Latinske Amerike. Osim toga, Kim i Chen (2006) pronašli dugoročnu ravnotežnu vezu između turizma i ekonomskog rasta na Tajvanu. Dodatne studije su identifikovale još jedan pozitivan i interesantan uticaj turističkih aktivnosti u vezi sa održivim razvojem u osetljivim, uglavnom ruralnim, oblastima: indukovana motivacija prema stanovnicima da očuvaju lokalno nasleđe, bilo prirodno ili kulturno, i da povećaju kvalitet doživljaja posetilaca (Chuang, 2010; Park, Yoon & Lee, 2008).

Pored pozitivnih efekata na destinaciju, dokazano je da ruralni turizam podstiče održivi ekonomski rast u susednim ruralnim lokalitetima putem dobro poznatog efekta zaraze (Sharpley, 2002b), čime doprinosi održivom regionalnom razvoju (Pascariu & Tiganasu, 2014).

Sve u svemu, turističke aktivnosti generišu povećanje prihoda, otvaranje novih radnih mesta, modernizaciju objekata, zapošljavanje žena na selu, viši životni standard stanovnika i bolji kvalitet života (Tangit, Hasim & Adanan, 2014).

Oni takođe podržavaju rast lokalnih rukotvorina i odgovorni su za pojavu ponosa u lokalnoj i nacionalnoj kulturi (Tangit, Hasim & Adanan, 2014). Stoga, nije iznenađujuće što su nacionalni i lokalni akteri širom sveta promovisali turističke politike i strategije kako bi revitalizirali napaćena ruralna područja, ruralni turizam se doživljava kao održivo rešenje za mnoga pitanja ruralne privrede (Canoves et al., 2004).

Ipak, dok većina turističkih planera i lokalnih dobavljača smatra da je turizam pokretač lokalnog održivog razvoja, studije o stavovima stanovnika prema turistima naglašavaju i negativne i pozitivne efekte (Eusebio, Kastenholz & Breda, 2014; Hajimirrahimi et al., 2017).

Butleru i Clark (1992) ističu da promocija turizma ima pozitivan uticaj na već jake i ruralne ekonomije, dok u slaboj ruralnoj ekonomiji samo povećava neuravnoteženu raspodelu prihoda i zapošljavanja, uprkos činjenici da pozitivne percepcije o razvoju turizma mogu biti jača. u oblastima nižeg do umerenog stepena razvijenosti. Cheng (2011) sugerše da turizam može samo da ublaži pritisak ruralnog opadanja, umesto da ima veliki uticaj na rast lokalne ekonomije. Baum (2011) smatra da, van tradicionalnih turističkih destinacija i daleko od velikih gradova, turizam nije dovoljno jak da podrži diversifikaciju ruralne ekonomije, jer je pristupačnost glavni faktor podrške razvoju turizma, što je još važnije. nego čak i lokalno nasleđe.

U drugim slučajevima, turizam je pomogao da se poboljša kvalitet života, ali je takođe stvorio druge negativne uticaje (Choi & Sirakaya, 2005), a studija o ruralnim destinacijama Portugala nije pokazala značajan doprinos turizma novim ili dobro plaćenim poslovima ili povećanju kvaliteta života zajednice (Eusebio, Kastenholz & Breda, 2014). Utvrđene su i ekološke i kulturološke negativne posledice, kao što su uništavanje vegetacije, povećanje cena zemljišta, špekulacija zemljištem, gubitak tradicionalne kulture, društveni sukob između domaćina i gostiju (Bahrami & Noori, 2013), nejednaka raspodela ekonomskih koristi, loša uključenost lokalne zajednice u procesu planiranja (Almeida-García et al., 2016), i više cene pojedinih dobara i usluga (Rye & Gunnerud Berg, 2011). Nažalost, negativni efekti turizma su ponekad izraženiji od njihovih pozitivnih uticaja, a ekološko-fizički ili ekonomski uticaji se često smatraju važnijim od socio-kulturnih uticaja (Hajimirrahimi et al., 2017).

Stoga, jedno pitanje koje treba postaviti je, međutim, koji faktori određuju prilično pozitivne ili negativne uticaje turizma na ruralne destinacije? Čini se da su različiti faktori odgovorni za ovu diferencijaciju. Dakle, negativan uticaj turizma je povezan sa lošim ili nedostatkom marketinga (Baum, 2011), lošom dostupnošću (Ibanescu, 2015), nedostatkom važnih preduzetničkih i turističkih veština, prestarom populacijom ili jakim emigracionim fenomenom, kao i nedostatak dobrih administrativnih veština lokalnih vlasti (Wanhill & Buhalis, 1999). Cerić (2016) sugerše da bi razvoj ruralnog turizma imao koristi od povećanja

urbanizacije i ekološke svesti, iako su njihovi predlozi delimično u suprotnosti sa pojmom ruralnog turizma.

Metodološki, postoji nekoliko glavnih pristupa u vezi sa merenjem uticaja turizma na ruralna područja, sa fokusom na kvalitativne ili kvantitativne tehnike posmatranja.

Tokom protekle tri decenije, bogat korpus istraživanja fokusirao se na percepcije i stavove lokalnog stanovništva i zainteresovanih strana prema uvođenju turizma u ruralna područja kao glavnom pristupu za merenje uticaja (Choi & Sirakaya, 2005; Tao & Wall, 2009; Chuang, 2010; Almeida-García et al., 2016), većina tih studija koristi metodologiju zasnovanu na anketama i intervjuima. Sve u svemu, rezultati ovih studija su ukazali na pozitivne utiske i stavove, posebno u pogledu poboljšanja privlačnosti sela i bolje kapitalizacije lokalnih resursa.

Drugi istraživači su koristili kvantitativni pristup, zasnovan na indikatorima turizma, za analizu i praćenje uticaja razvoja ruralnog turizma i njegove održivosti (Tao & Wall, 2009; Park & Yoon, 2017). Da bi se pozabavili aspektima održivosti u studijama turizma, nedavni izveštaji o uticaju turizma klasifikuju kvantitativne indikatore po ekonomskim, socijalnim, ali i ekološkim aspektima (Tsaur & Wang, 2007) i navode indikatore intenziteta, kao što su gustina turizma, odnos intenziteta (Ceric, 2016), odnosno turistička specijalizacija (Melichova & Majstříkova, 2017). Koristeći pristup odozdo prema gore i odozgo prema dole, Park i Yoon (2017) su predložili 33 indikatora u vezi sa četiri aspekta: kvalitet usluge (pristupačnost i pogodnost), objekti (smeštaj, pomoćni objekti, životna sredina), sistem upravljanja (planiranje zajednice, poslovanje zajednice, upravljanje zajednicom i turistički biznis) i ishod (zadovoljstvo i ukupni prihod od prodaje). Marković i saradnici (Marković et al., 2017) su napravili detaljan pregled istraživanja koje je koristilo indikatore razvoja turizma u okviru specifičnih turističkih destinacija i njihovo sopstveno istraživanje je naglasilo važnost ruralnih potencijala za razvoj turizma koristeći indikatore turističke funkcije, kao što su gustina turističkog smeštaja ili Šnajderov indeks. Aubert, Jonas-Berki i Marton (2013) su predložili turistički indeks, agregaciju baza podataka o potražnji i ponudi turističkog tržišta kako bi pokazali jake korelacije nivoa razvoja društveno-ekonomskog okruženja i intenziteta turizma.

Međutim, treba napomenuti da je, uprkos korišćenom pristupu (kvalitativnom ili kvantitativnom), teško pronaći indikatore prilagođene veoma složenim i raznolikim realnostima i dostupnim statističkim podacima.

U posmatranom uzorku, 84.7% ispitanika izjasnilo se da ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore. Turizam je glavni izvor zaposlenja i centralni deo ekonomije. Može poboljšati egzistenciju u lokalnoj zajednici zapošljavanjem, stvaranjem prihoda i ublažavanjem siromaštva (Privitera, 2010). Potencijal ruralnog turizma da doprinese razvoju ruralne zajednice u stvaranju radnih mesta obično se javlja u hotelijerstvu i ugostiteljstvu, ali u istraživanju koje je sprovedla Mao (2015) o ulozi turizma u smanjenju siromaštva u Kambodži je dokazano da lokalno stanovništvo ima veliku priliku za zapošljavanje putem transporta. Mladi se mogu direktno uključiti u pokretanje turističkih preduzeća, posebno u malim zajednicama. Danas mladi vrlo brzo uče strane jezike, vole se družiti i sticati nova iskustva. Samozapošljavanje ih čini nezavisnim i sprečava takozvano gašenje sela. Turizam podstiče lokalno stanovništvo da uči strane jezike i često pruža obuku i obrazovanje veština, kako bi se mogli kvalifikovati za bolje plaćene poslove (Honey, Vargas & Durham, 2010). Tradicionalne zabave i muzeji su nezamenljive karakteristike ruralnog turizma. Ovi događaji takođe pružaju lokalnom stanovništvu priliku da pripremaju tradicionalnu hranu i prodaju organske proizvode koji rastu u njihovim baštama. Turizam može revitalizovati tradicionalne zanatske industrije i obezbediti novo tržište zanatskih proizvoda (Đorđević Milošević i Milovanović, 2012). Turizam takođe može pružiti tržište poljoprivrednim proizvodima ako lokalni poljoprivrednici svoje povrće, voće i mlečne proizvode mogu prodati hotelima ili restoranima koji pružaju usluge turistima (Ashlei et al., 2006). Poljoprivrednici takođe mogu da prodaju svoje proizvode direktno na farmi turistima koji dolaze u posetu (Turalija, Grgić & Zrakić, 2017). Mnoga turistička mesta poznaju prodavce na putevima (Mao, 2010). Poboljšanju infrastrukture, kao što su popločavanje sela i regulacija saobraćaja, kanalizacija i odlaganje smeća, mogu pomoći prihodi od turizma i politički pritisak vlasti. Ova pomoć doprinosi vrednosti samog mesta, igra važnu ulogu u zadržavanju postojećih preduzeća i privlačenju novih preduzeća i porodica. Istraživanje u zapadnom Bengaluu pokazalo je da je razvoj turizma doprineo transportnim objektima, komunikacijama, sanitarijama, životnom standardu lokalnog stanovništva i smanjenju siromaštva (Ray et al., 2012).

Rezultati dobijeni istraživanjem pokazuju da čak 86% ispitanika smatra da je promocija ruralnog turizma u Crnoj Gori ograničena i nerazvijena (62.7%/23.3%). Babović i saradnici (2015) su takođe istakli da se promocija ruralnog turizma u Croj Gori odlikuje velikom ograničenošću i nerazvijenošću. Istovremeno ističući da je fokus usmeren prema drugim oblicima turizma, prvenstveno kupališnom i planinskom, koji se znatno bolje valorizuju. U okviru pojedinih područja Crne Gore od strane turističkih organizaija ne vrši se

promovisanje destinacija/domaćinstava na odgovarajući način, usčed čega ni domaći turisti, a pogotovo strani turisti, sa turističkom ponudom nisu upoznati. U vidu najlakšeg i najboljeg načina za promociju Babović i saradnici (2015) ističu promociju posredstvom Interneta i njegovih alata. Na ovaj način postoji mogućnost dolaženja do potencijalnih posetilaca destinacija i domaćinstava, ali i edukativnog i sistemskog rada na razvijanju ruralnog turizma (Babović, Babović i Babović, 2015).

Kada je u pitanju doprinos poljoprivrede održivom razvoju Crne Gore, 79.4% ispitanika izjasnila su se da poljoprivreda doprinosi održivom razvoju. Ristić (2013) u svom istraživanju takođe ističe da poljoprivreda, u vidu tradicionalno najzastupljenije aktivnosti u ruralnoj ekonomiji, poseduje posebnu ulogu u sklopu koncepta održivog razvoja.

Organska poljoprivreda nastala je početkom XX veka kao alternativni poljoprivredni sistem kao reakcija na brzo promenljive poljoprivredne prakse. Potrošači industrijski razvijenih zemalja pokazali su veliko interesovanje za organsku proizvodnju poslednjih decenija. Pitanja bezbednosti i kvaliteta hrane uticala su na svest ljudi i oni počinju da budu sumnjičavi prema konvencionalnim proizvodima. Pojam organska poljoprivreda uključuje potpuno organski i biodinamički lanac snabdevanja od inputa do gotovih proizvoda, kao i kulturne i socijalne aspekte kretanja, a ne samo aspekte proizvodnje na farmi. Organska poljoprivreda je oblik poljoprivrede koji stvara integrisane, humane, ekološki i ekonomski održive proizvodne sisteme. Zasnovana na principu Međunarodne federacije organske poljoprivrede, organska poljoprivreda je proizvodni sistem koji održava zdravlje zemljišta, ekosistema i ljudi. Oslanja se na ekološke procese, biodiverzitet i cikluse prilagođene lokalnim uslovima, umesto na upotrebu inputa sa negativnim efektima (www.ifoam.bio).

Za razliku od modernih sistema, organska poljoprivreda predstavlja namerni pokušaj najboljeg korišćenja lokalnih prirodnih resursa. Za većinu organskih poljoprivrednika najvažnije je da on predstavlja sistem poljoprivrede, a ne samo skup tehnologija. Primarni cilj je pronalaženje načina za uzgajanje hrane u skladu sa prirodom (Deshmukh & Babar, 2015). Prema IFOAM-u, organska poljoprivreda se zasniva na 4 principa: principu zdravlja, ekologije, pravičnosti i brige. Princip zdravlja podrazumeva da organska poljoprivreda treba da održi i poboljša zdravlje zemljišta, biljaka, životinja, ljudi i planete kao jedno i nedeljivo. Drugi princip naglašava da se proizvodnja treba zasnivati na ekološkim procesima i recikliranju. Oni koji proizvode, prerađuju, trguju ili konzumiraju organske proizvode treba da štite i koriste zajedničkoj životnoj sredini, uključujući pejzaže, klimu, staništa,

biodiverzitet, vazduh i vodu. Prema principu pravičnosti, oni koji se bave organskom poljoprivredom treba da vode ljudske odnose na način koji osigurava pravičnost na svim nivoima i prema svim stranama – poljoprivrednicima, radnicima, prerađivačima, distributerima, trgovcima i potrošačima. Poslednji princip, princip brige, ukazuje na to da je nauka neophodna kako bi se osiguralo da je organska poljoprivreda zdrava, sigurna i ekološki zdrava. Pored nauke, ovaj princip se odnosi na praktično iskustvo, akumuliranu mudrost i tradicionalno i starosedelačko znanje (www.ifoam.bio). Danas postoji veliki broj takozvanih organskih proizvođača bez sertifikata za organsku proizvodnju. Shodno tome, postoje dve vrste organske poljoprivrede u zemljama u razvoju: zvanično sertifikovana organska poljoprivreda i neformalna, organska poljoprivreda. Prva se usredsređuje na izvoz organskih proizvoda, dok druga uključuje male aktivnosti za poboljšanje egzistencije pojedinačnih poljoprivrednika (Parror, Olesen & Høgh-Jensen, 2006).

Agenda za održivi razvoj do 2030. i 17 ciljeva održivog razvoja imaju za cilj okončanje siromaštva i drugih uskraćenosti. Oni prepoznaju da ovo mora ići zajedno sa strategijama koje unapređuju zdravlje i obrazovanje, smanjuju nejednakost, podstiču ekonomski rast, rešavaju klimatske promene i čuvaju prirodne resurse za budućnost. Postoje značajni dokazi koji ilustruju da dominantne prakse upravljanja poljoprivredom nisu održiva opcija za budućnost i da onemogućavaju razvijeni svet i svet u razvoju da ostvare ciljeve održivog razvoja. Organska poljoprivreda se predlaže kao održiva alternativa. Na osnovu studije koju su sproveli Bhullar i saradnici (2020) u periodu između 2007. i 2019. godine izvučeni su sledeći zaključci kako bi se ilustrovalo kako organska poljoprivreda može doprineti postizanju nekoliko ciljeva održivog razvoja do 2030. godine:

1. Produktivnost useva (prinos) organskih sistema može da se podudara sa onim u konvencionalnim sistemima, ali varira u zavisnosti od vrste useva i prakse upravljanja. Varijacije u prinosima jednogodišnjih organskih useva mogu se prvenstveno objasniti sporim oslobađanjem hranljivih materija iz primenjenih inputa ili njihovim nižim sadržajem hranljivih materija, kao i gubicima prinosa usled pritiska štetočina i bolesti. Na primer, mahunarke mogu postići slične prinose u organskim i konvencionalnim sistemima jer mogu da asimiluju azot iz vazduha. S druge strane, kod žitarica (npr. pšenice ili kukuruza) ili useva sa visokom potražnjom za hranljivim materijama kao što su kupus i krompir, na prinose može negativno uticati kada dostupnost hranljivih materija ne zadovoljava potrebe useva u ključnim fazama rasta. Primena tačne količine organskih inputa u pravo vreme je neophodna za poboljšanje

prinosa organskih useva. Međutim, štetočine i bolesti mogu ozbiljno da smanje prinose u organskim sistemima (npr. u povrću). Ovo je često slučaj ako organski sistemi pokušavaju da oponašaju konvencionalne metode i samo zamene konvencionalne pesticide bio-pesticidima/botaničkim sredstvima;

2. Utvrđeno je da na profitabilnost organskog sistema uglavnom utiče produktivnost useva. Međutim, primenom sistemskog pristupa i primenom dobre poljoprivredne prakse, organskim sistemima bi se moglo uspešno i profitabilno upravljati. Troškovi eksternih (tržišnih) inputa su često niži u organskim. Nasuprot tome, organski proizvodi mogu dostići više tržišne cene, nadoknađujući ekonomski gubitak usled nižih prinosa određenih useva. Međutim, rad (npr. za pripremu đubriva) je istaknuti faktor koji doprinosi troškovima proizvodnje u organskim sistemima. Dobijeni rezultati pokazuju da organski sistemi mogu postići veće povrate na troškove proizvodnje jednake povrate na rad, što ih čini odgovarajućom opcijom, posebno za male poljoprivrednike siromašne kapitalom;
3. Organski sistemi mogu dugoročno povećati plodnost zemljišta ako se njima dobro upravlja. Organski ugljenik u zemljištu je povećan nakon decenije organskog unosa putem komposta, tečnog stajnjaka, otpadaka i pokrovnog useva. Takođe, organski sistemi izgrađuju druge hranljive materije, imaju veću biološku aktivnost i poboljšavaju fizička svojstva zemljišta. Bez obzira na to, određeni hranljivi sastojci su manje dostupni u organskim sistemima jer se primenjuju u oblicima koji su manje dostupni za biljke. Takvi hranljivi sastojci koji nedostaju u ključnim fazama useva dovode do nižih prinosa u organskim sistemima;
4. Druge prednosti koje organski sistemi nude društvu i životnoj sredini u poređenju sa konvencionalnim sistemima uključuju: 1) smanjenje ostataka pesticida u zemljištu, biljnim proizvodima i oticaj vodi; 2) veće koncentracije vitalnih elemenata u usevima za ishranu; 3) povećana raznovrsnost i obilje flore i faune; 4) smanjenje upotrebljenih neobnovljivih energetske resursa i 5) povećanu otpornost.

U pogledu veze između ruralnog turizma i organske poljoprivrede, 68.7% ispitanika se izjasnilo da lokalni proizvodi mogu motivisati posetioce da dođu na određenu ruralnu lokaciju. Između ruralnog turizma i organske poljoprivrede bilo koje zemlje fokusira se na mogućnost koju povezuje hrana i turizam i koristi se kao tačku konkurentske prednosti. U istraživanju provedenom na Novom Zelandu potvrđeno je da povezanost hrane i turizma može povećati broj posetilaca u nekom regionu, produžiti dužinu boravka posetilaca i

povećati stvaranje prihoda (Steinmetz, 2010). Organska poljoprivreda doprinosi razvoju ruralnog turizma ogleđa se u stvaranju posebne tržišne niše. Ekološke farme mogu pružiti iste turističke usluge i objekte kao i konvencionalne poljoprivredne farme, ali dodana vrednost ovom proizvodu daje organski karakter proizvodnje. Znajući da jedu potpuno prirodne proizvode, potrošači su dodatno motivisani da kupuju zdravu hranu (Mutlu 2007). Istraživanje koje je sproveda Borg (2013) takođe je pokazalo da je prva prednost koju organska poljoprivreda može da pruži to što turisti mogu da učestvuju u takvim ruralnim aktivnostima koje organizuju organizacije i poljoprivrednici, iskuse ih u praksi i nauče više o organskom uzgoju na Malti. Čuveni projekat u Turskoj, nazvan „Ta Tu Ta“, uključuje poljoprivrednike koji primaju posetioce u svoj dom u obliku dobrovoljaca na farmama ili turista (Tetik & Girgin, 2017). Sve dok turisti ostaju na farmama, domaćini mogu da zarađuju više prihoda pružajući smeštaj i usluge ishrane. U okviru turističke ponude, hrana je jedan od ključnih faktora za odabir određene destinacije od strane posetilaca. Mnoge zemlje su prepoznale značaj i ulogu hrane u turizmu, pa su kreirale prehrambene strategije, koje istovremeno promovišu određene delove te zemlje, npr. Francuska, Italija i Španija koriste svoju reputaciju hrane/vina za promociju turizma (du Rand & Heath, 2008). Lokalni proizvodi dodaju autentičnost turističkom iskustvu i motivišu posetioce da dođu na neko mesto (Sims, 2009). Proizvodnja hrane bez upotrebe pesticida i drugih hemikalija doprinosi zaštiti zemlje, ljudi i životinja na farmi. Pored konzumiranja organske hrane, rekreativnim aktivnostima, npr. vožnjom bicikla, jahanjem, turisti udišu svež vazduh i na taj način doprinose poboljšanju svog zdravlja (OECD, 1994).

Organski pokret je možda sada dobio mesto u centru pažnje mejnstrim medija. Od 1950-ih, organski proizvođači koji rade na osnovnom nivou su osmislili, testirali i podelili metode proizvodnje. Oni su kodifikovali skup ideja u pionirski sistem upravljanja poljoprivredom najbolje prakse koji se bavi višestrukim vrednostima zajednice. Tržišta niša su postepeno stvarana, obično zasnovana na poverenju i dobroj volji (formalna sertifikacija nije počela sve do 1960-ih i 1970-ih), i često koristeći nove strategije direktnog marketinga kao što su šeme kutija i poljoprivreda koju podržava zajednica. Nakon mnogo godina kada potrošači moraju da traže svoje organske proizvode od nekoliko dobavljača, možda direktno od ruralnih proizvođača, zadatak je sada mnogo lakši sa specijalizovanim prodavnicama hrane i organskim policama u supermarketima, barem u industrijalizovanom svetu. Globalne veze su uspostavljene na svim kontinentima jer se smatra da je organska poljoprivreda efikasna opcija ruralnog razvoja.

Iako se na pokret i dalje gleda sa određenim skepticizmom, koncept organske poljoprivrede ima jaku marketinšku privlačnost, prognoze rasta su skoro sve pozitivne i sugerisano je da je pokret sada industrija. Organska poljoprivreda je jedna od najbrže rastućih agrobiznis sektora u svetu. Štaviše, svaka godina donosi nova recenzirana istraživanja koja pokazuju prednosti i slabosti organske poljoprivrede, što je znak sve većeg interesovanja akademika i finansijskih tela.

Uprkos generalno pozitivnim izgledima, organski pokret se suočava sa nekoliko prepreka dok se širi na međunarodnom nivou. Jedan od pregleda organske poljoprivrede naveo je nekoliko izazova sa kojima se organska poljoprivreda suočava uključujući (Halberg, Alroe, & Kristensen, 2005):

- održavanje održivosti u globalnoj ekonomiji: balansiranje organskih principa sakomercijalnim imperativima;
- održavanje fleksibilnih organskih standarda i procesa sertifikacije za rešavanje pitanja kao što su: očuvanje i regeneracija prirode; pravičan, pristupačan i fleksibilan pristup uslugama sertifikacije; odgovorni radni odnosi i dogovori o zemljištu; dobrobit životinja; novi inputi kao što su „prirodni“ biocidi, izmene zemljišta i GMO; nepotpuna ili nenaučna osnova za uključivanje/isključivanje materijala iz organskih standarda;
- težnja međunarodnog usklađivanja standarda i sertifikacije;
- razvijanje lokalno primenljivih agronomskih rešenja za ograničenja proizvodnje, kao npr. korov, zdravlje životinja i plodnost zemljišta;
- proširivanje istraživačkih aktivnosti u mnogim disciplinama i negovanje integracije znanja;
- očuvanje kvaliteta hrane uz pokušaj povećanja produktivnosti;
- obrazovanje i obuka na svim nivoima za izgradnju kapaciteta, infrastrukture i mreža;
- neadekvatnosti u regulatornim i marketinškim strukturama (npr. označavanje);
- previsoke potrošačke cene i nedosledan kvalitet i dostupnost; i
- uspostavljanje i održavanje kredibiliteta i profesionalizma.

Dobijeni podaci pokazuju da su prepreke razvoju organske poljoprivrede u Crnoj Gori brojne. Još nije počela da živi kao mogućnost za razvoj privatnog posla. Štaviše, omladina se stidi bavljena poljoprivredom, jer im nedostaju informacije i iskustvo o njenom značaju i prednostima koje ona pruža. To je dovelo do visoke stope migracije i deficita mlade radne

snage u ruralnim područjima Crne Gore. Rezultati ovog istraživanja takođe pokazuju da je usitnjavanje gazdinstva jedan od važnih problema razvoja organske poljoprivrede. To utiče na proizvođače da proizvode samo za potrebe domaćinstva. Tržište organskih proizvoda u Crnoj Gori gotovo da i ne postoji. Vladina podrška manjim proizvođačima organske hrane je nedovoljna. Seoska domaćinstva se ne promoviraju na odgovarajući način, dok domaći organski proizvodi nisu zaštićeni, uvozni proizvodi su znatno jeftiniji. Istovremeno, nedovoljno obrazovanje o organskoj poljoprivredi radne snage na porodičnim gazdinstvima je sigurno još jedan od uzroka stagnacije organske poljoprivrede.

U posmatranom uzorku, 82.4% ispitanika smatralo je da ruralni turizam može doprineti razvoju tržišta organskih proizvoda. Organski proizvodi se najčešće prodaju u prodavnicama zdrave hrane, ali snabdevanjem lokalnih restorana i hotela poljoprivrednici će turistima omogućiti da jedu organsku hranu u okviru restoranske i hotelske ponude. Mnogi turisti imaju priliku da kupe organske proizvode zahvaljujući prodavcima pored puta. Seoska domaćinstva mogu proširiti tržište organskih proizvoda pružajući turistima mogućnost da jedu obroke pripremljene od organskog voća i povrća iz sopstvenih voćnjaka i bašta.

Prednosti i mogućnosti za organsku poljoprivredu: pružanje ekoloških usluga, kao što su zaštita useva, stabilnost prinosa i otpornost sistema; smanjenje hemijskih ostataka u hrani i životnoj sredini; ekonomski učinak je često ekvivalentan konvencionalnoj poljoprivredi; visoki standardi dobrobiti životinja; pouzdani i kredibilni procesi postavljanja standarda i seme sertifikacije; dinamički pregled politika i standarda; snažna potražnja potrošača i prepoznatljivost brenda; potencijal za kooperativni ruralni i regionalni razvoj (Halberg, Alroe & Kristensen, 2005). Rezultati dobijeni istraživanjem pokazali su da 85.3% ispitanika smatra da bi organska poljoprivreda mogla da ima pozitivan uticaj i da dovede do povećanja broja turista. Naime, organska poljoprivreda u ruralnom turizmu predstavlja novu tržišnu nišu. Mogućnost konzumiranja isključivo organske hrane zadovoljava posebne turističke preferencije, pa je njihov broj znatno povećan (Privitera, 2010). Mogućnost obrazovanja o organskoj proizvodnji direktno na farmi novo je iskustvo za turiste, što ih dodatno motiviše da dođu i prenoće (Tetik & Girgin, 2010). Proizvodnja tipičnih organskih proizvoda doprinosi identitetu i autentičnosti nekog područja, što utiče na povećanje turističkog interesovanja za ovu destinaciju.

Ruralna područja širom sveta bila su podložna veoma intenzivnim i višesmernim transformacijama poslednjih decenija, koje utiču na njihovu socio-ekonomsku i funkcionalnu,

kao i prostornu strukturu. Ovi fenomeni se mogu povezati sa procesima, kao što su urbanizacija ili globalizacija, uključujući između ostalog globalno tržište i svetske programe finansiranja (šeme finansiranja EU, Svetska banka), itd. Raznovrsnost i složenost faktora specifičnih za lokaciju, kao što su društveni i teritorijalni kapital, mogu da modifikuju lokalni odgovor na globalne procese i doprinose napredovanju polarizacije ruralnih područja (Wesolovska, 2018). Kao rezultat toga, brzi razvoj ruralnih područja u nekim regionima je suprotstavljen opadanju drugih područja; ovo se može opisati kao polarizacija trenutnih društveno-ekonomskih procesa u ruralnim područjima (Li, Westlund & Liu, 2019). Posebno visok tempo nedavnih transformacija može se uočiti u ruralnim područjima u zemljama centralne i istočne Evrope od njihove političke i društveno-ekonomske tranzicije kasnih 1980-ih (Skokanova, Faltan & Havlíček, 2016). Propadanje ruralnih područja može se tumačiti u širem kontekstu marginalizacije i periferizacije. Iako ovi negativni procesi mogu da utiču i na urbana i na ruralna područja, u ruralnim su obično izraženiji zbog njihove tradicionalne monofunkcionalnosti i ograničene dostupnosti drugih ekonomskih mogućnosti u odnosu na urbana područja. I marginalizacija i periferizacija su veoma složene pojave, o kojima se raspravljalo i definisalo na mnogo različitih načina. Marginalizacija je obično povezana sa nedostatkom različitih aspekata, kao što su nedostatak resursa, pristupa, odnosa, kulturne integracije, adaptacije itd., što može dovesti do nerazvijenosti i ekonomskih, društvenih, političkih i/ili kulturnih nedostataka (Pelc, 2017). Periferije se odnose na dobro uspostavljen koncept centar-periferija, koji uključuje i fizički aspekt pristupačnosti (geografski centar/periferija) kao i ekonomske i društvene odnose između jezgra i drugih oblasti (Penzes, 2013). U ovom kontekstu, periferija nije povezana samo sa udaljenošću područja, već i sa njegovim složenim socio-ekonomskim vezama sa centrom, a posebno sa pristupom različitim javnim uslugama (Salvatore, Chiodo & Fantini, 2018). Takav konceptualni, a ne teritorijalni pristup bio je osnova za predlaganje koncepta unutrašnjih periferija, koji proširuje tradicionalnu percepciju perifernih regiona kao udaljenih područja. Regioni klasifikovani kao periferije često su svedoci brojnih problema, kao što su depopulacija, starenje, iseljavanje, slabo tržište rada, odlazak na posao i slaba infrastruktura (Humer, 2018). Međutim, periferije i posebno pogranična područja takođe mogu imati veliki potencijal kada su u pitanju njihovi prirodni resursi, što zauzvrat može doprineti razvoju turizma u pograničnim i prekograničnim oblastima (Wieckowski, 2018).

Depopulacija se posebno često pominje kao jedna od glavnih komponenti marginalizacije i periferizacije, a može se tumačiti i kao uzrok i posledica ovih negativnih

trendova. To je primer negativne povratne informacije koja je već pogodila mnoge regione širom sveta, uključujući i Evropu, i samu Crnu Goru. Depopulacija se primećuje u ruralnim oblastima, u većoj meri u odnosu na urbane oblasti. Ekstremne stope odliva stanovništva primećene su uglavnom u brdima i planinama, polusušnim područjima, u pograničnim regionima i svim oblastima klasifikovanim kao periferije, uključujući unutrašnje periferije. Depopulacija je povezana kako sa nepovoljnim socio-ekonomskim uslovima tako i sa teškim fizičkim okruženjem, uključujući ograničenu dostupnost zbog topografije i nepovoljne uslove za tradicionalne ekonomske aktivnosti kao što su poljoprivreda (klima, zemljište, padine) (McLeman, 2011).

Pojava gore navedenih i visoko povezanih procesa može rezultirati klasifikacijom nekih područja kao problematičnih regiona, što se obično odnosi na ruralna područja. Brojne studije se fokusiraju na ove problematične regione, pokušavajući da predlože rešenja i nove puteve razvoja za manje privilegovana ruralna područja, kao što su turizam, revitalizacija napuštenih sela, očuvanje i promocija nasleđa u depopulacijskim područjima, modernizacija poljoprivrede i multifunkcionalni ruralni razvoj. Najčešći predlog za ruralna područja su koncepti multifunkcionalne tranzicije ruralnih područja, uključujući razvoj turističkih usluga i novu ruralnu paradigmu.

Savremeni procesi koji se dešavaju u ruralnim područjima u Crnoj Gori prate opšte svetske trendove i deluju u dva različita pravca. S jedne strane, mnoga područja postepeno depopulacija, s druge strane – neka druga ruralna područja prolaze kroz transformaciju vezanu za procese obnova, revitalizaciju ili suburbanizaciju. Višesmerni karakter promena u ruralnim područjima posebno je primetan u planinskim predelima, gde je u mnogim selima dinamika depopulacije veoma visoka zbog otežanih uslova privređivanja i simptoma periferizacije i marginalizacije u većini njihovih aspekata prikazanih u tekstu. Istovremeno, međutim, ova područja su atraktivna za razvoj turizma što rezultira izgradnjom novih rekreativnih objekata i infrastrukture.

Međutim, prilično je retko da bi područja koja su zbog dugotrajne depopulacije i ekonomske recesije ranije klasifikovana kao problematična regiona pokazala bilo kakve simptome lokalnog oživljavanja društveno-ekonomskih procesa. Takvi simptomi su posebno iznenađujući u selima koja su se ranije smatrala nestalim ili napuštenim, što je na primer slučaj nekih veoma depopulacijskih regiona u Portugalu (Filipe & Mascarenhas, 2011), Italiji (Di Figlia, 2016) ili Turskoj (Guler & Kahya, 2019), gde su ranije napuštena sela trenutno

revitalizovana uglavnom u turističke svrhe. Takvi procesi su takođe identifikovani u regionima u Crnoj Gori, koji su godinama bili klasifikovani kao problematični. Depopulacija je bila jedan od glavnih faktora koji je doprineo svrstavanju većeg dela ruralnih područja Crne Gore kao problematičnog regiona, a drugi kriterijumi su uključivali: starenje stanovništva, dotrajnost zgrada, nezaposlenost, zagađenje životne sredine. Trenutno, međutim, u nekim ruralnim područjima Crne Gore dolazi do lokalnog javljanja mnogih društveno-ekonomskih fenomena. Oni obuhvataju razvoj novog stanovanja, turističke infrastrukture, malog preduzetništva, stvaranje novih seoskih zajednica i raznovrsnu građansku aktivnost uključujući formiranje lokalnih organizacija i udruženja. Stoga se postavlja pitanje da li se aktuelni procesi koji se odvijaju na problemskom području mogu označiti kao oživljavanje sela i da li postoji čvrst zaokret u trendovima depopulacije i ekonomskog nazadovanja?

Termin oživljavanje je ovde namerno upotrebljen da bi se istakla razlika između koncepta revitalizacije ili obnove sela. Aktuelne transformacije pokazuju da postoje novi trendovi lokalnog razvoja u nekadašnjim depopulacijskim područjima. Ova zapažanja su mogu biti inspiracija za pokušaj identifikovanja novih procesa na sveobuhvatniji način. Oživljavanje sela može se definisati kao selo, koje je – nakon mnogo godina depopulacije i recesije koja je dovela do značajnog ili čak potpunog propadanja – nedavno iskusilo neke simptome oživljavanja, uključujući njegove različite aspekte: demografske, ekonomske, funkcionalne, socijalne i prostorne/pejzažne. Ono što je takođe važno, procesi oživljavanja su obično spontani fenomeni odozdo prema gore i u većini slučajeva nisu deo organizovanih, odozgo nadole programa ili velikih projekata, kao što su revitalizacija ili obnova. Kada je u pitanju oživljavanje sela, 86.1% ispitanika se izjasnilo da je neophodno oživljavati sela u Crnoj Gori. U ovom slučaju, oživljavanje uključuje zaustavljanje migracija iz sela u gradove i pokretanje poljoprivredne proizvodnje. Oživljavanje bi doprinelo rešavanju problema nezaposlenosti sa kojim se stanovništvo Crne Gore suočava u dužem vremenskom periodu. Međutim, glavni problem je što mlade ljude uopšte ne zanima seoski život i bavljenje poljoprivrednim aktivnostima. Čak su i oni koji su rođeni i odrasli na selu u potpunosti isključili ovu mogućnost kao mogućnost zaposlenja. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da ispitanici smatraju da organska poljoprivreda ima veliki potencijal da stvori novi turistički proizvod i obezbedi novo radno mesto. Međutim, organska proizvodnja u Crnoj Gori je još uvek na početku. Prema podacima Monteorganica (kompanije za kontrolu i izdavanje

sertifikata u organskoj poljoprivredi u Crnoj Gori), registrovano je preko 450 organskih proizvođača, a više od 160 je u Bijelom Polju (Monteorganica, 2021).

7. ZAKLJUČAK

Ruralni turizam, iako još uvek samo manjinsko turističko tržište, daje dragocjen doprinos ruralnim ekonomijama. Njegov doprinos može se izraziti ne samo u finansijskom smislu, već i u smislu radnih mesta, doprinosa očuvanju finansiranja, podsticanja usvajanja novih radnih praksi i ubrizgavanja nove vitalnosti u ponekad oslabljene ekonomije. Potencijalno ruralni turizam obećava neke od sledećih koristi za ruralni razvoj:

- Zadržavanje posla – Novčani tokovi ruralnog turizma mogu pomoći zadržavanju posla u uslugama kao što su maloprodaja, transport, ugostiteljstvo i medicinska nega. Takođe može pružiti dodatni prihod poljoprivrednicima, a u nekim slučajevima i šumarima i ribarima. Zadržavanje posla nije toliko politički glamurozno koliko otvaranje novih radnih mesta, ali je, pomažući održivost malih zajednica, presudno za opstanak marginalnih područja;
- Otvaranje novih radnih mesta – Otvaranje novih radnih mesta obično se javlja u hotelijerstvu i ugostiteljstvu, ali se takođe može odvijati u transportu, maloprodaji, itd. Otvaranje novih radnih mesta razlikuje u zavisnosti od tipa preduzeća. Smeštaj u seoskim kućama i noćenje sa doručkom mogu stvoriti veliki broj radnih mesta zavisno od prihoda od turizma. Efekti stvaranja radnih mesta manje su izraženi u hotelima i kamp prikolicama/kampovima;
- Nove poslovne mogućnosti – Turizam stvara nove mogućnosti za industriju. Čak i ona ruralna preduzeća koja nisu direktno uključena u turizam mogu imati koristi od turističkih aktivnosti kroz razvijanje bliskih odnosa sa turističkim objektima, gde se lokalna hrana može koristiti kao deo turističke ponude na lokalitetu. Ruralni turizam olakšava širenje komplementarnih preduzeća poput benzinskih pumpi i novih preduzeća su stvorena da udovolje turističkim potrebama za ugostiteljskim uslugama, rekreativnim aktivnostima i umetnošću/zanatima;
- Prilike za mlade – Turistička industrija se često promovise kao uzbudljiva i rastuća industrija pogodna za energiju i entuzijazam mladih ljudi. Mogućnosti za karijeru poboljšane su mogućnostima za obuku i direktno uključivanje u vođenje turističkih preduzeća, posebno onih u malim zajednicama;
- Diverzifikacija zajednice – Diverzifikacija zajednice je važna aktivnost u mnogim brdskim i klimatski marginalnim regionima. Šumski regioni su pretrpeli ozbiljne socijalno-ekonomske probleme poslednjih godina, delom zbog mehanizacije seče i

prerade drveća, a delom zbog pada cena usled smanjene potražnje drveta. Ruralni turizam može pomoći šumarstvu diverzifikacijom izvora prihoda za šumske zajednice ako se ostvare i razviju posebne osobine šumskog okruženja za rekreativnu upotrebu;

- Ruralni turizam poboljšava i revitalizuje ponos zajednice – Turizam podstiče usklađenost sa idealnom slikom zajednice što može rezultirati rastom ličnih veza i solidarnošću zajednice. Stoga se osnova solidarnosti zajednice prebacuje sa zajedničke kulturne pozadine na zajedničku sliku. Sadržaji igraju osnovnu ulogu u oblikovanju identiteta i ponosa zajednice, tako da potencijal turizma za unapređenje objekata i sadržaja ima pozitivne implikacije na ponos zajednice, posebno ruralni muzeji kao važno skladište ruralne kulture;
- Očuvanje ruralne kulture i nasleđa – U ruralnom turizmu, osećaj mesta je osnovni element kako u osećanjima turista, tako i u zajednici domaćina zbog čega je područje privlačno za posetu i život. Ovaj osećaj mesta delimično se održava kroz ruralne muzeje koji igraju ulogu vitalna uloga u očuvanju nasleđa;
- Povećanje prodaje umetničkih zanata – Umetnost i zanat imaju posebno mesto u kulturnoj baštini regiona i naroda. Mnogi komentatori primećuju da turizam može pomoći umetnosti i zanatima, prepoznavanjem njihove važnosti i kupovinom zanatskih proizvoda. Podrška između umetnosti i turizma može biti dvosmeran proces. Mnoge zajednice sada koriste festivale umetnosti i zanata kao marketinški mehanizam kojim podstiču posetioce da dođu u njihova područja;
- Očuvanje pejzaža – Očuvanje pejzaža postalo je sve važniji oblik zaštite nasleđa. Predeo je od presudnog značaja za ruralni turizam, ali je, jednako tako, upotreba posetilaca od vitalnog značaja za industriju očuvanja predela. Korišćenje posetilaca donosi političke koristi, može doneti ekonomske dobitke i može obezbediti posao u održavanju i popravljanju tradicionalnih pejzaža koje nose rekreativne aktivnosti;
- Poboljšanje životne sredine – Poboljšanju životne sredine kao što su šeme za popločavanje sela i regulaciju saobraćaja, kanalizaciju i odlaganje smeća mogu pomoći prihodi od turizma i politički pritisci od strane Ministarstva ekologije, prostornog planiranja i urbanizma. Ovo pomaže u razvoju ponosa na mesto, važno je za zadržavanje postojećeg stanovništva i preduzeća i za privlačenje novih preduzeća i porodica;
- Istorijsko izgrađeno okruženje – Istorijsko izgrađeno okruženje može imati koristi od ruralnog turizma na dva načina. Mnoga istorijska imanja sada naplaćuju ulaz kako bi

održavala svoje tkanine i okolne vrtove i parkove. Drugo, postoje važne zgrade iz prošlosti koje su postale suvišne. Na primer, poljoprivredne zgrade su postale premale za modernu opremu, dok su železničke stanice izgubile vozove. Turistička industrija obično može koristiti ove suvišne zgrade profitabilno i maštovito: one same mogu postati atrakcije.

Istovremeno, širok spektar koristi identifikovan je kao potencijalni ishod povezan sa promocijom razvoja agroturizma. Iz perspektive poljoprivredne industrije, agroturizam se smatra sredstvom za: proširenje poljoprivrednih poslova; korišćenje proizvoda zasnovanih na farmama na nove i inovativne načine; poboljšanje tokova prihoda sa farmi; razvoj novih tržišnih niša na tržištu; povećanje svesti o lokalnim poljoprivrednim proizvodima; sve veće uvažavanje značaja održavanja upotrebe poljoprivrednog zemljišta; usmeravanje dodatnih prihoda na farmi direktno na članove porodice koji bi inače morali da rade van farme; davanje podsticaja za nadogradnju životnih i radnih površina na farmama, kao i objekata za razonodu; pružanje mogućnosti za sticanje menadžerskih veština i preduzetničkog duha, i povećanje dugoročne održivosti za poljoprivredno poslovanje.

Na početku istraživačkog dela postavljena je glavna hipoteza koja glasi: Ruralni turizam i poljoprivreda doprinose održivom razvoju Crne Gore. Na osnovu rezultata dobijenih istraživanjem zaključuje se da je ova hipoteza dokazana, s obzirom da se 86.7% ispitanika izjasnilo da ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore, i da se 79.4% ispitanika izjasnilo da poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore.

Prva pomoćna hipoteza koja glasi: Ne poseduju svi ljudi iste asocijacije na pojam održivog razvoja, dokazana je, s obzirom da se 29.4% ispitanika izjasnilo se da im je ekoturizam asocijacija na pojam održivog turizma, dok se 22.2% izjasnilo da im je asocijacija turizam baziran na prirodi, 21.6% ispitanika da im je asocijacija zeleni turizam, 11.8% ispitanika da im je asocijacija odgovorni turizam, 9.2% ispitanika da im je asocijacija turizam malog uticaja, i 5.9% ispitanika da im je asocijacija humani turizam.

Druga pomoćna hipoteza koja je glasila: Prirodni resursi imaju najveći značaj za razvoj održivog turizma, dokazana je, s obzirom da se 52.2% ispitanika izjasnilo da prirodni resursi imaju najveći značaj za razvoj održivog turizma.

Treća pomoćna hipoteza koja je glasila: Postoji mogućnost za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori, je dokazana, s obzirom da se 90% ispitanika izjasnilo da postoje mogućnosti za boljim rezultatima.

Čak 135 (90%) ispitanika se izjasnilo da postoje mogućnosti za boljim rezultatima održivog turizma u Crnoj Gori, dok se 15 (10%) ispitanika izjasnilo da nisu sigurni.

Četvrta pomoćna hipoteza koja je glasila: Razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije, je dokazana s obzirom da se 65% ispitanika izjasnilo da razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije.

Peta pomoćna hipoteza koja je glasila: Postoji visok stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja, dokazana je, s obzirom da se 90.7% ispitanika izjasnilo se da postoji visok stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja.

Šesta pomoćna hipoteza koja je glasila: Ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima, dokazana je, s obzirom da se 92% ispitanika izjasnilo se da ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima.

U kombinaciji sa poljoprivredom, turizam ima veliki potencijal da poveća prihode lokalnog stanovništva, stopu zaposlenosti i veći broj mlade radne snage u ruralnim područjima, kao i da smanji migraciju u gradove i uvoz poljoprivrednih proizvoda. Da bi se premostio jaz između severnog i južnog regiona, potrebno je obogatiti ponudu i razviti proizvode koji će motivisati turiste da uživaju u Crnoj Gori i van glavne sezone. Posetiocima treba pružiti priliku da otkriju lepote crnogorskih sela, njihovu tradiciju i kulturu. Što se tiče razvoja poljoprivrede, seoskim domaćinstvima treba pružiti finansijsku, obrazovnu i stručnu pomoć. Da bi se mladi približili poljoprivredi uopšteno i organskoj poljoprivredi i podstakli da razvijaju privatni posao, potrebno je pružiti im mogućnost da posećuju farme i prisustvuju javnim događajima o poljoprivredi i organskoj poljoprivredi. Nacionalna televizija i Internet su najmoćniji promotivni kanali koje treba iskoristiti za promenu potrošačkih navika i promociju seoskih domaćinstava. Poljoprivreda, a naročito organska, može biti lek za oživljavanje zapuštenih ruralnih područja u Crnoj Gori i odlična prilika za seoska domaćinstva da razviju privatni biznis.

Glavni faktori razvoja ruralnog turizma su sledeći: izuzetno prirodno nasleđe u crnogorskim ruralnim područjima, koncentrisano na maloj teritoriji; visoko razvijeni turizam u Crnoj Gori, koji može stvoriti ogromne koristi i za ruralni turizam; intenzivan razvoj poljoprivrede i veća podrška iz agro budžeta, što podstiče dalju diverzifikaciju i ruralnu ekonomiju; mladi i obrazovani Crnogorci kao i došljaci u ruralnim područjima koji razvijaju

seoski turizam na nov i kreativan način; opšta pozitivna percepcija ruralnog načina života i ruralnosti u Crnoj Gori. Glavne atrakcije ruralnog turizma su: dobro očuvano ruralno kulturno nasleđe; gastronomija - vrlo bogata, raznolika i kreativna; predeo i prirodno nasleđe u svim ruralnim oblastima; nacionalni parkovi kao posebne atrakcije; Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO), UNESCO-ov Program za čoveka i biosferu (MAB) i druga zaštićena područja u Crnoj Gori; mogućnost poseta drugim neseoskim atrakcijama u Crnoj Gori (npr. Kotor, Ada, Plantaže, Tara, Skadarsko jezero, itd.).

Ruralni turizam nudi nekoliko koristi za ruralnu ekonomsku diverzifikaciju, ali najvažnije su: ruralni turizam kao distributivni kanal i ruralni turizam kao sredstvo efikasne valorizacije prirodnog/kulturnog nasleđa u ruralnim oblastima. Ipak, ključni problemi u ruralnim područjima i ruralnom turizmu su sledeći: niska konkurentnost ključnih ekonomskih sektora u ruralnim područjima (poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo, prehrambeni sektor, ruralni turizam, usluge); nerazvijena elementarna infrastruktura u ruralnim oblastima, otežava pristup stanovništva i poslovnih subjekata javnim institucijama (telekomunikacije, transport, obrazovanje i zdravstvene ustanove, itd.); depopulacija ruralnih područja i nepovoljna starosna i polna struktura ruralnog stanovništva; nizak nivo obrazovanja ruralnog stanovništva; neaktivnost ili odsustvo regionalnih i lokalnih institucija zaduženih za ruralni razvoj; neadekvatna koordinacija između javnih institucija i lokalnih zajednica u ruralnim područjima, što rezultira neadekvatnim uključivanjem lokalne samouprave i lokalnih zajednica u pokretanju, usvajanju i sprovođenju politike ruralnog razvoja.

Za područje konkurentnosti neophodni su efikasnija politika i okvir kako bi se povećala konkurentnost poljoprivrede i poljoprivredne prerade na nacionalnom, regionalnom i globalnom tržištu; povećanje prosečne veličine i smanjenje usitnjavanja poseda sveobuhvatnim naporima za konsolidaciju zemljišta, adekvatnom zemljišnom politikom i grupama proizvođača; poboljšanje transfera tehnologije i sistema inovacija kroz poboljšane usluge savetodavstva i sistem transfera tehnologije, uključujući podršku kompetencijama i kvalifikacijama poljoprivrednika sa profesionalnošću, iskustvom i poverenjem u modernu ekonomiju; i poboljšanje organizacije lanaca vrednosti od poljoprivrednika do potrošača, čineći da poljoprivrednik izađe na tržište.

Ključne pravne preporuke su stvaranje okvira koji poboljšava životni standard u ruralnim područjima: kroz unapređenje osnovnih usluga (putna, vodovodna i energetska infrastruktura; zdravstvene, socijalne, kulturne ustanove i druge); diverzifikacijom aktivnosti

koje donose prihod i mogućnostima koje osiguravaju ekonomsku i socijalnu koheziju između ruralnih i urbanih područja; pružajući mogućnosti za zapošljavanje i trajni izvor prihoda za značajan deo stanovništva, i doprinoseći borbi protiv siromaštva i depopulacije; kroz sve značajniju integraciju razvoja turizma i poljoprivrednog razvoja, iskorišćavanjem širokog spektra domaćih proizvoda kroz promociju nacionalne kuhinje; kroz očuvanje prirode, tradicije i kulturnog nasleđa sela.

Poljoprivredni sektor je postavljen na stabilan put ka tome da postane konkurentan sektor koji proizvodi visokokvalitetne proizvode, pružajući stabilan izvor prihoda poljoprivrednim proizvođačima. Pokretačka je snaga u stvaranju novih mogućnosti za zapošljavanje u ruralnim područjima zasnovanim na znanju, korišćenju najboljih praksi, inovacijama i očuvanju prirodnih resursa i održivim ruralnim područjima koja pružaju ekonomske aktivnosti i mogućnosti zapošljavanja, socijalne inkluzije i kvaliteta života za stanovnike ruralnih područja. Da bi se postiglo gore pomenuto, neophodna su poboljšanja za sledeće sektore: dalje unapređenje obrazovanja za operatere u poslovima ruralnog turizma na univerzitetima; efikasnija i delotvornija saradnja između ministarstava i agencija u oblasti ruralnog turizma; poboljšanje institucionalnog razvoja i osiguravanje regulatornog razvoja i sprovođenja; poboljšanje međuministarske saradnje u rešavanju identifikovanih izazova i unapređenje saradnje sa lokalnim samoupravama; kao glavni institucionalni igrač za ruralna pitanja, lokalna uprava i zvaničnici moraju uložiti više napora u obezbeđivanje bolje infrastrukture u ruralnim oblastima, u saradnji sa vladom.

Ključne preporuke za svest i učešće javnosti su: dalja promocija ruralnog nasleđa i kulturnog identiteta naših sela i načina života među meštanima i urbanim stanovnicima; intenzivnije promovisanje mogućnosti za odmor na selu ili dnevnih izleta u zemlji, kako bi se stimulisale nove posete i prihodi za ruralna područja; bolja koordinacija i uključivanje nevladinih organizacija u područje aktivnosti koje podržavaju život i proizvodnju u ruralnim područjima; efikasna saradnja sa medijima u smislu ruralnog turizma i promocije proizvoda; razvoj kreativnih planova komunikacije koji će uključiti influensere i društvene medije.

Ključne preporuke u regionalnim inicijativama su: razvoj proizvoda koji bi mogli biti konkurentni na ključnim globalnim ciljnim tržištima; diverzifikacija i specijalizacija zasnovana na regionalnim turističkim resursima; efikasnije korišćenje regionalne izlazne turističke potražnje/tržišta za podsticanje ruralnog turizma u regionu; podsticanje stvaranja, diverzifikacije i razvoja ruralnih aktivnosti i programa na regionalnom nivou (npr.

prekogranične ideje), kroz podršku investicijama u diverzifikaciju poljoprivrednih gazdinstava i razvoj nepoljoprivrednih aktivnosti poput ruralnog turizma.

LITERATURA

1. Agapito, D., Mendes, J. & Pinto, P. (2012). The rural village as an open door to nature-based tourism in Portugal: The Aldeia da Pedralva case. *Tourism*, 3(60), 325-333.
2. Aguilo, E., Alegre, J. & Sard, M. (2005). The persistence of the sun and sand tourism model. *Tourism Management*, 26(2), 219-231.
3. Alexander, N. & McKenna, A. (1998). Rural Tourism in the Heart of England. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 10(5), 203-207.
4. Almeida-García, F., Pelaez-Fernandez, M. A., Balbuena-Vazquez, A. & Cortes-Macias, R. (2016). Residents' perceptions of tourism development in Benalmádena (Spain). *Tourism Management*, 54, 259–274.
5. Andereck, K. L., Valentine, K. M., Knopf, R. C. & Vogt, C. A. (2005). Residents' perceptions of community tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 32(4), 1056–1076.
6. Andereck, K. L., Valentine, K. M., Vogt, C. A. & Knopf, R. C. (2007). A cross-cultural analysis of tourism and quality of life perceptions. *Journal of Sustainable Tourism*, 15(5), 483–502.
7. Andereck, K. L. & Nyaupane, G. P. (2011). Exploring the nature of tourism and quality of life perceptions among residents. *Journal of Travel Research*, 50(3), 248–260.
8. Androshchuk, L. & Chernenko, N. (2016). The economic and mathematical analysis of migration of employable population as a factor of national modernization in crisis. *Eastern Journal of European Studies*, 7, 35–47.
9. Anthopoulou, T., Iakovidou, O., Koutsouris, A. & Spilanis, I. (1998). Spatial and developing dimensions of agritourism in Greece. In *Proceedings of the fifth Hellenic congress of agricultural economics*, Athens, 485-501.
10. Aubert, A., Jonas-Berki, M. & Marton, G. (2013). Tourism index as an indicator of the intensity of tourism. *Acta geographica Slovenica*, 53, 344–355.
11. Aquino, R., Luck, M. & Schanzel, H. (2018). A conceptual framework of tourism social entrepreneurship for sustainable community development. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 37, 23-32.

12. Ayoo, C. (2007). Community-based natural resource management in Kenya. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 18, 531-541.
13. Babović, A., Babović, A. i Babović, A. (2015). Razvoj ruralnog turizma u Crnoj Gori. *BizInfo*, 6(1), 79-90.
14. Bac, D.P. (2008). A history of concept od sustainable development: Literature review. *Annals of the University of Oradea, Economic Science Series*, 17(2), 576-580.
15. Baker, S. (2006). *Sustainable development*. London: Rotledge.
16. Baker, M. & Mearns, K. (2017). Applying sustainable tourism indicators to measure the sustainability performance of two tourism lodges in the Namib Desert. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 6(2), 1-22.
17. Bahrami, R. & Noori, K. (2013). Analysis of the role of tourism and its impact on rural development (case study of the central part of Marivan). *The Technical Journal of Engineering and Applied Sciences*, 3, 1074–1080.
18. Bansal, S.P. & Guatam, P. (2007). *Sustainable Tourism Development: A Himalayan Experience*. Delhi: Sustainable Tourism Development: A Himalayan Experience.
19. Barbieri, C. & Mshenga, P.M. (2008). The role of the firm and owner characteristics on the performance of agritourism farms. *Sociologia Ruralis*, 48(2), 166-183.
20. Barberi, C. (2009). *La Rivincita Delle Campagne*. Roma: Donzelli.
21. Barbieri, C. (2013). Assessing the sustainability of agritourism in the US: A comparison between agritourism and other farm entrepreneurial ventures. *Journal of Sustainable Tourism*, 21(2), 252-270.
22. Barbieri, C., Xu, S., Gil Arroyo, C. & Rozier R. S. (2015). Agritourism, farm visit, or . . . ? A branding assessment for recreation on farms. *Journal of Travel Research*, 54(1), 1-15.
23. Barke, M. & Eden, J. (2001). Co-operatives in Southern Spain; their Development in the Rural Tourism Sector in Andalucia. *International Journal of Tourism Research*, 3, 199-210.
24. Bartoluci, M. (1981). Ocjena ekonomskih efekata sportske rekreacije u turizmu s posebnim osvrtom na Jadranski turizam Jugoslavije. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilista u Zagrebu.
25. Baum, S. (2011). The tourist potential of rural areas in Poland. *Eastern Europe Countries*, 17, 107–135.
26. Bauer, J. & Herr, A. (2004). Hunting and fishing tourism. In: Higginbottom, K. (eds). *Wildlife Tourism: Impacts and Planning*, 55-75. Altona: Common Ground Publishing.

27. Baumol, W., Litan R. & Schramm C. (2007). *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*. London: Yale University Press.
28. Bazin, G. & Roux, B. (1997). *L'agritourisme: un arout pour les zones ruTales difficiles mediterraneennes?* Paris: Harmattan.
29. Becattini, G. (2015). *La Coscienza Dei Luoghi*. Roma: Donzelli.
30. Bhullar,G. S., Bautze, D., Adamtey, N., Armengot, L., Cicek, H., Goldmann, E., Riar, A., Rüegg, J., Schneider, M. & Huber, B. (2020). *What is the contribution of organic agriculture to sustainable development? A synthesis of twelve years (2007–2019) of the “long-term farming systems comparisons in the tropics (SysCom)”*. FiBL.
31. Binder, M. & Witt, U. (2012) A Criticalnote on the role of the capability approach forsustainability economics. *Journal Socio- Econom*, 41, 721 -725.
32. Chang, J. C. (2011). *The role of Tourism in Sustainable Rural Development: A Multiple Case Study in Rural Taiwan (doctoral thesis)*. Birminham: University of Birmingham.
33. Blažević, I. & Knežević, R. (2006). *Turisticka geografija Hrvatske*. Opatija: Fakultet za turisticke i hotelske menadzment.
34. Bold, V. & Gillespie, S. (2009). The Southern Upland Way: Exploring Landscape and Culture. *International Journal of Heritage Studies*, 15(2-3), 245-257.
35. Bohn, H. & Deacon, R. (2000). Ownership Risk, Investment, and the Use of Natural Resources. *American economic review*, 90(3), 526-549.
36. Boley, B. & Green, G.T. (2015). Ecotourism and natural resource conservation: the ‘potential’ for a sustainable symbiotic relationship. *Journal of Ecotourism*, 36-50.
37. Boley, B.B., McGehee, N. G., Perdue, R. R. & Long, P. (2014). Empowerment and resident attitudes toward tourism: Strengthening the theoretical foundation through a Weberian lens. *Annals of Tourism Research*, 49, 33–50.
38. Bolfek B., Jakičić D. i Lončarić B. (2014). Utjecaj marketinga na razvoj turističkog brenda Slavonije i Baranje. *Ekonomska misao i praksa*, 1, 247-276,
39. Bookbinder, M.P., Dinerstein, E., Rijal, A. & Cauley, H. (1998).Ecotourism's support of biodiversity conservation. *Conservation Biology*,12, 1399-1404.
40. Borg, K. (2013). *The potential of organic farming to promote and develop agri-tourism in the island of Malta*. Malta: University of Malta.
41. Bošković, D. (2003). *Education for the development of village tourism in Montenegro*. Podgorica: Government of the Republic of Montenegro Ministry of Education and Science.

42. Bošković, N. (2016). *Održivo korišćenje prirodnih resursa kao osnova razvoja turizma Srbije*. Kragujevac: Ekonomski fakultet.
43. Brandth, D. & Haugen, M.S. (2010). Doing farm tourism: The intertwining practices of gender and work. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 35(2), 426-446
44. Bramwell, B. & Lane, B. (1993). Sustainable tourism An evolving global approach. *Journal of Sustainable Tourism*, 1, 1-5.
45. Briedenhann, J. & Wickens, E. (2004). Tourism Routes as a Tool for the Economic Development of Rural Areas – Vibrant Hope or Impossible Dream? *Tourism Management*, 25, 71-79.
46. Briggs, S., Sutherland, J. & Drummond, S. (2007). Are hotels serving quality? An exploratory study of service quality in the Scottish hotel sector. *Tourism Management*, 28, 1006–1019.
47. Brodhag, C. & Taliere, S. (2006). Sustainable development strategies: Tools for policy coherence. *Natural Resources Forum*, 30(2), 136-145.
48. Bromley, D. W. (2006). *Sufficient Reason: Volitional Pragmatism and the Meaning of Economic Institutions*. Princeton: Princeton University Press.
49. Brown, L. (2006). *Plan B 2.0: Rescuing a Planet under Stress and a Civilization in Trouble*. New York: W.W. Norton & Company.
50. Brown, T.S., Bergstrom, J.C. & Loomis, J.B. (2007). Defining, Valuing and Providing Ecosystem Goods and Services. *Natural Resources Journal*, 47, 329-369.
51. Buckley, R., Pickering, C. & Weaver, D.B. (2003). *Nature-based tourism, environment and land management*. Oxon: CABI Publishing.
52. Buckley, R. (2006). *Adventure Tourism*. Wallingford: CABI Publishing.
53. Bulatović, D. i Jokić, B. (2018). Značaj i uloga planinarstva za turističku valorizaciju prirodne i kulturne baštine Crne Gore. *Turističko poslovanje*, 21(jun), 37-46.
54. Butler, R. & Clark, G. (1992). Tourism in rural areas: Canada and the United Kingdom. In *Tourism in Rural Areas: Canada and the United Kingdom*. Wallingford: CAB International: Wallingford.
55. Butler, R. Hall, M. & Jenkins, J. (1999). *Tourism and Recreation in Rural Areas*. London: John Wiley and Sons Ltd.
56. Buzuk, M. (2013). *Sustavi upravljanja okolišem*. Split: Kemijsko – tehnološki fakultet.

57. Canoves, G. & Villarino Pérez, M. (2002). Rural tourism, gender, and cultural conservation in Spain and Portugal. In Swain, M.B. & Momsen, J.H. (eds). *Gender/Tourism/Fun (?)*, 90-103. New York: Cognizant Communication Corporation.
58. Cánoves, G., Villarino, M., Priestley, G. & Blanco, A. (2004). Rural Tourism in Spain: an analysis of recent evolution. *Geoforum*, 35(6), 755-769.
59. Canoves, G., Villarino, M., Priestley, G. K. & Blanco, A. (2004). Rural tourism in Spain: An analysis of recent evolution. *Geoforum*, 35, 755–769.
60. Cánoves, G., Herrera Jiménez, L. & Villarino Pérez, M. (2005). Turismo Rural en España: Paisajes Y Usuarios, Nuevos Usos Y Nuevas Visiones. *Cuadernos de Turismo*, 15, 63–76.
61. Carvalho, P. (2004). *The Historical Dimensions of the Relationship between Time and Culture*. Brasil: IGU Commission on the Cultural Approach in Geography.
62. Cavaco, C. (1995). Rural Tourism: The creation of new tourist spaces. In Montarini, A. & Williams, A.M. (eds.) *European Tourism: Regions, Spaces and Restructuring*, 127-149.
63. Cavaco, C. (1999). O turismo rural nas políticas de desenvolvimento do turismo em Portugal. In Cavaco, C.(Coord.). *Desenvolvimento Rural: Desafio e Utopia*, 281-292. Lisboa: CEG.
64. Carpio, C., Wohlgenant, M. & Boonsaeng, T. (2008). The Demand for Agritourism in the United States. *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 33(2), 254-269.
65. Cerić, D. (2016). Overestimating the role of tourism in rural areas on the example of selected regions in Poland and Croatia. *Studia Obszarów Wiejskich*, 43, 73–84.
66. Cerin, P. (2006). Bringing economic opportunity into line with environmental influence: A Discussion on the Coase theorem and the Porter and van der Linde hypothesis. *Ecological Economics*, 56, 209-225.
67. Champion, A. G. & Hugo, G. (2004). *New forms of urbanization: beyond the urban-rural dichotomy*. Ashgate Publishing, Ltd.
68. Chandrasekharan, D. (1997). Proceedings: Electronic Conference on Addressing Natural Resource Conflicts through Community Forestry, January-May 1996. *Community Forestry/FTPP Conflict Management Series*. Rome: FAO.
69. Che, D., Veeck A. & Veeck, G. (2005). Sustaining production and strengthening the agritourism product: linkages among Michigan agritourism destinations. *Agriculture Human Values*, 22(2), 225-234.

70. Choi, H. S. C. & Sirakaya, E. (2005). Measuring residents' attitude toward sustainable tourism: Development of sustainable tourism attitude scale. *Journal of Travel Research*, 43, 380–394.
71. Chon, K. & Evans, M. (1989). Tourism in a Rural Area ñ A Coal Mining Experience. *Tourism Management*, December, 315-321.
72. Chuang, S. T. (2010). Rural tourism: Perspectives from social exchange theory. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 38, 1313–1323.
73. Ciegis, R. & Streimikiene, D. (2005). Integration of Sustainable Development Indicators into Sustainable Development Programmes. *Inzinerine Ekonomika Engineering Economics*, 2, 7-12.
74. Ciegis, R., Ramanauskiene, J. & Markinkus, B. (2009). The Concept of Sustainable Development and its Use for Sustainability Scenarios. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 2, 28-37.
75. Clarke, J. (1996). Farm Accomodation and the Communication Mix. *Tourism Management*, 17(8), 611-620.
76. Clarke, J. Denman, R. Hickman, G. & Slovak, J. (2001). Rural Tourism in Roznava Okres; A Slovak Case Study. *Tourism Management*, 22, 193-202.
77. Clarkson, M.B.E. (1995). A Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance. *The Academy of Management Review*, 20(1), 92-117.
78. Clawson, M. & Knetsch, J. L. (1963). Outdoor recreation research: some concepts and suggested areas of study. *Natural Resources Journal*, 3, 250–275
79. Cloke, P. (2006). Conceptualizing rurality. In: Cloke, P., Marsden, T. & Patrick Mooney, P. (eds). *Handbook of Rural Studies*, 18-28. London: Sage Publication.
80. Cocklin, C., Harte, M., & Hay, J. (1990). Resource assessment for recreation and tourism: a New Zealand example. *Landscape and Urban Planning*, 19, 291–303.
81. Common, M. & Perrings, C. (1992). Towards an ecological economics of sustainability. *Ecological Economics*, 6, 7-34.
82. Constanza, R. & Daly, H. (1992). Natural Capital and Sustainable Development. *Conservation Biology*, 36(1), 37-46.
83. Copp, C. & Ivy, R. (2001). Networking Trends of Small Tourism Businesses in Postsocialist Slovakia. *Journal of Small Business Management*, 39(4), 345-353.
84. Coria, J. & Calfucura, E. (2012). Ecotourism and the development of indigenous communities: The good, the bad and the ugly. *Ecological Economics*, 73, 47-55.

85. Cordente-Rodríguez, M., Mondéjar-Jiménez, J.A. & Villanueva-Álvaro, J.J.(2014). Sustainability of nature: the powerof the type of visitors. *Environmental Engineering and Management Journal*, 13, 2437–2447.
86. Crenna, E., Sozzo, S. & Salaa, S. (2018). Natural biotic resources in LCA: Towards an impact assessment model for sustainable supply chain management. *Journal of Cleaner Production*, 172, 3669–3684.
87. Cresswell, T. (2010). Towards a politics of mobility. *Environment and Planning. Society and Space*, 28, 17-31.
88. Croce, V. (2018). With growth comes accountability: Could a leisure activity turn into a driver for sustainable growth. *Journal of Tourism Futures*, 4.
89. Crouch, G.I. & Ritchie, J.R.B. (1999). Tourism, competitiveness, and societal prosperity. *Journal of Business Research*, 44(3), 137-152.
90. Crvenica, A. (2013). Tourism at Skadar Lake, Montenegro. Podgorica: NGO Green Home.
91. Crust, L., Keegan, R., Piggott, D. & Swann, C. (2011). Walking the Walk: A Phenomenological Study of Long Distance Walking, *Journal of Applied Sport Psychology*, 23, 243-262.
92. Čavlek, N. i Vukonić, B. (2001). *Riječnik turizma*. Zagreb: MASMEDIA.
93. Dabphet, S. (2013). *The key stakeholders in the implementation of sustainable tourism development in two rural towns of Thailand*. Thailand: Faculty of Business, Economics and Communications, Naresuan University.
94. Danziger, S., Israeli, A. & Bekerman, M. (2006). The relative role of strategic assets in determining customer perceptions of hotel room price. *International Journal of Hospitality Management*, 25(1), 129–145.
95. Davies, D.C. & Gilbert, L. (1992). Planning and Marketing of Tourism. A Case Study of the Development of Farm Tourism in Wales. *Tourism Management*, 13(1), 56-63.
96. De Castro, P. (2010). *L'agricoltura Europea e le Nuove Sfide Globali: Instant Book*. Roma: Donzelli.
97. Dedeke, A. (2017). Creating sustainable tourism ventures in protected areas: An actor-network theory analysis. *Tourism Management*, 61, 161-172.
98. Demonja, D. & Ružić, P., 2010. *Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima*. Samobor: Meridijan.
99. Den Breejen, L. (2007). The experiences of long distance walking: A case study of the West Highland Way in Scotland. *Tourism Management*, 28, 1417-1427.

8. Despotović, A., Joksimović, M. & Jovanović, M. (2006). Socio-economic development requirements for agrotourism in Montenegro. *Agriculture & Forestry*, 62(4), 277-286.
9. Deshmukh, M. & Babar, N. (2015). Can Organic Farming Contribute To Sustainable Agricultura Development. *South Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, 2(4), 11-23.
100. Dettori, G.D., Paba, A. & Pulina, M. (2004). *European Rural Tourism: Agrotouristic Firms in Sardinia and Their Life Cycle*. University of Cagliari and Sassari Sardinia: Centre for North South Economic Research.
101. Di Figlia, L. (2016). Turnaround: abandoned villages, from discarded elements of modern Italian society to possible resources. *International Planning Studies*, 21(3), 278–297.
102. Diamantis, D. (1999). The concept of ecotourism: Evolution and trends. *Current Issues in Tourism*, 2, 93-122.
103. Dickinson, J. & Lumsdon, L. (2010). *Slow Travel and Tourism*, Earthwatch, London.
104. Dosi, C. (2000). *Environmental values, Valuation methods and Natural disaster Damage Assessment*. Padova: University of Padova, Department of Economics.
105. Dömpke, S. (2008). *Nacrt temeljne studije za osnivanje Regionalnog parka Delte Bojane*. Berlin: BRL Inženjering.
106. Dowling, R. (1993). *An environmental approach to tourism planning* (doctoral thesis). Murdoch: Murdoch University.
107. Dowling, R. & Fennell, D. (2003). The context of ecotourism policy and planning. In Fennell, D.A. & Dowling, R.K. (eds). *Ecotourism Policy and Planning*, 1–20. Oxon: CABI Publishing.
108. Dowling, R. (2013). Global Geotourism—an Emerging Form of Sustainable Tourism. *Czech Journal of Tourism*, 2(2), 59–79.
109. Downward, P. & Lumsdon, L. (2001). The development of recreational cycle routes: An evaluation of user needs. *Managing Leisure*, 6(1), 50–60.
110. Drpić, D., Kenjić, V. & Milojica, V. (2011). Adaptation of Rural Tourism offer of Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina to the European Union trends. *International Scientific Conference "Regional Cooperation in Europe: Opportunity for the Balkans"*. Dubrovnik.

111. du Rand, G. & Heath, E. (2008). Towards a Framework for Food Tourism as an Element of Destination Marketing. *Current Issues in Tourism*, 9(3), 206-234.
112. Duarte, P. (2010). Evolution of rural tourism in Portugal: a 25 years analysis. *e-Review of Tourism Research (eRTR)*, 8(3),41-56.
113. Duplančić, T., Ujević, T. & Čala, M. (2004). Coastline lengths and areas of islands in the Croatian part of the Adriatic Sea determined from the topographic maps at the scale of 1:25 000. *Geoadria/znanstveni časopis Hrvatskog geografskog društva - Zadar i Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru*, 9(1), 5-32.
114. Dulte, E.H., Damania, R. & Deacon, R.T. (2005). Resource Intensity, Institutions and Development. *World Development*,33, 1029-1044.
115. Duran, D.C. et al. (2015). The Components of Sustainable Development - A Possible Approach.*Procedia Economics and Finance*, 26, 806-811.
116. Dzemydiene, D. (2008). Preface to sustainable development problems in the issue. *Technological and Economic Development of Economy*, 14(1), pp.8-10.
117. Đokić, D., Popović, R., Duletić, P. & Jerkov, S. (2011). *Crna Gora – moja postojbina*. Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore.
118. Đorđević Milošević, S. i Milovanović, J. (2012). *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja. Mala poljoprivredna gazdinstva i ruralni turizam u Srbiji*. Beograad: Fakultet za primenjenu ekologiju Futura.
119. Edgell, D. & Cartwright, M. (1990). How one Kansas Town Used Tourism to Revitalize its Economic Base. *Business America*, November 5, 14-17.
120. Elias, A.A. & Cavana, R.Y. (2000). *Stakeholder Analysis for Systems Thinking and Modelling*. Victoria University of Wellington: School of Business and Public Management.
121. Emanuelsson, A., Ziegler, F., Pihl, L., Sköld, M. & Sonesson, U. (2014). Accounting for overfishing in life cycle assessment: new impact categories for biotic resource use. *International Journal of Life Cycle Assessment*,19(5), 1156–1168.
122. ESCAP, CSIRO, The University of Sydney. (2015). *Integrating the three dimensions of sustainable development: A framework and tools*. New York: United Nations Publication.
123. European Commission. (1995). *Tourism and environment in Europe*. Brussels: European Commission.

124. Eusebio, C., & Carneiro, M. J. (2013). Determinants of tourist-host interactions: An analysis of the university student market. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 13(2), 123-151.
125. Eusebio, C., Kastenholz, E. & Breda, Z. (2014). Tourism and sustainable development of rural destinations: A stakeholders' view. *Revista Portuguesa de Estudos Regionais*, 36, 14–20.
126. EXPEDITIO –Centar za održivi i prostorni razvoj. (2015). *Skadarsko jezero - studija potencijala za održivi prostorni razvoj*. Kotor: EXPEDITIO – Centar za održivi i prostorni razvoj.
127. Fadeeva, Z. (2005). Translation of sustainability ideas in tourism networks: Some roles of cross-sectoral networks in change towards sustainable development. *Journal of Cleaner Production*, 13(2), 175-189.
128. Figueiredo, E. (2008). Imagine there's no rural – the transformation of rural spaces into places of nature conservation in Portugal. *European Urban Regional Studies*, 15(2), 159–171.
129. Figueiredo, E. & Raschi, A. (2012). *Immersed in green? Reconfiguring the Italian countryside through rural tourism promotional materials*. Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
130. Figueiredo, E., Pinto, C., da Silva, D. S. & Capela, C. (2014). No country for old people' Representations of the rural in the Portuguese tourism promotional campaigns. *Ager*, 17, 35-64.
131. Filipe, M. & de Mascarenhas, J. M. (2011). Abandoned villages and related geographic and landscape context: guidelines to natural and cultural heritage conservation and multifunctional valorization. *European Countryside*, 1, 21–45.
132. Fennell, D.A. (2015). *Ecotourism*. London: Routledge.
133. Folgado, J.A., Hernández, J.M. & Campón, A.M. (2011). El turismo gastronómico como atractivo innovador del destino: un estudio empírico sobre rutas gastronómicas españolas. In: *Communication presented at XIII Seminary Luso-Espanhol de Economía Empresarial*, held at Universidad de Évora; 24-25 November 2011.
134. Fox, R. (2007).. Reinventing the gastronomic identity of Croatian tourist destinations. *International Journal of Hospitality Management*, 26(3), 546-559.
135. Demonja D., Katica D. & Mišćin L. (2009). Rural Tourism in Croatia I. *Croatian International Relations Review*, 15(54/57), 1-32.

136. Ferrario, F. F. (1979). The evaluation of tourist resources: an applied methodology. *Journal of Travel Research*, 17(3), 18–22.
137. Freeman, E.R. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Marshfield: Pitman Publishing Inc.
138. Freeman, A.M. (2003). *The measurement of environmental and resources values: Theory and methods*. Washington: Resources for the future.
139. Fleischer, A. & Felsenstein, D. (2000). Support for Rural Tourism. Does it make a difference? *Annals of Tourism Research*, 27(4), 1007-1024.
140. Fredman, P., Wall-Reinius, S. & Grunden, A. (2012). The Nature of Nature in Nature-based Tourism. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 12(4), 289-309.
141. Flanigan, S., Blackstock, K. & Hunter, C. (2014). Agritourism from the perspective of providers and visitors: A typology-based study. *Tourism Management*, 40, 394-405.
142. Gašović, M. (2017). Avanturistički planinski turizam u Crnoj Gori. *Matica*, 70, 429-458.
143. Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana (2009). Prospetto di definizione degli standards minimi nazionali dei servizi e delle dotazioni per la classificazione degli alberghi n. 34, 11 february.
144. Gidakou, I., Xenou, A., Kazazis, E. & Theofilidou, K. (1997). *The Challenge of Women's New Roles In Rural Greece*. Paper presented to the XVII Congress of European Society of Rural Sociology Local Responses to Global Integration: Towards a new era of rural restructuring. Crete, 25-29.
145. Gil Arroyo, C., Barbieri, C. & Rich, S.R. (2013). Defining agritourism: a comparative study of stakeholders' perceptions in Missouri and North Carolina. *Tourism Management*, 37(1), 39-47.
146. Ginaldy, F., Danuso, F., Rosa, Rocca, A. & Bashanova, O. (2012). Agro-energy supply chain planning: A procedure to evaluate economic, energy and environmental sustainability. *Italian J. Agronomy*, 7, 221-228.
147. Goeldner, C.R. & Ritchie, J.R. (2003). *Tourism Principles, Practices, Philosophies*. London: Wiley & Sons Publishing.
148. Goodwin, H. (2008). Tourism, Local economic development, and poverty reduction. *Applied Research in Economic Development*, 5(3), 55-64.

149. Gray, J. (2000). The Common agricultural policy and the re-vention of the rural in the European community. *Sociol. Ruralis*, 40, 30-52.
150. Grgić I., Žimbrek T. i Tratnik M. (2010). Čimbenici iseljavanja seoskog pučanstva u Republici Hrvatskoj. *Agronomski glasnik*, 2(3), 143-162.
151. Grgić I., Zrakić M. i Gudelj-Velaga A. (2015). Agroturizam u Republici Hrvatskoj i nekim državama Europske unije. *Agronomski glasnik*, 1(2), 61-74.
152. Grgić, I., Krznar, S., Hadelan, L. & Zdrakić Sušac, M. (2017). Could rural tourism revitalize rural areas in Croatia? *Agroeconomia Croatica*, 7(1), 98-108.
153. Green, G.P. & Dougherty, M.L. (2008). Local ising link ages for food and tourism: culinary tourism as a community development strategy. *Community Development*, 39(3), 148-158.
154. Gressier, C. (2014). An elephant in the room: okavango Safari hunting as Ecotourism? *Ethnos: J. Anthopol.*, 79(2), 193-214.
155. Gousiou, K., Spilanis, I. & Kizos, T. (2001). Is agrotourism ‘agro’ or ‘tourism’? Evidence from agrotourist holdings in Lesvos, Greece. *Anatolia*, 12(1), 6-22.
156. Guaita Martinez, J.M., Martin Martin, J.M., Salinas Fernandez, J.A. & Morgorrón-Guerrero, H. (2019). An analysis of the stability of rural tourism as a desired condition for sustainable tourism. *Journal of Business Research*, 100, 165-174.
157. Guler, K. & Kahya, Y. (2019). Developing an approach for conservation of abandoned rural settlements in Turkey. *ITU A/Z Journal of the Faculty of Architecture*, 16(1), 97–115.
158. Gunn, C.A. (1988). *Vacationscape-Designing Tourist Regions*. New York: Van Nostrand Reinhold.
159. Gurung, D.B. & Seeland, K. (2008). Ecotourism in Bhutan: Extending its benefits to rural communities. *Annals of Tourism Research*, 35, 489-508.
160. Gyorgyi, P. & Tamas, T. (2017). Approximation schemes for parallel machine scheduling with non-renewable resources. *European Journal of Operational Research*, 258(1), 113-123.
161. Hajimirrahimi, S. D., Esfahani, E., Van Acker, V. & Witlox, F. (2017). Rural second homes and their impacts on rural development: A case study in East Iran. *Sustainability*, 9, 531.

162. Halberg, N., Alrøe, H.F. and Kristensen, E.S. 2005a. Synthesis: perspectives for organic agriculture in a global context. In: Halberg, N., Alrøe, H.F., Knudsen, M.T. and Kristensen, E.S. (eds) *Global Development of Organic Agriculture: Challenges and Promises* (pp. 344–368). Wallingford: CAB International, Wallingford.
163. Hall, D. (1998). Tourism Development and Sustainability Issues in Central and South Eastern Europe. *Tourism Management*, 19(5), 423-431.
164. Hall, M.C. & Page, S.J. (2002). *The Geography of Tourism and Recreation*. Eastbourne: Routledge Taylor and Francis Group.
165. Hall, M.C., Gossling, S. & Scott, D. (2015). *The Routledge Handbook of Tourism and Sustainability*. London: Routledge.
166. Hall, D., Roberts, L. & Mitchell, M. (2016). *New directions in Rural Tourism*. New York: Routledge
167. Hall, M.C. & Page, S.J. (2019). *The Geography of Tourism and Recreation*. London: Routledge.
168. Handl, G. (2012). *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stocholm Declaration), 1972 and the Rio Declaration on Environment and Development, 1992*. United Nations: United Nations Audiovisul Library of International Law.
169. Hanley, N. & Spash, C.L.(1993). *Cost-Benefit Analysis and the Environment*. Hants: Edward Elgar Publishing.
170. Hardi, P. & Zdan, T. (1997). *Assessing Sustainable Development: Principles in Practice*. Winnipeg, Manitoba: International Institute for Sustainable Development.
171. Harris, J.M. (2000). Basic Principles of Sustainable Development. In: Kamaljit, S.B. & Reinmar, S. (eds) *Encyclopedia of Life Support Systems: Dimensions of Sustainable Development*, 21-40. United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO).
172. Harssell, J. (1986). *Tourism an Exploration*. New York: National Publishers.
173. Harvey, M. J., Hunt, J. & Harris, C. C. (1995). Gender and Community Tourism Dependence Level. *Annals of Tourism Research*, 22(2), 349–366.
174. Hearne, R.R. & Salinas, Z.M. (2002). The use of choice experiments in the analysis of tourist preferences for ecotourism development in Costa Rica. *Journal of Environmental Management*, 65, 153-163.

175. Hedberg, C. & do Carmo, R.M. (2012). Translocal ruralism: Mobility and connectivity in European rural spaces. In: Hedberg, C. & do Carmo, R.M. (eds.) *Translocal Ruralism Mobility and Connectivity in European Rural Spaces*, 1-9. Dordrecht: Springer.
176. Holdgate, M. W. (1993). The sustainable use of tropical coastal resources – a key conservation issue. *AMBIO*, 22, 481-482.
177. Holdnak, A. & Pennington-Gray, L.A. (2000). Case Study Florida's Orange Groves. *P&R*, 146- 156.
178. Holden, E., Linnerud, K. & Banister, D. (2014). Sustainable development: Our Common Future revisited. *Global Environmental Change*, 26, 130-139.
179. Holling, C.S. (1994). *An Ecologist View of the Malthusian Conflict*. New York: Oxford University Press.
180. Honey, M., Vargas, E. & Durham, W. (2010). *Impact of tourism related development on the Pacific Coast of Costa Rica: Summary report*. Stanford: Center for Responsible Travel.
181. Hrvatski sabor. (2013). *Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2020. godine*. Zagreb: Hrvatski sabor.
182. Huba, M. (1996). General principles, criteria and indicators of sustainable development for principal development conceptions. In: M. Kozová et al. *Strategic Environmental Assessment as a Tool for Implementation of Environmental Policy and Strategy of Sustainable Development in the Slovak Republic*. Bratislava: Centre of EIA Comenius Univ. MoE SR.
183. Hudson, S. (2003). *Sport and adventure tourism*. New York: The Haworth Hospitality Press.
184. Huggins, R. & Thompson, P. (2015). Entrepreneurship, innovation and regional growth: A network theory. *Small Business Economics*, 45(1), 103-128.
185. Humer, A. (2018). Linking polycentricity concepts to periphery: Implications for an integrative Austrian strategic spatial planning practice. *European Planning Studies*, 26(4), 635–652.
186. Iakovidou, O. (1992). The role of the Women's Agrotourism Co-operatives for promotion of agrotourism in Greece. *Syneteristiki Poria*, 27.
187. Iakovidou, O., Koutsouris, A. & Partalidou, P. (2002). The development of rural tourism in Greece, through the initiative LEADER II: the case of northern and central Chalkidiki. *New Medit*, 4, 32-38.

188. Iakovidou, O., Koutsou, S., Partalidou, M., & Emmanouilidou, M. (2012). Women entrepreneurs in rural Greece: Do they come from the same "neck of the woods"? Locals, daughters-in-law and urban-newcomers. *New Medit*, 11(2), 58–64.
189. Ibanescu, B. (2015). Consequences of peripheral features on tourists' motivation. The case of rural destinations in Moldavia, Romania. *Journal of Settlements and Spatial Planning*, 4, 191.
190. Ignatov, E. & Smith, S. (2006). Segmenting Canadian culinary tourists. *Current Issues in Tourism*, 9(3), 235-255.
191. Ilbery, B., Bowler, I., Clark, G., Crockett, A. & Shaw, A. (1998). Farm Based Tourism as an Alternative Farm Enterprise: A Case Study from the Northern Pennines, England. *Regional Studies*, 32(4), 355-364.
192. Inskeep, E. (1991). *Tourism Planning, An Integrated and Sustainable Development Approach*. New York: Van Nostrand Reinhold.
193. Iorio, M. & Corsale, A. (2010). Rural tourism and livelihood strategies in Romania. *Journal of Rural Studies*, 26, 152–162.
194. Ivanov, S. & Ivanova, M. (2013). *Mass ecotourism vs. Eco mass tourism*. Proceedings of the Sixth Black Sea Tourism Forum, 02nd-04th October, 2013, Varna, Bulgaria, 78-90.
195. Ivona, A. (2021). Rural Tourism and Promotion of Local Development. *Sustainability*, 13, 8854.
196. Jaafar, M., Rasoolimanesh, S. & Lonkin, K. (2015). Tourism growth and entrepreneurship: Empirical analysis of development of rural highlands. *Tourism Management Perspectives*, 14, 17-24.
197. Jamal, T. & Getz, D. (1995). Collaboration Theory and Community Tourism Planning. *Annals of Tourism Research*, 22(1), 186-204.
198. Jenkins, W. (2009). *Berkshire encyclopaedia of sustainability: the spirit of sustainability*. Berkshire: Berkshire Publishing Group.
199. Jovanović, B. (2013). *Nastanak i oblikovanje koncepta održivog razvoja*. Beograd: Centar Tesla.
200. Jovanović, L., Živković, D., Janković, M., Šiljak, V. i Toskić, D. (2019). Significance of sustainable eco-tourism for Serbia's economic development. *Zbornik radova – Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu*, 67(2), 53-67.

201. Jovović, O., Djurović, M. & Jovović, A. (2010). Characteristics of sports recreational tourism in Montenegro. *Sport Mont*, 7(21-22), 290-299.
202. Kahraman, N. & Turkay, O. (2004). *Turizm ve Cevre*. Ankara: Detay Yayıncılık.
203. Kamble, Z. & Bouchon, F. (2014). Tourism Planning and a Nation's Vision: A Review of the Tourism Policy of Sri Lanka. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 44, 229-236.
204. Karampela, S. & Kizos, T. (2018). Agritourism and local development: Evidence from two case studies in Greece. *International Journal of Tourism Research*, 1-12.
205. Kastenholz, E., Carneiro, M. J., Peixeira Marques, C., & Lima, J. (2012). Understanding and managing the rural tourism experience: The case of a historical village in Portugal. *Tourism Management Perspectives*, 4, 207-214.
206. Katnić, A. (2014). *Analiza opcija za upravljanje zaštićenim područjima u Crnoj Gori – finalni izveštaj*. Podgorica: Agencija za zaštitu životne sredine.
207. Kennedy, J. (2015). The Socioeconomic Determinants of Natural Resource Conflict: Minerals and Maoist Insurgency in India. *Journal Society & Natural Resources*, 28(2), 149-164.
208. Kim, H. J. & Chen, M. H. (2006). Tourism expansion and economic development: The case of Taiwan. *Tourism Management*, 27, 925–933.
209. Kivela, J. & Crofts, J., (2006). Tourism and Gastronomy: Gastronomy's Influence on How Tourists Experience a Destination. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 30, 354-377.
210. Kizos, T. & Iosifides, T. (2007). The Contradictions of Agrotourism Development in Greece: Evidence from Three Case Studies. *South European Society and Politics*, 12(1), 59-77.
211. Klarin, T. (2018). The Concept of Sustainable Development: From its Beginning to the Contemporary Issues. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 21(1), 67-94.
212. Knezevic, R. (2008). Contents and assesment of basic tourism resources. *Tourism and Hospitality Management*, 14(1), 79-94.
213. Knežević, D. i Knežević, M. (2014). Ekonomski aspekti održivog razvoja planinskog turizma Crne Gore. *Ekonomski pogledi*, 16(2), 203-220.

214. Kolstad, C. (2005). *Environmental Economics*. New York: Oxford University press.
215. Koutoulas, D. (2015). *Understanding the Tourism Product*. Interim symposium of the Research Committee on International Tourism (RC 50) of the International Sociological Association (ISA) on the topic: “Understanding tourism – theoretical advances” 14-16 May 2004, University of the Aegean, Mytilini, Greece.
216. Koutsouris, A. (2008). The battlefield for (sustainable) rural development: The case of Lake Plastiras, Central Greece. *Sociologia Ruralis*, 48(3), 240–256.
217. Krivcevic, J. (2014). Agro tourism in the mountains of Montenegro. In: Debarbieux, B., Oiry Varacca, M., Rudaz, G., Maselli, D., Kohler, T. & Jurek, M (eds.) *Tourism in Mountain Regions. Hopes, Fears and Realities*. Geneva: University of Geneva, the Department of Geography and Environment.
218. Krivokapić, B. (2017). *Via Dinarica – Biciklistički Vodič za prekogranični program između Crne Gore i Kosova*. Peć: Centar za inicijative iz oblasti održivog turizma - CSTI I & Community Development Fund – CDF.
219. Križman Pavlović, D. (2001). Turizam na seoskim gospodarstvima, *Marketing UP*, 18-25.
220. Knutson, B. J., & Beck, J. (2004). Identifying the dimensions of the experience construct: Development of the model. *Tourism and Sustainable Development of Rural Destinations: A Stakeholders’ View. Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 4(3), 23-35.
221. Khromova, A., Sevtsova, E., Spitsyna, A. & Medvedev, I. (2015). Development of Agritourism in the Relationship with Sociocultural Dynamics of Kursk Region of Russia. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(6), 108-114.
222. Krivokapić, M., Bušković, V., Hodžić, Dž. i Kalezić, L. (2013). *Pregled stanja poljoprivrede i sa njom povezanom aktivnostima na zagađenje Škadarskog jezera (Izveštaj za Crnu Goru)*. Podgorica: Green home.
223. Kruja, D. & Hasaj, A. (2010). Comparisons of stakeholders’ perception towards the sustainable tourism development and its impacts in Shkorda Region (Albania). *Turizam*, 14(1), 1-12.
224. Kubalikova, L. (2016). Promoting Geomorphological Heritage: Bringing Geomorphology to People. In: Hradecky, P. (Ed). *Periglacial Landforms of the Hrubý Jeseník Mountains*, 399-410. Berlin: Springer.

225. Kumar, S. & Valeri, M. (2021). Understanding the relationship among factors influencing rural tourism: a hierarchical approach. *Journal of Organizational Change Management*.
226. Kunst, I. (2011). *Upravljanje turističkom destinacijom u Hrvatskoj – ograničenja i mogućnost*. Zagreb: Institut za turizam.
227. Kusen, E. (2002). *Turistička atrakcijska osnova*. Zagreb: Institut za turizam.
228. Kuzman, B., Prdić, N. i Dobraš, Z. (2017). The importance of the wholesale markets for trade in agricultural products. *Ekonomike poljoprivrede*, 64(3), 1177-1190.
229. Kuzman, B., Đurić, K., Mitrović, Lj. i Prodanović, R. (2017). Agricultural budget and agriculture development in Republic of Serbia. *Ekonomika poljoprivrede*, 64(2), 515-530.
230. Kayat, K. (2002). Power, social exchanges and tourism in Langkawi: rethinking resident perceptions. *International Journal of Tourism Research*, 4(3), 171-191.
231. Lamont, M. (2009). Reinventing the wheel: A definitional discussion of bicycle tourism. *Journal of Sport & Tourism*, 14(1), 5-23.
232. Lane, B. (1994). Sustainable Rural Tourism Strategies: A Tool for Development and Conservation, *Journal of Sustainable Tourism*, 2, 12-18.
233. Lane, B. (2009). Rural tourism: An overview. In Jamal, T. & Robinson, M. (Eds.), *The SAGE Handbook of Tourism Studies*, 355-372. London: Sage Publications.
234. Lankford, S. V. & Howard, D. R. (1994). Developing a Tourism Impact Attitude Scale. *Annals of Tourism Research*, 21(1), 121-139.
235. Leopold, L. B. (1969). *Quantitative comparisons of some aesthetic factors among rivers*. U.S. Geological Survey Circular 620. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office.
236. Lew, A.A. (1987). A framework of tourist attraction research. *Annals of Tourism Research*, 14(4), 553-575.
237. Li, Y., Westlund, H. & Liu, Y. (2019). Why some rural areas decline while some others not: An overview of rural evolution in the world. *Journal of Rural Studies*, 68, 135–143.
238. Lin, Z., Chen, Y. & Filieri, R. (2017). Resident-tourist value co-creation: The role of residents' perceived tourism impacts and life satisfaction. *Tourism Management*, 61, 436–442.

239. Litton (1968). *Forest landscape description and inventories: a basis for land planning and design*. Berkley: U.S.D.A. Forest Service Research Paper PSW-49 Pacific Southwest Forest and Range Experiment Station.
240. Liu, A. (2006). Tourism in Rural Areas: Kedah, Malaysia. *Tourism Management*, 27, 878-889.
241. Loukissas, P. J. (1982). Tourism's regional development impacts: A comparative analysis of the Greek Islands. *Annals of Tourism Research*, 9, 523–541.
242. Loureiro, S.M. & Francisco, M. (2009). Perceived quality in rural lodgings in Spain and Portugal: The rural quality scale. *Portuguese Journal of Management Studies*, 14(1), 33-52.
243. Luloff, A. Bridger, J. Graefe, A. Saylor, M. Martin, K. & Gitelson, R. (1994). Assessing Rural Tourism Efforts in the United States. *Annals of Tourism Research*, 21, 46-64.
244. Loomis, J. (2005). Economic Values without Prices: The Importance of Nonmarket Values and Valuation for Informing Public Policy Debates. *The magazine of food, farm, and resource issues*, 20(3), 179-182.
245. Lopez Fernandez, M.C. & Serrano Bedia, A.M. (2004). Is the hotel classification system a good indicator for quality? An application in Spain. *Tourism Management*, 25(6), 771–775.
246. Lorimer, H. (2007). Walking: New Forms and Spaces for Studies of Pedestrianism. In: Cresswell, T. & Merriman, P. (eds). *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, 19-31. Farham: Ashgate, Farnham.
247. Lupi, C., Giaccio, V., Mastronardi, L. Gianelli, A. & Scardera, A. (2017). Exploring the features of agritourism and its contribution to rural development in Italy. *Land Use Policy*, 64, 383-390.
248. MacDonald, R. & Jolliffe, L. (2003). Cultural Rural Tourism. Evidence from Canada. *Annals of Tourism Research*, 13(2), 307-322.
249. Manfredo, M., Vaske, J., Rechkemmer, A. & Duke, E. (2014). *Understanding Society and Natural Resources: Forging New Strands of Integration Across the Social Sciences*. London: Springer.
250. Manfio, V. & Benaduce, G. M. C. (2017). The characteristics and dynamics of the rural space: the case of Nova Palma/RS. *Geografia em Questao*, 10(1), 25–39.
251. Mao, N. (2010). *The Role of Tourism in Poverty Reduction: A Case Study of Siem Reap-Angkor Region, Cambodia*. Melbourne: Victoria University.

252. Marinoski, N., Đeri, L. Stamenković, P. i Ilić, D. (2016). *Osnovi turističke teorije i prakse*. Leskovac: Viša poslovna škola strukovnih studija,
253. Marković, S., Perić, M., Mijatov, M., Doljak, D. & Zolna, M. (2017). Application of tourist function indicators in tourism development. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 67(2), 163–178.
254. Martín Gil, F. & Martín Hernanz, I. (2014). The Spanish rural areas: territories where tourism is produced and consumed or sustainable tourism destination in a competitive environment. The Case of Northeast of Segovia. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 64, 447-453.
255. Marczak, M. & Borzyszkowski, J. (2020). Are natural resources important elements in the national tourism policy? *Examples of European Countries. Journal of Environmental Management and Tourism*, 11, 1200–1214.
256. Mathieson, A. & Wall, G. (1995). *Tourism economic, physical and social impacts*. New York: Longman Scientific & Technical.
257. Mathew, P. & Sreejesh, S. (2017). Impact of responsible tourism on destination sustainability and quality of life of community in tourism destinations. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 31, 83-89.
258. McGregor, S. & Thompson-Fawcett, M. (2011). Tourism in a small town: impacts on community solidarity. *International Journal of Sustainable Society*, 3(2), 174–189.
259. McGehee, N. G. & Andereck, K. L. (2004). Factors Predicting Rural Residents' Support of Tourism. *Journal of Travel Research*, 43, 131-140.
260. McLeman, R. A. (2011). Settlement abandonment in the context of global environmental change. *Global Environmental Change*, 21, 108–120.
261. Mehmetoglu, M. (2007). Typologising nature-based tourists by activity – theoretical and practical implications. *Tourism Management*, 28, 651–660.
262. Melichova, K. & Majstříkova, L. (2017). Is rural tourism a perspective driver of development of rural municipalities?—The case of Slovak Republic. *Acta Regionalia et Environmentalica*, 14, 1–6.
263. Mendras, H. (1984). *La Fin Des Paysans-suivid'uneréflexion Sur la Fin Des Paysans Vingtans après*. Paris: Actessud.
264. Mesarić-Žabčić R. (2008). Rural tourism and enterprises: the example of Međimurje County. *Acta turistica nova*, 2(2), 181-204.

265. Meschik, M. (2012). Sustainable cycle tourism along the Danube Cycle Route in Austria. *Tourism Planning and Development*, 9(1), 41-56.
266. Middleton, V.T.C. (1982). Tourism in rural areas. *Tourism Management*, 3(1), 52-58.
267. Miller, G.T. & Spoolman, S. (2011). *Living in the Environment: Principles, Connections, and Solutions*. Belmont: Brooks-Cole.
268. Milivojević, A. i Jovanović, I. (2009). Resursi železnice kao turistički potencijal Crne Gore. U Zbornik radova *Savremene tendencije u turizmu, hotelijerstvu i gastronomiji*, 140-142. Novi Sad: PMF – Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
269. Milutinović, S. (2004). *Lokalna Agenda 21: Uvod u planiranje održivog razvoja*. Beograd: Stalna konferencija gradova i opština.
270. Ministarstvo ekonomije Crne Gore. (2012). *Mapa resursa Crne Gore*. Podgorica: Ministarstvo ekonomije Crne Gore.
271. Ministarstvo održivog razvoja i turizma. (2013). *Komunikaciona strategija održivog razvoja Crne Gore 2011-2013*. Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma.
272. Ministarstvo održivog razvoja i turizma. (2014). *NACRT - Drugi nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama ka Okvirnoj Konvenciji o Klimatskim Promjenama Ujedinjenih Nacija (UNFCCC)*. Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma.
273. Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja (2015). *Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015-2020*. Podgorica: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja.
274. Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja. (2020). *Agrobudžet 2020*. Podgorica: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja.
275. Ministarstvo održivog razvoja i turizma. (2016). *Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine*. Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma.
276. Ministarstvo održivog razvoja i turizma. (2018). *Strategija razvoja ruralnog turizma Crne Gore sa akcionim planom do 2023. godine*. Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma.

277. Ministarstvo održivog razvoja i ruralnog turizma. (2019). *Program razvoja ruralnog turizma Crne Gore sa akcionim planom do 2021. godine*. Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i ruralnog turizma.
278. Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine. (2008). *Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine*. Podgorica: Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine.
279. Mitchell, B. (1989). *Geography and resource analysis*. New York: Longman.
280. Mitchell, R.K., Agle, B.R. & Wood, D.J. (1997). Toward a Theory of Stakeholder Identification and Saliency: Defining the Principle of Who and What Really Counts. *The Academy of Management Review*, 22(4), 853-886.
281. Moreno, P.S. (2005). Ecotourism along the Meso-American Caribbean reef: the impacts of foreign investment. *Human Ecology*, 33(2), 217-244.
282. Muller, H. (2004). *Turizam i ekologija*. Zagreb: Masmedia.
283. Muller, D. K. & Jansson, B. (2007). *Tourism in Peripheries: Perspectives from the Far North and South*. Wallingford: CABI.
284. Murphy, P. (2013). *Tourism: A Community Approach (RLE Tourism)*. London: Routledge.
285. Mutlu, N. (2007). *Consumer Attitude and Behaviour towards Organic Food: Cross-cultural study of Turkey and Germany*. Stuttgart: Stuttgart Hohenheim.
286. Nadić, D. (2011). Održivi razvoj i principi održivog razvoja u strateškim dokumentima Republike Srbije. *Godišnjak fakulteta političkih nauka*, 6, 213-224.
287. Natural Resources Canada (2000). *Overview of classification methodology for determining land capability for recreation*. Ottawa: Natural Resources Canada.
288. Navrud, S. (2000). Strengths, Weaknesses and Policy Utility of Valuation Techniques and Benefit Transfer Methods. In: OECD (2001). *Valuing Rural Amenities*. Washington D.C.: Proceedings from OECD-USDA workshop: Value of Rural Amenities.
289. Nelson, L. (2007). *The role of the United Nations: from Stockholm to Johannesburg, published in Handbook of Globalization and the Environment*. Boca Ration: CRC Press.
290. Neto, F. (2003). A new Approach to sustainable tourism development: Moving beyond environmental protection. *Natural Resources Forum*, 27, 212-222.

291. Niska, M. H., Vesala, T. & Vesala, K. M. (2012). Peasantry and entrepreneurship as frames for farming: Reflections on Farmers' values and agricultural policy discourses. *Sociologia Ruralis*, 52(4), 453-469.
292. Novoselov, A. et al. (2016). Conflicts Management in Natural Resources Use and Environment Protection on the Regional Level. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 3(15), 407-415.
293. Norgaard, R.B. (1994). *Development Betrayed: The End of Progress and a Coevolutionary Revisioning of the Future*. London: Routledge.
294. OECD. (1981). *Options long term development of Montenegro*. Paris: OECD.
295. OECD. (1994a). *Tourism Strategies and Rural Development*. Paris: OECD.
296. OECD. (1994b). *Tourism Policy and International Tourism in OECD Countries 1991- 1992*. Organization for Economic Cooperation and Development
297. Ohe, Y. & Ciani, A. (2012). Assessing demand characteristics of agritourism in Italy. *Tourism and Hospitality Management*, 18(2), 281-296.
298. Ollenburg, C., & Buckley, R. (2007). Stated economic and social motivations of farm tourism operators. *Journal of Travel Research*, 45(4), 444-452.
299. Oliveira-Baptista, F. (2006). *O rural depois da agricultura, Espaços Rurais Pós-agrícolas e os Novos Lugares de Turismo e Lazer*. Lisabon: *Centro de Estudos Geográficos*.
300. Page, S. & Getz, D. (1997). *The Business of Rural Tourism; International Perspectives*. London: International Thomson Business Press.
301. Page, S.J. & Dowling, R.K. (2002). *Ecotourism*. Harlow: Prentice Hall.
302. Park, D. B., Yoon, Y. S. & Lee, M. S. (2008). Rural community development and policy challenges in South Korea. *Journal of the Economic Geographical Society of Korea*, 11, 600-617.
303. Park, D. B. & Yoon, Y. S. (2011). Developing sustainable rural tourism evaluation indicators. *International Journal of Tourism Research*, 13, 401-415.
304. Parror, N., Olesen, J. & Hogh-Jensen, H. (2006). Certified and non-certified organic farming in the developing world. In: Halberg, N., Alroe, H., Knusen, M. & Kristensen, E. (Eds.) *Global Development of Organic Agriculture: Challenges And Promises*, 154-176. Wallingford: CABI Publishing.
305. Pascariu, G. C. & Tiganasu, R. (2014). Tourism and sustainable regional development in Romania and France: An approach from the perspective of new economic geography. *Amfiteatru Economic*, 16, 1089.

306. Pelc, S. (2017). Marginality and marginalization, In R. Chand, E. Nel, S. Pelc (Eds.), *Societies, social inequalities and marginalization. Marginal regions in the 21st Century* (pp. 13–28). Springer International Publishing.
307. Pendleton, L. & Mendelsohn, R. (2000). Estimating recreation preferences using hedonic travel cost and random utility models. *Environmental & Resource Economics*, 17(1), 89-108
308. Penzes, J. (2013). The dimensions of peripheral areas and their restructuring in Central Europe. *Hungarian Geographical Bulletin*, 62(4), 373–386.
309. Pendzich, C., Thomas, G. & Wohigenant, T. (1994). The Role of Alternative Conflict Management in Community Forestry. *Community Forestry/FTPP Working Paper 1*. Rome: FAO.
310. Perales, R.M.Y. (2002). Rural Tourism in Spain. *Annals of Tourism Research*, 29(4), 1101-1110.
311. Pessot, E., Spoladore, D., Zangiacomì, A. & Sacco, M. (2021). Natural resources in health tourism: A systematic literature review. *Sustainability*, 13, 2661.
312. Pezzoli, K. (1997). Sustainable development: A transdisciplinary overview of the literature. *Journal of Environmental Planning and management*, 40, 549-574.
313. Pina, I.P.A. & Delfa, M.T.D. (2005). Rural tourism demand by type of accommodation. *Tourism Management*, 26(6), 951-959.
314. Piñeiro, M., de Salvo, P. & Giommi, V. (2019). Rural Tourism and Territorial Development in Italy. In: Jose Bastante-Ceca, M. (ed). *Sustainability Assessment at the 21st century*. IntechOpen.
315. Phillip, S., Hunter, C. & Blackstock, K. (2010). A typology for defining agritourism. *Tourism Management*, 31(6), 754-758.
316. Pokrajac, S. (2009). *Održivi razvoj i ekologija*. Beograd: Mašinski fakultet.
317. Porter, M. E. & van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment competitiveness relationship. *Journal of Economic Perspectives*, 73(5), 97-118.
318. Porter, M.E. & van der Linde, C. (1999). Green and competitive: Ending the stalemate. *Journal of Business Administration and Politics*, 215-230.
319. Preble, J.F. (2005). Toward a Comprehensive Model of Stakeholder Management. *Business and Society Review*, 110(4), 407-431.

320. Priskin, J. (2001). Assessment of natural resources for nature-based tourism: The case of the Central Coast Region of Western Australia. *Tourism Management*, 22, 637-648.
321. Privitera, D. (2010). The importance of organic agriculture in tourism rural. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 4, 59-64.
322. Prizzia, R. (2007). Sustainable Development in an International Perspective, published in: *Handbook of Globalization and the Environment*. Boca Ration: CRC Press.
323. Probstl-Haider, U., Melzer, V. & Jiricka, A. (2014). Rural tourism opportunities: strategies and requirements for destination leadership in peripheral areas. *Tourism Review*, 69(3), 216-228.
324. Prostorni plan područja posebne namene za nacionalni park Skadarsko jezero, Službeni list Crne Gore, br. 46/01.
325. Randelli, F., Romei, P. & Tortora, M.(2014). An evolutionary approach to the study of rural tourism: The case of Tuscany. *Land Use Policy*, 38, 276-281.
326. Ray, N. Das, D., Sengupta, P. & Ghosh, S. (2012). Rural tourism and it's impact on socio-economic condition: evidence from West Bengal, India. *Global Journal of Business Research*, 6(2), 11-22.
327. Redpath, S. et al. (2013). Understanding and managing conservation conflicts. *Trends in Ecology & Evolution*, 28(2), 100-109.
328. Rees, J. (2018). *Natural resources: Allocation, Economics and Policy*. London: Routlege.
329. Richards, G. (2015). Evolving gastronomic experiences: From food to foodies to foodscapes. *Journal of Gastronomy and Tourism*, 1(1), 5-17.
330. Ribeiro, M. & Marques, C. (2002). Rural Tourism And The Development Of Less Favoured Areas ñ Between Rhetoric And Practice. *International Journal of Tourism Research*, 4, 211-220.
331. Rios Osorio, L. A., Lobato, M. O. & del Castillo, X. A. (2005). Debates on Sustainable Development: Towards a Holistic View of Reality. *Environment, Development and Sustainability*, 7, 501-518.
332. Ristić, L. (2013). Strategijsko upravljanje održivim ruralnim razvojem u Republici Srbiji. *Ekonomski horizonti*, 15(3), 229-243.
333. Roberts, L. & Hall, D. (2001). *Rural Tourism and Recreation; Principles to Practice*. London: CAB Publishing.

334. Roberts, L., Hall, D. & Morag, M. (2017). *New Directions in Rural Tourism*. Abingdon: Routledge.
335. Robinson, J. (2001). *A review of techniques to value environmental resources in coastal zones*. Queensland: CRC for Coastal Zone Estuary and Watetway Management.
336. Rogerson, C.M., & Rogerson, J. M. (2014). Agritourism and local economic development in South Africa. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 26(26), 93-106.
337. Roe B., Boyle, K.J. & Teisl, M.F. (1996). Using conjoint analysis to derive estimates of compensating variation. *Journal of Environmental Economics and Management*, 31, 145-150.
338. Romer, P. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *The Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.
339. Rye, J. F. & Gunnerud Berg, N. The second home phenomenon and Norwegian rurality. *Norwegian Journal of Geography*, 65, 126–136.
340. Sáez, C.A. (2007). Service quality measurement in rural accommodation. *Annals of Tourism Research*, 34(1), 45–65.
341. Sachs, J.D. (2013). *The Age of Sustainable Development*. New York: Columbia University Press.
342. Salvatore, R., Chiodo, E. & Fantini, A. (2018). Tourism transition in peripheral rural areas: Theories, issues and strategies. *Annals of Tourism Research*, 68, 41–51.
343. Santucci, F.M. (2013). Agritourism for Rural Development in Italy, Evolution, Situation and Perspectives. *British Journal of Economics Management & Trade*, 3(3), 186-200.
344. Sanagustin-Fons, V., Lafita-Cortés, T. & Moseñe, J. (2018). Social Perception of Rural Tourism Impact: A Case Study. *Sustainability*, 10, 339.
345. Saarinen, J. (2014). Critical sustainability: Setting the limits to growth and responsibility in tourism. *Sustainability*, 6(1), 1-17.
346. Savić, S. (2014). Vinski turizam na području Skadarskog jezera. *Matica*, zima 2013/ proleće 2014, 349-364.
347. Saxena, G., Clark, G., Oliver, T., & Ilbery, B. (2007). Conceptualizing integrated rural tourism. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 9(4), 347-370.

348. Schilling, B., Attavanich, W. & Jin, Y. (2014). Does Agritourism Enhance Farm Profitability? *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 39(1), 69-87.
349. Schillinga, M. & Chiang, L. (2011). The effect of natural resources on a sustainable development policy: The approach of non-sustainable externalities. *Energy Policy*, 39(2), 990–998.
350. Seaton, A. (1996). Hay on Wye, the Mouse That Roared: Book Towns and Rural Tourism. *Tourism Management*, 17(5), 379-385.
351. Shafer, E., Hamilton, J., & Schmidt, E. (1969). Landscape preferences: a predictive model. *Journal of Leisure Sciences*, 1, 1–19.
352. Sharpley, R. & Sharpley, J. (1997). *Rural tourism – an introduction*. London: International Thomson Business Press.
353. Sharpley, R. (2002a). Rural tourism and the challenge of tourism diversification: The case of Cyprus. *Tourism Management*, 23(3), 233-244.
354. Sharpley, R. (2002b). Tourism: A vehicle for development? In Sharpley, R. & Telfer, D. J. (eds.) *Tourism and Development: Concepts and Issues*. Bristol: Channel View Publications: Bristol.
355. Sherer, N., Klumpner, E. & Friedel, R. (2005). *Continuative Survey on the Development of Agrotourism in the Pomerania Region*. Wien: Institut für Nachhaltige Wirtschaftsentwicklung.
356. Silva, L. (2006). *O Turismo em Espaço Rural: Um Estudo da Oferta e dos Promotores, CIES e-Working Paper 16/2006*. Lisboa, Portugal: Instituto Universitário de Lisboa, ISCTE - Instituto Superior de Ciências do Trabalho e da Empresa.
357. Silva, L. (2012). Built heritage-making and socioeconomic renewal in declining rural areas: evidence from Portugal. *Etnográfica*, 16(3), 487–510.
358. Silva, L. & Leal, J. (2015). Rural tourism and national identity building in contemporary Europe: Evidence from Portugal. *Journal of Rural Studies*, 38, 109-119.
359. Simić, M. & Vassileva, A. (2021). Foreign Trade in Agricultural Products of the Republic of Serbia and the Republic of Armenia – Euro-Asian Integration Processes. *School of Business*, 24(93), 86-111.
360. Sims, R. (2009). Food, place and authenticity: Local food and the sustainable tourism experience. *Journal of Sustainable Tourism*, 17(3), 321-336.
361. Sjekloća, A. (2003). *Imidž i ugled Crne Gore kao turističke destinacije (magistarski rad)*. Ljubljana: Ekonomski fakultet.

362. Skokanova, H., Faltan, V. & Havlíček, M. (2016). Driving forces of main landscape change processes from past 200 years in Central Europe-differences between old democratic and post-socialist countries. *Ekologia*, 35(1), 50–65.
363. Skuras D., Petrou A. & Clark, G. (2006). Demand for tourism: the effects of quality and information. *Agricultural Economists*, 35(2), 183-192.
364. Smolović, J., Janketić, S., Jaćimović, D., Bučar, M. & Stare, M. (2018). Montenegro's road to sustainable tourism growth and innovation. *Sustainability*, 10(12), 4687.
365. Smolović, S. i Živanović, S. (2019). Ekonomija i globalizacija. *Zbornik radova. Međunarodna naučna konferencija o ekonomskom i društvenom razvoju, Split*, 257-264.
366. Smolović, S. & Kuzman, B. (2020). Agricultural production and tourism – a chance for development of rural areas of Montenegro. *Tourism in function of development of the Republic Serbia, Tourism and rural development – 5 th international scientific conference, Vrnjačka banja*, 299-316.
367. Strangde, T., Bayley, A. (2008). *Sustainable Development Linking economy, society, environment*. Paris: OECD Publishing.
368. Stanojević, D. (2011). *Održivi razvoj*. Šabac: Visoka tehnološka škola strukovnih studija.
369. Steinmetz, R. (2010). *Food, Tourism and Destination Differentiation: The Case of Rotorua*. Auckland: University of Technology.
370. Stoddart, H. (2011). *A Pocket guide to sustainable development governance*. Stakeholder Forum.
371. Stojanović, V. (2011). *Turizam i održivi razvoj*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
372. Stronza, A. & Gordillo, J. (2008) Community views of ecotourism. *Annals of Tourism Research*, 35, 448-468.
373. Sverdrup, H.U. & Ragnarsdóttir, K.V. (2014). Natural Resources in a Planetary Perspective. *Geochemical Perspectives*, 3(2), 129-130.
374. Svržnjak K., Kantar S., Jerčinović S. i Kamenjak, D. (2014). *Ruralni turizam: Uvod u destinacijski menadžment*. Križevci: College of agriculture at Križevci.
375. Sutherland, D. & Stacey, J. (2017). *Sustaining nature-based tourism in Iceland*. OECD, Economic Department Working Papers No. 1422.

376. Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable Tourism Management*. Wallingford: CABI Publishing.
377. Sznajder, M., Przeborska, L. & Scrimgeour, F. (2009). *Agritourism*. Wallingford: CABI Publishing.
378. Šarić M. (2016). *Obilježja ponude seoskog turizma u Dalmaciji* (master rad). Križevci: College of agriculture at Križevci.
379. Tadić, M. (2019). *Geografija za deveti razred osnovne škole – priručnik za nastavnike*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
380. Tangeland, T. (2011). Why do people purchase nature based tourism activity products? A Norwegian casestudy of outdoor recreation. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 11(4), 435–456.
381. Tangit, T. M., Hasim, A. K. M. & Adanan, A. (2014). Rural Tourism at Its Peak: Socio-Cultural Impacts Towards Host Communities of Kinabalu Park, Sabah (Malaysian-Borneo). In *Proceedings of the 2014 Workshop on Advances in the Turin Shroud Investigation*, Bari, Italy, 4–5 September 2014; EDP Sciences: Les Ulis, France.
382. Tao, T. C. & Wall, G. (2009). Tourism as a sustainable livelihood strategy. *Tourism Management*, 30, 90–98.
383. Tayebi, S., Babaki, R. & Jabari, A. (2007). An Investigation of the Relationship between Tourism Development and Economic Growth (1959–2004). *Journal of Faculty of Humanity and Social Science*, 7, 83–110.
384. Taylor, L.O. & Smith, V.K. (2000). Environmental amenities as a source of market power. *Land Economics*, 76(4), 550-568.
385. Tehnoekonomski inženjering. (2014). *Lokalna studija lokacije "VERUŠA"*. Podgorica: Agencija za izgradnju i razvoj Podgorice d.o.o.
386. Tegenie, Y.A. (2015). Economic Valuation and Sustainable Natural Resources Management: Review Paper. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 6(7), 199-204.
387. Telišman-Košuta, N. (2011): Brendiranje turističke destinacije. U: Čorak, S, (ur.). *Izazovi upravljanja turizmom*, 57-68. Zagreb: Institut za turizam.
388. Temirbulatova, M. & Borza, M. (2015). The model of business research of agritourism potential in rural areas of developing countries. *International Scientific Conference of IT and Business-Related Research – Synthesis*, 486-490.

389. Tetik, N. & Girgin, G. K. (2010). Farm tourism in the context of tourism product diversification, an example application from Turkey and recommendations for Bulgaria. *Management and education*, 6(1), 257-263.
390. Tiezzi, S. (2002). Environmental defensive expenditures and households behaviour in Italy. *Applied Economics*, 34(16), 2053-2061.
391. Tilley, C. (2012). Walking the Past in the Present. In: Arnason, A. (ed). *Landscapes Beyond Land: Routes, Aesthetics, Narratives*. New York: Berghahn.
392. Timothy, D.J. (1998). Cooperative Tourism Planning in a Developing Destination. *Journal of Sustainable Tourism*, 6(1), 52-68.
393. Todić, D. (2010). *Vodič kroz EU politike – Životna Sredina*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
394. Tsaour, S. H. & Wang, C. H. (2007). The evaluation of sustainable tourism development by analytic hierarchy process and fuzzy set theory: An empirical study on the Green Island in Taiwan. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 12, 127–145.
395. Turalija, A. Grgić, I. Zrakić, M. (2017). Organic agriculture as a precondition for development of ecoagrotourism on the islands - a case study of Korčula. *Journal of Central European Agriculture*, 18(3), 733-748.
396. Tyler, D. & Dangerfield, J.M. (1999). Ecosystem tourism: A resource-based philosophy for ecotourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 7, 146-158.
397. Vallance, S.P., Harvey, C. & Dixon, J.E. (2011). What is social sustainability? A clarification of concepts. *Geoforum*, 42, 342–348.
398. Vazquez, S.T., Sumner, A. (2013). Revisiting the Meaning of Development: A Multidimensional Taxonomy of Developing Countries. *The Journal of Development Studies*, 49(12), 1728-1745.
399. Veeck, G. Che, D. & Veeck, A. (2006). America's Changing Farmscape: A Study of Agricultural Tourism in Michigan. *The Professional Geographer*, 58(3), 235-248.
400. Veiga, C., Santos, M., Águas, P. & Santos, J. (2018). Sustainability as a key driver to address challenges. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 10, 662–673.
401. Vidal Rua, S. (2020). Perceptions of tourism: a study of residents' attitudes towards tourism in the city of Girona. *Journal of Tourism Analysis: Revista de Análisis Turístico*, 165–174.

402. Vučetić, A. (2010). *Održivi razvoj turizma*. Kotor: Fakultet za turizam i hotelijerstvo.
403. Vučetić, A. (2011). New Concept of Cultural Tourism Management in Montenegro. *Selective Tourism*, 6, 5-23.
404. Vujović, S., Cvijanović, D. i Štetić, S. (2012). *Destinacijski koncept razvoja turizma*. Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
405. Vujošević, N. (2007). Selo u Crnoj Gori kao mogućnost zapošljavanja. *Tržište rada*, 2/3, 55-75.
406. Ukpong, I.E. (2009). Environmental Resource Management and Evaluation. In: Ukpong, I.E. (eds). *Perspectives on Environmental Management*, 222-227. Enugu: Immaculate Publishers.
407. United Nations General Assembly. (1987). *Report of the world commission on environment and development: Our common future*. Oslo: United Nations General Assembly, Development and International Co-operation: Environment.
408. Unković, M. (2012). *Održivi razvoj i ekologija*, Beograd: Univerzitet Singidunum.
409. Urry, J. (2002). *The Tourist Gaze*. London: Sage Publications.
410. Urwin, T. (1996). Tourist Development in Estonia. Images, Sustainability, and Integrated Rural Development. *Tourism Management*, 17(4), 265-276.
411. Quinlan, T. (2008). *A Stakeholder Approach to the Branding of Urban Tourism Destinations. Master thesis*. Waterford: Waterford Institute of Technology.
412. Walker, B. (1988). Tourism and conservation: facilitation or competition. In: Faulkner, B. & Fagance, M. (Eds.). *Frontiers of Australian tourism: The search for new perspective's in policy development research*. Canberra: Bureau of Tourism Research.
413. Walter, G. & Wilson, S. (1996). Silent partners: women in farm magazines success stories, 1934-1991. *Rural Sociology*, 61(2), 227-248.
414. Wanhill, S. (1996). Local Enterprise and Development in Tourism. *Tourism Management*, 17(1), 35-42.
415. Wanhill, S. & Buhalis, D. (1999). Introduction: Challenges for tourism in peripheral areas. *International Journal of Tourism Research*, 1, 295-297.
416. Warren, J. & Taylor, N. (1999). *Developing Rural Tourism in New Zealand*. Wellington: CommArts.

417. Wallace, G.N. & Pierce, S.M. (1996) An evaluation of ecotourism in Amazonas, Brazil. *Annals of Tourism Research*, 23(4), 843–873.
418. Weaver, D. (2005). Comprehensive and minimalist dimensions of ecotourism. *Annals of Tourism Research*, 32(2), 439–455.
419. Weaver, D. (2006). *Sustainable tourism*. Berkeley: Elsevier.
420. Weiler, B. & Walker, K. (2014). Enhancing the visitor experience: Reconceptualising the tour guide's communicative role. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 21, 90–99.
421. Werther, W.B.J. & Chandler, D. (2014). *Strategic Corporate Social Responsibility: Stakeholders, Globalization, and Sustainable Value Creation*. USA: Sage Publications, Inc.
422. Wesolowska, M. (2018). Polarization of rural settlements in the Lubelskie voivodship as a result of population changes. *Barometr Regionalny*, 16(2), 161–171.
423. Wieckowski, M. (2018), Political borders under ecological control on the Polish borderlands. *Geographia Polonica*, 91(1), 127–138.
424. Williams, A. & Shaw, G. (1991). *Tourism and Economic Development*. London: Belhaven Press.
425. Wilson, G.A. & Hart, K. (2001). Farmer Participation in Agri-Environmental Schemes: Towards Conservation- Oriented Thinking? *Sociologia Ruralis*, 41(2), 254-274.
426. Wilson, S. Fesenmaier, D. Fesenmaier, J. & Van Es, J. (2001). Factors for Success In Rural Tourism Development. *Journal of Travel Research*, 40(2), 132-138.
427. Wilson, J., Sullins, M. & Thilmany, D. (2006). *Agritourism: a potential economic driver in the rural west, Economic Development Report. Cooperative Extension*. Colorado State University: Department of Agricultural and Resource Economics.
428. Wiggins S. & Proctor S. (2001) How Special Are Rural Areas? The Economic Implications of Location for Rural Development. *Development Policy Review*, 19(4).
429. Woods, M. (2009). Rural geography: Blurring boundaries and making connections. *Progress in Human Geography*, 33, 849-858.
430. Wright, W. & Annes, A. (2014). Farm women and agritourism: Representing a new rurality. *Sociologia Ruralis*, 54(4), 477-499.
431. WTO. (2002). *Tourist a catalyst for Sustainable Development in Africa*. Madrid: WTO.

432. World Tourism Organization. (2004). *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations*. Madrid: World Tourism Organization.
433. Yagüe, R.M. (2002). Rural tourism in Spain. *Annals of Tourism Research*, 29, 1101–1110.
434. Yuxia, Y. (2020). Development of natural ecological resources and the practice of building tourism brand. *The Journal of Environmental Protection and Ecology*, 21, 1386–1394.
435. Zavod za statistiku. (2011). *Popis poljoprivrede – struktura poljoprivrednih gazdinstava*. Podgorica: Zavod za statistiku.
436. Zolfani, S., Sedaghat, M., Maknoon, R. & Zavadskas, E. (2015). Sustainable tourism: a comprehensive literature review on frameworks and applications. *Economic Research*, 28(1), 1-30.
437. Zou, T., Huang, S. & Ding, P. (2014). Toward A Community-driven Development Model of Rural Tourism: the Chinese Experience. *International Journal of Tourism Research*, 16(3), 261-271.

internet izvori

1. ciklonaut.com/svrbiguz/cg/top_trails/top_trails.htm (pristupljeno: septembar 2020).
2. Food and Agriculture Organization of United Nations & European Bank for Reconstruction and Development (2020). *Promoting Sustainable Agrifood Value Chains through linkages with tourism. Roadmap to scale-up the linkages between smallscale agriculture and tourism in Montenegro 2020-2022*. Dostupno na: <http://www.eastagri.org/docs/group/533/roadmap-FINAL14%20Feb%20ENG.pdf> (pristupljeno: septembar 2020).
3. <https://sisu.ut.ee/dev/env-intro/book/1-1-sustainable-development> (pristupljeno: jun 2020.)
4. <https://sustainabledevelopment.un.org/memberstates/montenegro> (pristupljeno: avgust 2020).
5. <https://sustainabledevelopment.un.org/> (pristupljeno: jul 2020.)
6. <https://www.spain.info/en/discover-spain/agrotourism-spain/> (pristupljeno: maj 2020.)
7. <https://me.visit-montenegro.com/tourism/skadar-lake-national-park-tourism/> (pristupljeno: maj 2020.)
8. <http://pscg.me/via-dinarica-vikend-2018/> (pristupljeno: maj 2020.)
9. <http://www.eastagri.org/projectcorner/index.php?id=139> (pristupljeno: avgust 2020).

10. <https://montenegro.travel/en/info/circuit-around-korita> (pristupljeno: septembar 2020).
11. <https://montenegro.travel/en/info/crown-montenegro> (pristupljeno: septembar 2020).
12. <https://montenegro.travel/en/info/1-secrets-north-east> (pristupljeno: septembar 2020).
13. https://www.montenegro.travel/files/multimedia/www_montenegro_bild_studio_me/galerija/brosure/2012/02/wilderness_hiking_mapa_cg_0.pdf
14. Food and Agriculture Organization of the United Nations & European Bank for Reconstruction and Development. (2019). *Linking agriculture and tourism in Montenegro: Gap Analys.* Dostupno na: http://www.eastagri.org/docs/group/504/gap%20final_.pdf (pristupljeno: jun 2020.)
15. www.ifoam.bio (pristupljeno: jun 2021.)
16. Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja (2019). *Programi podrške za ruralne oblasti ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja.* Podgorica: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja. Dostupno na: <http://www.eastagri.org/docs/group/526/MARD%20rural%20development.pdf> (pristupljeno: septembar 2020.)
17. Monteorganica. (2020). *Proizvođači u postupku sertifikacije 2020/2021.* Dostupno na: <https://orgcg.org/pregled-proizvodjaca-organske-poljoprivrede/> (pristupljeno: jul 2021.)
18. Morris, J. & Baddache, F. (2012). *Back to Basics: How to Make Stakeholder Engagement Meaningful for Your Company.* Dostupno na: [https://www.bsr.org/pdfs/events/Back%20To%20Basics%20-%20How%20to%20Make%20SHE%20Meaningful%20for%20your%20Company\(1\).pdf](https://www.bsr.org/pdfs/events/Back%20To%20Basics%20-%20How%20to%20Make%20SHE%20Meaningful%20for%20your%20Company(1).pdf) (pristupljeno: mart 2020.)
19. Spasojević, V. (2007). *Crnogorski katuni.* Dostupno na: <https://montenegrina.net/crnom-gorom/reportaze-putopisi/crnogorski-katuni/> (pristupljeno: avgust 2020.)
20. Udružena seoska domaćinstva – turizam na selu. (2019). Dostupno na: <http://www.eastagri.org/docs/group/526/Rural%20Tourism%20Association.pdf> (pristupljeno: septembar 2020.)
21. UNEP. (2001). “The environmental impacts of tourism”, “socio-cultural impacts of tourism” & “economic impacts of tourism”. Dostupno na: <http://www.uneptie.org/pc/tourism/> (Pristupljeno: oktobar 2019).

PRILOG

Anketa

Poštovani, pred Vama je anketa koja se odnosi značaj ruralnog turizma i poljoprivredesa aspekta održivog razvoja. Dobijeni rezultati biće korišćeni u svrhu izrade doktorske disertacije, tako da Vas molim da popunjavanjem ankete doprinesete istraživanju ove značajne teme.

Zahvaljujem na pomoći i saradnji!

I deo – Demografske karakteristike

1. Pol

- muški
- ženski

2. Starost

- od 20 do 30 godina
- od 30 do 40 godina
- od 40 do 50 godina
- od 50 do 60 godina
- preko 60 godina

3. Vaš nivo obrazovanja

- bez škole
- nezavršena osnovna škola
- osnovna stručna sprema
- srednja stručna sprema
- visoka stručna sprema
- strukovne studije
- specijalističke studije
- master studije

4. Broj članova domaćinstva

- jedan do dva
- tri do četiri
- preko četiri

II deo – Održivi razvoj, održivi razvoj na području Crne Gore, povezanost resursa i održivog razvoja

5. Koja je Vaša asocijacija na pojam održivi turizam?

- ekoturizam
- zeleni turizam
- turizam baziran na prirodi
- turizam malog uticaja
- odgovorni turizam
- humani turizam

6. Šta ima najveći značaj za razvoj održivog turizma

- prirodni resursi
- društveni resursi
- kulturni resursi
- environmentalni resursi

7. Kakav je stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja?

- visok
- nizak
- nisam siguran/na

8. Da li prema Vašem mišljenju postoji mogućnost za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori?

- da
- ne
- nisam siguran/na

9. Da li razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije?

- da
- ne
- nisam siguran/na

III deo – Značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja

10. Koji oblik turizma je najrazvijeniji u Crnoj Gori?

- kupališni
- planinski
- ruralni

11. Da li su u ruralnim područjima osnovne i dodatne usluge u dovoljnoj meri razvijene?

- da
- ne
- nisam siguran/na

12. Da li smatrate da su potrebne dodatne investicije u pogledu unapređenja ruralnog turizma?

- da
- ne
- nisam siguran/na

13. Da li ste upoznati sa postupkom kategorizacije smeštajnih ili ugostiteljskih objekata?

- da
- ne
- nisam siguran/na

14. Da li smatrate da ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore?

- da
- ne
- nisam siguran/na

15. U kojoj meri je razvijena promocija ruralnog turizma?

- nerazvijena
- razvijena
- ograničena

16. Da li smatrate da poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore?

- da

- ne
- nisam siguran/na

17. Da li ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima?

- da
- ne
- nisam siguran/na

18. Da li prema Vašem mišljenju lokalni proizvodi mogu motivisati posetioce da dođu na određenu ruralnu lokaciju?

- da
- ne
- nisam siguran/na

19. Koje je po Vama najveća prepreka za razvoj organske poljoprivrede u Crnoj Gori?

- mladi se stide bavljenja poljoprivredom
- usitnjavanje gazdinstava
- nepostojanje tržišta organskih proizvoda
- Vlada ne daje dovoljnu podršku manjim proizvođačima
- uvozni proizvodi su jeftiniji

20. Ruralni turizam može doprineti razvoju tržišta organskih proizvoda?

- da
- ne
- nisam siguran/na

21. Kakav bi prema Vama uticaj razvoj organske poljoprivrede mogao imati na broj turista u ruralnim područjima?

- pozitivan – povećanje broja turista
- negativan – smanjenje broja turista
- nisam siguran/na

22. Da li u Crnoj Gori postoji neophodnost za oživljavanjem sela?

- da
- ne
- nisam siguran/na

SPISAK SLIKA

Slika 1. Istorijski razvoj strateškog koncepta zasnovanog na pristupu zainteresovanih strana.....	143
Slika 2. Pregled zainteresovanih strana firme.....	144
Slika 3. Zainteresirane strane u održivom turizmu.....	145
Slika 4. Mreža zainteresovanih strana.....	146
Slika 5. Proces strateškog upravljanja.....	147
Slika 6. Tipologija zainteresovanih strana.....	149
Slika 7. Režim zainteresovanih strana.....	150
Slika 8. Glavni centri i zone planinskog turizma.....	224

SPISAK TABELA

Tabela 1. Uticaji na životnu sredinu: poređenje benefita i cene.....	47
Tabela 2. Prednosti i nedostaci ruralnog turizma.....	55
Tabela 3. Pristupi razvoju ruralnog turizma.....	59-61
Tabela 4. Izazovi razvoja ruralnog turizma.....	71
Tabela 5. Pregled turističkih resursa/potencijala namenjenih razvoju različitih oblika ruralnog turizma prema opštinama i regionima.....	119-130
Tabela 6. Načini finansiranja projekata u oblasti turizma.....	171
Tabela 7. SWOT analiza održivog ruralnog turizma Crne Gore.....	229-231
Tabela 8. Indikatori održivog turizma EU.....	236
Tabela 9. Polispitanika.....	246
Tabela 10. Starost ispitanika.....	247
Tabela 11. Nivo obrazovanja ispitanika.....	247
Tabela 12. Broj članova domaćinstva.....	248
Tabela 13. Asocijacija na pojam održivi turizam.....	249
Tabela 14. Najveći značaj za razvoj održivog turizma.....	250
Tabela 15. Stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja.....	250
Tabela 16. Postojanje mogućnosti za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori.....	251
Tabela 17. Razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije.....	252
Tabela 18. Oblik turizma najrazvijeniji u Crnoj Gori.....	253
Tabela 19. Razvijenost u dovoljnoj meri osnovnih i dodatnih usluga u ruralnim područjima.....	253
Tabela 20. Potreba za dodatnim investicijama u pogledu unapređenja ruralnog turizma.....	254
Tabela 21. Upoznatost sa postupkom kategorizacije smeštajnih i ugostiteljskih objekata.....	255
Tabela 22. Ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore.....	255
Tabela 23. U kojoj meri je razvijena promocija ruralnog turizma.....	256
Tabela 24. Poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore.....	257
Tabela 25. Ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima.....	257

Tabela 26. Lokalni proizvodi mogu motivisati posetioce da dođu na određenu ruralnu lokaciju.....	258
Tabela 27. Najveća prepreka za razvoj organske poljoprivrede u Crnoj Gori.....	259
Tabela 28. Ruralni turizam može doprineti razvoju tržišta organskih proizvoda.....	260
Tabela 29. Potencijalni uticaj razvoja organske poljoprivrede na broj turista u ruralnim područjima.....	261
Tabela 30. U Crnoj Gori postoji neophodnost za oživljavanjem sela.....	262

SPISAK GRAFIKONA

Grafikon 1. Polispitanika.....	246
Grafikon 2. Starost ispitanika.....	247
Grafikon 3. Nivo obrazovanja ispitanika.....	248
Grafikon 4 . Broj članova domaćinstva.....	248
Grafikon 5. Asocijacija na pojam održivi turizam.....	249
Grafikon 6. Najveći značaj za razvoj održivog turizma.....	250
Grafikon 7. Stepen povezanosti prirodnih resursa i održivog razvoja.....	251
Grafikon 8. Postojanje mogućnosti za boljim rezultatima održivog razvoja u Crnoj Gori.....	251
Grafikon 9. Razvoj održivog turizma ima najveće pozitivne efekte po stanovništvo destinacije u pogledu prepoznatljivosti destinacije.....	251
Grafikon 10. Oblik turizma najrazvijeniji u Crnoj Gori.....	253
Grafikon 11. Razvijenost u dovoljnoj meri osnovnih i dodatnih usluga u ruralnim područjima.....	254
Grafikon 12. Potreba za dodatnim investicijama u pogledu unapređenja ruralnog turizma.....	254
Grafikon 13. Upoznatost sa postupkom kategorizacije smeštajnih i ugostiteljskih objekata.....	255
Grafikon 14. Ruralni turizam doprinosi održivom razvoju Crne Gore.....	256
Grafikon 15. U kojoj meri je razvijena promocija ruralnog turizma.....	256
Grafikon 16. Poljoprivreda doprinosi održivom razvoju Crne Gore.....	257
Grafikon 17. Ruralni turizam doprinosi razvoju poljoprivrede u ruralnim područjima.....	258
Grafikon 18. Lokalni proizvodi mogu motivisati posetioce da dođu na određenu ruralnu lokaciju.....	259
Grafikon 19. Najveća prepreka za razvoj organske poljoprivrede u Crnoj Gori.....	260
Grafikon 20. Ruralni turizam može doprineti razvoju tržišta organskih proizvoda.....	260
Grafikon 21. Potencijalni uticaj razvoja organske poljoprivrede na broj turista u ruralnim područjima.....	261
Grafikon 22. U Crnoj Gori postoji neophodnost za oživljavanjem sela.....	262

Основни подаци:

Докторанткиња Сања (Ђорђевић) Смолковић, рођена је 1983. године у Бару.

Основне студије у трајању од четири године, из области менаџмента, завршила је са просечном оценом (9,62), као најбољи студент у генерацији на „Факултет за менаџмент” у Новом Саду,

Магистарске студије, у трајању од двије године, завршила је на „Факултет за индустријски менаџмент”, Београд, са просјечном оценом (9,44), одбравивши магистарску тезу под називом: „Анализа тржишта и конкурентних способности организације” 2013. године са оцјеном 10.

Сања Смолковић се после магистарских студија уписала 2018. године на докторске студије на АЛФА БК Универзитет.

Након завршених основних студија запослила се у «Јединствени информатички савез Србије и Црне Горе»- «ЈИСА», у Београду, на позицији менаџера, а затим Директора ЕЦДЛ канцеларије.

Након одвајања државе, прелази да ради у Подгорици, на мјесту директора ЕЦДЛ канцеларије, и координатора за ЕЦДЛ програм на нивоу Србије и Црне Горе (2005. – 2009. године.).

2009. године радно ангажована у «Управа поморске сигурности», у сектору маркетинга, али након завршене обуке преко фирме «Папилот», Словенија у сарадњи са «Заводом за запошљавање Црне Горе», - «ЗЗЗЦГ», почиње да ради као ментор, касније и координатор на програмима: «Виртуелна предузећа» и «Предузетничке вјештине».

Хонорарно ангажована као ПР и Маркетинг директор у часопису «Руска газета» у периоду од 2009. до 2013. године.

Од 2017. године сарадник у настави на Универзитету «Адриатик», Поморски факултет Бар, Факултет за медитеранске студије Тиват, као сарадник у настави на предметима: Организационо понашање, Пословна етика и комуницирање, људски ресурси и тимски рад, Менаџмент туристичких дестинација и Маркетинг у туризму. Такође, ангажована је на Заводу за запошљавање Црне Горе, као ментор на семинарима и радионицама из области предузетништва.

Библиографија докторанткиње обухвата следеће радове:

- 1) Живановић, С, Смолковић, С. “Економија и глобализација”, 44. међународној научној конференцији о економском и друштвеном развоју, Зборник радова, Сплит. 19 – 20.09.2019. Стр. 257 – 264;

https://esd-conference.com/upload/book:of_proceedings/Book_of_Proceedings_esdSplit2019
Online.pdf

Рад се односи на развој економије у процесу глобализације који је обухваћен и предметом докторске дисертације у сегменту економије одрживог развоја туризма. Објављен рад квалификује кандидаткињу за одбрану докторске дисертације.

- 2) **Сања Смолковић, Борис Кузман** “AGRICULTURAL PRODUCTION AND TOURISM A CHANCE FOR DEVELOPMENT OF RURAL AREAS OF MONTENEGRO”, The Fifth International Scientific Conference TOURISM IN FUNCTION OF DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA Tourism and Rural Development, Vrnjačka Banja, September 3-5 th, 2020, str. 299-316;

<https://www.hit-vb.kg.ac.rs/index.php/nauka/izdavacka-delatnost/meni-zborniciOnline.pdf>

- 3) **Сања Смолковић** “ZNAČAJ RURALNOG TURIZMA SA ASPEKTA ODRŽIVOG RAZVOJA CRNE GORE”, časopis REVIZOR , septembar 2022. godine. Beograd

Реализовани пројекти и пројекти у току:

2018 – и даље нацрт за израду мапе пута за истраживачку инфраструктуру, Министарство науке Црне Горе

2018 – Етички принципи у високом образовњу, Универзитет Адриатик и Канцеларија Савјета Европе

2018 – „Студирај поштено“, Универзитет Адриатик и Канцеларија Савјета Европе

2018 – „Менаџери у високом образовању и високо образовним институцијама, НР Кина, провинција Зхејинг, Влада Црне Горе

2008-2019 – Одржан већи број предавања, семинара, тренинга и креативних радионица из области предузетништва, стратешког менаџмента и маркетинга у сарадњи са Заводом за запошљавање Црне Горе, Образовним центром Папилот из Словеније, МОЦ Памарк, Рацц едуко из Црне Горе.

IZJAVA O AUTORSTVU

1. **Potpisani:** Sanja (Đorđije) Smolović
2. **Broj upisa:** 1903/2018
3. **Izjavljujem da je doktorska disertacija pod naslovom:**

„Značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja
Crne Gore”

- Rezultat sopstvenog istraživačkog rada;
- Da predložena disertacija u celini ni u delovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova;
- Da su rezultati korektno navedeni i
- Da nisam kršio/la autorska prava i koristio intelektualnu svojinu drugih lica

U Beogradu, septembar 2022. godine

Potpis doktoranta

.....

ALFA BK UNIVERZITET, NOVI BEOGRAD, Palmira Taljotija 3, + 381011/2674-164,

www.alfa.edu.rs, info@alfa.edu.rs,

PIB:100421838

IZJAVA O ISTOVETNOSTI ŠTAMPANE I ELEKTRONSKE VERZIJE DOKTORSKOG RADA

Ime i prezime: Sanja (Đorđije) Smolović

Broj upisa: 1903 /2018

Studijski program: Međunarodna trgovina i biznis

Naslov rada: „Značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja Crne Gore”

Mentor Prof. dr Boris Kuzman

Izjavljujem:

Da je štampana verzija mog doktorskog rada istovetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje u repozitorijumu na sajtu Alfa BK Univerziteta.

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci vezani za dobijanje naučnog zvanja doktora nauka kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja, podaci o stečenim stručnim i akademskim zvanjima, datum odbrane rada i drugi podaci u funkciji transparentnosti postupka sticanja naučnog zvanja.

Ovi lični podaci mogu se objaviti u publikacijama Alfa BK Univerziteta i dostaviti Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, kao i biti dostupni saglasno Zakonu o slobodnom pristupu i informacijama od javnog značaja.

U Beogradu, septembar 2022. godine

Potpis doktoranta

.....

ALFA BK UNIVERZITET, NOVI BEOGRAD, Palmira Taljotija 3, + 381011/2674-164,

www.alfa.edu.rs, info@alfa.edu.rs,

PIB:100421838

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Alfa Bk Univerzitet da u Digitalni repozitorijum Univerziteta unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom: „**Značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja Crne Gore**” koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim priložima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalnom repozitorijumu Univerziteta, dostavljenu repozitorijumu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i dostupnu u otvorenom pristupu mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo (CCBY)
2. Autorstvo – nekomercijalno (CCBY-NC)
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada (CCBY-NC-ND)
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima (CCBY-NC-SA)
5. Autorstvo – bez prerada (CCBY-ND)
6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima (CCBY-SA)

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci.)

Kratak opis licenci je sastavni deo ove izjave.

Potpis autora

U Beogradu, septembar 2022. godine

1. Autorstvo. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence, čak i u komercijalne svrhe. Ovo je najslobodnija od svih licenci.
2. Autorstvo – nekomercijalno. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela. U odnosu na sve ostale licence, ovom licencom se ograničava najveći obim prava korišćenja dela.
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autorana način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada.
5. Autorstvo – bez prerada. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.

Алфа БК Универзитет

**ИЗЈАВА МЕНТОРА О ПРОЦЕНИ ОРИГИНАЛНОСТИ И
САГЛАСНОСТИ ЗА ПРЕДАЈУ
УРАЂЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Овим изјављујем да сам након прегледаног рукописа докторске дисертације сагласан/на да кандидат **Сања (Ђорђе) Смоловић** може да преда Служби за последипломске студије Универзитета урађену докторску дисертацију под називом:

**„ ЗНАЧАЈ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА И ПОЉОПРИВРЕДЕ СА
АСПЕКТА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ЦРНЕ ГОРЕ “**

ради организације њене оцене и одбране и да иста садржи оригиналан научни допринос који се огледа у унапређењу (доношење више мера и програма) спољнотрговинске размене Републике Србије са чланицама ЕАЕС како са аспекта обима (вредности) размене, тако и са аспекта квалитета робне размене (производи виших фаза индустријске прераде) .

Београд, септембар 2022. године

(потпис ментора)